

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194708

UNIVERSAL
LIBRARY

नाटिकानवरत्नहार

प्रेमदेवता, (२) पूर्ण स्वातंत्र्य, (३) घटस्फोट, (४) कुमारी
१९३१, (५) आई, (६) तरुण पिढी, (७) प्रीतिविवाह,
(८) मुलींचें कॉलेज, (९) पुणेरी जोडा

या नऊ नाटिकांचा संग्रह

— लेखक —

अनंत हरि गद्रे

स्वराज्य-सुंदरी, वीरकुमारी, माझा देश, भवानी तलवार,
कर्दनकाळ, मूर्तिमंत सैतान, आर्य महिला इ. नाटकांचे
नि नऊ नाटिकांचे कर्ते)

आवृत्ति पहिली

१ जानेवारी १९४२

मूल्य २ रु.

प्रकाशक—

अनंत हरि गद्रे,
गोरेगांवकर्स बिल्डिंगज, चाल नं. ६
गिरगांव, मुंबई ४.

या नाटिकांच्या प्रसिद्धीकरणाचे, प्रयोगांचे, रूपांतराचे,
भाषांतराचे इ. सर्व अधिकार लेखकांनं आपल्याकडे
राखून ठेवले आहेत.

मुद्रक—

कृष्णाजी नारायण साप
रामकृष्ण प्रिन्टिंग प्रेस,
ज्युडेक्स बिल्डिंग, त्रिभुवन रोड,

‘अच्युता’च्या चरणीं !

वदेश, स्वभाषा नि स्वधर्म यांची सेवा, स्वतःच्या मनोवृत्तीशी अप्रामाणिकपणाने न वागतां, निर्भयपणे, झीज सोसून नि निर्भीडपणे करावी हे शिकविणाऱ्या माझ्या सद्गुरूच्या चरणीं—कै. देशभक्त, हित्यसूर्य अच्युत बळवंत कोल्हटकरांच्या चरणीं—मी लिहिलेल्या नऊ नाटिकांचा संग्रह भक्तिभावाने सादर करित आहे.

१९३० सालीं मी माझी पहिली नाटिका ‘प्रेमदेवता’ बालमोहन नाटक म्हासीटी लिहिली आणि या नाटिकेच्या द्वारे नाटिकासंप्रदायाला प्रारंभ केला. प्रारंभसमारंभ कै. अच्युतरावांच्याच हस्ते दि. १ ऑगस्ट १९३० रोजी यं. ६॥ वा. मुंबई येथील बॉम्बे थिएटरांत झाला. १ ऑगस्ट हा दिवस त्रकीय क्षेत्रांत क्रांतिकारक गणला जातो. याच मुहूर्तावर अच्युतरावांच्या द हस्ताने या क्रांतिकारक संप्रदायाची मुहूर्तमेढ रोंवली गेली हा अपूर्व योगाग होय. १ ऑगस्ट १९३० पासून १ ऑगस्ट १९३१ पर्यंत एका वर्षांत फंदर सात नाटिका मी लिहिल्या आणि त्या रंगभूमीवर येऊन चढल्या कप्रियतेने गाजल्या. यांपैकी पहिल्या सहा नाटिकांचे प्रयोग अच्युतराव जिवंत सतांनाच झाले. पण माझ्या नि देशाच्या दुर्दैवाने १५ जून १९३१ रोजी चे देहावसान झाले. पण या नाटिकांना जे सुयश लाभले ते अच्युतरावांच्या जीर्वादानेच लाभले अशी माझी श्रद्धा आहे आणि म्हणूनच हा ग्रंथ हाशित करतांना मला त्यांचे पुण्यस्मरण होत आहे.

१ ऑगस्ट १९३० या दिवशी पहिली नाटिका ‘प्रेमदेवता’ बालमोहनच्या भूमीवर आली नि लगेच त्याच महिन्यांत दि. २३ रोजी दुसरी ‘पूर्ण तातंत्र्य’ हीही नाटिका त्याच रंगभूमीवर अवतीर्ण झाली. दोन्ही नाटिका त्रक्या यशस्वी झाल्या की, दुसऱ्या महिन्याच्या प्रारंभी म्हणजे ५ सप्टेंबर या नाकीं मुंबईस जे महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनाचे २५ वे सुवर्णाधिवेशन झाले, तेच अव्यक्षपद मला देण्यांत आले. मला लाभलेला हा थोर मान नाटिका-प्रदायाच्या यशाचे एक स्पष्ट गमक असल्यामुळेच त्याचा मी येथे उल्लेख केत आहे.

मी पहिली नाटिका लिहिली तत्पूर्वी नाट्याचार्य बरेकरादींनी छोटी नाटके लिहिलेली होती व तसा स्पष्ट उल्लेख माझ्या पहिल्या नाटिकेच्या प्रस्तावनेतच मी केला आहे. पण त्या नाटकांचा उल्लेख त्रुटित नाटक असा आढळतो. शिवाय, अशा छोट्या नाटकांच्या द्वारे एकादा नवा संप्रदाय निर्माण करण्याचाहि त्यांचा उद्देश नव्हता. मीच माझ्या छोट्या नाटकांना 'नाटिका' हें नांव दिलें आणि त्या संप्रदायाच्या वाढीसाठी १५ नोव्हेंबर १९३१ रोजी मुंबई नाटिका संगीत मंडळी, नटवर्य नानाराव चापेकर, श्री. श्रीपतराव उपरे, श्री. दामुअण्णा जोशी, श्री. भाई सामंत नि शिंदे मास्तर (कवि मिलिंदमाधव) यांच्या सहकारितेने, स्थापन केली नि अखिल महाराष्ट्रांत गाजविली. हें सर्व येथें सांगण्यांतील हेतु हा की, मी एक विशिष्ट ध्येय डोळ्यां-पुढें ठेवून हेतुपूर्वक 'नाटिका' हें नांव प्रचलित केलें आणि केवळ एवढ्याच कारणानें मी स्वतःला नाटिकासंप्रदायप्रवर्तक म्हणवून घेत असतों. यांत छोटी नाटके लिहिणाऱ्या इतर लहानथोर नाट्यलेखकांस कमीपणा चिकटविण्याची हीन बुद्धि सुळीच नाही. मी इतकेंच म्हणतों की, मी एका विशिष्ट हेतुने नाटिकासंप्रदायप्रवर्तनाचें जें कार्य केलें तें नाट्यदेवतेच्या दसरांत रुजू असावें ! असो.

जें त्या वेळच्या नाटकांचें तंत्र होतें तेंच मी माझ्या नाटिकांतहि पूर्णत्वानें अवलंबिलेलें आहे. फरक इतकाच की, त्या वेळच्या नाटकप्रयोगांना कमीत कमी ४।५ तास लागत ते कमी करून नाटिकांचे प्रयोग २।२।। तासांवर आणले. नाटिका लिहितांना मी सर्व रसांचा शक्य तितका परिपोष करण्याची खबरदारी मात्र घेत असें. २।२।। तासांत सुद्धा माझ्या नाटिकांमुळे प्रेक्षकांची भरपूर करमणूक होत असे. नाटिकांच्या प्रयोगांत संगीतालाहि भरपूर वाव देण्यांत येई. सुखान्त, दुःखान्त, हास्यरसपरिपोषक अशा सर्व तऱ्हा माझ्या नाटिकांत आढळतात. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे बोलपटांच्या चढाओढींत यशस्वी रीतीने टिकाव धरतील अशाच माझ्या नाटिका होत्या. पूर्ण मनोरंजन, सर्वांगीण रसपरिपोष पण थोड्या वेळांत प्रयोगीकरण या सर्व गोष्टी माझ्या नाटिकांनी साधून दाखविलेल्या आहेत.

म्हणूनच, आठवड्यांतून ओळीने १०।१० नि १२।१२ प्रयोग होत असतांहि माझ्या नाटिकांना नाट्यरसिकांचा अभाव भासला नाही. सर्व नाटिकांना प्रेक्षकांचा भरपूर आश्रय मिळे. बोलपटांची मोहिनी ज्यांच्यावर पडली

होती ते सिनेमासकहि माझ्या नाटिकांच्या प्रयोगांना उत्साहानें नि उत्साहानें गदीं करून सोडीत असत.

या सर्वच नाटिकांचे प्रयोग अखिल महाराष्ट्रांत शेंकड्यांनीं झालेले आहेत. मुंबईत एकेका नाटिकेचे ओळीनें नि अखंडपणें निदान पन्नासांवर प्रयोग होत असत. 'कुमारी १९३१' या नाटिकेचे तर मुंबईस अखंडपणें १०१ प्रयोग झाले. सिनेमाच्या भाषेंत सांगावयाचें तर ही नाटिका अखंडपणें, एकाच वेळीं, एकाच नाटकगृहांत १० आठवडे चालली. इतर नाटिकांचेहि कमीअधिक प्रमाणांत असेच प्रयोग झाले. उमरावती येथेंसुद्धां ७ दिवसांत 'आई' नाटिकेचे ओळीनें १४ प्रयोग झाल्याचें वृत्त अनेकांच्या स्मरणांत असेल !

सणावारीं बोलपटांचे ४।४ नि ५।५ प्रयोग होत असतात. तोहि प्रयोग मी करून पाहिला होता. एकदां आषाढी एकादशीच्या दिवशीं मुंबई नाटिका सं. मंडळीचे सकाळपासून मध्यरात्रीपर्यंत ओळीनें ५ प्रयोग झाले तरीहि त्यांना प्रेक्षकांची वाण पडली नव्हती.

पहिल्या एका वर्षांत मी सात नाटिका लिहिल्या नि त्यांचे प्रयोग मुंबईला केले. त्यानंतर नाटिका मंडळी महाराष्ट्रांत फिरतीवर गेली. ही मंडळी १९३२ सालीं अन्य कारणांमुळे नागपुरास बंद करणें भाग पडलें. ८ व ९ या नाटिका १९३३ व १९३४ सालीं माझे सहकारी श्री. नानाराव अम्यंकर यांनीं आपल्या मित्र-मण्डळीच्या सहकारितेनें स्थापिलेल्या नूतन नाटिका सं. मंडळीच्या रंगभूमीवर आल्या. पण त्यांतहि गंमत ही कीं, ९ व्या नाटिकेचा प्रसिद्धिदिन १ ऑगस्ट १९३४ हाच आढळतो. म्हणजे १ ऑगस्टला पहिली नाटिका प्रसिद्ध झाली आणि ४ वर्षांनीं त्याच दिनांकी ९ वी नाटिकाहि प्रसिद्ध पावली.

या नाटिका मीच लिहिल्या आणि त्यांचा संप्रदाय लोकप्रिय व्हावा म्हणून मीच अनेक संकटें सोसून त्या रंगभूमीवर गाजविल्या. या कार्मी मला काय काय संकटें सोसावीं लागलीं तें मात्र मी येथें सांगत नाहीं. अथवा, तें सांगण्यांत लाभ तरी कोणता ? शिवाय, स्वतःच्या सोशिकपणाच्या कहाण्या रंगवून लोकांमध्ये कीव निर्माण करण्याचीहि संवय मला नाहीं.

विशिष्ट ध्येयानें लिहिलेल्या नाटिकांचे प्रयोग शेंकड्यांनीं होऊं लागतांच इतर महाराष्ट्रीय नाटक मंडळ्यांनीहि नाटिकांचे प्रयोग सुरू केले. गुजराथी

नाटिका करण्यासाठी १९३१ साली एक गुजराथी नाटक मण्डळीहि निर्माण झालेली मला स्मरते.

माझ्या नाटिकांना महाराष्ट्रीयान्प्रमाणेच गुजराथी प्रेक्षक समाजहि मोठ्या प्रमाणांत लोटत असे. 'कुमारी'पासून नाटिकेच्या पुस्तकाला गुजराथी 'टुंक सारा'ची व इंग्रजी 'सिनॉप्सिस'ची जोड द्यावी लागत असे हे, ज्यांच्यापार्शी त्यावेळची पुस्तके असतील त्यांना प्रत्यक्षच पहातां येईल. शिवाय, कांहीं नाटिकांची गुजराथीत भाषांतरहि झालेली आहेत.

या नऊ नाटिकांपैकी कांहीं नाटिकांच्या अनेक आवृत्त्या प्रसिद्ध कराव्या लागलेल्या आहेत. बऱ्याच नाटिकांची पुस्तके आज मिळत सुद्धा नाहीत. या संग्रहासाठी मलाहि कांहीं नाटिकांची पुस्तके महत्प्रयासाने पैदा करावी लागली.

नटवर्य नानाराव चापेकर हे तर या नाटिकासंप्रदायाचे आधारस्तंभच होत. पंडितराव नगरकरांस नगर येथे 'संगीतकोहिनूर' ही पदवी मिळाली ती नाटिकांतून कामे करू लागल्यावरच ! कु. राम आपटे हा ४॥ वर्षे वयाचा असतांनाच 'प्रेमदेवता' नाटिकेंत चमकला आणि लौकरच 'जंकी कूगन' या पदवीने विभूषित झाला. 'प्रीतिविवाह' नाटिकेसुद्धे श्री. पालव यांना 'बस्टर कीटन' ही पदवी लाभली. श्री. नानाराव अभ्यंकर, आग्ने, वैद्य, वाळके, निमकर, अंतरकर, संगीतरत्न पाटणकर इ. हौशी नटांनीहि नाटिकांतून उत्तम कामे करून उत्कृष्ट कीर्ति मिळविली. अशा एक ना दोन, पांच पन्नास गोष्टी सांगून नाटिकासंप्रदायाने मिळविलेले यश वर्णितां येईल. पण तो विस्तार मी करीत नाही. मी इतकेच सांगतो की, या नाटिकासंप्रदायाच्या द्वारे ८।१० वर्षांपूर्वी मी स्वदेश, स्वभाषा नि स्वधर्म यांची सेवा कष्टपूर्वक केलेली आहे.

या संप्रदायाचे महत्त्व आजच्या पिढीलाहि ज्ञात व्हावे म्हणून हा नऊ नाटिकांचा संग्रह मी प्रसिद्ध करीत आहे. कागदाची व छपाईची इतकी महर्गता झाली असतां हि हा ३५० पेक्षा अधिक पृष्ठांचा ग्रंथ मी अत्यल्प मूल्यांत म्हणजे केवळ २ रुपयांत वाचकांना देत आहे. या प्रकाशनाने मला पैशाच्या दृष्टीने बरीच चाट बसेल हे मी जाणतो. पण आज येथे भरत असलेल्या नाट्यसंमेलनाच्या प्रसंगीच हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत स्वारस्य आहे हे लक्षांत घेऊन हेहि साहस मी करीत आहे. ज्याचा सारा जन्म साहसाची

छोटी मोठी कामें करण्यांत गेला त्या मी याच वेळीं या लहानशा साहसाला कां भ्यावें बरें ?

आज माझे गुरु अच्युतराव जिवंत असते तर या ग्रंथाचा प्रकाशनसमारंभ मी त्यांच्या चरणांशीं बसून मोठ्या थाटामाटानें केला असता ! पण असा शोक करण्यांत अर्थ काय ? तरीहि माझा विश्वास आहे कीं, त्यांच्या आशीर्वादा-मुळेंच हें कार्य आज माझ्या हातून पार पडत आहे.

आजच्या संमेलनांत महाराष्ट्रीय रंगभूमीच्या पुनरुज्जीवनाची चर्चा केली जात आहे. या चर्चेला या नाटिकासंग्रहाचा थोडाफार उपयोग होईल अशीहि मला आशा वाटते.

या नऊ नाटिकांपैकीं कांहीं नाटिकांचीं पुस्तकें उपलब्ध नसल्यामुळें सदर नाटिकांचे प्रयोग करूं इच्छिणाऱ्या नाटकमंडळ्या, हौशी नाट्यसंस्था, शाळा-कॉलेजांतील संमेलनें नि उत्सवमण्डळें यांची अत्यंत गैरसोय होते व त्यांची मागणी मला पूर्ण करतां येत नाही. अर्थात् या संग्रहाच्या प्रसिद्धीमुळें वरील सर्व संस्थांची, नाटिकांचे प्रयोग करण्याच्या कामीं, सोय होईल हें निराळें सांगणें नकोच.

या ग्रंथप्रकाशनाच्या बाबतींत मला श्री. सोराब मोदी, श्री. रामराव विजयकर, श्री. बाबूराव सापळे, श्री. नानाराव अभ्यंकर इ. मित्रांचें निरनिराळ्या प्रकारांनीं साहाय्य मिळालेलें आहे, अर्थात्च मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

शेवटीं, प्रार्थना इतकीच कीं, नाट्यदेवता या ग्रंथसमर्पणानें प्रसन्न राहो !

मुंबई.
दि. ३१-१२-४१ }

नाटिकासंप्रदायाचा अभिमानी
अनंत हरि गद्रे.

नाटिकासंप्रदायाचे सहाय्यक

[नाटिकांच्या प्रस्तावनांतून ज्यांचे ज्यांचे आभार मानलेले आढळतात त्या सर्वांचीं नांवें याखालीं मुद्दाम देत आहोंत. या नांवनिशींवरून नाटिका-संप्रदायाला त्या त्या वेळीं थोरथोर मण्डळींचें कसें प्रत्यक्ष साहाय्य लाभलें होतें तें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.]

श्री. अच्युतराव कोल्हटकर, मामा बरेरकर, वीर वामनराव जोशी, नाट्यतपस्वी अप्पाराव टिपणीस, दे. भ. बामणगांवकर, नटवर्य पेंढारकर, सारोळकर, दामूअण्णा

जोशी, नानाराव चापेकर, नानाराव अभ्यंकर, शिंदेमास्तर, वसंतराव कुळकर्णी, श्रीपतराव उपरे, राजाध्यक्ष फोटोग्राफर, वागळे ब्लॉकमेकर, विविधवाङ्मयसेवक मगनलालजी जव्हेरी, वाङ्मयप्रभु त्रिलोकेकर, प्रभुप्रभातकार रामराव विजयकर, डॉ. सुरतकर, बाल-गणपतराव (जॅकी कूगन) राम आपटे, बाबााराव जोगळेकर, एस्. के. गोडबोले, गंगारामबुवा, बापूराव माने, चौधरी, संत, हातकणंगलेकर, डोंगरे, धरत, शंकर आपटे, जोशी, गोपाळराव मेस्त्री, दादाराव नायक, डॉ. चिटणीस, दे. भ. पु. रा. लेले, डॉ. वेलकर, हरिभाऊ आपटे, पालव, वैद्य, कुमठेकर, परब, आंग्रे, वाळके, अंतरकर, डोंगरे, सॅम्सन, फडणीस, कुळकर्णी, विनायकराव सामंत, चौधरी, बाबुराव मुळे, पराडकर, जोशी, वर्दे, हंबर्डे, बाबुराव तुळजापूरकर, गोखले, बर्वे वकील, प्रो. पंडित, बेंडे, सरपोतदार, अस्करकर, खाडिलकर, न. र. जोशी, गोविंदराव लिमये, दीक्षित, शंकरराव अभ्यंकर, बी. पी. सामंत, बाबुराव सांपळे, बागवे शेट, गोडबोले, दादासाहेब ओगळे, वामनराव बर्वे, मिस् गोहर कर्नाटकी, लेडी जहांगीर.

नाटिकांच्या प्रसिद्धीचे दिनांक: —

(१) प्रेमदेवता—	दि. १-८-३०
(२) पूर्ण स्वातंत्र्य—	दि. २३-८-३०
(३) घटस्फोट—	दि. १३-१२-३०
(४) कुमारी १९३१—	दि. १७-१-३१
(५) आई—	दि. ११-४-३१
(६) तरुण पिढी—	दि. ६-६-३१
(७) प्रीतिविवाह—	दि. १-८-३१
(८) मुलींचें कॉलेज—	दि. ४-३-३३
(९) पुणेरी जोडा—	दि. १-८-३४

मधुसंगीत प्रेमदेवता

—०— अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(स्थळ-दिवाणखाना. सुलोचना अभंग गात बसली आहे.)

सुलोचना:—

कां रे नाठविशी कृपाळू देवासी । पोसितो जगासि एकलाचि ॥ १ ॥
बाळा दूध कोण करितें उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥ २ ॥
फुटती तरुवर उष्णकाळमासी । जीवन तयांसी कोण घाली ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाही केली चिंता । राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ज्याचें नांव विश्वंभर । त्याचें निरंतर ध्यान करीं ॥ ५ ॥

माझी कांहीं देवावर तितकीशी निष्ठा नाही पण काय असेल तें देव जाणे, सकाळच्या शांत वेळीं देवाचें एखादं गाणं गाइलं म्हणजे तितकंच आपलं मनाला बरं वाटतं ! मला वाटतं कीं, हा संवईचाच परिणाम असावा. माझ्या आईनं हीं असलीं देवाचीं गाणीं गायची मला लहानपणापासून संवय लावून ठेविली आहे. लहानपणीं अज्ञानाच्या ऐन रंगांत मला जी देवभोळेपणाची संवय लागली ती, मी एवढी सज्जन झाल्यें, चांगली शिकल्यें संवरल्यें, तरीहि जात नाही. मला वाटतं कीं, देवभोळेपणाचं हें व्यसनच मला जडलं आहे ! व्यसन तें व्यसनच—मग तें वाईट असो किंवा चांगलें असो ! लोकांना वाईटसाईट व्यसनें लागतात, मला आपलं हें—वाईटच कांहीं नव्हे पण—भोळेपणाचं, देवभोळेपणाचं, व्यसनच लागलं आहे. प्रातःकालचं गीत गाऊन बराच वेळ झाला पण कृष्णार्दनं अजून कां बरं चहा आणून दिला नाही ? (मोठ्याने) कृष्णार्द, अग कृष्णार्द, अजून नाही का झाला चहा ? अग, माझं गीत आटोपलं सुद्धां.

कृष्णार्द:—(चहा घेऊन येते) मग इतकं काय झालं घाबरायला ? एक गीत आटोपलं तर दुसरं म्हणावं ! बोलूनचाळून देवाचं गाणं तें, एखाददुसरं

जास्त म्हटलंस तर कांहीं बिघडायचं नाही ! देवाचं गाणं मूळचंच गोड खरं पण तेंच तुझ्या गोड गळ्यांतून निघालं म्हणजे फारच गोड लागतं बाई ! तूं आज इतकं कांहीं गोड गाणं गाइलीस की, तें गाणं ऐकत असतांना माझी सुद्धां तंद्री लागली आणि पाण्याला आधण आलं तरीहि त्यांत चहाची पूड घालायला मी अजिबात विसरल्यें !

सुलो०—पहा, देवभोळेपणापासून कसे तोटे होतात ते ! देवभोळेपणाच्या नादांत तूं हातांतलं काम सुद्धां विसरून गेलीस ! मी म्हणतें कीं, कामधाम सुद्धां विसरायला लावणारा हा देवभोळेपणाचा नाद चांगला का ? देवभोळीं माणसं कशीं शेवटीं निकामी होतात तें आतां माझ्या ध्यानांत आलं ! देवा, या देवभोळेपणाच्या व्यसनापासून तूंच मला सोडीव बावा !

कृष्णा०—पहा किती खुळी आहेस तूं ती ! देवभोळेपणापासून सोडीव म्हणून तूं देवालच प्रार्थना करत्ये आहेस ! बरं, चहा पी पाहूं आधीं—देव तुझं कल्याणच करील.

सुलो०—हें पहा, माझं कल्याण मीच करून घेईन, मला नको कुठल्या देवाची मदत ! देवाची मदत घ्यायला मी कांहीं अडाणी आणि दुबळी नाहीं. मी चांगली शिकली—संवरलेली सुलगी आहे, मनाची पक्की खंबीर आहे. मला नाहीं कधीं देवाची करुणा भाकावी लागणार !

पद

दीन कुजन देवाची करिति याचना । कंपित करि त्यां
मनिंची दैन्यभावना ॥ ध्रु० ॥ चंद्रकला तेजास्तव रविसि
याचिते । तारकाहि तिमिरपटलिं लपुन चमकते ॥
अदळपदीं परि ध्रुव तो नित्य बैसतो । अरुण साक्षी
ठेवी, दावी निज प्रकाशना ॥ १ ॥

कृष्णा०—बाळ, असला गर्व वाहणं बरं नाही ! सर्व कांहीं बरंवाईट देवाच्या इच्छेनंच होत असतं बरं ! आपण कांहीं करूं शकत नाहीं, सारं कांहीं देवच घडवून आणीत असतो.

सुलो०—हो, तूं तरी काय ? माझ्या देवभोळ्या आईच्याच तालमीत वाढलेली कीं नाहीं ? जशी आई देवभोळी होती, तशीच तूं ! जा तूं आपल्या कामाला, मला नको ब्रह्मज्ञान शिकवूं ! मी या जगांत डोळे उघडे ठेवूनच

बावरयें आहे, मग मला देवाच्या दयेवर विसंबून वसण्याचं कारण पडणं शक्य नाही !

कृष्णा०—(कपवशी घेऊन जातां जातां) हो ! तू मोठी शिकलेली, शहाणी, डोळस, तू का मला बोल्दं देणार आहेस ? तू आपली कितीहि गर्व वहा, माझ्या आशिर्वादानं देव तुझं कल्याणच करील ! (जाते.)

सुलो०—किती दुःखुळीं आपण आहों तरी ! देवावर भरंवसा ठेवायचा, डोळे मिटून बसायचं, आणि देखत्या डोळ्यांत कुणी धूळ फेंकली म्हणजे देवाला दोष द्यायचा ! शर्थ झाली बाई, आम्हां देवभोळ्या हिंदूंच्या दुःखुळ्या वेदान्तापुढं ! (मनाशी हंसत सुटते तों बाहेरून ' बाईसाहेब, मला वांचवा ' असा आवाज ऐकूं येतो. आवाज ऐकून सुलोचना चपापते.) कोण ? कोण संकटांत आहे ?

(इतक्यांत काळा बुरखा घेतलेला एक तरुण पुरुष धांवत येतो व सुलोचनेचे पाय धरतो.)

तरुण पुरुषः—(धांपा टाकीत) बाईसाहेब, मला वांचवा ! मी संकटांत सांपडलों आहे. मी निरपराधी असून सुद्धां माझ्यामागं सरकारी शिपायांचा ससेमिरा लागला आहे. कृपा करून मला थोडा वेळ आपल्या घरांत लपायला जागा द्या. बाईसाहेब, मला वांचवा. मी तुमचे उपकार कधीहि विसरणार नाहीं.

सुलो०—(आश्चर्याने) अहो—पण तुम्हीं कोण, कुठले, ही काय भानगड आहे, तुमचं नांव काय, तुमच्या मागं सरकारी शिपाई कां, कांहीं सांगाल कीं नाहीं ?

तरुण पु०—बाईसाहेब, तें मी मागाहून सांगेन. मी खरोखरीच भयंकर संकटांत आहे, मला आधीं तुमच्या घरांत लपून बसायला परवानगी द्या. बाईसाहेब, तुम्ही मला प्रत्यक्ष देवताच भेटलांत ! माझ्यावर दया करा. (बाहेर ' पकडा, पकडा त्या हरामखोराळा ' असा आवाज ऐकूं येतो.) ते पहा, माझ्यामागं लागलेले शिपाई दारापर्यंत येऊन पोचले. आतां मी लपतोंच तुमच्या घरांत, मग तुम्ही मला तारा किंवा मारा ! (घरांत लपावयास तसाच निघून जातो.)

सुलो०—हा तर माझ्या परवानगीची वाटहि न पाहतां घरांत लपायला गेला सुद्धां ! आतां कसं करावं बरं ?

फांशीराम०—(दोघां शिपायांना घेऊन येतो) बाईसाहेब, त्या हराम—खोराला मुकाट्यानं आमच्या स्वाधीन करा. तो गुन्हेगार आहे, चोर आहे, दरोडेखोर आहे. त्याला तुम्ही तुमच्या घरांत थारा देऊं नका. भयंकर माणूस आहे तो ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर !

सुलो०—(विचारपूर्वक स्वगत) या वेळीं समयसूचकता ठेवूनच आला प्रसंग निभावून नेला पाहिजे ! (उघड) हें पहा फौजदारसाहेब, आधीं स्वस्थपणें या आसनावर बसा आणि मला नीट काय तें समजावून द्या. तुम्ही कोण चोर म्हणतां तो इथं आलेलाच नाही, मग मी त्याला कुठं लपवून ठेवणार बरं ? काहीं तरी तुमचीच नजरचूक झालेली दिसते आहे ! बसा आधीं.

फांशी०—ही बसायची वेळ नाही. त्या चोराला, तुमच्या घरांत शिरतांना, मीं या—या डोळ्यांनीं पाहिलं, मग माझ्या नजरेकडून कशी चूक होईल बरं ? चूक झाली आहे ती तुमच्या हातून ! त्या चोराला मुकाट्यानं आमच्या स्वाधीन करा. हें पहा, तुम्ही असल्या बोलण्यांत वेळ घालवूं पहाल तर जबरदस्तीनंच आम्हांला त्याचा तपास करावा लागेल.

सुलो०—फौजदारसाहेब, जबरदस्ती ती कशाला पाहिजे ? माझ्या घरांतल्या माणसांना मीच बाहेर बोलावत्यें आणि तुमच्यापुढं हजर करत्यें, मग तर झालं ना ? (मोठ्याने) कृष्णाई, अग ए कृष्णाई ! बाहेर ये पाहूं !!

कृष्णा०—(बाहेर येऊन व सरकारी शिपायांना पाहतांच तोंडावरून पदर घेऊन) कां बाळ ? मला कां हांक मारलीस ?

सुलो०—हें बघ कृष्णाई, हे फौजदारसाहेब तुला पहायला आले आहेत, नीट उभी रहा त्यांच्यासमोर !

कृष्णा०—काय ? हे मला पहायला आले आहेत ? (रागानें) मेल्यांनो, मला म्हातारीला रे काय पहातां ? फौजदारसाहेब, माझी म्हातारीची थट्टा करायला तुम्हांला शरम नाही वाटत ? ध्या, ध्या, तुमचे डोळे फुटेपर्यंत मला नीट पाहून ध्या ! (फांशीरामापुढं धीट्यानें उभी राहते.)

फांशी०—(गुर्मीतच) वाः ग तूं ! एवढी तणतणतेस कशाला ? थेरडी झालीस म्हणून काय झालं ? मी फांशीराम फौजदार आहे. मी तुलासुद्धां पाहून घेईन, समजलीस ?

कृष्णा०—अरे वाः ! तूं मला पाहून घेणार का ? मी तुझा कोणता गुन्हा केला रे ? अं ? काय गुन्हा केला तुझा ?

फांशी०—थेरडे, गप्प बस ! असल्या बेफाम भाषेनें तूं सरकारी कायद्याचा अपमान करते आहेस ! संभाळून रहा ! !

कृष्णा०—(अधिक चिडून) तूं मला कायदा दाखवितोस नाही का ? चल माझ्याबरोबर तुझ्या विनस्पेटर साहेबाकडे ! त्यांच्यासमोर तुझा कान धरून तुला जाब विचारला नाही तर नांवच बदलीन ! चल, चल. (त्याला ओढीत) माझी म्हातारीची थट्टा करतोस नाही का ?

सुलो०—फौजदारसाहेब, किती झालं तरी ती जुन्या काळची म्हातारी बाई आहे. तिच्यापुढं तुमची घमैंड कांहीं चालणार नाही, तिच्याशीं जरा समजुतीनंच बोला !

(मध्यंतरीं कृष्णाई व फौजदार यांचा झगडा चाकू असतांच तो तरुण पुरुष गवळणीचा वेप घेऊन व डोक्यावर दुधाची चरवी घेऊन बाहेर येतो, सुलोचनेच्या हातांत एक चिष्टी देतो, नंतर संधि साधून धीट्याईनें बाहेर जाऊ लागतो.)

फांशी०—हो, तुमचं म्हणणं खरं आहे. (कृष्णाईस) अहो बाई, तुम्ही रागावूं नका. आम्ही तुमची थट्टा कशाला करूं बरं ? (समोरून गवळण जात असलेली पाहून) अहो, पण तें आतां कोण गेलं बाहेर ?

सुलो०—ती आमची गवळण आहे, रतीबाचं दूध घाटून गेली आपल्या वाटेनं ! बोलावूं का तिला परत ? बोलावूं का तिला ?

फांशी०—छेः, छेः, छेः, छेः, तिला कशाला परत बोलावतां ? आम्हाला तुमची ही म्हातारी नको आणि ती गवळणहि नको, आम्हांला आमचा गुन्हेगार पाहिजे आहे. शोधूं का आम्ही त्याला तुमच्या घरांत ?

सुलो०—हो, तुमच्या मनांत अजूनहि शंका असेल तर खुशाल शोधा. मी तुमच्या सरकारी कामाच्या आड कशाला येऊं उगीच ? कृष्णाई, या शिपायांना सगळ्या घरांत फिरवून आण पाहूं !

कृष्णा०—चला मेल्यांनो, पहा तुमचं डोंबल शोधून ! चला, या माझ्या मागून असे !

फांशी०—बरं तर चला रे ! आपणांला डोळ्यांत तेल घाटून या घराचा कोंपरान् कोंपरा शोधलाच पाहिजे. आमच्या पकडींतून तो गुन्हेगार कसा

निसटून जातो तेंच पाहतों. म्हटलं मी फांशीराम फौजदार आहे. (मिशीवर पीळ देत कृष्णाईमागून शिपायांसह घरांत जातो.)

सुलो०—(हंसून) अहारे मेले वेंधळे ! तो चोर तर केव्हांच गेला यांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून ! (तरुण पुरुषानें दिलेली चिठी वाचते.) काय म्हणते हा या चिठीत ? ‘ मी तुम्हांला पुनः भेटेन ! ’ काय ? तो चोर पुनः माझी गांठ घेणार आहे ? हें गौडबंगाल काय आहे देव जाणे ! देवा, माझी आणि त्या चोराची लौकरच भेट करव. मी त्याची हकीकत ऐकून ध्यायला कशी अगदीं अधीर झाल्यें आहे !

फांशी०—(शिपायांसह बाहेर येऊन) नाहीं, कुठंहि चोराचा पत्ता लागत नाही. बाईसाहेब, जातों आम्ही ! तसदीची माफी असावी ! काय हा चोर तरी भयंकर माणूस आहे ? भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर ! (शिपायांना घेऊन जातो.)

सुलो०—मेले वेंधळे कुठले ! म्हणे तसदीची माफी असावी ! अहो पण तुम्हाला एवढी तसदी ध्यायला सांगितली होती कुणी, आणि आतां माफी तरी मागतां कशाला ? हो, पण आतां मला त्या चोराची भेट केव्हां एकदां होते असं झालं आहे ! देवा, त्या चोराचं रक्षण कर असं म्हणण्याची पाळी माझ्यावर आली खरी !

पद

भिववी मना दुरित घोर । नाहीं दुजा आधार ॥ ध्रु० ॥

स्मरति ईश आर्तकालीं । वदति सुजन होई खरें ॥ १ ॥

कृष्णा०—(घाबऱ्या घाबऱ्या धांवत येऊन) अग दुधखुळे, फसलीस ग SS बाई पुरती ! त्या चोरानं कपाट फोडून तुझ्या दागिन्यांचा डबा लांबविला ना ?

सुलो०—काय म्हणतेस ? मीं ज्या चोराला घरांत आसरा दिला त्यानंच मला लुबाडलं ? जा, आण पाहूं तो डबा इकडे, पाहूं दे मला नीट ! (कृष्णाई गेल्यावर) काय तरी बाई, मेला साराच चमत्कार ! कुणी एक गृहस्थ काळा वेष घेऊन आला काय, माझ्याच घरांत लपला काय, शिपायांना फसवून आणि त्यांच्याच हातावर तुरी देऊन गेला काय, आणि शेवटीं मलाच लुबाडून पळाला काय, साराच चमत्कार ! आणि इतकें करूनसंवरून त्यानं

माझ्या हातीं चिठी दिली व पुनः भेटण्याचं आश्वासन दिलं. या त्याच्या कृत्यांचा सरळ अर्थ कसा लावावा तेंच मला समजत नाही !

कृष्णा०—(बाहेर येऊन व रिकामी पेटी तिच्यापुढं आपटून) पहा, आहे का या पेटीत एखादा तरी फुटका मणी शिल्लक ? मेला सर्वस्व लुबाडून गेला. मेल्याचं कधीं कधीं बरं व्हायचं नाही. माझा म्हातारीचा शाप.....

सुलो०—(तिच्या तोंडावर हात ठेवून) हां कृष्णाई, त्या चोराला इतक्यांत तरी शाप देऊं नको ! त्यानं मला लुबाडलं असलं तरी सुद्धां माझ्या मनांत त्याच्याविषयीं कौतुकच उत्पन्न झालं आहे. कोण, कुठला बिचारा कोणत्या संकटांत असेल देव जाणे ! त्याची ती मुद्रा, त्याचें तें वर्तन, त्याची ती चतुराई, सगळं कसं कौतुक करण्यासारखंच घडून आलें आहे.

कृष्णा०—अग, तुझे दागिने गेले म्हणून रडायचं सोडून त्या चोराचं कौतुक कसलं करित बसली आहेस ? रड नाहीं तर हंस, तुझी तूं मालकीण आहेस, मी आपली जात्येच कशी ! (जातां जातां स्वगत) ही स्वतः दागिन्यांच्या चोरीची वर्दी फौजदारांकडे जाऊन देईल असं कांहीं वाटत नाहीं. आपण हळूच मागच्या दारानं फौजदारांकडे जाऊन चोरीची वर्दी घावी. (जाते.)

सुलो०—त्या चोराची चतुराई पाहून हंसावं कीं दागिने चोरीस गेले म्हणून रडावं तेंच मला कळत नाहीं. देवा, तुझ्या मदतीवर अवलंबून न राहण्याचा मीं कितीहि जरी निर्धार केला तरी शेवटीं ' त्या चोराची भेट मला करव ' अशी तुझी प्रार्थना करण्याशिवाय मला गत्यंतर उरलेलं नाहीं. देवा, तूं तरी किती विचित्र जग निर्माण केलं आहेस हें ?

पद.

विस्मयता भरत जनमनांत । दाविसि देवा अशी कृती,
मती पडत झणि भ्रमांत ॥ ध्रु० ॥ पांकिं उदय कमलाचा ।
संभ्रम करि जनिं साचा ॥ गंध मृगाच्या नाभीं ॥ १ ॥

पहिला अंक समाप्त

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ:-बाजूचा एक रस्ता. फांशीराम प्रवेश करतो.)

फांशी०—भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!!
त्या गुणनिधानाला पकडण्यासाठी मी जंगजंग पछाडतो आहे पण हातीं लागेल
तर शपथ ! अहो, मी शपथेवर सांगतो की, गुणनिधान हा भयंकर माणूस आहे,
अतिभयंकर माणूस आहे, महाभयंकर माणूस आहे. माणूस तरी कसला तो ?
सैतान आहे सैतान ! मी फांशीराम फौजदार आहे, फौलाचाहि काळ आहे
आणि सैतानाचाहि सैतान आहे. पण गुणनिधानानं मला चारी मुंडे चीत
केलं ! चोर तर वस्ताद, दरोडेखोर तर अट्टल आणि सोंगाड्या तर विलक्षणच !
या घटकेला फांकडा फक्कडराव असला तर पुढच्या घटकेला भणंग भिकारी
बनेल आणि केव्हां एखाद्या वाईचा वेष्ट घेईल त्याचा पत्ताहि लागायचा नाही.
भयंकर माणूस ! (आंत पाहून) आँ ! ही कोण वाई इकडे तोंडावरून
पदर घेऊन लपतछपत येते आहे ? हा तो सोंगाड्या चोर गुणनिधान
तर नसेल ? असायचा, असायचा, तोहि नसेल तिथं असायचा
आणि असेल तिथं नसायचा ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !
महाभयंकर माणूस !!! आतां शिताफी करून या वाईला पकडावं !
(बाजूला उभा रहातो तों कृष्णाई लपतछपत त्याच्या समोरून जाऊं लागते.
तो तिच्या दंडाला धरून पकडतो.) कसा सांपडलास ? म्हटलं कसा सांपडलास ?
माझ्या डोक्यांत धूळ टाकून पळून जातोस नाही का ? काढ तोंडावरचा पदर !

कृष्णा०—(त्याच्या हाताला हिसडा देऊन) तूं रे कोण मला अडवणार !
तुला माझं तोंड पाह्यचं आहे नव्हे का ? पहा मेल्या, नीट माझं तोंड पहा !
मेल्या, माझं तोंड पहातांच आपलं तोंड कां फिरवलंस ?

फांशी०—अरे ही तर ती सुलोचनेची दासी ! हिनं तर माझ्या तोंडांतच
दिलीन म्हणायची ! वाई, रागावूं नका, माझ्या हातून चूक झाली !!

कृष्णा०—(त्याला नीट निरखून स्वगत) अगवाई, हे तर फौजदारसाहेब !
(उघड) फौजदारसाहेब, चूक माझ्या हातून झाली, मला क्षमा करा.

फांशी०—नाहीं, नाहीं, चूक माझ्या हातून झाली, मलाच तुम्ही क्षमा करा !

कृष्णा०—छे: छे:, चूक माझ्याच हातून झाली !

फांशी०—छे: छे: छे:, चूक माझ्याच हातून झाली !

कृष्णा०—वरं तर, चूक दोघांच्याहि हातून झाली !

फांशी०—तसं कां म्हणाना, चूक दोघांच्याहि हातून झाली ! हो पण, तुम्ही अशा लपतछपत कुठं चाललां होतां ?

कृष्णा०—तुमच्याकडे ! एका चोरीची वर्दी घायला !

फांशी०—अस्सं ? पण चोरीची वर्दी घायला तुम्ही कां चोरासारख्या चोरपावलांनीं चाललांत ?

कृष्णा०—अहो, चोरीची वर्दी घायलाहि मला चोरीच झाली आहे ! तो कोणसा चोरठा तुमच्या देखत गवळणीचं सोंग घेऊन गेला ना ?

फांशी०—काय ? ती गवळण नसून तो गुणनिधान चोरच होता ? भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!!

कृष्णा०—त्यानें सुलोचनेच्या दागदागिन्यांवर डह्या मारला आणि गवळणीचें सोंग घेऊन तुमच्या समोरून तो निघून गेला !

फांशी०—काय, त्यानें सुलोचनाबाईंचे दागिने चोरले ? खरोखर भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!!

कृष्णा०—त्याला तुम्ही पकडा आणि चांगली शिक्षा ठोठावा ! अहो, तुम्ही त्या चोराला मोकळा सोडलात तर तो आणखी काय अनर्थ करील कांहींच सांगतां येत नाहीं. त्यानं सुलोचनेच्या मनांत आपल्या चतुराईनें कौतुकाची भावना उत्पन्न केली आहे ! अत्तां त्यानें कौतुकच उत्पन्न केलं, उद्यां तो सुलोचनेचं मनच चोरून घेऊन जाईल !

फांशी०—जाईल, जाईल, तो चोर सुलोचनाबाईंचं मनहि चोरून घेऊन जाईल ! तो चोर ना ? भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!! अहो पण बाई, तुमच्या सुलोचनादेवींनीं एका अट्टल चोराचं कौतुक करावं हें जरा चमत्कारिक नाहीं का ?

कृष्णा०—अहो, कसलं चमत्कारिक घेऊन बसलां आहांत ? सुलोचनाच मुळीं चमत्कारिक मुलगी आहे ! तिचे आईबाप श्रीमंत होते-तिला त्यांनीं श्रीमंतीच्या

लाडिक थाटांत वाढविली. त्यांनीं तिला हल्लींचें भपकेदार शिक्षणहि दिलं. आधींच पोर लाडावलेली आणि त्यांत शिक्षणानं नादावली मग तिला चमत्कारिक बनायला कितीसा वेळ लागणार ? इतक्यांत काय झालं, तिचे आईबापहि एकाएकीं तापाच्या भयंकर सांथीत सांपडून देवलोकाला निघून गेले ! मग काय विचारातां ? तिच्या स्वतंत्र विचारांचें साम्राज्यच माजलं घरांत ! तिची आई जरा देवभोळी होती म्हणा, तिनें पोरीला देवाचीं गाणीं काय गोड शिकवलीं आहेत म्हणतां ? पण आतां तिला तीं देवाचीं गोड गाणींहि कडू वादूं लागलीं आहेत ! देवभोळेपणाचा तर तिला तिटकाराच आहे. म्हणते कशी ? मी स्वतंत्र विचारांची शिकलेली मुलगी आहे ! मग बोला, अशी ती शिकलीसंवरलेली, लाडावलेली आणि नादावलेली पोर बहकली तर त्यांत कसलं आश्चर्य ? चोरानं चोरी केली तेव्हां त्याच्यावर रागवायचं सोडून ती त्याच्या चतुराईचं कौतुकच करूं लागली आहे ! ती स्वतः तुम्हांला चोरीची वर्दी देणार नाहीं असें मला वादूं लागल्यामुळं मीच चोरपावलांनीं तुम्हांला वर्दी द्यायला निघाल्यें तों, मलाच चोर समजून तुम्ही मलाच पकडलंत !

फांशी०—ती माझी चूक झाली म्हटलं ना ? धरूं का तुमचे पाय ? लावूं का तुमच्या दाढी..... ? च्, च्, च् !

कृष्णा०—बरं जाऊं आतां ? हें पहा, तो एक चोर असला तर तुम्ही सवाईचोर बनून त्याला पकडा आणि तें कुठसं निर्जन बेट आहे ना ? त्यावर हवा खायला पाठवून द्या. नीट संभाळूनच त्याला पकडा बरं का ? नाहीतर तो तुम्हांलाच तोंडघशीं पाडायचा ! नियम नाहीं त्याचा ! (जाते.)

फांशी०—नाहीं, नियम नाहीं त्याचा, कारण तो तसाच बिलंदर आहे ! भयंकर माणूस, अतिभयंकर माणूस, महाभयंकर माणूस ! पण काहीं झालं तरी आज त्याला मी खास पकडणार ! त्याच्या ठावठिकाणाचा पत्ता लावतो आणि त्याला गिरफदार करतो. तो चोर गुणनिधान म्हणे, गुणीला नांवाच्या सुंदर नायकिणीच्या नादीं लागला आहे. पाळत ठेवतो आणि त्याला त्या गुणीलेच्या रंगमहालांतच पकडतो ! बाकी तो आहे बिलंदर ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!! (जातो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—बगीचा, एक कोंपरा. गुणनिधान चोरपावलांनीं चालत येतो.)

गुण०—अहो, या इकडे, अगदीं बाजूला या. माझ्याविषयीं कोणताहि संशय मनांत धरूं नका. या इकडे !

सुलो०—(येऊन) तुम्ही मला असं एका बाजूला कां बोलावून आणलंत ?

गुण०—कारण मला तुम्हांला माझी हकीकत अगदीं गुप्तपणं सांगायची आहे. सुलोचनादेवी—तुमचं नांव सुलोचनादेवी, होय ना ?

सुलो०—होय तेंच माझं नांव ! पण तुमचं नांव काय ?

गुण०—माझं नांव गुणनिधान ! मी तुमच्या आणि जगाच्या दृष्टीनें चोरच आहे. मीं चोरी केली आणि फांशीरामाला फसविण्याकरितां तुमच्या घरांत शिरलों. तुम्ही कृपाळु होऊन मला आश्रय दिलांत पण मी तुम्हांलाहि लुबाडलं ! देवि, मी तुम्हांला फसविलं याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटतं. तुम्ही मला दुष्ट, चोर, चांडाळ समजत असाल यांत संशयच नाही. पण खरी हकीकत कळल्यावर तुम्ही मला तितकासा दोष देणार नाही. (इकडे तिकडे पाहून) हें पहा देवि, मीं पवित्र उद्देशानंच चोरी केली. चोरीच्या पैशांनीं मीं एका प्रेमदेवतेला संकटमुक्त केलं आहे. मी समाजसुधारक आहे. समाजसुधारणेच्या कार्यांत गुंतलों असतां गुणीला या नांवाच्या सुंदर व तरुण वेश्येची करुण कहाणी माझ्या कानावर आली. त्या मुलीला अब्रूनंच आयुष्य कंठायचं होतं, पण तिचा बाप पैशाच्या राक्षसी लोभानं तिला तसं करूं देईना ! मीं त्या मुलीची गांठ घेतली व तिच्या तोंडून सर्व हकीकत समजावूनहि घेतली. गुणीलेचा राक्षसी बाप तिला एका बदमाश तरुणास दहा हजार रुपयांना विकायला तयार झाला होता. त्या मुलीवर माझं प्रेम बसल्यामुळें पैशांची भरपाई करून तिला सोडविण्याचं मीं ठरविलं. मीं पैशाची भरपाई करण्यासाठीं एक वर्षाची मुदत मागून घेतली. माझ्यापाशीं जें कांहीं होतं तें गुणीलेच्या बापाला देऊन टाकलें; पण दहा हजारांची कांहीं भरपाई झाली नाही. आज वर्ष पुरं होऊन मुदत संपत असल्यामुळं दहा हजारांची भरती करण्यासाठीं मीं चोऱ्या केल्या. आतां मी सर्व रक्कम गुणीलेच्या बापाला देऊनहि टाकली आहे. आज संध्याकाळीं गुणीला पूर्णपणें माझी होणार ! गुणीलेच्या व माझ्या आयुष्यांतील सोन्याचा दिवस आज उगवणार ! सुलोचनादेवि, तुमच्या पायांत मीं माझ्या कातड्याचे जोडे करून घातले तरीहि

तुमचे उपकार फिटणार नाहीत. देवि, लौकरच मी तुमच्या दागदागिन्यांचीहि भरपाई करून देईन हें पक्कें लक्षांत ठेवा. मी चोर असलों तरी सद्गुद्देशानंच चोऱ्या करणारा चोर आहे. (शीळ ऐकू येते.) देवि, फांशीराम फौजदार इथंच कुठंतरी धिरट्या घालतो आहे. मला आतां इथं थांबतां येत नाही. मी जातो. देवि, मी पुनः केव्हांतरी तुम्हाला भेटेन—(जातो.)

सुलो०—त्या बदमाशांच्या हातून गुणीलेंसारख्या तरुणीची सुटका झाली तर मला सुद्धां आनंदच होणार आहे. माझे दागदागिने सत्कारणीच लागले यांत शंका नाही. गुणनिधान हे जरी जगाच्या कलुषित दृष्टीनें चोर असले तरी त्यांच्या मनाचें औदार्य स्वर्गीय आहे. पण गुणनिधानांनीं सांगितलेली हकीकत खरी असेल ना ? कीं हीहि त्यांची एखादी भुलथापच आहे ? कांहीं असो, तूर्त तरी माझे मन त्या तरुण पुरुषाविषयींच्या कौतुकानंच भरून गेलें आहे ! देवा, गुणनिधानांच्या हातून अशींच सत्कार्यें घडोत हीच तुझ्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे !

पद

दे सुमति तथा देवा । दे सुगति प्रेमभावा ॥ ध्रु० ॥ हो,
करित मनुज जें कां । तें विफलहि विलोका ॥ जरि त्या
नाहिं भाव साचा । तो यत्न हो फुकाचा ॥ १ ॥

[जाते.]

प्रवेश ३ रा

(स्थळः—गुणीलेचा महाल, गुणीला कोंचावर बसली असून मोहननिधान तिच्या शेजारीं उभा राहून बोलत आहे असा देखावा. महालाच्या बाहेरच्या बाजूला गुणनिधान येतो.)

गुण०—अहाहा ! आज मी धन्य होणार ! त्या बदमाश मोहननिधानाच्या दहा हजार रुपयांची भरपाई सुदतीत झाल्यामुळं आज गुणीला त्याच्या ऋणांतून मुक्त होणार आणि तिचा बाप तिला राजरोसपणं माझ्या स्वाधीन करणार ! झालं, माझ्या श्रमांचं सार्थक झालं, माझ्या समाजसेवाबुद्धीचं सार्थक झालं,

माझ्या चौर्यकर्माचं सार्थक झालं ! आज गुणीला माझी होणार आणि मी धन्य होणार ! यावेळीं माझी लाडकी गुणीला खात्रीनें माझी प्रेमळ वाट पहात असेल ! [आंत पहातो व चपापतो.] अरेरे ! घात झाला, मी हें काय पहातो आहे ? माझी गुणीला त्या बदमाष मोहनिधानाशीं कसल्या गुलगुल गोष्टी करते आहे ? ही गुणीला इमानी आहे का बेमान आहे ? तो बदमाष मोहनिधान शेवटीं माझी मान कापणार कीं काय ? मला आत्तांच्या आत्तां सर्व गोष्टींचा उलगाडा करून घेतलाच पाहिजे. [आंतील बाजूला जावयास निघतो. तो गेल्यावर महालाचा अंतर्भाग दृष्टीस पडतो.]

मोह०—हें पहा गुणीले, याच क्षणीं मला तुझ्याकडून काय तें अखेरचें उत्तर मिळालें पाहिजे. बोल, तूं माझ्यावर प्रेम करणार कीं नाहीं ? आजच्या आज तूं आमच्याबरोबर हें विलासपूर सोडायला तयार आहेस कीं नाहीं ? चल, आपण दुसऱ्या शहरांत जाऊन सुखांत राहूं ! आपण इथं येऊन राहिलों आणि सर्व कांहीं कारस्थान यथास्थितपणान्च पार पडलं. आतां मुळींच वेळ उरलेला नाहीं, काय तें याच क्षणीं उत्तर दे.

गुणीला०—मोहनिधान, तुमचं काम झालं असेल तर तुम्ही बाबांना घेऊन वाटेला तिकडे जा. मी इथंच राहणार आणि गुणनिधानांची सेवाचाकरी करून माझ्या जन्माचं सार्थक करून घेणार ! ज्यांनीं उदार बुद्धीनं मला तुमच्या हातून सोडविलं, त्यांच्याशीं मी बेमान होईन हें शक्यच नाहीं. तुमची पैशाची राक्षसी हांव पुरी झाली ना ? आतां माझा छळ कां करतां ?

पद

दुखवितां वृथा कां ही वनिता । तुष्ट केलि ना दुष्ट लालसा ।
तुम्हीं स्वतां ॥ कां सती छळितां अतां ॥ ध्रु० ॥ पापविकारा
झणीं आंवरा । न स्वैरता देत चित्ता शांतता ॥ १ ॥

मोह०—मी तुझा छळ कां करतो तें तूं आपल्या तरुण सौंदर्यालाच विचार ! माझी पैशाची हांव पूर्ण झाली, पण प्रेमाची तृष्णा कुठं शांत झाली आहे ?

गुणी०—ही तुझी राक्षसी लालसा पूर्ण होणें शक्य नाहीं. मी इथंच राहणार आणि गुणनिधानांची प्रेमानं सेवाचाकरी करणार ! यापुढं माझ्याशीं एकहि शब्द बोलूं नका. चालते व्हा, माझे गुणनिधान इतक्यांत इथं येतील... [पडद्यांत आवाज—‘ हां, गुणनिधान ! आल्या पावलीं निघून जा ! ’]

मोह०—हा पहा गुणनिधान आला ! याच क्षणीं मला तुझा निकाल लावलाच पाहिजे. तूं कुठली बऱ्या बोलानं कबूल व्हायला म्हणा ! जातिवंत वेदया असून प्रेमाचे ढंग करतेस काय ?

गुणी०—वेदया होतें पण आज गुणनिधानांच्या कृपेनं कुलवती स्त्री होणार आहे. नीचा, एकहि शब्द न बोलतां इथून मुकाट्यानं आपलं तोंड घेऊन चालता हो, नार्हीतर गुणनिधान आल्यावर तुझं तोंड फुटल्याशिवाय राहणार नार्ही !

[पुनः पडद्यांत आवाजः—‘ शंका निधान, बाजूला व्हा, मी हा आंत जाणारच ! ’]

मोह०—आतां तोंड बंद करत्येस कीं तें मी जबरदस्तीनें बंद करूं ? तूं तशी कुठली ऐकायला म्हणा ! [गळ्याचा मफलर काढून तिची मुसकी बांधतो. ती धडपडते. तो तिला उचलून आंत घेऊन जातो. गुणनिधान शंका-निधानाला रेंडीत आणतो.]

गुण०—(शंका निधानाची मानगुटी पकडून) शंका निधान, हें तुम्हीं काय मांडलं आहे ? बोलतां कीं नरडी दाबूं ?

शंका०—धांवा, धांवा, गुणनिधान माझी नरडी दाबतो आहे, धांवा !

मोह०—(धांवत येऊन) गुणनिधान, सोड त्यांना आणि इथून बऱ्या बोलानं चालता हो. (शंका निधानाला सोडवितो.)

गुण०—मी इथून कां जाऊं ? आजपर्यंत मी इथं चोरट्या पावलांनीं येत होतो. पण आज मी इथं राजरोसपणं व हक्कानंच आलों आहे. तुम्हीच इथून चालते व्हा ! तुमची रक्कम तुम्हांला ठरलेल्या मुदतींत पावती झाली ना ? आतां गुणीला सर्वस्वी माझी झाली आहे—मी तिच्याशीं लग्न करून तिला माझी पत्नी करणार !

मोह०—काय मूर्ख आहेस रे ? तूं एका वेश्येला आपली पत्नी करणार ? तुझा समाज तुला तसं करूं देईल का ? तुझे आतेष्ट तुला असली अनीतीची गोष्ट करूं देतील का ?

गुण०—तुला काय करायच्या या नसत्या उठाठेवी ? मी समाजाची आणि आपतेष्टांची वाटेळ तशी समजूत घालीन ! आतां तुम्ही इथून नीट समजुतीनं निघून जातां कीं चांगली समज देऊं ?

शंका०—हैं पहा गुणनिधान, हैं माझं घर आहे आणि गुणीला माझी मुलगी आहे. तुला वेश्येच्या घरांत शिरून लग्नाच्या भानगडी करायला सांगितलं कुणी ?

गुण०—तें मला माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीनंच सांगितलं ! वेश्यांच्या अनीतिकारक घंघाला आळा घालून समाजसेवा करण्याचें पुण्यव्रत मीं अंगिकारलं आहे. स्त्रिया म्हणजे प्रेमळ देवता, त्यांना वेश्याव्यवसायाच्या नरकांत ढकलणं हें सैतानी पाप आहे. ज्या दिवशीं आमची पवित्र स्त्रीजात वेश्याव्यवसायाच्या नरकांतून उद्धरली जाईल त्याच दिवशीं आमच्या हिंदु समाजाला चांगले दिवस दिसतील ! मीं तुमचं ऋण देऊन टाकून गुणीलेला पापपंकांतून वर काढली आहे. आतां तुमच्यासारख्या घाणेरड्या कीटकांना इथं लुडबुडण्याचं कारण नाही ! गुणीला माझी आहे, सर्वस्वी माझी आहे—तुम्ही इथून चालते व्हा !

मोह०—वेड्या, तूं एवढा शिकलेला, समाजसुधारणा करायला निघालेला, चतुर, धूर्त असून तुला एका वेश्येचें चरित्र कळू नये ना ? मला तुझी कींव येते, खरोखरच मला तुझी कींव येते ! विचारा साफ फसला ! साफ तोंडघशीं पडला !! (हंसून खिजवितो.)

गुण०—काय म्हणतां मी फसलों ? आणि तो कसा ?

मोह०—अरे मूर्खा, तुला लुबाडण्यासाठीं आम्हीं हें कारस्थान रचिलं होतं. तुझ्यासारख्या मूर्ख आणि उतावळ्या बुद्धीच्या समाजसुधारकांना फसविणारी जी सोनेरी टोळी आज या विलासपुरांत धुडगूस घालते आहे, तिचे आम्ही म्होरक्ये आहों.

गुण०—आणि तुमच्या कपटकारस्थानाला गुणीलेची संमति आहे ?

मोह०—अरे, तिची संमति आहे आणि म्हणूनच तर आम्हीं तुला संवंध वर्षभर भुलथापांवर झुलविलं ! गुणीला ही तर आमच्या कपटनाटकाची नायिका आहे. तिणं तुला इतक्या चतुराइनं फसविलं कीं, तिची जितकी तारीफ करावी तितकी थोडीच होणार आहे. आमची रक्कम आम्हांला मिळाली, गुणीलेचा हेतु साध्य झाला. आतां, अहो राजेश्री, तुमचं काळवंडलेलं तोंड झांकून घेऊन इथून चालते व्हा ! वाहवा, गुणीलेची तरी काय तारीफ आहे ?

गुण०—वाः, तिचं तर माझ्यावर प्रेम आहे !

मोह०—तुझा भाबडा मूर्खपणा म्हणतो तो हाच ! अरे, तिचं तुझ्यावर मतलबी प्रेम होतं, आतां मतलब साधला आणि तें प्रेमहि संपलें ! तुला खरं सांगूं ? वाईट वाटून घेऊं नकोस हं, जें खरं आहे तेंच स्पष्ट सांगतो, तिचं खरं प्रेम माझ्यावर आहे ! काय शंकानिधान, तुम्हीच काय तें सांगा आणि याची शंका दूर करा.

शंका०—गुणनिधान, मोहनिधान सांगतात तें निःसंशय खरं आहे ! माझ्या गुणीलेचं प्रेम मोहनिधानावरच आहे.

गुण०—पाजी थेरड्या, काय बोलतोस हें ? अरे, तूं तिचा बाप आहेस कीं कैसान गळा कापणारा उलट्या काळजाचा कसाब आहेस ?

शंका०—वेड्या ! जसं गुणीलेचं प्रेम खोटं, तसंच माझं पितृपणहि खोटंच आहे. मी गुणीलेचा खोटा बाप आहे. खरं सांगूं ? एका चांगल्या कुळांतल्या हिंदु विधवेनं टाकून दिलेली ती पोरकी पोर आहे. मी तिचा लहानपणापासून संभाळ केला. तिच्या लालनपोषणाच्या कामीं जो पैसा मी इतकीं वर्षे खर्च केला त्याची सव्याज भरपाई करून घेण्यासाठीं मी धडपडतो आहे. अजून त्या सुंदर पोरटीच्या जीवावर मला तुझ्यासारख्या अनेक उल्लू तरुणांना लुबाडतां येणार आहे.

मोह०—आणि त्या कामांत मी मदत करणार आहे—समजलास ना काय तें नीट ?

गुण०—समजलों, नीट समजलों कीं तुम्ही बदमाश आहांत, पाजी आहांत, सैतान आहांत, कसाब आहांत...

मोह०—आतां या शिव्यांचा काय उपयोग होणार बरं ? आतां तूं इथून निघून जावंस तेंच बरं !

गुण०—जाईन, पण एकदां गुणीलेला भेटल्यावर ! तिची आणि माझी समक्षासमक्ष भेट करवा, मग मी जाईन !

शंका०—आतां तुला तिची भेट होणं शक्य नाही.

मोह०—आणि ती तुझी भेट घेणारहि नाही. तुझी चाहूल लगतांच ती आपण होऊन इथून आंत निघून गेली. तिनें तुला धके मारून बाहेर घाल-वायला मला सांगितलं आहे. तूं जर सुकाट्यानं इथून जाणार नाहीस तर मला माझ्या लाडक्या गुणीलेचा हुकूम अमलांत आणावा लागेल ! (अस्तन्या वर सारतो.)

गुण०—बदमाश ! मला धमकी देतोस ? मला आंत जाऊं दे, मी तिची भेट घेणार आणि तूं अशी बेमान कशी निघालीस तें समक्ष विचारणार ! वाटेतून दूर हो नाही तर.....

मोह०—नाहीं तर काय करशील ?

गुण०—तुला धूळ चारून आणि लाथाडून आंत जाईन !

मोह०—तें शक्य नाही, हा पहा मीं तुला अडवून धरला आहे !

गुण०—अस्सं काय ? (त्या दोघांची झटापट होते. गुणनिधान मोह-निधानाला खाली पाडून त्याच्या छातीवर बसतो.)

शंका०—धांवा, धांवा, खून ! खून ! !

फांशी०—(प्रवेशून) कोण कुणाचा खून करतो आहे ? हा चोर गुण-निधान इतका बिलंदर खुनीहि आहे तर ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर माणूस ! ! ! (शिपायांस) अरे पाहतां काय ? पकडा त्या भयंकर माणसाला आणि ठोका बेड्या ! (शिपाई तसं करतात.) गुणनिधान, काय भयंकर माणूस आहेस रे तूं ?

गुण०—फौजदारसाहेब, मी भयंकर माणूस नाही, खरी भयंकर माणसं हींच आहेत !

फांशी०—बरोबर आहे. ज्याअर्थी यांनीं तुझ्यासारख्या बिलंदराला आपल्या कोंवळ्या माना चरचरां कापूं दिल्या नाहीत त्याअर्थी हेच भयंकर ! राजेश्री, तुमचीं पापें भरलीं, तुमच्या सर्व चोऱ्यांचा मला पत्ता लागला, शेवटीं सुलोचना-देवीसारख्या सुशील सुलीच्या दागिन्यांवर डह्या मारून तुम्हीं गवळणीच्या वेषांत आमच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून फरारी झालांत तेंहि आम्हांला साक्षीपुसण्यानिशीं समजलें. सुलोचनादेवींच्या घरून आम्हांला सर्व वित्तंवातमी लागली. मी सुलोचना-देवींचा फार आभारी आहे. कृष्णाई—सुलोचनादेवींची दाई हीहि लाख म्हातारी आहे ! आतां आमच्या हातून तुम्ही निसटणं शक्य नाही. चला, मेहेरबानी करून अंधारकोठडीकडे चला !

गुण०—(स्वगत) अरेरे, काय ही बेमान दुनिया ! त्या सुलोचनेसारख्या कुलवधूनंहि माझ्याशीं बेमानीचं वर्तन करावं ना ? ती गुणीला बोळूनचाळून वेश्या ! ती बेमान निघाली यांत मला फारसं आश्चर्य वाटलं नाही; पण मी जिला विश्वासांत घेतली त्या सुलोचनेनंहि बेमानी करावी ना ? कृष्णाई तर काय,

बोलूनचालून दासीच ! ती बेमान झाली तर कसलं आश्चर्य ? आश्चर्य हें कीं, मीं भाबडेपणानं स्त्रीजातीवर विश्वास ठेवला ! बेमान, स्त्रीजात सारी बेमान हेंच खरं ! चला, फौजदारसाहेब ! मला वाटेल तिकडे घेऊन चला. वाटलं तर मला अंधारकोठडीत टाका, वाटलं तर मला फांशी द्या ! मीं बेमान स्त्रीजातीवर विश्वास टाकला, मी वाटेल ती कठोर शिक्षा भोगायला योग्यच आहे—चला !

फांशी०—चल तर ! तूं म्हणशील तर मी तुला फांसावरहि चढवीन ! कारण मी बोलूनचालून फांशीराम आहे. पण तो योग कांहीं या वेळींच साधेलसें वाटत नाही. कारण तूं कुणाचा खून केल्याचं माझ्या रोजनिशीत नमूद नाही. तूं दरोडेखोर आहेस म्हणून तुला सक्तमजुरीची शिक्षाच भोगावी लागेल. पण तो वाद कशाला ? न्यायदेवता न्याय द्यायला बसलेलीच आहे. चला राजेश्री ! [शिपायांस] अरे, तुम्ही याला नीट जेरबंद केला आहे ना पण ? नाही तर हा तुम्हांला वाटेंतच धूळ चारायला कमी करणार नाही ! खरोखर भयंकर माणूस, अतिभयंकर माणूस, महाभयंकर माणूस !!! (गुणनिधानाला घेऊन जातो.)

मोह०—बाबासाहेब, आपल्या मार्गातला हा कांटा आयताच परस्पर फांशीरामाच्या पादत्राणाखाली चिरडून मोडून गेला ! मी आतां गुणीलेला बाहेर आणतो. तिला घेऊन आपल्याला या क्षणींच विलासपुरांतून पोबारा केला पाहिजे. [गुणीलेला आणावयास जातो.]

शंका०—हा मोहनिधान मदतीला आहे म्हणून बरं. नाहीतर त्या गुणनिधानानं माझी गठडीच वळली असती ! या मोहनिधानाचा तर मी आभारी आहेच, पण ज्या कुणी विधवेनं आपल्या सुंदर मुलीला गटारांत फेंकून दिलें त्या विधवा माउलीचेहि मला आभार मानलेच पाहिजेत ! त्या विधवेच्या निर्दय कृतीमुळे तर ही गुणीला माझ्या हातीं लागली ! विधवांना निर्दय बनविणाऱ्या सदय हिंदुसमाजा, तूं धन्य आहेस ! [मोहनिधान मुसकी बांधलेल्या गुणीलेला बाहेर आणतो व तिची मुसकी सोडतो.]

मोह०—गुणीले, इथं काय काय प्रकार घडले ते तुझ्या कानावर गेले असतीलच ! तुझा प्यारा गुणनिधान अंधारकोठडीची काळीकुट्ट हवा खावला गेला. आतां तरी तूं आमच्याबरोबर येतेस कीं नाही ? चल बोल, आटप लौकर !

शंका०—हो, आटप लौकर. कारण इथं रेंगाळत राहिलों तर आमच्यावरच आटपण्याची पाळी येईल.

गुणी०—नीचानों, तुम्ही लौकर आटोपाल तर माझ्यासारख्या दीन गाईवर तुमचे उपकार होतील.

शंका०—बाळे, येणार ना मग तूं आमच्याबरोबर ?

गुणी०—कुठं येऊं नरकांत ? नाहीं, मी नरकांत येणार नाहीं. नरकाचे धनी तुम्हीच व्हा ! मी पतिव्रता आर्यस्त्रीचं पुण्यव्रत आचरून स्वर्गालाच जाणार ! मी प्रेमळ गुणनिधानांची अविवाहित पत्नी आहे. मला माझें पुण्यपावन पत्नीव्रत सोडतां येत नाहीं. तुमचा मार्ग तुम्हांला मोकळा आहे, मी इथंच राहणार !

मोह०—तुला इथं विलासपुरांत राहतां येणार नाहीं. तूं जर इथं राहिलीस तर आमच्या पातकांना केव्हां तोंड फुटेल आणि त्याबरोबरच आमचंही तोंड केव्हां फुटेल ह्याचा नियम सांगतां येणार नाहीं. शिवाय लाडके गुणीले, माझं तुझ्यावर प्रेम आहे. लाडके... (तिच्याजवळ जातो, ती त्याच्या श्रीमुखांत भडकावते.)

गुणी०—पाजी माणसा, हें वे तुझ्या प्रेमाचं बक्षीस !

मोह०—(गाल चोळीत) गुणीले, अशी बेफाम होऊं नकोस, मी हा अपमान मुकाट्यानं सहन करणं शक्य नाहीं.

शंका०—बाळे, हें काय बरं भलतंच ? असला बेफामपणा कोमल मनाच्या स्त्रीजातीला शोभत नाहीं. बाळ, असं करूं नये !

गुणी०—नीचा, तूं मला बाळे म्हणून पितृवात्सल्याची विटंबना करूं नको. तूं माझा जन्मदाता पिता नाहीस ही गोष्ट मी मघांशींच ऐकली ! पित्याचं ढोंग करणाऱ्या कसाबा ! इथून निघून जा. तूं माझं लालनपालन केलंस आणि त्या उपकारांची फेड गुणनिधानांनीं दिलेल्या रकमेनं केव्हांच झाली ! नीचा, लपव, हें पापकृत्यांनीं काळवंडलेलं तोंड लपव आणि माझ्या आत्म्याला होत असलेल्या वेदना थांबव ! मोहनिधान, तूं या कसाबाला घेऊन जातोस कीं आपली आणखी फजिती करून घेतोस ? मी पूर्वी वेदना होत्या पण गुणनिधानांच्या स्वर्गीय प्रेमामुळे पवित्राचरणाची पतिव्रता स्त्री म्हणून आतां या जगांत

मिरवणार आहे. पतिव्रता आर्यस्त्री कोपली तर काय अनर्थ ओढवतो तें तुला माहीत आहे ना ?

मोह०—वेडे पोरी, मला वाटतं कीं तुझं डोकं पातिव्रत्याच्या भडक कल्पनांनीं भडकलं आहे. हे वेडे विचार सोडून दे आणि आमच्याबरोबर चल !

गुणी०—तें शक्य नाही, माझ्या जिवांत जीव असेपर्यंत तें शक्य नाही.

मोह०—आणि तुला इथं जिवंत ठेवून आमचा जीव वांचणांही अशक्य आहे. लक्षांत ठेव कीं, तूं माझ्या हातीं जिवंतपणीं लागली नाहीस तर तुझा जीव घेऊनच आम्हांला इथून पळावं लागेल ! (सुरा काढून) हा पाहिलास सुरा ? एक तुला आमच्याबरोबर येऊन स्वतःचा जीव जगवावा लागेल किंवा या सुन्याला स्वतःच्या प्राणांचं बलिदान करावं लागेल ! (तिच्या छातीवर सुरा रोंखतो.)

गुणी०—(त्याचा हात धरून) इतकंच ना ? पातिव्रत्याच्या संरक्षणासाठीं मी स्वतःच्या प्राणांचं बलिदान करावयास तयार आहे. हा सुरा माझ्या छातींत घुसून सर्व जगाला हेंच कंठरवानं सांगेल कीं, पुरुषांच्या पापी कारस्थानांमुळंच कुलवती आर्यस्त्रिया वेश्या होतात पण त्यांना सत्यधर्माचा प्रकाश मिळतांच त्या जाग्रत होऊन आर्यस्त्रियांची पवित्र परंपरा चालविण्यासाठीं स्वतःच्या प्राणांची आहुति देण्यासहि तयार होतात ! नीचांनों, पहा, पहा, नीट डोळे फाडून या पतिव्रतेचें बलिदान पहा ! (स्वतःच्या उरांत खंजीर मारून घेते व निश्चेष्ट पडते.)

मोह०—अरे हें काय झालं भलतंच ? शंकानिधान, चला पळा इथून ! नाहीतर हिचा खून आमच्या मानगुटीला बसून आमच्या मानेला फांस लावील !

शंका०—हो, तेंहि खरंच ! चला, मोहनिधान ! जीव घेऊन चला !!

मोह०—चला, आहे नाही तें गुंडाळून घेऊन मागच्या दारानं पळ काढा !
(जातात.)

गुणी०—(शुद्धीवर येत) चांडाळांनों, अजून तुम्ही पोबारा केला नसलात तर लौकर तसं करा. (सुरा हातांत घेऊन) हे प्राणघातक देवते, माझ्या हृदयांत शिरून गुणनिधानांवरील माझ्या पवित्र प्रेमाचा ठाव तूं घेतलाच आहेस. सर्व जगाला माझ्या हृदयांतील पवित्र प्रेमाची कहाणी सांग आणि धन्य हो !

(वंदन करते. तिच्या कपाळाला रक्त लागतें. इतक्यांत कृष्णार्ई सुलोचनेला धेऊन येते.)

कृष्णा०—बाळे, हाच गुणीलेचा महाल. इथंच फांशीराम फौजदार गुणनिधानाला पकडणार होते !

सुलो०—(गुणीलेकडे पाहून) बाई, बाई, हें काय तुम्ही करतां ? तुम्ही स्वतःचा खून करून घेतलांत कीं काय ? (पाणी आणवून तिला पाजते.)

गुणी०—तुम्ही कोण ? इथं या नरकांत कां आलांत ?

सुलो०—मी इथं गुणनिधानांचं दर्शन घेण्यासाठीं आल्यें आहे.

गुणी०—तें पवित्र दर्शन तुम्हांला कांहीं वर्षें तरी होणार नाही. त्यांना फांशीरामांनीं पकडून नेलं—त्यांना आतां शिक्षा होणार ! कुण्या सुलोचनाबाईंचे दागिने चोरल्याचा त्यांच्यावर आरोप आहे.

सुलो०—हायरे दुदैवा ! शेवटीं त्यांच्या दुःखाला मीच कारणीभूत झाल्यें म्हणावयाची ! कृष्णार्ई, तूं भाबड्या भोळेपणानं गुणनिधानांवर केवढा भयंकर प्रसंग आणलास हा !

कृष्णा०—मला काय माहीत बरं कीं, ते इतके चांगले गृहस्थ असतील म्हणून ? कोण दुष्ट चांडाळीण मी ! (कपाळावर हात मारून घेते.)

गुणी०—बायांनां, तुमचा कांहींच अपराध नाही. मीच खरी पापिणी आहे. मला वैश्येच्या नरकांतून मुक्त करण्याकरितां गुणनिधानांनीं तें साहस केलें. सुलोचनाबाई, तुम्ही भेटलांत हें फार चांगलें झालें. बाई, गुणनिधानांवर तुम्ही प्रेम करतां ना ? सांगायला लाजूं नका. त्यांच्यावर कुणाहि सुंदर तरुणीनं प्रेम करावं असेच ते प्रेमळ वीरपुरुष आहेत. त्यांच्यावर अवश्य प्रेम करा आणि ते कारागृहांतून परत आले म्हणजे त्यांना स्वर्गसौख्याचा लाभ करून द्या. मीच तें करणार होतें पण त्यांचा प्रेमळ सहवास माझ्या नशिबीं नाही. बाई, आंतल्या खोलींत जा आणि माझ्या तान्हुल्याला इकडे घेऊन या.

सुलो०—जा, जा, कृष्णार्ई ! आंत जाऊन बाळाला घेऊन ये पाहूं ! [कृष्णार्ई जाते.] गुणीलातार्ई, त्या पुण्यपुरुषाचं प्रेम तुम्हीं आकर्षण करून घेतलंत, तेव्हां तुमची थोरवी काय सांगावी ? [तितचं डोकं आपल्या मांडीवर घेते.]

गुणी०—(कृष्णाईनं मूल आणलेलं पाहून) आणा, बाळाला इकडे आणा. (मुलाला हृदयाशीं कवटाळून) बाळ, तूं मोठा भाग्यशाली आहेस. तुला गुणनिधानांसारख्या थोर आणि उदार अंतःकरणाच्या प्रेमळ पित्याच्या पोटीं जन्म लाभला आणि आतां सुलोचनादेवीसारखी देवता तुझी आई होऊन तुझे लालनपालन करणार ! बाळ, या पापिणीची, या तुझ्या कर्मचांडाळ मातेची कधी आठवणहि काढूं नकोस आणि आपल्या थोर पित्याच्या उज्वल चरित्राचें अनुकरण करून धन्य हो. बाळ, मी तुला आतां या देवतेच्या ओटीत टाकून स्वर्गांत जायें. (त्याचा मुका घेऊन, सुलोचनेस) सुलोचनाताई, मी आतां थोड्या क्षणांचीच सोबतीण आहे. हें तान्हुलं आम्हां दोघांच्या प्रेमाचं पुण्यफळ आहे. माझ्या बाळाची आई होऊन तुम्ही त्याचा पोटाच्या गोळ्याप्रमाणं संभाळ करा, याला मी तुमच्या ओटीत घातला आहे. सुलोचनाताई, माझे पतिदेव तुम्हांला भेटले म्हणजे माझ्या बाळाला त्यांच्या स्वाधीन करा आणि त्यांना माझा अखेरचा निरोप सांगा कीं, मी अखेरपर्यंत त्यांच्याशीं इमानानंच वागल्यें आणि भरल्या कपाळीं कुंकूं लुटीत स्वर्गाला निघून गेल्यें. (अडखळत) ताई, माझा हा निरोप माझ्या पतिदेवाला सांगाल ना ?

सुलो०—हो, सांगेन बरं !

गुणी०—हें पहा, मी माझ्या हृदयांतून वाहणाऱ्या पवित्र रक्ताची शपथ घेऊन माझ्या पवित्र प्रेमाची ग्वाही तुम्हांला देतें आहे. (हाताला लागलेलें रक्त दाखविते.) ताई, तुम्हांला माझ्या पवित्र प्रेमाची ग्वाही पटली ना ?

सुलो०—ताई, तुम्ही प्रत्यक्ष प्रमदेवताच आहांत, तुमच्याविषयीं कोण संशय घेईल बरं ?

गुणी०—बरं तर मी तुमचा निरोप घेलें ! गुणनिधान-गु-ण-नि-धा-न ! (मरते. सुलोचना मुलाला हृदयाशीं कवटाळते. पडदा.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा

—•••—

प्रवेश पहिला

(स्थळः—बगीच्याच्या बाहेरची बाजू.)

फांशी०—(प्रवेशून) भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महा-भयंकर माणूस !!! अहो काय सांगूं ? तो भयंकर माणूस निर्जन बेटावरील सक्त मजुरीची भयंकर शिक्षा भोगून जिवंत परत आला. त्या निर्जन बेटावर तुरंगाची हवा खावयाला गेलेला माणूस बहुधा जिवंत परत येत नाही. पण याहि नियमाला तो बिलंदर गुणनिधान अपवाद ठरला. खरोखरच भयंकर माणूस ! विलासपूरला परत आल्यानंतर तो कुठं असतो नि काय करतो कांहींच पत्ता लागत नाही. एकदां नुस्ताच चोऱ्या करून निर्जन बेटावर गेला पण आतां तो कुणाचा खून पाडायलाहि सोडायचा नाही. भयंकर माणूस ! अति-भयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!! बाकी मीहि कांहीं कमी नाही म्हणा. तो एक बिलंदर असला तर मी सवाईबिलंदर आहे ! हां, मी आधीच सांगून ठेवतो की, मी सवाईबिलंदर आहे. तो जर एखादा खून करील तर मी त्याला फांशी देईन—आधी आपलें सांगून ठेवितो की, मी फांशीराम फौजदार आहे. त्याला फांशी सुद्धां देईन ! (मिशीवर पीळ देतो. इतक्यांत कृष्णाई लहानग्या प्रेमनिधानाला घेऊन येते.)

कृष्णा०—कांहो फांशीराम, कुणाला फांशी देण्याची तयारी चालविली आहे ? कुणाचं भाग्य उदयाला आलं ? तुमच्या हातून कोण स्वर्गाला जाणार ?

फांशी०—तो चोर, तो बिलंदर, तो भयंकर माणूस ! तो निर्जन बेटाची कडक हवा खाऊन जिवंत परत आला आहे ना ?

कृष्णा०—काय, गुणनिधान शिक्षेची मुदत संपवून परत आले ? बरं झालं बाई !

फांशी०—बरं झालं बाई ! काय बरं झालं तुमचं कपाळ ? मी आपलं आधीच सांगून ठेवतो की, तो बिलंदर परत आल्यानं कुणाचंहि बरं व्हायचं नाही ! भयंकर माणूस आहे तो ! तो सुद्धां आल्यापासून कसल्या तरी भयंकर कारस्थानांत गुंतलेला आहे ! कसलं तरी सोंग घेऊन शहरांत वेड्यासारखा हिंडत

असतो म्हणे ! तुम्ही आधीं सुलोचनादेवींना वर्दी देऊन ठेवा, कारण त्यांच्या-
वरच त्याचा डोळा असला पाहिजे असा मला संशय येतो. तो त्यांच्यामुळंच
तुमंगांत गेला ना ? आपलीं सावध असा. बाकी मी त्याच्या पाळतीवर आहेच
म्हणा ! हें पहा, बोका जसा उंदरावर पाळत ठेवतो कीं नाही, तसा मी
त्याच्यावर पाळत ठेवणार आहे. तो उंदीर असला तर मी बोका आहे बरं
का ? हंस्तां काय ? अहो, मी खरोखरच त्या उंदराचा बोका आहे !

प्रेम०—काय ग आजी ? हा माणूस नाही का ? हा बोका का आहे ?

फांशी०—हो, हो, मी बोकाच आहे. त्या उंदरावर झडप घालीन
आणि त्याला या बोकोबाचा पराक्रम दाखवीन !

प्रेम०—कांही बोकोबा, तुम्ही आजपर्यंत असे कोणते पराक्रम गाजविले
आहेत सांगा तर खरे ! कोणते पराक्रम गाजविले आहेत ?

फांशी०—अहो कृष्णाई, मला आत्मस्तुति करण्याचा कंटाळा आहे.
स्वतःच्या पराक्रमांचं वर्णन करायला मला लाज वाटते बघा ! तुम्ही मला मर्द
समजत असाल पण आत्मस्तुतीचा प्रश्न निघाला कीं मी बायकांसारखा लाजतो !
जसा मी पराक्रमी आहे तसाच मी लाजाळू आहे. तुम्हीच या सुलाला माझ्या
पराक्रमाची कथा सांगा !

प्रेम०—अहारे बोकोबा ! म्हणे मी बायकांसारखा लाजतो ! अहो, मग
तुम्ही परकर नेसून माझ्याबरोबर भातुकलीचा खेळ खेळायला कां येत नाही ?
हें पहा, मी होईन भातुकलीतला राजा आणि तुम्हांला पळवून नेऊन माझी
राणी करीन !

फांशी०—वाः, तूं मला पळवून नेणार आणि राणी करणार काय ?

कृष्णा०—महाराज, रागावूं नका, लहान मूल आहे !

फांशी०—म्हणजे मी या सुलावर रागावेन असं तुम्हाला वाटलं कीं काय ?
मला मुलांच्या बाळबोलांचं मोठं कौतुक वाटतं ! अहो, मलासुद्धां याच्या एव-
ढाच एक मुलगा आहे. मी झोंपीं गेलों म्हणजे तो माझी शेंडी जात्याच्या
खुट्याला बांधतो आणि छातीवर बसून माझ्या मिशाच उपटतो ! त्यानं जोर-
जोरानं मिशा उपटल्या म्हणजे मी ओरडत उठतो म्हणा, पण म्हणून मी
त्याच्यावर रागावतो म्हणतां कीं काय ? बाळ, तुझ्या बोलण्याचा मला नाही

राग येत ! पण कायरे, तूं मला कसं पळवून नेशील सांग पाहूं ? मी कसा रेड्यासारखा मोठा आहे तर तूं अगदीं पाड्यासारखा लहान आहेस ! सांग, मी तुझ्या खेळांतली राणी झालों तर तूं मला कसं पळवशील ?

कृष्णा०—काय हें ? तुम्ही एवढे मोठे झालांत तरी थट्टेखोरपणा सुटला नाही ना ? अहो, त्या मुलाची थट्टामस्करी काय मनावर घेतां ?

फांशी०—बाई, तुम्ही गप्प बसा. तुम्हांला नाहीं समजायची मुलांच्या मंजुळ बोलांतली मौज ! मी असा थट्टेखोर आहे आणि म्हणूनच भयंकर कामें करूनहि गुटगुटीत राहिलों आहे ! माझ्यासारखीं दुष्टा माणसं अशींच थट्टेखोर असतात बरं का ? तुम्ही गप्प बसा. बरं बाळ, या बाईच्या बरळण्यांत आपला भातुकलीचा विषय तसाच राहून गेला ! सांग पाहूं, तूं मला कसं पळवशील !

प्रेम०—अहो, तुम्ही परकर नेसलांत म्हणजे लहान मुलगी व्हाल आणि मग मी तुम्हांला खांद्यावर घेऊन पळवून नेईन ! हो, पण जर का तुम्हीं गडबड करूं लागलांत तर या तुमच्या मिशाच उपटीन ! सोडणार नाहीं !!
(त्याच्या मिशा उपटतो.)

फांशी०—ओय्, ओय्, ओय्, बाई, या तुमच्या मुलाला ओढा, हा आज माझ्या मुखड्यावर मिशा कांहीं उरूं देत नाहीं ! ओय्, ओय्, ओय् !

कृष्णा०—बाळ, सोड त्यांच्या मिशा ! मिशा गेल्या तर त्यांच्यावर फार भयंकर प्रसंग येईल !

प्रेम०—अग पण आजी, मी यांची थट्टा करतो आहे ना ?

कृष्णा०—चल, ये इकडे, मोठ्या माणसाची थट्टा करणं बरं नव्हे !
(त्याला दूर करते.)

फांशी०—ओय्, ओय्, ओय्, ! बाई, तुमचा मुलगा मोठा भयंकर माणूस आहे बघा ! तुम्ही त्याला ओढून घेतलंत म्हणून बरं झालं, नाहीतर हा तुमचा छकुला आज कांहीं माझ्या मर्दानी मुखावर मिशांचे आंकडे शिल्लक ठेवीत नव्हता ! भयंकर माणूस होणार हा !

कृष्णा०—अहो, तुम्हांला अजून ठाऊक नाहीं ! हा गुणनिधानांचा मुलगा आहे, बापसे बेटा सवाई होणार बघा !

फांशी०—(ताडकन् उठून) काय म्हणतां, हा त्या भयंकर माणसाचा मुलगा आहे ? म्हणूनच हा इतका भयंकर आहे ! भयंकर, अतिभयंकर, महा-भयंकर ! बापापेक्षांहि भयंकर !! मुला, तूं त्या भयंकर बापाचा सवाई भयंकर मुलगा असलास तरी तुला सांगून ठेवतो कीं, मी एकदां चिडलों कीं, माझ्यापुढं कुणाची मात्रा चालूं घ्यायचा नाही ! तुझ्या त्या भयंकर बापाला निर्जन बेटा-वरच हवा खायला धाडला, पण तुला मी वरच्या नंदनवनाची हवा खायला स्वर्गांत पाठवून देईन ! म्हटलं मी फांशीराम फौजदार आहे !

प्रेम०—(चिडून) काय, माझ्या बाबांना तुरुंगांत पाठविणारे फांशीराम ते तुम्हीच काय ? थांबा, मीच तुम्हांला स्वर्गांत पाठवतो ! (दंड थोपटतो.) माझ्याशीं दोन हात करायची आहे का तुमची तयारी ? (मांड्या थोपटतो.)

फांशी०—बाई, या तुमच्या विलंदर मुलाला मागें ओढा. तुम्ही त्याला धड धरून ठेवलंत कीं, मी इथून ऐटींत निघून जाईन !

कृष्णा०—बरं, तुम्ही खुशाल जा ! मी त्याला आंवरलें. (त्याला धरते.)

फांशी०—(ऐटीनें जातां जातां) भयंकर बापाचा महाभयंकर बेटा आहे खरा !

प्रेम०—(कृष्णाईच्या हातांतून निसडून फांशीरामाच्या अंगावर धांवून जातो व त्याचे पाय पकडून त्याला पाडतो.) अरे लेका, माझ्या बाबांना तूं तुरुंगांत पाठविलंस नाही का ? आतां कसा माझ्या हातून निसटतोस तेंच पहातो ! (त्याला गुद्दे मारतो.)

कृष्णा०—(त्याला मागें ओढून) काय बरं हें बाळ ? किती खोडकर आहेस तूं ! असं करूं नये ! जाऊं दे त्यांना. फौजदारसाहेब, तुम्ही जा कसे !

फांशी०—(जातां जातां) भयंकर बापाचा भयंकर मुलगा ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर ! (मुलाकडे पहात पहात उलटा चालत जातो.)

प्रेम०—आजी, तूं आज माझा घात केलास बघ ! माझ्या बापाला तुरुंगांत पाठविणाऱ्या त्या फांशीरामाचा मी खरपूस समाचारच घेणार होतो !

कृष्णा०—खुळा कुठला ! चल घरीं, आई घरीं वाट पहात असेल ! चल !

प्रेम०—(जमिनीवर बसून पाय आपटीत) मी नाही येत जा ! तूं माझा आज घात केलास ! आलों नाहीं तर तूं काय करशील ?

कृष्णा०—मी काय करणार बाबा तुझ्या हूडपणापुढं ? जो तूं मोठमोठ्यांना ऐकत नाहीस तो मला का धूप घालणार आहेस ? मी आपली जातेंच कशी ! पण हें पहा, आणखी हूडपणा करूं नको, लौकर घरीं ये. (जाते.)

प्रेम०—(हातपाय आपटीत) ऊं, ऊं, ऊं ! माझ्या हातून तो फांशीराम निसटला. आतां माझे बाबा मला भेटले तर ते काय म्हणतील बरं ?

गुणनिधान०—(बैराग्याच्या वेषांत आडून सारं ऐकत असलेला असा पुढें येऊन) बाळ, तुझे बाबा तुला शूराचा बचा आहेस असंच म्हणतील व तुला शाबासकी देऊन जवळ घेतील आणि प्रेमानं कुरवाळून असा तुझा गोड पापा घेतील ! (त्याला जवळ घेतो व कुरवाळून त्याचा पापा घेतो. प्रेमभरानें त्याचे डोळे पाण्यानें भरून येतात.)

प्रेम०—पण कांही, तुम्ही कोण ? आणि तुम्ही असे रडतां कां ? बोल ना ? (त्याला मिठी मारतो.)

गुण०—बाळ, तुझे गुण पाहून मला प्रेमाचं रडूं कोसळतें आहे. बाळ, किती गुणी आहेस तूं ? किती प्रेमळ आहेस तूं ?

प्रेम०—मी गुणनिधान बाबांचा मुलगा आहे म्हणून गुणी आहे आणि माझं नांव प्रेमनिधान आहे म्हणून मी प्रेमळ आहे ! पण तुम्ही कोण ?

गुण०—बाळ, मी एक भणंग भिकारी आहे. मीहि तुझ्यासारखाच गुणी आणि प्रेमळ होतों पण प्रेमाच्या नादीं लागून गूण उधळले आणि असा बैरागी झालों. बाळ, तुला माझी भीति वाटत नाही का ? तुला माझ्या या भिकारी वेषाचा तिटकारा येत नाही का ?

प्रेम०—नाही, मला तुमची भीतिहि वाटत नाही आणि तुमचा तिटकाराहि येत नाही. मला तुम्ही कुरवाळलंत ना, तेव्हां मला फार आनंद झाला ! मला तुम्ही असेंच कुरवाळा ! मला तुमचा तिटकारा मुर्लीच येत नाही पण त्या म्हातान्या आजितलीचा मात्र तिटकारा येतो. ती माझ्यावर एवढाले डोळे वटारते आणि मला म्हणते कशी ? तुझा बाप एक खोडकर होता तर तूं सवाई खोडकर आहेस ! माझे बाबा खोडकर होते का हो ? मी सवाई खोडकर आहे का ? तुम्हीच सांगा !

गुण०—बाळ, तुझा बाप खोडकर नव्हता आणि तूंहि खोडकर नाहीस. ज्यांना जातिवंत शौर्याची पारख होत नाही तीं माणसें शूरांना खोडकर म्हण

तात ! बाळ, तुझी आजी तुला वाईट बुद्धीनें नाहीं खोडकर म्हणत ! ती तुला तसं कौतुकानंच म्हणते. तुझी आजी मोठी प्रेमळ आहे बरं का ?

प्रेम०—हो, खोटं कशाला बोळं ? आजी किनई एरवीं फार प्रेमळ आहे. मला गोड गोड खायला देते आणि माझें किती कौतुक करते ! आणि माझी आई आहे कीं नाहीं, तिचा प्रेमळपणा तर विचारूंच नका. मी थोडकासाच वेळ जरी दूर गेलों तरी ती कासावीस होते आणि मी तिला कडकडून मिठी मारली म्हणजे ती रडूंच लागते ! बैरागीबुवा, माणसें प्रेमानें सुद्धां रडतात ती हो कां ?

गुण०—बाळ, तें मी तुला कसं सांगूं ? तुला प्रेमाचा विषय कसा समजावून देऊं ? बाळ, प्रेमानं आंतड्याला पीळ पडतो आणि जिवाचें पाणी होतें—मग तेंच जिवाचं पाणी डोळ्यांतून वाहूं लागतें आणि प्रेमाला पूर येतो ! बरं पण बाळ, तुझ्या आईचं नांव काय ? गुणीला का ?

प्रेम०—छे; माझ्या आईचं नांव गुणीला नाहीं आणि फिणीला नाहीं. माझ्या आईचं नांव मोष्टं गोड आहे—तिला मी आई म्हणतों आणि लोक तिला सुलोचनादेवी म्हणतात.

गुण०—हो, बाळ ! ती खरोग्ररीच देवता आहे, तिची योग्यता फार मोठी आहे ! बाळ, तुझं तिच्यावर खरंच प्रेम आहे म्हणतोस ?

प्रेम०—(रागावून) हें हो काय असं विचारतां मला ? माझी तुम्ही थट्टा करतां होय ? आईवरच्या माझ्या प्रेमाची कुणी थट्टा केली तर मला खपायची नाहीं बरं का ? बजावून ठेवतों ! (डोळे वटारतो.)

गुण०—बाळ, मी तुझ्या प्रेमाची थट्टा करणं शक्य तरी आहे का ? बाळ, तुला सुलोचनादेवीसारखी देवतातुल्य आई मिळाली तेव्हां तूं धन्य आहेस ! बरं बाळ, जातों मी ! तूं आतां असाच दुडदुडत आईकडे जा बरं का ? तुझ्या विरहामुळं त्या देवतेचा जीव कासावीस झाला असेल ! (त्याचा मुका घेतो.)

प्रेम०—बैरागीबुवा, तुम्ही येतां का माझ्या आईला पहायला ? चला माझ्याबरोबर ! तिची देवपूजा झाली म्हणजे ती मला प्रसादाचीं केळीं देईल आणि मग तीं मी तुम्हांला देईन बरं का ? बैरागीबुवा, चला ना आईकडे ! (त्याला ओढूं लागतो.)

गुण०—बाळ, मला अत्तां काम आहे. मी जातो पण लौकरच येईन बरं का तुझ्या आईला भेटायला ?

प्रेम०—(जातां जातां) या हं, खरोखरच या ! याच बरं का ? (जातो.)

गुण०—अहाहा ! देवा, तुझी लीला तरी किती चमत्कारिक आहे ही ! देवा, माझ्या बाळाचं दर्शन मला घडविलंस आणि तुझ्या कृपेनं मी धन्य झालों. चला, आतां चांगलीशी संधि पाहून सुलोचनादेवीचं हि दिव्य दर्शन घ्यावं आणि धन्य व्हावं !! (जातो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—घरापुढील अंगण. सुलोचनादेवी तुळशीची पूजा करित असून संतांचा मेळा ' वैष्णवजन तो तेने कहिये ' हें पद गात बाजूने निघून जातां. पूजा आटोपल्यावर सुलोचना देवाचें गीत गाऊं लागते.)

सुलोचनाः—

पद

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥ तोचि
साधू ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ १ ॥ तुका
म्हणे सांगों किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ २ ॥

(सुलोचनेचें गाणें चालू असतां कृष्णाई चहा घेऊन येते.)

कृष्णा०—बाळ, लौकर चहा घे हं ! नाहीतर गाण्याच्या नादांत चहा निवून जाईल.

सुलोचनाः—काय ग हें कृष्णाई ! किती लौकर चहा घेऊन आलीस ? किती गोड गाणें मी गात होतें आणि त्यांत तूं व्यत्यय आणावास ना ? आणखी दोन देवाचीं गाणीं मी म्हटलीं असतीं तर काहीं बिघडलें का असतें ? (चहा पिऊं लागते.)

कृष्णा०—हो, बिघडलंच असतें ! तुला काय करायच्या या देवभोळेपणाच्या उठाठेवी ? देवभोळेपणामुळंच आपला हिंदुसमाज रसातळाला पोचला असं तुझं मत होतं ना ? तुझ्या देवभोळ्या आईनं तुला लहानपणीं देवाचीं गाणीं शिकविलीं म्हणून तिलासुद्धां नावं ठेवायला तूं कमी केलं नाहीस पण आतां

पहातें तों तूंच तिच्यावर कडी केली आहेस ! पहाटे उठून स्नान करतेस काय, तुळशीची पूजा करतेस काय, देवाचीं गाणीं गात बसतेस काय, साराच चमत्कार ! शिकून शहाणी झालेली सुलोचना कधीं असले देवभोळेपणाचे थेर करील असं मला स्वप्नांत सुद्धां वाटत नव्हतें !

सुलो०—कृष्णाई, माझ्या मनांत जें परिवर्तन झालें तें आश्चर्य करण्यासारखेंच आहे खरें ! मी इतकी कशी बदलल्यें त्याचें माझे मलाच आश्चर्य वाटतें आहे ! पण कृष्णाई, हल्लीं सर्वच गोष्टी आश्चर्य करण्यासारख्या घडून येत नाहीत का ? देवाची लीलाच आश्चर्यकारक नाही का ? देवा, तुझ्या अतर्क्य लीलेचें वर्णन कोण करील बरं ?

पद

श्रमते गिरा तुज वानितां । लीलाधरा ॥ ध्रु० ॥ करित
लीला मति बावरी ! विश्वंभरा ॥ १ ॥ करिसि धवलीं
रंग नाना मायावरा ॥ २ ॥

कृष्णा०—होय बाई ! ते गुणनिधान तुला चोराच्या रूपानें भेटले काय आणि त्यांनीं तुला वेडं केलं काय, सारंच आश्चर्य ! खरंच, तुला ती गोष्ट सांगायची अगदींच विसरल्यें ! काल मला फांशीराम फौजदार भेटले होते आणि त्यांनीं मला सांगितलें कीं, गुणनिधानांची सुटका झाली आणि ते निर्जन बेटाहून इथं विलासपूरला परत आले सुद्धां !

सुलो०—काय म्हणतेस ? गुणनिधान परत आले ? मग ते अजून कसे मला भेटले नाहीत ? ते माझ्यावर रागावले तर नसतील ना ? अथवा, त्यांनीं माझ्यावर कां राग धरूं नये ? एका अर्थी मीच त्यांच्या शिष्येला कारणीभूत झालें नाही का ? बरं, फांशीरामांनीं त्यांच्याविषयीं आणखी कांहीं सांगितलं नाही का ?

कृष्णा०—फांशीराम म्हणाले, परत आल्यापासून ते वेषांतर करून शहरांत वेड्यासारखे फिरत असतात !

सुलो०—परत आल्यावर गुणनिधानांना गुणीलेंसंबंधींची दुष्ट वार्ता कळली असावी आणि त्यामुळे त्यांची स्थिति वेड्यासारखी झाली असणं सहाजिकच आहे. अग पण कृष्णाई, बाळ प्रेमनिधान कुठं गेला ? आज तो देवाचा प्रसाद घ्यायला कसा आला नाही ? जा, त्याला इकडे लौकर पाठवून दे पाहूं !

कृष्णा०—बरं तर देतें पाठवून त्याला ! (जाते.)

सुलो०—गुणनिधान इथं परत आले नि मला कसे भेटले नाहीत ? कीं ते माझ्यावर रागावले ? खास ते माझ्यावर रागावलेच असले पाहिजेत. गुणनिधान, गुणनिधान, या तुमच्या दीन दासीवर रागावूं नका. तुमच्या सद्गुणांची ओळख मला झाली आहे. गुणनिधान ! तुम्हांला मी माझे हृदयेश्वरच समजतें.

पद

ईश मानी प्रेमा । ध्यात मनीं रामा सुनामा ॥ ध्रु० ॥

रूप सुमंगल प्रेमा क्षणीं धरी । उपजवि मनि ज्ञाणि

सुकामा ॥ १ ॥

(इतक्यांत प्रेमनिधान येतो.)

प्रेम०—आई, आई, कां ग मला बोलावलेस ? (सुलोचनेला मिठी मारतो.)

सुलो०—बाळ, कुठं भटकत फिरतोस ? आज देवपूजेचा प्रसाद व्यायला कसा आला नाहीस ? बाळ, असं कुठं रिकामटेकडं हिंडूं नये. (केळीं आणून) हीं घे प्रसादाचीं केळीं ! हं, खाऊन टाक पाहूं !

प्रेम०—आई, हीं केळीं अशींच ठेवून दे. ते बैरागीबुवा भेटले म्हणजे मी तीं त्यांना देणार आहे.

सुलो०—बैरागीबुवा ? कोण बैरागीबुवा ? कुठं आहेत ते ?

प्रेम०—आई, काल किनई मला एक मोठे थोरले बैरागीबुवा भेटले ! किती छानदार होते ते ! मला ते फार आवडले बघ ! त्यांनीं केवढी दाढी वाढविली आहे पण ! त्यांची दाढी म्हणजे जशा कांहीं वडाच्या पारंब्या ! पण आई, हें बघ, मला त्यांच्या दाढीची सुळींच भीति वाटली नाही. त्यांना तूं पाहिलं नाहीस म्हणून, नाहीतर ते तुला सुद्धां फार आवडतील बघ ! तूं मला बटबटीत डोळ्यांचा मुलगा म्हणतेस ना, पण त्या बैरागीबुवांचे डोळे अगदीं माझ्यासारखेच बटबटीत आहेत ! मी त्या बैरागीबुवांना तुला भेटायला बोलावलं आहे. आई, तूं भेटशील ना त्यांना ? भेटशील ना ? भेटशील ना ? कीं तूं त्यांची दाढी पाहून दूर पळशील ?

सुलो०—नाहीं बरं मी दूर पळायची, मी त्यांना भेटेन हं ! (स्वगत) काय बरं मी हें बोलून गेल्यें ? बाळानं सहज विचारलं आणि मी त्यांना भेटायचं कबूल केलं ! देवा, ते गुणनिधानच असतील ना पण ?

प्रेम०—बरं पण आई, तुला त्या बैरागीबुवांना भेटायचं आहे ना ? होय ना ? अत्तां मी त्यांना पकडून आणतो—पकडून आणतो बरं का ? अत्तां पकडून आणतो, जातात कुठं पळून तेंच पहातो. (इतक्यांत एका झुडुपामागें लपून बसलेल्या गुणनिधानाला पकडून फांशीराम त्याला पुढें आणतो.)

फांशी०—अरे चोरा, आतां कुठं पळशील ? कसा पण तुला पकडला ? सुलोचनादेवी, हा पहा मी एक चोर पकडून आणला ! कायरे, झुडुपामागें लपून सुलोचनादेवीकडे चोरून पहात होतास नाही का ?

प्रेम०—(पाहून व ओळखून) हां फांशीराम, सोडा त्या बैरागीबुवांना ! हे बैरागीबुवा आहेत, चोर नाहीत ! सोडा त्यांना, ते माझे मित्र आहेत !

फांशी०—बरोबर आहे ! चोराचा मुलगा तूं, तेव्हां तुझे मित्र असलेच चोर असायचे ! बाईसाहेब, मी या बैराग्यावर चोरीचा आरोप ठेवून त्याला गिरफदार केला आहे. पण माझ्या या कुतीला तुमची संमति आहे ना ?

सुलो०—फांशीराम, सोडा त्यांना. हे चोर दिसत नाहीत—मला त्यांचा संशय मुळीच येत नाही, बाळ म्हणतो तेंच खरें दिसतें ! सोडा त्यांना, ते चोर नाहीत बरं !

फांशी०—अहो, हा चोरच आहे. हा भस्मासुर तुमच्याकडे चोरून पहात होता. मी याची चोरटी नजर प्रत्यक्ष या डोळ्यांनी पाहिली ! माझे डोळे धड आहेत, फुटलेले नाहीत !

प्रेम०—फुटलेलेच आहेत तुमचे डोळे ! पहा नीट, हे बैरागीबुवा माझे मित्र आहेत, सोडतां त्यांना कीं आतां तुम्हांला दाखवूं गमत ? (त्याच्या अंगावर धांवतो.)

फांशी०—हां, अंगलट करूं नकोस ! दूर उभा रहा ! दूर उभा रहा ! हा पहा मी याला सोडून दिला !

प्रेम०—फांशीराम, तुम्ही मुकाट्यानं दूर उभे रहा ! बैरागीबुवा, या तुम्ही इकडे. आईनं तुम्हांला भेटण्याचं माझ्याजवळ कबूल केलं आहे. या इकडे आईला भेटायला ! (त्याला ओढतो.)

गुण०—बाळ, तूं भोळा आहेस. तुम्ही आई या चोराचं तोंडसुद्धां पहाणार नाही—मी तसाच काळतोंड्या आहे.

प्रेम०—असें काय हो बोलतां बैरागीबुवा ? वर पहा ना ? कुठं आहे तुमचं तोंड काळं ? कसं गोरपान आहे ! तुम्हांला ही एवढी दाढी नसती तर तुम्ही किती सुरेख दिसलां असतां ! उपट्टं का तुमची ही दाढी ! ओढूं का ! ओढूं का ! (दाढी ओढतो.)

फांशी०—अरे, हा तर चोर गुणनिधान ! अरे चोर...(कृष्णाई येते.)

सुलो०—हां, त्यांना चोर म्हणू नका, ते चोर नाहीत ते सच्चे माणूस आहेत. त्यांच्या सच्चेपणाबद्दलची खात्री कृष्णाईसुद्धां देईल !

फांशी०—कांहो कृष्णाई, तुम्ही देतां का या चोराच्या सच्चेपणाबद्दलची खात्री ?

कृष्णा०—हो, मी देयें खात्री ! फांशीराम, तुम्हांला खरी हकीगत कळली नाही म्हणून तुम्ही असं बोलतां ! चला तिकडे घरांत म्हणजे मी तुम्हांला सर्व हकीगत सांगत्यें.

फांशी०—काय, या चोराला मोकळा सोडून घरांत येऊं म्हणतां ! अहो भयंकर माणूस आहे हा ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर !

कृष्णा०—फांशीराम, तुम्ही निर्धास्त असा. गुणनिधान आतां सुलोचनेच्या हातांतून निसटून जाणं शक्य नाही. माझी बाळी यांना खात्रीनं मुठीत ठेवील ! तुम्ही चला घरांत, मी तुम्हांला सर्व कांहीं सांगत्यें, चला !

फांशी०—बरं चला तर ! यजमानच चोराला सामील झाला तर माझं तरी काय चालणारं ? सुलोचनादेवी, सर्व हकीगत ऐकून परत येईपर्यंत तुम्ही यांना इथंच अडकवून ठेवा हं ! कृष्णाई, चला ! (स्वगत) काय भयंकर माणूस असला पाहिजे हा ? चोर म्हणून घरांत शिरला पण यजमानीणबाईचं मन चोरून फरारी झाला अशातलं कांहीं त्रांगडं झालेलं दिसतयं ! खरोखरच भयंकर माणूस ! (जातो.)

गुण०—सुलोचनादेवी, मी सर्वस्वीं तुमचा अपराधी आहे. मला क्षमा करा ! (तिचे पाय धरावयास खाली वांकतो.)

सुलो०—है काय बरं असं ? महाराज, मीच सर्वस्वीं गुन्हेगार आहे, तुम्हीच उदार मनानं मला क्षमा केली पाहिजे.

प्रेम०—हो बाबा, तुम्हीच आईला क्षमा करा. तुम्ही गुणनिधान तेव्हां

तुम्हीच माझे बाबा ! हो, तुम्हीच माझे बाबा ! बाबा, आईनंच अपराध केला आहे—तिला क्षमा करा.

गुण०—बाळ, यांनीं काय बरं अपराध केला ?

प्रेम०—अपराध केला नाही तर काय ! ही मला म्हणते कीं, 'मी तुम्ही आई नाहीं, तुम्ही आई गुणीला आहे.' कोण हो ही गुणीला !

गुण०—बाळ, तुम्ही खरी आई गुणीलाच आहे. तूं त्याच मायावी मातेच्या पोटीं जन्म घेतला आहेस ! ती तुम्ही माता व्हावयाला मुळींच योग्य नव्हती—ती मायावी होती, दुष्ट होती, बेमान होती.

सुलो०—महाराज, तुम्ही त्या देवतेला उद्देशून असले अपशब्द उच्चारून नका. गुणीला प्रत्यक्ष प्रेमदेवता होती. त्या मोहनिधानानें तुमच्या डोळ्यांत धूळ फेंकली आणि तुमचें मन कलुषित केलें. महाराज, ती देवता होती, त्या देवतेनं पवित्र पतिप्रेमाच्या अभिकुंडांत आपल्या प्राणांची आहुति दिली. त्या देवतेनं प्राणत्याग केला आणि स्वतःच्या शीलाचें रक्षण केलं. त्या देवतेला दोष देऊं नका. ती आपल्या पुण्यनामाचा जयघोष करित स्वर्गाला निघून गेली, तिला दोष देऊं नका.

गुण०—असं असेल तर मीच पापी चांडाळ ठरलों, मी त्या देवतेला दूषण दिलं...

सुलो०—पण तें आपण गैरसमजुतीनं केलं, खरे नीच ते शंकानिधान आणि मोहनिधान आहेत !

फांशी०—(कृष्णाईसह येऊन) हो बुवा, खरे नीच तेच आहेत. कृष्णाईनीं सर्व हकीकत सांगून माझीहि तशी खात्री करून दिली. गुणनिधान, मी तुम्हांला नकळत चोर म्हटलं—तुम्ही मला क्षमा करा ! तसा मी कधीं चुकायचा नाहीं पण या वेळीं घसरलों खरा !

प्रेम०—घसरलांत ना ? चुकलांत ना ? अहो तुम्ही चुकायचेच ! मी तुम्हांला तसं सांगत नव्हतो ? फांशीराम, हे पहा माझे बाबा आणि ही पहा माझी आई ! (दोघांचे हात धरून जवळ ओढतो.) आई, तूं माझ्या बाबांना भेटण्याचें कबूल केलं आहेस, आतां कां लाजतेस ?

सुलो०—बाळ, लजा वाटण्यासारखीच कृति माझ्या हानून झालेली आहे. माझ्या मूर्खपणामुळंच तुझे बाबा चोर ठरले !

कृष्णा०—नाहीं, तो मूर्खपणा माझ्याच हातून झाला ! महाराज, सुलो-
चनेचा त्यांत कांहींच अपराध नाही. तुम्ही उदार मनानें तिच्या प्रेमाचा स्वीकार
करा. ही तुमच्यासाठीं सारखी झुरते आहे. गेल्या पांच वर्षांत हिच्या डोळ्यांचं
पाणी खळलेलं नाही. महाराज, माझ्या बाळीला पदरांत घ्या.

गुण०—कृष्णाई, सुलोचनादेवी म्हणजे प्रत्यक्ष प्रेमदेवताच आहे. मी
त्यांच्या प्रेमाचा स्वीकार करावा इतकी माझी योग्यताच नाही. शिवाय कृष्णाई,
मी तुम्हांला खरं तें सांगितलं तर तुम्हांला राग येणार नाही ना ? एकंदर
स्त्रीजातीविषयींच माझें मन विटलं आहे !

कृष्णा०—म्हणजे तुम्हांला माझ्या बाळीबद्दल तिटकारा वाटतो तर ? ती
तुमच्यासाठीं रात्रंदिवस झुरते आणि तुम्ही मात्र तिचा तिटकारा करतां—वा !

गुण०—नाहीं, सुलोचनादेवीबद्दल मला सुळींच तिटकारा वाटत नाहीं,
त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत पूर्ण आदरबुद्धीच वसत आहे !

सुलो०—महाराज, तिरस्काराची भावना नष्ट होऊन त्या ठिकाणीं आदर-
बुद्धि उत्पन्न झाली म्हणजे प्रेमभावनेचा उदय होण्यास सुळींच वेळ लागत
नाहीं. महाराज, माझंहि तसंच झालं बरं का ? आपल्याविषयीं माझ्या मनांत
प्रथम तिरस्कार उत्पन्न झाला, लौकरच त्या तिरस्काराचं रूपांतर कौतुकांत झालं,
नंतर कौतुकाची जागा आदरभावानं घेतली आणि आतां त्याच आदरानें प्रेमाचं
मंगल स्वरूप धारण केलं आहे. महाराज, तुमच्या मनांत माझ्याविषयीं आदर-
भाव उत्पन्न झाला आहे ना ? होय ना ? हा आदरभाव म्हणजे पुढें वाढणाऱ्या
प्रेमवृक्षाचा उमलता अंकुर आहे बरं ! महाराज, या उमलत्या प्रेमाकुंजाला
करपवून टाकूं नका आणि माझा स्वीकार करा. तुम्ही अंगिकारलेल्या सेवाधर्म-
व्रताची पवित्र दीक्षा घेऊन तुमची सहधर्मचारिणी हें पुण्यनाम मी सार्थ करून
दाखविणार आहे. महाराज, मनोभूमीवर उचंबळून येणाऱ्या प्रेमभावनेचा उगाच
कोंडमारा कां करतां बरं ? हो, तुमच्या मनांत खात्रीनं प्रेमाचीच भावना उत्पन्न
झाली आहे. हो, हो, प्रेमाचीच भावना उत्पन्न झाली आहे ! हो ना ? खरं ना ?
महाराज, मीच ती तुमची लाडकी गुणीला आहे असें समजा !

गुण०—छे, छे ! कुठं ती एका पापिणी विधवेनं टाकून दिलेली गुणीला
आणि कुठं तुम्ही कुलशीलवान मातापित्यांच्या पोटीं जन्मलेल्या देवी !

सुलो०—महाराज, तुम्ही जाणूनबुजून त्या मायलेकीबद्दल अन्यायाची

भाषा वापरीत आहां ! मी थोडे स्पष्ट बोलव्यें तर मात्र राग मानूं नका. महाराज, आम्हां आर्यस्त्रियांना पापिणी हें विशेषण लावणेंच पाप आहे. आर्यस्त्रिया जन्मतःच पवित्र असतात पण त्यांना पापमार्गाळा लावण्याचें पापकर्म कसाबकरणीचे पुरुषच करीत असतात हें विसरूं नका. आम्ही स्त्रिया जितक्या पवित्र असतों तितकेच तुम्ही पुरुष पापी असतां ! ज्या चांडाळ पुरुषांना गुणिलेच्या विधवा माउलीला पापमार्गाकडे नेलं, त्याला तुम्ही पुरुषांनीं कोणतं शासन दिलं ? तो चांडाळ खुशाल नामानिराळा राहिला आणि ती बिचारी विधवामाउली मात्र पापिणी ठरली. त्या चांडाळ पुरुषाच्या पापाचें प्रायश्चित्त एका अबलेला भोगावें लागलं ! गुणिलेचीहि तीच गती ! तिला पापमार्गाकडे खेंचून नेणारे कोण ? ते शंकानिधान आणि मोहनिधान ! पण ते पापमुक्त राहिले आणि तुम्ही गुणिलेसारख्या साख्खीलाच फांसावर चढवावयास सिद्ध झालां ! महाराज, तुम्हां निर्दय पुरुषांची ही करणी न्यायाची आहे का ? तुमची स्वतःची गोष्ट वेगळी आहे, तुम्हांला मी दोष देऊं इच्छित नाही पण तुमची गोष्ट सोडलीत तर तुम्हां पुरुषांची एकंदर जातच पापी आणि नीच नाहीं का ? महाराज, मी थोडे कठोर बोलव्यें आहे हें मला समजतें पण त्याला मी तरी काय करूं ? माझं हृदय आंतून पेटलं आहे. पुरुषजातीनं स्त्रीजातीवर चालविलेला अन्याय मला सहन होत नाही ! महाराज, तुमची थोर योग्यता मी ओळखली असल्यामुळें मी तुम्हांला माझं प्रेमसर्वस्व अर्पण करव्यें आहे. महाराज, पापी पुरुषजातीच्या अन्यायापासून पवित्र स्त्रीजातीला सोडविण्याकरितां तरी माझ्या प्रेमाचा स्वीकार करा. तुम्ही अंगिकारलेल्या सेवाधर्मव्रताची भागीदारीण व्हावें हीच माझी आकांक्षा आहे. महाराज, कराल ना माझ्या प्रेमाचा स्वीकार ?

पद

मम सेवा स्वीकरा । नच द्यावें अंतरा ॥ ध्रु० ॥ धर्माचरणा
साह्य करिन मी । द्या चरणीं आसरा ॥ १ ॥

गुण० — सुलोचनादेवी, तुम्ही पुरुषजातीविषयीं कितीहि कठोर बोललांत तरी मला राग येणार नाही. आम्हां पुरुषांची जातच तशी दुष्ट आहे. आम्ही आजपर्यंत हजारांच नव्हे तर लाखों आणि कोट्यवधि आर्यस्त्रियांना पापमार्गाळा लावून त्यांची समाजांतूनच केवळ नव्हे तर अत्युच्च दर्जाच्या आर्यधर्मांतूनहि, कायमची हकालपट्टी केली आहे. देवि, तुम्ही माझ्या सेवाधर्माची भागीदारीण

झालांत तर त्यांत मला धन्यताच वाटणार आहे. तुमच्या पवित्र साहचर्याने मला माझ्या परमसुंदर आणि परमपवित्र आर्यधर्माची सेवा करण्याला हुरूपच वाटेल पण...(विचार करतो.)

फांशी०—अरे बापरे ! हे बुवाजी असे भयंकर आहेत तर ? आणि या सुलोचनादेवी कांहीं कमी भयंकर नाहीत ! चोरावर प्रेम करणारी स्त्री भयंकरच म्हणायची ! गुणनिधान, मी जाणतो कीं तुम्ही गूढ विचारांत पडलां आहांत आणि त्याचबरोबर मी हेंहि जाणतो कीं, तुमच्या नाजुक मनावर साजुक प्रेमाचा पगडा बसत चाललेला आहे. मी तसा मनकवडा आहे बरं का ! मीच काय तो न्याय देतो. हें पहा गुणनिधान, तुम्ही भयंकर आणि या सुलोचनादेवीहि भयंकर ! अशा दोन भयंकर माणसांची जन्माची गांठ बसणंच योग्य आहे. तुम्हांला संकोच वाटत असेल तर मीच तुमची गांठ पक्की करतो. या तुमचे हात एकमेकांच्या हातांत ! मी वयोवृद्ध आहे, मला तुमचे हात एकमेकांच्या हातांत देण्याचा अधिकार आहे. (तसं करतो व तुळशीवृंदावनावरील हार काढून त्यांचे हात बांधतो.) ही गांठ पक्की झाली ! मी आजपर्यंत अनेकांच्या हातांत शृंखला ठोकल्या पण तुम्ही अतिभयंकर आणि महाभयंकर माणसे असल्यामुळे मला तुमची अशी भयंकर ग्रंथी बांधावी लागते आहे. लोहशृंखला एक—ना—एक दिवस तुटतात पण प्रीतीच्या पुष्पशृंखला कधीहि तुटत नाहीत.

प्रेम०—(नाचत) वाहवा, वाहवा ! कशी जन्मत झाली ! आई, यांना म्हणशील ना बाबा ? बाबा, हिला म्हणाल ना आई ?

गुण०—बाळ, तुझ्या बाळबोलांचा मला राग येत नाही—किती गोड आहेस रे तू ? (त्याला उचलून पापा घेतो.)

फांशी०—गुणनिधान, ऐका ! सुलोचनादेवी, तुम्हीहि ऐका ! मोहननिधान व शंकरनिधान हेच खरे अतिभयंकर आणि महाभयंकर बदमाश आहेत. आतां या मंगल प्रसंगाला साक्षी ठेवून मी अशी प्रतिज्ञा करतो कीं, त्यांना मी वाटेल तिथून पकडून आणीन आणि गुणीलेच्या खुनावद्दल फांशी देईन—तसं करीन तरच मला फांशीराम म्हणा ! ते भयंकर गुन्हेगार असले तर मी गुन्याचा शोध लावण्याच्या कामांत महाभयंकर आहे बरं का ?

प्रेम०—फांशीराम, तुमच्चावर खूष होऊन मी तुम्हांला ही प्रसादाची केळी देतो—हा प्रसाद खा आणि कामाला लाग ! (केळी देतो.)

सुलो०—महाराज, देवाच्या दयेनें शेवट गोड झाला. पण आतां त्या मंगल देवतेची—गुणीलादेवीची स्मृति जागृत रहावी म्हणून आपण या स्थानाला ‘गुणीलामुवन’ नांव देऊं व याच ठिकाणीं अनाथभगिनीसेवाश्रम स्थापन करूं आणि दुर्गतींत सांपडलेल्या आर्यभगिनींना वेश्याव्यवसायांतून मुक्त करून त्यांची सेवा करण्याची प्रतिज्ञा करूं या. गांजलेल्या देवतांची सेवा करणें हाच माझा धर्म झाला आहे. महाराज, आपण परदुःखानें दुःखित होतां तेव्हां आपण वैष्णवच आहांत. मीहि आज तेंच व्रत घेतें आणि वैष्णवधर्माचा स्वीकार करतें.

कृष्णा०—बाळे, भक्तराज नरसी मेहत्याचं तें गोड भजन गाऊन आम्हां सर्वांनाच वैष्णव धर्माची दीक्षा दे. तें नरसी मेहत्याचं भजन आज मोटमोठ्या महात्म्यांनाहि मार्गदर्शक झालं आहे.

सुलो०—बरं तर ऐका !

पद

वैष्णवजन तो तेने कहीये जे पीड पराई जाणे रे ॥ परदुःखे
उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे ॥ १ ॥
सकळ लोकमां सौने वंदे, निंदा न करे कोनी रे ॥ वाच
काछ, मन निश्चळ राखे, धन धन जननी तेनी रे ॥ २ ॥
समदृष्टी ने तृष्णान्यागी परखी जेने मात रे ॥ जिह्वा थकी
असत्य न बोले परधन नव झाले हाथ रे ॥ ३ ॥ वण-
लोभी ने कपटरहित छे कामक्रोध निवार्यो रे ॥ भणे
नरसैयो तेजुं दरशन करतां कुल इकोतेर तार्यो रे ॥ ४ ॥

(गीत चाळू असतां प्रेमनिधान कृष्णासारखा उभा राहून व सुरली वाजविण्याचा अभिनय करून मोठी मौज उडवून देतो; सर्व गीतश्रवणांत तल्लीन होतात. हळुहळु पडदा पडतो.)

समाप्त

पूर्ण स्वातंत्र्य !

अंक १ ला

प्रवेश १ ला

[स्थळ-विलासबाग. मुलांमुलींचे खेळ चालले आहेत. वेळ संध्याकाळ]

मुलीः—(बागेतील शोल्यावर बसून स्त्रियांचें अत्यंत आवडतें, रुक्मिणी-कृष्णामधील विनोदाचें, गोड पण अर्थपूर्ण गीत गात आहेत.)

नान्दी-गीत

कोणे एके दिवशीं विनोदानें । हरिसी बोले रुक्मिणी ॥
कृपा करोनि आर्धी सांगावें । विडा देईन मग शयनीं ॥
तुम्ही खोराचे आहां परंतु काळे कां हो मी गोरी ॥ध्रु॥
हरि म्हणे मी सुत गवळ्याचा मजवरि धुरळा त्रिभुव-
नांचा । शिशुपाल हा वर योजीला नाही मी कामा-
काजाचा ॥ १ ॥ हरी म्हणे त्या नंदराणीनें काळें
लाविलें गालाला । नाही पुसिलें तसेंच राहिलें, गुंतलों
भक्ताकाजाला ॥ २ ॥ क्रोध न आवरी भीमक बाली
धरणीवरती मग पडली । श्रीकृष्णाला कळवळी आली
कुरळे केंस सांवरी ॥ ३ ॥

सुमतिः—(मुलेंमुली गेल्यावर प्र. क.) या संध्यासमयीं निसर्गाला किती
अपूर्व शोभा आली आहे ही ! दिनमणी अस्ताला गेल्यामुळे सर्व पौरजन आपापल्या
घरी निष्ठून गेले ! सूर्याच्या प्रखर तापानें क्षणलेल्या निसर्गानें शांतता धारण केली

असून पौरजनांच्या त्रासांतून मुक्त झाल्यामुळे त्याला जणू पूर्ण स्वातंत्र्याचा लाभ झाला आहे ! वा निसर्गा, तूं उपभोगीत असलेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा मला हेवा वाटतो ! या पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपभोग जर प्रत्येक माणसाला लाभेल तर त्याचें आयुष्य किती सुखमय होईल बरं ! खरोखर, पूर्ण स्वातंत्र्याची प्राप्ति हीच सौख्याची परिसीमा होय. देवा, मला माझ्या आयुष्यांत सौख्याची ही परिसीमा गांठतां येईल का ?

पद

तेथे सुख जाणा । जेथ नांदे सतत स्वातंत्र्य तें पूर्ण ॥ ध्रु० ॥
 स्वैर खेळे शशी । नाचती तारका ॥ येथ पावे जगत
 मोदसीमा ॥ १ ॥

(इतक्यांत डॉ. मधुसूदन एक रंगीत रेशमी हातरूमाल घेऊन प्रवेश करतो.)

डॉ. मधु०—सुमति ! अशा सायंकाळच्या वेळीं इथं या विलासबागेंत कां रेंगाळत आहेस ?

सुमतिः—कोण ! मधुसूदन ! हो, पण तुम्ही कशाला या वेळीं इकडे आलांत !

मधु०—तूं इकडे आलीस म्हणून !

सुम०—पण मी इकडे आल्यां हें तुम्हांला कोणी सांगितलं !

मधु०—या तुझ्या हातरूमालानं ! हा तुझा हातरूमाल मला बागेच्या तोंडाशी पडलेला आढळला. तूं बागेंत शिरलीस तेव्हां हा तुझ्या हातांतून गळून पडला असावा असा मी तर्क केला आणि बागेंत येऊन पहातों तों तूं खरोखरच इथं आलेली ! हा हातरूमाल तुझाच आहे ना ?

सुम०—हो, माझाच आहे. (त्याच्या हातांतून घेऊन तोंड पुशीत) बरं पण हा माझाच हातरूमाल असला पाहिजे हें तुम्ही कसं ताडलं ? असले हातरूमाल बाजारांत एकदोनच काहीं नव्हेत तर लाखोंसुद्धां विकत मिळतील ! मग त्या लाखांतला हा एक माझाच हातरूमाल असावा हें तुम्हांला कसं कळलं !

मधु०—कारण तूं लाखांत एक अशीच अद्वितीय आहेस ! शिवाय, तुझ्या मुखकमलाशी स्वैरपणं खेळणारा हा हातरूमाल माझ्या ओळखीचा कां बरं होणार नाही ? खरं सांगूं ? तुझ्या सुंदर मुखकमलापेक्षां हा हातरूमालच माझ्या नजरेत अधिक भरला आहे !

सुम०—इश ! तुमचें आपलें कांहींतरीच !

मधु०—आमचें कांहींतरी कसं ? तुम्हां सुंदर तरुणींचेंच आपलें कांहींतरी ? मी तुम्हां तरुणींना उघड विचारतों की, तुमच्या सुंदर मुखकमलांचें आणि या हातरुमालांचें इतकें निकट साहचर्य कां ? तुम्ही स्वस्थपणें विचार करीत बसलांत तरी तळहातांतल्या हातरुमालावर आपलें मुखकमल ठेऊन बसतां ! बरं, आंत वेळीं मुखकमल घामानें डबडबलें तरी हातरुमालाला काम आलेंच ! तुम्ही तरुणी हांसलांत तरी तोंड झांकून घ्यायला हातरुमाल पाहिजे, आणि लाजलांत तरी तुम्ही आपल्या मुखाची लाजरी शोभा हातरुमालाच्या आड लपवतां ! शिवाय हेंच पहा, यावेळीं नुसतें माझें भाषण ऐकतांनाहि हातरुमालानें मुखकमल झांकून ठेवण्याचें काम तूं चालविलेंच आहेस ! मग आम्हांला तुम्हां तरुणींच्या मुखकमलापेक्षां त्याच्याशीं निकट मैत्री असणाऱ्या व निर्लज्जपणानें सदासर्वदा त्याच्याशीं सलग्नी करणाऱ्या हातरुमालाचीच ओळख अधिक झाली तर नवल कसलें ?

सुम०—म्हणजे, माझ्यावर तुमची इतकी नजर आहे तर !

मधु०—सुमति, माझ्याकडून ही असली नजरचूक झाली असेल तर आपल्या सौंदर्यालाच त्या चुकीबद्दल दोष दे. सुमति, सुमति, तुझ्या मुखकमलाशीं सलग्नीनें खेळणाऱ्या या हातरुमालाचें भाग्य मला लाभेल का ?

सुम०—म्हणजे, मला नाही कळलें तुमच्या बोलण्यांतलें मर्म ! (लाजते.)

मधु०—माझ्या बोलण्यांतलें मर्म तुला कळलें नसलें तरी मला तुझ्या प्रेमाचें मर्म कळलें आहे ! सुमति, मला तुझ्या हातांतला हातरुमाल करशील का ? मी तुझ्या मुठींत सुद्धां रहायला तयार आहे !

सुम०—मधुसूदन ! तुम्ही इतक्या मार्मिक भाषेत आपलें माझ्यावरील प्रेम व्यक्त केलें आहे कीं, माझें मन तुम्हांला नकार द्यायलाहि कचरतें आहे. मधुसूदन, पुनः एकदां ते गोड बोल मला ऐकवाल का ?

पद

प्रेमला वदा त्या बोला । जीव हा भुकेला परिसायाला
॥ भु० ॥ प्रीतिचा प्याला । द्या झणि मजला । दाखवा
सुखाचा झोला ॥ १ ॥

मधु०—लडके ! मी तुझ्यावर प्रेम करतो, I love you ! मी तुम्हा दास व्हायला तयार आहे ! !

सुम०—नाहीं, मी तुम्हांला माझे दास करायला तयार नाही. मी पूर्ण स्वातंत्र्याची चहाती आहे. मीहि स्वतः कुणाला दास करीत नाही आणि दुसऱ्या कुणी माझें दास्यत्वहि करावयाला नको ! प्रत्येक जीवाला या जगांत पूर्ण स्वातंत्र्य असावें हेंच माझें निश्चित मत आहे. हो पण मधुसूदन, तुम्ही सौंदर्यावर प्रेम करता कीं माझ्यावर ?

मधु०—खरं म्हटलं तर मी तुझ्यावरच प्रेम करतो. पण तुझ्याशीं हें सौंदर्य इतकं निगडित झालं आहे कीं, सौंदर्याविहीन सुमतीची मला कल्पनाच करता येत नाही ! मला तुझं सौंदर्य नको, मला तूं पाहिजेस !

कृष्णकान्तः—(पुढं होऊन) पण सुमति, मला तूंहि पाहिजे आहेस आणि तुझं सौंदर्यहि पाहिजे आहे. मी स्वतःसाठीं दोघांचीहि—तुम्ही आणि तुझ्या सौंदर्याची—मागणी करतो. सुमति, या भिकारज्या मधुसूदनाला दूर लोटून माझा स्वीकार कर—मी तुझ्या पायांतला पैजण होऊन रहायलाहि तयार आहे.

मधु०—काळतोंड्या, तूं या सुंदरीच्या पायांतला पैजण नव्हेस पण पैजणाच्या खालीं काळा बूट मात्र शोभशील खरा ! बेट्या, तूं आपलें तोंड कधीं आरशांत पाहिलं आहेस का ? पण खरंच, तुझं काळं तोंड तुला आरशांत तरी दिसणार कसं ? कारण तुझ्या काळ्या तोंडाची काळी छाया एकदां आरशावर पसरली म्हणजे त्यांत हें काळं तोंड कुठून दिसेल म्हणा ! हॅः, हॅः, हॅः ! बेट्या, कुठं हें सुंदर गंगोदक आणि कुठं हें त्याचा आश्रय घेऊं पहाणारें कृष्ण कमळ ? कुठं ही हंसी आणि कुठं हा कावळा ? कुठं ही सुवर्णकेतकी आणि कुठं हा काळा नाग ?

कृष्णा०—हो, हो, माझं तोंड काळंच आहे, पण हा निसर्गाचा दोष आहे. निसर्गाच्या अपराधाबद्दल मला फांशी देण्यांत कोणता शहाणपणा ! सुमति, मी कुरूप असलों तरी श्रीमंत आहे, लक्षाधीश आहे. तूं माझी पत्नी झालीस तर मी तुला सुवर्णाच्या राशीवर अधिष्ठित करीन !

सुम०—पण कृष्णकांत, मला सुळीं सुवर्णाच्या राशीवर बसायचंच नाही ! मी मधुसूदनांच्या निर्धन पण निर्मळ प्रेमाचाच स्वीकार केला आहे !

कृष्ण०—कोण ? हा भिकारडा मधुसूदन तुला आवडला ? हा माधुकरी मागून डॉक्टरीची परीक्षा पास झाला हें तुला माहीत नाही वाटतं ? हा जन्म-दरिद्री आहे, याची-या भिकारदासाची-का तूं गृहलक्ष्मी होणार ? त्या जन्म-दरिद्र्याचा धिःकार कर आणि माझा-या गर्भश्रीमंताचा-स्वीकार कर ! मी तुझे पाय धरतो. (खाली वांकतो)

सुम०—(त्याला पायांनं दूर सारून) कृष्णकान्त, दूर व्हा ! मी अश्लीच बाबांकडे जाऊन मधुसूदनांच्या व माझ्या लग्नाला संमति मिळवित्ये.

मधु०—चल, सुमति ! इथून लौकर पाऊल उचल म्हणजे या कृष्ण-कान्ताचं काळं तोंड, आपोआपच अधिकाधिक पसरणाऱ्या काळोखांत एकरूप होऊन दिसेनासें होईल ! हें : हें !

कृष्ण०—(चिडून) अस्सं काय ? तुम्ही विवाहबद्ध होऊन माझ्या संसार-सुखावर काळी छाया पसरणार काय ? सुमति, तुझ्या वडिलांची मान माझ्या हातांत आहे हें विसरूं नकोस ! तूं माझा अपमान केला आहेस, मी आतां तुझ्या बापाची मान मुरगाळण्यास कमी करणार नाही हें लक्षांत ठेव ! मी तुझ्या पायांतला कुत्राहि व्हायला तयार झालों होतो पण तूं मला लाथाडलेंस, आतां मी खरोखरीचा कुत्रा होऊन तुझ्या बापाच्या प्राणांचे लचके तोडीन तरच माझं नांव कृष्णकांत !

मधु०—कृष्णकांत, तूं खरोखरच कुत्रा आहेस ! मॅड डॉग आहेस ! तूं इथं आलास हीच तुझ्या हातून चूक झाली ! तुला ही पाटी दिसली नाही वाटतं ? बागेंत शिरण्याच्या आधीं 'डॉगज नॉट अलाऊड' ही पाटी तूं वाचली असतीस तर हा सारा खटाटोप तरी वांचला असता ! (हंसत सुमतीसह जातो.)

कृष्ण०—डॉगज नॉट अलाऊड ! अस्सं काय ? मी कुत्रा ठरलों काय ? अरे, मी कुरूप आहे म्हणून मला सुंदर स्त्रियांनीं लाथाडावं ना ? गळ्यांतला तारित म्हणून नसलों तरी पायांत घुटमळणारा कुत्रा म्हणून तरी सुंदर स्त्रिया माझ्या प्रेमाचा स्वीकार करतील असं मला वाटलं होतं पण कोणतीहि सुंदर स्त्री मला पायाशीं सुद्धां उभा करीत नाही. छेः, छेः, हा अपमान मला सहन होत नाही, या अपमानाबद्दल मला सुमतीचा सूड उगवलाच पाहिजे ! सुमतीच्या बापाची अब्रू माझ्या हातांत आहे-मी आतां माझी मूट आंवाळून तिच्या

बापाच्या अब्रूची गळचेपी करतों आणि सुमतीला माझे पाय चाटायला लावतों ! बापाची मान आंवळली म्हणजे सुमति आपण होऊन माझे पाय चाटूं लागेल ! सुमतीला आपल्या सुरूपाचा गर्व असला तर मलाहि माझ्या कुरूपाचा अभिमान धरलाच पाहिजे ! (दांत ओंठ खात निवून जातो)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—बगीचा. यमुना टुमकत व मुरडत येते)

यमुना:—मेली पुरुषांची जातच चौबडी ! आपल्या फायद्यासाठी हे पुरुष काय वाटेल ते कबूल करतील ! मी सुंदर आहे असे कोणीतरी कबूल करील का ? पाहून व्या माझं मुखकमल ! आहे का त्यावर एकादा तरी पांढरा ठिपका ? गोऱ्या गालावर काळा तीळ असला तर म्हणे त्या गालाचं सौंदर्य खुलून दिसत ! माझ्या गालावर तीळ आहे पण तोहि मेली काळाच ! हा काळा तीळ गालाच्या सौंदर्याला उठाव आणण्याऐवजी स्वतःच लाजून गालाच्या कृष्ण प्रभेत आपलं काळं तोंड लपवून बसला आहे. हा एवढा गालावरचा तीळ जरी गोरा असता तरी तेवढाच माझ्या सौंदर्याला उठाव आला असता ! माझं काळं सौंदर्य पाहून माझी मलाच लाज वाटते पण त्याचं या चौबड्या पुरुषांना काय ? मेले आपल्या फायद्यासाठी काय वाटेल ते कबूल करतील, मला सुद्धां अप्सरेची उपमा द्यायला कमी करणार नाहीत !

यमाजी:—(पुढे येऊन) नाहीच कमी करणार ! अग यमुने, तुला इतर पुरुष केवळ अप्सरेची उपमाच देतील पण मी तुला प्रत्यक्ष अप्सराच म्हणेल ! यमुने, तू खरोखरच अप्सरा आहेस ! तुझ्यांत आणि अप्सरेंत मला तरी कांहीं फरक दिसत नाही !

यमुना:—पण तसा फरक दिसायला तुम्ही कधी अप्सरेला पाहिलं पाहिजे ना ? तुम्हीं मला पाहिलंत पण कधी अप्सरेला पाहिलं आहे का ?

यमाजी:—नाहीं, मी अजून कांहीं अप्सरा पाहिली नाही. अप्सरा म्हणे स्वर्गांत राहतात ! त्यांना पहायला स्वर्गांतच जायला हवं आणि मेल्याशिवाय तर स्वर्ग कांहीं दिसत नाही ! मग तूच सांग की, मेल्याशिवाय मला अप्सरा तरी

कुठून दिसणार ! मेल्यावर मी यदाकदाचित् स्वर्गांत घुसलोच तर एकादी अप्सरा पाहीन म्हणा, पण जिवंतपणीं मला तुझें रूप पाहूनच अप्सरेच्या सौंदर्य-दर्शनाची तहान भागवून घेतली पाहिजे. खरं सांगूं ? यमुने, तूच माझी या मृत्युलोकांतील अप्सरा आहेस !

यमु०—काय, मी अप्सरा आहे ? आहे का माझ्या काळ्या तोंडावर एखादा तरी गोरा ठिपका ?

यमा०—तुझ्या काळ्या सौंदर्याला पांढरा डाग नको लागायला ! मला डागळलेलें सौंदर्य मुळींच आवडत नाहीं. मला निर्मेळ सौंदर्य आवडतें—मग तें एकजात काळें असो नाहींतर एकजात गोरे असो ! पण यमुने, मी म्हणतों हा नसता वाद कशाला ? तूं माझ्या डोळ्यांना अप्सरेपेक्षांहि सुंदर दिसतेस हें निर्विवाद आहे, तूं माझी काळी अप्सराच आहेस ! तूं माझी अप्सरा आहेस, लक्ष्मी आहेस, देवता आहेस !

यमु०—अहो, पण लोक माझ्या काळ्या तोंडाकडे पाहून मला काळ्या कोळशांच्या खाणीची उपमा देतात ना ?

यमा०—मूर्ख आहेत ते लोक ! अग, कोळशांच्या खाणी हातीं लागल्या-मुळंच दरिद्री देशांत सुद्धा सोन्याचा धूर निघूं लागला ! मी गोरा आहे आणि म्हणून मला कोळशांच्या खाणीची किंमत कळते ! गोरे लोक कोळशांच्या खाणीची किंमत उत्तम रीतीनं जाणतात !!

यमु०—पण मला वाटतं कीं, तुम्ही नुसता चोंबडेपणा करीत आहां ! नसत्या चोंबडेपणांत फायदा काय ?

यमा०—अग, तूं जशी काळी आहेस तशीच खुळीहि आहेस ! तुला तुझ्या काळ्या सौंदर्याचे फायदे कळत नाहींत म्हणून तूं असं बोलतेस ! मी सांगतों तुला ते फायदे ! तुझ्या मुखाच्या कृष्णकमलावरचे हे काजळी डोळे कधींहि पांढरे होण्याचा संभव नाहीं ! तुझ्या शरीराच्या अणुरेणूत काळा रंग इतका भरून राहिला आहे कीं, तुझें पाऊल दिसल्यामुळं जरी कुठं कितीहि अनर्थ ओढवला तरी तुला कोणी पांढऱ्या पायांची म्हणणार नाहीं !!

यमु०—हां, पुरे झाला तुमच्या स्तुतीचा भडिमार ! मेली पुरुषांची जातच चोंबडी ! तुमचा हा चोंबडेपणा पाहून कुणींहि अगदीं डोळे मिटून सांगेल कीं,

कसली तरी कामाची वासना धरून तुम्ही इथं आलां आहांत ! बोला तुमचं काम काय तें आणि...

यमा०—हो, मी कामाची वासना धरूनच तुझ्याकडे आलों आहे. हे कृष्णकामिनी ! तूं मला आपल्या काळ्या सौंदर्याचा धनी कर !

यमुना०—अगबाऽऽई ! म्हणजे तुम्ही माझ्याशीं लग्न करायलाहि तयार आहांत तर ? अहो पण तुम्ही गोरे, मी काळी.....

यमा०—हां, असले भेदाभेद काढून लग्नांत विघ्न उपस्थित करूं नकोस ! हा गोरा नि तो काळा हे भेद मानायचे दिवस आज उरलेले नाहीत ! आज काळ्यागोन्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालं आहे. पूर्ण स्वातंत्र्य हेंच आजकालच्या सामाजिक सुधारणेचें तत्त्व.....

यमु०—आणि तेंच माझंहि तत्त्व आहे. लग्न झाल्यावरहि मला तुम्ही स्वातंत्र्य द्याल का ?

यमा०—हो, हो, तुला वाटेल तितकें स्वातंत्र्य देईन. लग्न झाल्यावर तूं जरी दिवसाचे चोवीस तास घराबाहेर व्याख्यानें, सभा व परिषदा यांच्या घडामोडींत घालविलेस तरी मी तुला एका शब्दानेहि विचारणार नाही ! मला पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व मान्य आहे.

यमु०—तत्त्व मान्य केलंत पण तपशिलाची वाट काय ?

यमा०—तपशिलाचं पुढच्या पुढं पाहतां येईल ! कोणतेंहि तत्त्व खुशाल मान्य करावं, तपशिलाची मुळीच वाटाघाट करूं नये हें माझं तत्त्व आहे.

यमु०—हें पहा, लग्न झाल्यावर मी वाटेल तशी वागेन—

यमा०—तत्त्व मान्य !

यमु०—मी वाटेल तें करीन—

यमा०—तत्त्व मान्य !

यमु०—मग तुमची लग्नाचीहि मागणी मला मान्य आहे.

यमा०—मग दे तर वचन ! (हात पुढें करतो.)

यमु०—हें घ्या वचन ! (त्याच्या हातावर हात ठेवते.)

यमा०—हा काळ्यागोन्यांचा संगम चिरकाल टिको आणि तुझ्यामाझ्या संसारांतील सौख्याची वृद्धि करो !

यमु०—बरं, जाऊं मी आतां ? मला घरीं जायला उशीर झाला तर माझ्यावर कृष्णकान्तांचा रोष होईल ! बरं, जाऊं ना मी आतां ?

यमा०—जा बरं !

यमु०—(जातां जातां परतून) हो पण गडे, आपण कुटं जाणार मला टाकून ?

यमा०—माझ्या नोकरीवर ! चंद्रकान्तांकडच्या नोकरीवर मला जायला नको का ? बाकी, माझी नोकरी फार दिवस टिकेल असं कांहीं मला वाटत नाही. चंद्रकांतांचा सारा कारभार गुंडाळतच आला आहे. चंद्रकांत चोहों बाजूंनी डबघाईस आले आहेत. तुझे यजमान कृष्णकान्त आपल्या पन्नास हजारांची मागणी करीत नाहीत तोंपर्यंतच चंद्रकान्तांचा कारभार कसावसा चालेल ! पण उद्यां जर का त्यांनीं आपल्या रकमेची मागणी केली तर आटोपलाच त्यांचा कारभार ! (कृष्णकान्त येतो व भाषण चोरून ऐकतो.) चंद्रकांतांच्या धंद्याची अशी हलाखीची स्थिति असल्यामुळच त्यांनीं आपल्या मुर्लीच्या—सुमतीच्या पाठीमागं लग्नाचं दुमणं लावलं आहे. सुमतीचं लग्न होऊन ती एकदां नवऱ्याकडे निघून गेली म्हणजे त्यांची एक घरगुती चिंता दूर होईल ! मग राहिली त्यांच्या डळमळत्या धंद्याची काळजी...

यमु०—म्हणजे सुमतीचे वडील चंद्रकांत अशा घोर चिंतेत आहेत तर ? मग मी म्हणतें तुम्ही त्यांची डळमळीत नोकरी सोडून कृष्णकांतांकडेच नोकरीला कां रहात नाही ? तुम्ही कृष्णकांतांकडेच नोकरी धरलीत म्हणजे आपण दोघे एका ठिकाणींच राहूं—मग मेला विरह कसा तो व्हायलाच नको !

यमा०—हो, तुझ्या मार्फतीनं हळुहळु हाच विषय काढण्याचा माझा विचार होता पण तो तूं आपण होऊनच काढलास तें बरं झालं ! पण यमुने, तुझे कुरूप यजमान म्हणे सुरुप माणसांचा तिटकारा करतात ! माझ्यासारख्या गोऱ्या—गोमट्या तरुणाला ठेवतील का ते नोकरीला ? तूं काळी, कुरूप म्हणून तुला नोकरी मिळाली पण मला ते नोकरी देतील का ? तुझा काळा वशिला माझ्या उपयोगी पडेल का ?

यमु०—हें पहा, चंद्रकान्ताविरुद्ध कांहीं तरी कारस्थान रचण्यांत माझे यजमान गुंतलेले आहेत. त्यांच्या कारस्थानाला तुमची मदत मिळेल, तर ते तुम्हांला खात्रीने नोकरीवर ठेवतील ! पाहीन त्यांना उद्यां विचारून !

कृष्ण०—(पुढें येऊन) आज होणारी गोष्ट उद्यांवर कशाला दकलतां ? मी तुमचं सर्व बोलणं आड उभा राहून ऐकलं आहे. यमाजी, तुम्ही जर मला

चंद्रकांताच्या धंद्यांतील गुप्त गोष्टी सांगाल तर मी तुम्हांला आत्तांच माझ्या सुनीमाची नोकरी देतो. हें पहा, चंद्रकांताला पेंचांत पकडल्यान माझाहि एक हेतु सद्गर्जि साध्य होणार आहे, मग तुम्ही मला करतां का मदत ?

यमा०—हो, अवश्य करतो. मला चंद्रकान्ताच्या धंद्यांतील सर्व बिंभें माहीत आहेत !

कृष्ण०—पण तुम्ही रूपवान आहांत, गोरे आहांत, माझा नाही तुमच्यावर विश्वास बसत !

यमु०—महाराज, मी देवें यांची खात्री !

कृष्ण०—यमुने, तुझ्यासारख्या कुरूप व काढ्या माणसाचा यांच्यावर विश्वास बसला आहे हें पाहूनच मी यांच्यावर विश्वास टाकायला तयार झालों आहे. अहो गोरे यमाजी ! तुम्हांला यमुनेचा पाठिंबा आहे हें मी तुमचें भाग्यच समजतो. बाकी, तुमच्यासारख्या गोऱ्या माणसावर मी, कधी नसता विश्वास ठेवला ! यमाजी, याच घटकेपासून तुम्हांला मी माझे सुनीम म्हणून नेमलं आहे. यमुने, यांना लौकर घरी घेऊन ये. मी पुढें जातो वरं का ? (जातां जातां स्व०) मी सूडाच्या संतापांत गोऱ्या नोकरावर विश्वास ठेऊन अखेरीस तोंडघर्शीं तर पडणार नाही ना ? यमाजीचं साध्य मिळून जर मला चंद्रकान्ताला पेंचांत धरतां आलं तर काय मौज होईल ? आतां पाहतों, ती चढेल सुमति माझ्या हातून कशी निस्टते ती ! सुमति, तूं मला डिवचलंस खरं पण त्याचं प्रायश्चित्त तुला लौकरच भोगावं लागणार ! (जातो.)

यमु०—आतां तरी झालं नां आपल्या मनासारखं ? पहा, बायकोच्या तंत्रानं वागलं म्हणजे कसं कल्याण होतं तें !

यमा०—अग, हें पुढचं भविष्य मला दिसत होतं म्हणून तर तुला आधीं बायको करून घेतली ! लग्नाचं तंत्र जुळल्यावर बाकीचीं तंत्रें जुळायला कितीसा उशीर ?

यमु०—वरं चला तर ! आत्तांच्या आत्तां चंद्रकांतांकडील नोकरीचा राजीनामा द्या आणि कृष्णकांतांच्या नोकरीवर रुजू व्हा ! शेवटीं तुमच्यासारख्या गोऱ्या माणसालाहि काढ्या माणसाचेच पाय धरून काम साधावं लागलं तर ?

यमा०—चल पुढें, आतां मला अधिक हिणवूं नकोस ! (ती गेल्यावर) काय शिताफीनं मी या काढ्या कामिनीला फसवलं पण ? आतां या काढ्या

कामिनीच्या साह्याने मी माझे काळे हेतू खास मावून घेणार ! या काळ्या माणसांना फसवायला कितीसा उशीर लागणार ? स्तुतीची साखर जरा जास्त पसरली की, चिकटलेच हे काळे मुंगळे ! (जातो.)

प्रवेश ३ ग

(स्थळ—दिवाणखाना. चंद्रकांत आजारी असून एका आरामखुर्चीवर पडला आहे व सुमति त्याचे डोकें चेपीत गाणें म्हणत आहे.)

सुम०—

पद

राधिका पुसे श्रीहरिला । स्वर्ग कुठें वसतो बोला ॥ ५० ॥
श्रीहरी वदे राधेला । निज मानसि स्वर्गचि ठेला ॥ आत्म-
रूपि जो जन रमला । तो अन्य सुखाला हांसे ॥ १ ॥

बाबा, आतां तरी तुम्हांला थोडें बरं वाटूं लागलं का ?

चंद्र०—हो बाळ, आतां मला थोडें बरं वाटतं आहे.

सुम०—बाबा, तुमची प्रकृति एकाएकीं अशी कां बिघडली ? काय होतं आहे तुम्हांला ? मला वाटतं कीं, कसल्या तरी चित्तेनं तुमचं मन व्यापलं असल्या-मुळंच तुमची प्रकृति एकाएकीं खालावली ! बाबा, केवळ एकाच दिवसांत तुमच्या प्रकृतींत किती फरक पडला हा ? बाबा, तुम्ही आपली चिंता मला कां बरं सांगत नाहीं ? माझ्यावर तुमचा भरंवसा नाही का ? प्रत्यक्ष पित्याचाहि भरंवसा नसावा अशा तऱ्हेचीच माझी तुमच्याशीं वर्तणूक आहे का ? (डोळ्यांत आंसवें आणून) बाबा, तुम्ही कांहीच बोलत नाहीं तेव्हां मी तरी काय समजूं ?

चंद्र०—बाळ, तुझ्यावर गैरविश्वास दाखविण्याइतका मी अधम आहे असें तुला वाटतं तरी कसं ? बाळ, खरोखरच मी एका भयंकर चित्तेनं त्रस्त झालों आहे—तूं बरोबर ओळखलंस !

सुम०—मग बाबा, मला नाही का तुमच्या चित्तेचं कारण सांगणार ?

चंद्र०—तें कारण कळून तुझ्या कोमल मनाला विनाकारण त्रास मात्र होईल.

सुम०—बाबा, तुमच्या चित्तेचं कारण कळलं तर माझ्या मनाला मुक्या मारामुळं होत असलेला त्रास मात्र कमी होईल ! बाबा, सांगाच मला तुमच्या चित्तेचं कारण !

चंद्र०—बरं पण तुला माझ्या चित्तेचं कारण कळलं तर तूं काय करशील ?

सुम०—बाबा, काय सांगूं ? वाटेल तो स्वार्थत्याग करीन, इतकंच काय, पण प्राणत्याग करूनहि तुमच्या चित्तेचं कारण दूर करीन. बाबा, तुमच्या सुत्रापेक्षां माझ्या प्राणांची किंमत मला मुळीच अधिक वाटत नाही.

पद

सुखावे आपणां जें तें । मला हो स्वर्गसुख देतें ॥ न अन्या
वांछिते कन्या । पित्याचें सौल्य निज गणिते ॥ ध्रु० ॥
राहु ग्रासीत जें चंद्रा । प्रभाहि दुःखिता होते ॥ चकाके
निर्मलाकाशीं । बरी तैं पूर्ण तेजातें ॥ १ ॥

(इतक्यांत 'चंद्रकांत आहेत का घरीं ?' असा आवाज ऐकूं येतो.)

चंद्र०—बाळ, कुणीतरी माझ्या भेटीला येतें आहे. तूं थोडा वेळ आंत जा पाहूं ! (सुमति जाते.) कोण आलं आहे ? या आंत ! (स्व.) खास हा कुणी तरी सावकार पैशाचा तगादा लावण्यासाठीं आला असावा ! देवा, तूंच या वेळीं माझी अर्बू वांचव !

(एक मारवाडी येतो.)

मारवाडी—चंद्रकांतसेठ, तुमचा तब्बेत काय म्हणतो ?

चंद्र०—(उठून स्वागतपूर्वक) या शेटजी, बसा असे ! आतां माझी प्रकृति थोडी बरी आहे. बरं पण, तुम्ही कां इथं येण्याची तसदी घेतलीत ?

मार०—हें पहा सेठ ! आमी फार तंगीत आहोंत. आमांला आमचा पत्तास हजार रुपिया अब्बीच मिळाला पाहिजे.

चंद्र०—हें पहा शेटजी, तुम्ही मला थोडी मुदत द्याल तर लौकरच तुमच्या पैशांची मी पुरी फेड करीन—थोडी मुदत द्या.

मार०—नाय, आमांला थांवतां येत नाय ! तसा सगवड असता तर आमी खालीं बेलीफ उभा करून कशाला तुमांला तसदी द्यायला वर आला

असता ! बेलीफ वर आणून तुमचा अब्रू ध्यावा असा आमचा विचार नाही. तुमी अब्बी आमचा पैसा देऊन टाका !

चंद्र०—(स्व०) अरेरे, सर्व घातच झाला. अब्रू जाण्याची वेळ आली खरी ! ही वेळ वाटेल तें करून निभावून नेलीच पाहिजे. (उघड) हें पहा शेटजी, माझा सर्व कारखानाच मी तुमच्या स्वाधीन करतो. तेवढ्यानं तुमचं समाधान होईल ना ?

मार०—हां ठीक, कारखान्याचा कागदपत्र आमच्या स्वाधीन करेल तर आम्ही खुशीने परत जाऊं !

चंद्र०—ठीक आहे तर ! (कागद आणून त्यावर सही करून त्यास देतो.) आतां तर झालं ना ?

मार०—(कागद घेऊन) अतां झाला ! ईश्वर तुमचा कल्याण करेल ! (जातो.)

चंद्र०—ईश्वर तुमचं कल्याण करील !!! आतां कोणतं माझं कल्याण व्हायचं बाकी राहिलं आहे ? सावकाराच्या देण्याची भरपाई करण्यासाठीं मी सर्व कारखानाच त्याला देऊन टाकला ! मला माझी मुळींच काळजी नाही पण मला जी कांहीं चिंता आहे ती माझ्या मुलीबद्दल. (मोठ्यानं) बाळ सुमति, इकडे ये पाहूं. (सुमतीस) बाळ, तुझं एकदां लग्न झालं असतं तर मी चिंतामुक्त झालों असतों. लग्नाच्या बाबतींत मी तुला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलंच आहे. बाळ, लग्नाविषयीं तुझा काय विचार ठरला आहे ?

सुम०—पण बाबा, माझं लग्न झालं तर तुम्ही सर्व चिंतेतून मुक्त व्हाल का ?

चंद्र०—हो, तेवढीच काय ती चिंता मला उरली आहे.

सुम०—मग बाबा, मला तुम्ही डॉ. मधुसूदनांशीं लग्न करण्याला परवानगी द्याल का ? आमचं परस्परांचेर प्रेम आहे.

चंद्र०—वाः, तुझा विचार फार उत्तम आहे. डॉ. मधुसूदनासारखा सालस व शीलसंपन्न जांवई मला मिळेल तर मला आनंदच वाटेल. बाळ, तुला मी वरपसंतीच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं पण तूं तुला दिलेल्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला नाहीस हें पाहून मला अत्यनंद होत आहे. पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालं तरी त्याचा योग्य प्रकारें उपयोग करण्यांतच शहाणपणाची पारख होते. बाळ, मधुसूदन इकडे केव्हां येणार आहेत ?

सुम०—ते इतक्यांत इथं येतील ! तुमची तब्येत तपासून पाहण्यासाठीं मधुसूदन टेलिफोन करून त्यांना बोलावलं आहे. मधुसूदन अत्तां येतील...

मधु०—(येऊन) हा मी आपल्या सेवेला हजर आहे.

चंद्र०—मधुसूदन, तुम्हांला शंभर वर्षे आयुष्य आहे—आत्तांच मी तुमची आठवण काढली होती.

मधु०—थॅक यू ! बरं बाबासाहेब, आपली प्रकृति कशी काय आहे ?

चंद्र०—आतां मला पुष्कळच बरं वाटतं आहे. माझ्या प्रकृतीचं आधीं राहूंदे. मला अगोदर दुसऱ्याच एका गोष्टीचा निर्णय करावयाचा आहे. डॉ. मधुसूदन, तुम्ही माझ्या सुमतीला धर्मपत्नी करण्याचं कबूल केलंत याबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. मधुसूदन, तुम्ही संपत्तीनं श्रीमंत नसलांत तरी शीलानं संपन्न आणि सद्गुणांनीं मंडित असे तरुण सद्गृहस्थ आहांत. तुमच्यासारखे गरीब पण कर्तव्यगार तरुण हेंच आमच्या समाजाचे खरे मौल्यवान् अलंकार होत. मी मोठ्या आनंदानं माझ्या सुशील सुमतीचा हात तुमच्या हातीं देतो. सुमति, रहा या वाजूला उभी. मधुसूदन, या तुम्ही इकडे ! (त्यांचे हात एकमेकांच्या हातांत देऊं लागतो तोंच कृष्णकांत प्रवेश करतो.)

कृष्ण०—चंद्रकांत, हें तुम्ही काय मांडलं आहे ?

चंद्र०—सुमतीचा हात डॉ. मधुसूदनांच्या हातीं देऊन मी एका चिंतेनून मुक्त होणार आहे.

कृष्ण०—थांबा, थोडे थांबा ! आधीं या चिंतेनून मुक्त व्हा आणि नंतर त्या चितेची काळजी करा. (कागद दाखवून) हा पाहिलात कर्जरोखा ? माझे वडील श्यामकांत यांनीं तुम्हांला पन्नास हजार रुपये कर्जाऊ म्हणून दिले होते ना ?

चंद्र०—होय. पण त्या रकमेची फेड करणं त्यांनीं माझ्या सवडीवर सोंपविलं आहे. तुमच्या वडिलांनीं मित्रप्रेमास्तव मला ती रक्कम देणगी म्हणून दिली होती आणि ते नको, नको म्हणत असतांही मी त्यांस हा कर्जरोखा लहून दिला ! मी कर्जाची फेड करण्यास तयार आहे पण तुमच्या स्वर्गावासी वडिलांची सदिच्छा लक्षांत घेऊन तुम्ही मला कर्जफेडीचा तगादा लावणं योग्य होणार नाही.

कृष्ण०—हें पहा चंद्रकांत ! वडिलांची सदिच्छा त्यांच्या मरणाबरोबर मरून गेली ! मी ती सदिच्छा ओळखत नाहीं आणि जाणतहि नाहीं. या कर्जरोख्याची फेड करा नाहींतर अन्न गमावण्यास सिद्ध व्हा ! तुमचा सर्व कारखाना...

चंद्र०—मी मघांशींच मारवाड्याच्या स्वाधीन केला. आतां माझ्याजवळ कपर्दिकाहि शिल्लक नाही. माझ्याजवळ एकच धन शिल्लक उरलें आहे व तें म्हणजे कन्याधन !

कृष्ण०—त्या कन्याधनाचा स्वीकार करूनहि मी कर्जाची फेड करून ध्यावयास तयार आहे. सुमति, माझ्याशीं लग्न करण्याचें कबूल करून तूं तुझ्या पित्याला ऋणमुक्त करण्यास तयार आहेस काय ?

चंद्र०—तिची तयारी असली तरीहि तुमच्यासारख्या एका अधमाच्या स्वाधीन माझें कन्यारत्न करावयास मी तयार नाही. मी सुमतीला लग्नाच्या बाबतींत केव्हांच पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन टाकलें आहे !

कृष्ण०—हा तुमचा विचार झाला पण सुमति कदाचित् पित्याला ऋणमुक्त करण्याकरितां आपला विचार बदलील सुद्धां, कुणी सांगावं ? सुमति, तुझ्या पित्यावर किती भयंकर आणि बेअबुकारक प्रसंग आला आहे तें नीट तुझ्या लक्षांत येऊन चुकलें आहे ना ?

चंद्र०—बाळे, मी थोडा वेळ आंत जाऊन येतों, तूं याला काय तें खरमरीत उत्तर दे आणि त्याला निरुत्तर कर ! (जातो.)

मधु०—सुमति, या सैतानाच्या धमकीला भीक घालूं नकोस ! (कृष्णकान्तास) अरे सैताना, तूं अशा अधम कृतीनं एका निष्पाप कुमारिकेचा गळा कापयला सिद्ध झालास तर ? अरे नीचा, या पातकाचें प्रायश्चित्त तूं कुठें भोगशील ? तूं जसा बाहेरून काळाकुट्ट आहेस तसा आंतूनहि आहेस तर !

कृष्ण०—वाः मधुसूदन, तूं बरोबबर परीक्षा केलीस ! तूं हुपार शस्त्रवैद्य आहेस खरा ! माझें काळीज न चिरतां हि तुला त्याचा काळा रंग दिसला, यांतच तुझ्या ज्ञानाचा भेदकपणा दिसून येतो. मी केवळ सैतानच काय ? पण मी सुमतीच्या गोऱ्या पायांत शोभणारा काळा बूट आहे—मॅड डॉग आहे !

मधु०—खरोखरच तूं मॅड डॉग आहेस !

कृष्ण०—आणि म्हणूनच तुम्हां सर्वांच्या काळजांचे लचकें तोडण्यास आलों आहे. पण डिअर मधु, तूं कां व्यर्थ तसदी घेतोस ? ही सुमति सर्व गोष्टींचा योग्य निर्णय देण्यास समर्थ आहे. सुमति, तुझ्या सुंदर मुखकमलांतून निघणाऱ्या शब्दपरागांची मी आतुरतेनं मार्गप्रतीक्षा करतों आहे !

सुम०—कृष्णकांत, प्रसंग किती कठीण आहे व मला काय केलें पाहिजे

तें सर्व कांहीं नीट माझ्या लक्षांत येऊन चुकलं आहे. मी तुमच्या मागणीला होकार दिला तर हा कर्जरोखा माझ्यासमोर फाडून टाकाल का ? मी प्राणांचं मोल देऊनहि बाबांची अब्रू वांचविण्यास तयार आहे ! बोला, बाबा बाहेर येण्याच्या आंत काय तें बोला !

मधु०—सुमति, सुमति, काय करते आहेस है ? तूं जाणून बुजून या अग्रिकुंडांत कां उडी घेतेस ?

सुम०—माझं माझ्या पित्यावरील पवित्र प्रेम पारखून घेण्यासाठी ! मी अशा प्रकारें पितृऋण फेडणार आहे. मला दुसरा मार्गच नाही. खरोखरच, बाबांवर अत्यंत घोर संकट ओढवलं आहे, अशा वेळीं त्यांच्या मदतीला मी धांवत्ये नाही तर मी त्यांची कन्या म्हणवून घेण्यामहि नालायक ठरेन ! कृष्णाकांत, मी तुमच्या कटोर उत्तराची वाट पहात आहे.

कृष्ण०—माझ्याशीं लग्न करण्याचं आनंदानं कबूल कर म्हणजे मीहि आनंदानंच हा कर्जरोखा फाडून टाकीन !

सुम०—पितृऋण फेडण्यासाठी, पति म्हणून, मी तुमचा स्वीकार करावयास तयार आहे. ही व्या माझी शपथ ! (त्याच्या पायावर हात मारते.)

कृष्ण०—हा पहा कर्जरोखा फाडून टाकला !

(इतक्यांत आंतल्या बाजूस पिस्तुलाचा आवाज ऐकूं येतो. मधुसूदन व सुमति आंत धांवत जातात.)

कृष्ण०—त्या धेरड्यानं आत्महत्या तर केली नसेल ! करीना तो आत्महत्या ! सुमतीचा हात धरून मी तिला त्याच्या प्रेतावरून सुद्धां फरफरां ओढून नेईन ! हॅः, हॅः, हॅः !

(मधुसूदन व सुमति चंद्रकांताला उचवून आणतात. तो रक्तबंबाळ झालेला दिसतो.)

सुम०—बाबा, बाबा, काय अविचार केलात हा ! मी तुम्हांला आतांच ऋणमुक्त केलं होतं मग तुम्ही आत्महत्या कां करून घेतलीत ?

चंद्र०—बाळे, माझ्या पातकांचं प्रायश्चित्त मीच भोगलं आहे. नूं आतां खुशाल मधुसूदर्नाशीं लग्न कर आणि सुखी हो !

सुम०—बाबा, ती गोष्ट आतां माझ्या हातीं राहिलेली नाही. मी

कृष्णकान्तांना लग्नाचे वचन दिलं मुद्दां ! माझं वचन मिळतांच त्यांनींहि कर्जोखा फाडून टाकला आणि तुम्ही त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झालांत !

चंद्र०—बाळे, तूं भलताच अविचार केलास ! बाळे, मी तुला प्रेमाच्या बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं होतं ना ? मग तूं कां जाणूनबुजून पारतंत्र्याच्या होमकुंडांत उडी घेतलीस ?

सुम०—बाबा, मला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा मी सदुपयोगच केला. अत्यंत खडतर असा स्वार्थत्याग करावयास शिकवील तेंच खरं पूर्ण स्वातंत्र्य ! बाबा, माझ्याबद्दल तुम्ही वाईट वाटून घेऊं नका—मी आनंदानंच प्रेमाचं सुवर्ण अग्नीमधै टाकलं आहे !

चंद्र०—बाळ, आतां माझ्यानं बोलवत नाहीं, ल्हानग्या मूर्खकान्ताचा संभाळ कर. देव तुझं कल्याण...(मरतो.)

कृष्ण०—मधुसूदन, तूं सुकाट्यानं इथून चालता हो ! मी जामाताच्या नात्यानं चंद्रकांतांच्या शवाची व्यवस्था लावीन ! तूं आधी आपलं तोंड काळं कर. आज माझं काळं तोंड उजळ झालं असून तुझंच गोरंगोमटं थोबाड काळवंडलं आहे. चालता होतोस कीं लाथ मारून...

मधु०—नीचा, यापुढं एक शब्द बोलशील तर तुझंच तोंड फोडून टाकीन ! अधमाधमा...(त्याच्या अंगावर धांवून जातो.)

सुम०—(मधुसूदनास मार्ग ओढून) मधुसूदन, तुम्ही इथून निघून जावं तेंच बरं ! या घटकेपासून कृष्णकांत हेच माझ्या शरीराचे धनी झाले आहेत ! तुम्ही इथून जावं तेंच बरं !

कृष्ण०—मधुसूदन, ऐकलास माझ्या लाडकीचा हुकूम ? चल, हो चालता सुकाट्यानं आणि पुनः सुमतीची भेट घेऊं नकोस ! चल !

मधु०—माझाहि नाइलाज झाला आहे—मला या वेळीं तोंड दाबून धरून बुक्यांचा मार सहन केलाच पाहिजे. (हळुहळु जातो. सुमति बापाच्या शवाला बिलगून रडते. इतक्यांत बाळ सूर्यकांत शाळेंतून परत घरी येतो.)

सूर्य०—(पाहून व सुमतीला बिलगून) ताई, बाबांना ग काय झालं ?

सुम०—बाळ, आपल्याला दुःखाच्या गर्तेत लोढून बाबा देवलोकाला निघून गेले ! (दोघेंहि रडूं लागतात. पडदा.)

पहिला अंक समाप्त

अंक दुसरा

—•—•—•—

प्रवेश १ ला

(स्थळ—रस्ता. यमुना हंसत प्रवेश करते)

यमुना०—अहाहा ! मी किती भाग्याची आहे ! देवानं मला चांगलें रूप दिलं नाहीं म्हणून त्याला शिब्यांची लाखेली वहात होतें पण माझ्या शिब्यांना ओव्या समजून देवानें मला यमाजीसारख्या सुरूप नवऱ्याची जोड करून दिली ! आम्हां भोळ्या बायकांना एक वेळ स्वतःचं रूप चांगलं नसलं तरी चालतं पण नवरा मात्र चांगला मिळावा अशी इच्छा असते. चांगला नवरा मिळाला म्हणजे मग त्यापुढं आम्हांला स्वर्गसुखाची सुद्धा मातब्बरी वाटत नाहीं ! यमाजी तरी किती चांगले माणूस आहेत ! जसे वरून सुंदर दिसतात तसेच अंतर्गामी आहेत बरं का ? त्यांनीं मला अप्सरा म्हटलं तेव्हां मला वाटलं कीं, ते पुरुषांच्या जातीला शोभणारा चौंबडेपणा करित असतील म्हणून ! पण छेः ५ ५ ग बाई ! अगदींच चुकल्यें मीं !! काय माझ्या भाग्याची थोरवी वर्णावी तरी ?

पद

नाहीं कुणी भाग्यवान । माझ्यासमान ॥ १ ॥ काळी
असलें तरिहि लाभले । पति ग गोरे पान ॥ १ ॥
स्वर्गहि वाटे मला ठेंगणा । येवचि ग अस्मान ॥ २ ॥

(इतक्यांत यमाजी एका सुंदर तरुणीच्या हातांत हात घालून येतो पण यमुनेला पाहतांच चपापतो व तिला पाठीमागें लोडून आड लपण्यास खुणावतो. ती मागें जाऊन आड उभी राहते.)

यमुना०—(यमाजीजवळ जाऊन) गडे, काय बरं हें असं ? किती वेळ झाला तुम्हांला घराबाहेर पडून ? इतका वेळ कुठं भटकायचें तें ! मी नाहीं जा गडे !! हो, पण तुमच्या पाठीमागून कोण गोरें माणूस गेलं तिकडे पलीकडे ?

यमा०—कोण होतं माझ्या पाठीमागं ? तुला कसल्या तरी आकृतीचा भास झाला ! तुझ्या डोळ्यांना कांहीं विकृति झाली नाहीं ना ?

यमु०—छे; माझी प्रकृति चांगली आहे आणि माझ्या डोळ्यांना मुळीच विकृति झालेली नाही. तुमच्या पाठीमागून दूर जातांना मी एक चांगली गोरी आकृति पाहिली ! कोण होती ती ?

यमा०—ती ?

यमु०—आकृति !

यमा०—आकृति ना ? असेल माझीच सांवली !

यमु०—सांवली कशी असेल ? सांवली कुठे गोरी असते का ? मी माणसाची सांवली पाहिली आहे वर का ?

यमा०—तू सांवली पाहिली आहेस पण ती काळ्या माणसाची ! तुम्हां काळ्या माणसांची सांवली काळी असणं स्वाभाविक आहे पण तुम्हां काळ्या लोकांचा नियम आम्हां गोऱ्या लोकांना मुळीच लागू नाही. गोरे लोक ते गोरे लोक ! आम्हां गोऱ्या लोकांचं सर्वच कांहीं न्यारं ! माझीच गोरी सांवली तू पाहिली असशील आणि त्यामुळं तुला गोऱ्या आकृतीचा भास झाला असेल दुसरं काय ? पण लाडके, हा कसला भल्लाच विषय काढलास ? नवऱ्याशीं बोलतांना बायकांनीं नेहमीं प्रेमाचाच विषय काढला पाहिजे. तुझ्या सुंदर मुखांतून निघणारे दोन प्रेमळ शब्द केव्हां एकदां ऐकायला मिळतात म्हणून माझं अंतःकरण, पाण्याबाहेर पडलेल्या मासोळीप्रमाणें, सारखं तळमळ तळमळ करतं आहे आणि तू माझ्या मनाच्या तळमळत्या मासोळीला प्रेमजलानं संतुष्ट करण्याऐवजीं, तिच्यावर कठोर शब्दांच्या खरखीत अंगाराचा वर्षाव करावास हें तुझ्या प्रेमळ, कोमल, नाजुक आणि साजुक मनाला तरी शोभतं का ? हां, त्या सांवलीकडे संशयानं पाहूं नको, माझ्याकडे प्रेमानं पहा ! (तिच्या हनुवटीला प्रेमानें स्पर्श करतो.)

यमु०—(वर पहात) हो गडे ! किती तरी वेडी मी ? आपल्या सुंदर मुखाची गोरी शोभा पहाण्याऐवजीं मी आपली त्या सांवलीतच रमल्यें ! नाथ, आपल्या सुंदर रूपाकडे पाहिलं म्हणजे मन कसं हरवून जातं !

यमा०—लाडके, प्रेमळपणाची अगदीं कमाल केलीस ! तू प्रेमाचे बोल बोलं लागलीस म्हणजे अशी खुलतेस कीं, तुझ्यावरून माझा प्राण ओवाळून टाकावा असं वाटतं !

यमु०—इश ! असं नये भलतंच बोलूं ! आम्ही बायकांनींच पतीवरून आपले प्राण ओवाळायचे असतात हो ! चला वरीं म्हणजे पंचारती ओवाळून आपली दृष्ट काढत्ये !

यमा०—लाडके, तुम्ही प्रेमळ दृष्टि माझ्यावर असली म्हणजे दुसऱ्या कुणाची दृष्ट माझ्यावर पडण्याची भीतीच नको ! वरं, पण तूं सुमतिबाई-साहेबांची तैनात सोडून इकडे कां आलीस ? मी कृष्णकांतांची तैनात करतो, तूं सुमतिबाईची मर्जी राख !

यमु०—हो नाथ, मी राखीन वरं वाईसाहेबांची मर्जी ! मला त्या किती आवडतात पण ! प्रत्यक्ष महालक्ष्मीची मूर्तीच आहे ती ! पण गडे, त्यांनीं कांहीं चांगलंस स्थळ नाहीं पसंत केलं ! त्यांना नाहीं कृष्णकान्त पति शोभत ! कुठं ती गोरी महालक्ष्मी आणि कुठं हा काळा म्हसोबा !

यमा०—हां, बोलूं नको असं भलतंच ! ती तुला महालक्ष्मी दिसत असली तर मला कृष्णकान्त महादेवासारखा भासतो आहे.

यमु०—मग तुम्ही त्या महादेवाच्या पुढं पुढं करणार तर ? तुम्ही त्या महादेवाच्या पुढं पुढं केलंत तर तुम्हांला लोक...

यमा०—नन्दी म्हणतील हेंच कीं नाहीं ! म्हणूंदात मला लोक नन्दी ! मी नन्दीहि आहे आणि आनंदीहि आहे पण माझ्या साऱ्या आनंदाचें नंदनवन तूंच आहेस ! तुझ्या हृदयांतील प्रेमाचा उमाळा म्हणजे स्वर्गीय नंदनवनांतील कारंजेंच होय. त्या कारंजांत शोभणारें हें कृष्णकमल पाहून...

यमु०—इश ! मला गडे भारीच लाज वाटते—नका माझी अधिक स्तुति करूं ! मी तुमच्या स्तुतीच्या प्रवाहांत एकादे वेळीं वाहून जायची ! मी वाहून गेल्यें म्हणजे...

यमा०—हो, मी बोलतां बोलतां थोडा वहावलों खरा ! वरं, तूं जा पाहूं सुमतीबाईकडे !!

यमु०—जात्यें हो ! पण इकडे होईल ना वरीं लैकर यायला, कीं बसाल एकाद्या सांवलीशीं खेळत ? (जाते.)

यमा०—किती भोळा जीव आहे हा ! तिला वाटतं कीं, मी तिच्या काळ्या कांतीवर बेहद्द खूप आहे !

सुंदरा०—(पुढं येऊन) हो, आहांतच तुम्ही तिच्यावर खूप ! तिची स्तुति काय केलीत, तिच्याशीं लाडीगोडी काय लावलीत, तिच्यावर सुंदर सुंदर उपमांचा वर्षाव काय केलीत, तुम्हां पुरुषांचं काळीजच मेलं उलटं !

यमा०—माझं काळीज उलटं आहे ना ? अग हो, तूं बरोबर ओळखलंस ! माझं काळीज उलटं आहे आणि म्हणूनच मी तसं उलटं बोललों ! अग, या काळ्या वशिल्याच्या जोरावर तर मी कृष्णकान्ताच्या घरांत प्रवेश करून घेतला ! हां, पण असल्या उलट्यासुलट्या बोलण्यांत आपलं कारस्थान उलटी खाईल ! माझ्या कपटकारस्थानाच्या नाटकांत तुझा पार्ट कोणता तें तुझ्या ध्यानीं आलं आहे ना ? चल, योग्य संधि पाहून तुला कृष्णकान्तापुढं हजर करीन ! मग तूं आपल्या मोहजालांत ह्या कोळ्याला अडकव !

सुंदरा०—तें सर्व खरं पण त्या काळ्या फत्तराला पैलू पाडायचे म्हणजे कठीणच काम नाही का ? काय त्या कृष्णकांतांचं कळकट रूप तरी ! (शिसारी आल्यासारखी मुद्रा करते.)

यमा०—तेंच कळकट रूप आतां तुला मदनाच्या रूपापेक्षांहि मोहक वाटलं पाहिजे ! कृष्णकान्ताला एकदां लुबाडलं की, आपण सुखांत आणि चैनीत राहूं !

सुंद०—पण मग त्या यमुनेचं काय करणार ?

यमा०—तिला दूर लोटून देणार ! त्या काळ्या शिडीवरून एकदां मी वैभवाच्या मंदिरांत शिरलों कीं, मग मला ती शिडी दूर लाथाडून घायला कोणती हरकत आहे ?

सुंद०—हें खरं ना पण ? नाहीतर वैभवाच्या मंदिरांत गेल्यावर मलाहि विसराल ! मला नाहीं तुमच्या पुरुषी अंतःकरणाचा भरंवसा वाटत ! माझ्या गळ्याची शपथ व्हा पाहूं ! (त्याचा हात आपल्या गळ्यावर ठेवते.)

यमा०—आतां हा माझा हात कुणाकुणाच्या गळ्यावर ठेवूं ? ज्या हातानं मी त्या कृष्णकांताचा गळा घरणार, जो हात मी फसव्या प्रेमानं यमुनेच्या गळ्यांत घालणार तोच हात तुझ्या गळ्यावर शपथपुस्ता ठेवून तरी फायदा कोणता ?

सुंदरा०—फायदा असे किंवा नसो, माझी आपली वेडी समजूत म्हणून तरी...

यमा०—बरं सुंदरे, हा ठेवला तुझ्या गळ्यावर हात ! (पाहून) हां, पण आतां तूं चार हात दूर जाऊन उभी रहा, ते पहा तिकडून डॉ. मधुसूदन येताहेत !

(सुंदरा जाते व दुसऱ्या वाजून डॉ. मधुसूदन येतो.)

यमा०—[पुढं होऊन अदवीनें] नमस्कार डॉ. मधुसूदन ! कसं काय ठीक आहे ना ?

मधु०—ठीक आहे. हां, पण तुम्ही म्हणे हल्ली कृष्णकांताकडे नोकरीला असतां ! खरं का हें ?

यमा०—हो, माझ्या दुदैवानं तें खरं आहे. चंद्रकांतांची स्थिति खालावली म्हणून मला त्यांच्याकडील नोकरीचा राजीनामा द्यावा लागला. ही पोटाची खळगी कुठं तरी नको का भरायला ? मी अगदीं नाइलाजानंच त्या दुष्ट कृष्णकांताची नोकरी पत्करली ! खरं सांगूं ? नुस्ता अंतर्बाह्य काळा नाग आहे तो !

मधु०—असं भलमलतं बोलूं नका ! कुणी ऐकलं तर तुमची नोकरी जाईल !

यमा०—जाऊं द्या नोकरी ! सत्याची गळचेपी होऊं लागली तर नोकरी-चरहि लाथ मारील तोच खरा मर्द ! डॉक्टरसाहेब, काय सांगूं ? तो चांडाळ कृष्णकांत सुमतिबाईसाहेबांचा असा कांहीं अनन्वित छळ करतो आहे कीं, कांही विचारूं नका ! त्या दीन गाईचा तो छळ नाही माझ्यानं पहावत ! सुमतिबाई सीतामाईसारख्या पवित्र आहेत तर तो कृष्णकांत रावणासारखा क्रूर आहे ! (खोटें रडत) खरं सांगूं ? डॉक्टरसाहेब, ती सीतामाई तुमच्यासारख्या रामचंद्राचीच पत्नी व्हावयास पाहिजे होती ! रामचंद्रा, तुम्ही नाहीं का त्या सीतामाईला रावणाच्या छळांतून मोडविणार ? रामचंद्रा, असे निष्ठुर नका होऊं ! (रडतो.)

मधु०—हां, हा शोक आंवरा ! यमाजी, मला या गोष्टी कळत का नाहीत ? पण काय करायचं ? सुमतीनं आपखुपीनंच त्याचें पत्नीत्व पत्करलं आहे ! आतां आपल्या हातीं उपाय एवढाच उरला आहे कीं, सुमतीला शक्य ती मदत करायची ! यमाजी, तुम्ही कृष्णकांताची नोकरी धरलीत हें एका अर्थी बरंच झालं ! तुमच्यामार्फत मला सुमतीची हालहवाल तरी कळेल आणि तिच्या विपन्न काळीं मला मदत तरी पोंचवितां येईल ! यमाजी, सुमतीची खबर मला वारंवार कळवीत जाल ना ?

यमा०—हो, मोठ्या आनंदानं ! मी तुमची व तिची भेट सुद्धां करवून देईन !

मधु०—हो, बरं सुचवलंत ! यमाजी, मला एकवेळ सुमतीची भेट घ्यायचीच आहे. तिची एक आवडती वस्तु माझ्याजवळ आहे, ती एकदां तिला देऊन टाकली म्हणजे माझ्या मनाला तितकंच समाधान वाटेल ! हें पहा, मला तिची भेट राजरोसपणं कांहीं घेतां येत नाही ! शिवाय, मी तशा तिच्या भेटी घेऊं लागलों तर तो राक्षस तिचा अधिकच छळ करील ! पण एकदां तरी मला तिची भेट घेतलीच पाहिजे. मला एक वेळ तिची गुप्त भेट होईल का ? तुम्ही कराल का एवढी खटपट ?

यमा०—हो, अवश्य करीन. सुमतिवाईसाहेबाची व तुमची केव्हां गुप्त भेट होऊं शकेल तें मी तुम्हांला आधीं कळवीन मग तुम्ही, मी सांगेन त्यावेळीं खुशाल त्यांची भेट घ्या !

मधु०—पण हें सारं तुम्ही या कानाचं त्या कानाला न कळवितां कराल ना ?

यमा०—हो, मोठ्या आनंदानं !

मधु०—मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. बरं, आठवणीनं भेटाल ना अला लौकरच ?

यमा०—हो, हो, हो ! ज्या हें वचन ! (त्याच्या हातावर हात मारतो.)

मधु०—बरं तर, मी आतां निर्धास्त राहतों. जातों बरं का ? नमस्कार ! (जातो.)

यमा०—नमस्कार, नमस्कार, कोंपरापासून नमस्कार ! काय पण सुंदर योग जुळून येतोहेत ! माझ्या जाळ्यांत बरेच भोळे जीव अडकलेहें ठीक झालं ! हो, पण सुंदरेचा भोळा जीवहि तिकडे पलीकडे माझी वाट पाहून कासावीस झाला असेल ! सुंदरे, अग सुंदरे ! (सुंदरा येते.) वाहवा, फार मौज उडाली ! आतां आपलं कपटकारस्थान खात्रीनं यशस्वी होणार ! आतां कसलीहि काळजी उरली नाही. त्या कृष्णकान्ताला संशयाचें विष पाजायचं आणि गंमत उडवून घ्यायची !

सूर्य०—(प्रवेशून) कांहो यमाजी, कसली गंमत उडवून देणार तुम्ही ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—कसली मजा घेऊन बसला आहेस ?

सूर्य०—मी कुठं मजा घेऊन बसलों आहे ? तुम्हीच मजा घेऊन उभे आहांत कीं ! कोण हो या ? फार मजा आहे बुवा तुमची ! कोण हो या ?

सुंद०—कोण हो हा !

यमा०—हा सुमतिबाईचा धाकटा भाऊ आहे !

सूर्य०—मी ताईचा धाकटा भाऊ आहे पण या कोण तुमच्या ! यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—तुला काय करायचं या कोण आहेत तें ? या माझ्या—या माझ्या...

सूर्य०—या तुमच्या ! कोण हो या तुमच्या ! फार मजा आहे बुवा तुमची ! पण सांगाना, या तुमच्या कोण ! ती यमुनाबाई तुमची बायको आहे पण या तुमच्या कोण ?

यमा०—या माझ्या—या माझ्या...

सूर्य०—नका अडखळू, कळलं मला ! ती यमुनाबाई तुमची बायको आणि या तुमच्या मातोश्री ! होय ना ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—हो, हो, तुला काय करायचं ? या माझ्या मातोश्रीच आहेत ! चल, हो चालता इथून ! आतां मुकाट्यानं इथून पळ काढतोस कीं देऊं थप्पड !

सूर्य०—हं, हं, हं, नका उगाच तसदी घेऊं ! मी जातो आपला, चालूं या तुमचंच—(जातां जातां) फार मजा आहे बुवा तुमची ! (पळून जातो.)

सुंद०—मोठा मिस्किल मुलगा दिसतो हा !

यमा०—खराच मिस्किल आहे. इथं जर मला कुणाची भीती वाटत असली तर त्याच मुलाची ! एवढासा चिमुरडा आहे पण मोठा कारस्थानी !

सुंद०—हो, पण पुढचं कारस्थान कसं काय रचणार तें नाही सांगितलंत !

यमा०—सांगतो, कर कान इकडे ! आतां मोठ्यानं बोलायची सोय उरली नाही !

(तिच्या कानांत सांगूं लागतो. दुसरीकडून सूर्यकान्त यमुनेला घेऊन येतो.)

सूर्य०—यमुनाबाई, पाहिलीत का ती गंमत ? हे तुमचे यमाजी आणि त्या त्यांच्या मातोश्री ! यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—अरे चूप ! तोंड बंद ठेवतोस कीं फोडूं थोबाड !

यमु०—त्याचं कशाला थोबाड फोडतां ! तुम्ही गोड गोड बोलून चांगलं

माझं थोबाड फोडलंत बरं का ! हीच ती तुमची गोरी सांवली, होय ना ! चांगला माझा गळा कापलात बरं ! (रडते.)

यमा०—अग पण तुला असं गळा काढून रडायला काय झालं ? आधी नीट ऐकून घेतील की नाही ? ही माझी...

यमु०—ही तुमची होय ना ?

सूर्य०—हो, ही तुमची मातोश्री ! फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—गप्प बस पोरट्या ! अग, ही माझी अगदीं जवळची नातेवाईक आहे.

यमु०—म्हणूनच ती तुमच्या अगदीं जवळ उभी होती वाटतं ? चांगला गोऱ्या सुरीनं गळा कापलात बरं ! (रडते.)

यमा०—हां, रडूं नको, मी देतो हिला घालवून, मग तर झालं ना ! उगी ! उगी ! (सुंदरेस) ए बाई, तू आपली इथून निघून जा कशी ! चल, चल...(तिला दूर नेऊन हळुच) पुनः भेट मला त्या पलीकडच्या कोंपऱ्यावर ! (मोठ्याने) जा, एक शब्द बोलूं नको ! (ती गेल्यावर यमुनेस) काय बरं हा तुझा भलताच संशय ? तिचं माझ्याशीं काम होतं.....

यमु०—तिच्याशीं काम ? चांगला माझा गळा कापलात बरं !

यमा०—छट्, या पोरट्यानं घोंटाळा केलान् ! उगाच कांहीं तरी विष तुझ्या मनांत भरवून दिलंन् त्यानं ! चल घरी म्हणजे सर्व नीट समजून सांगतो ! (तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत) लाडके, मी त्या बाईची पुनः सांवली सुद्धां घेणार नाहीं, मग तर झालं ? राणीसाहेब, राग सोडायचा आणि घरी चलायचं ! आतां येतेस की उचलून नेऊं फुलासारखी ?

यमु०—इश ! नका गडे मला लाजवूं असल्या लाडिक बोलण्यानं ! चला घरी. पण घरी गेल्यावर तरी सगळी हकीगत सांगाल ना खरी खरी ?

यमा०—खरोखर सांगतो, चल ! (तिला घेऊन जाऊं लागतो.)

सूर्य०—काय थाप दिलीत हो पण ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

(जातात.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—दिवाणखाना. सुमति संचित बसली आहे.)

सुमति०—इथं मला सुख लागेलसं कांहीं वाटत नाही. कृष्णकान्तांचा स्वभाव इतका संशयी आहे कीं, त्यांना माझा भरंवसा मुळींच वाटत नाही. इथं सगळं संशयाचं साम्राज्य माजलं असतांना मला तरी सुख कुठून लागणार ? बाबा इहलोक सोडून गेले आणि त्यांच्याबरोबर माझ्या सुखाचीहि समाप्ति झाली ! माझ्या दैवांतच जर मुळीं सुख लिहिलं नसलं तर तें मला तरी कुठून लाभणार ? देवा,

पद

होत अशी परदेशी । कैशी । येतिल वाटति संकटराशी ।
पतिमतिला कैसा संशय ग्रासी ॥ ध्रु० ॥ देई धीरा ।
भ्याली अति अबला । केलें मनिं निर्धारा । तारिं
हृषीकेशी ॥ १ ॥

मी मनांत केवढे सुखाचे मनोरे उभारले होते पण ते सर्व ढांसळून पडले ! बाबांनीं मला लग्नाच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्यच दिलं होतं आणि त्यांनीं माझी प्रेमाची निवडहि पसंत केली होती. मधुसूदनांचं तरी माझ्यावर किती प्रेम होतं ! त्यांच्याबरोबर मी सुखानं संसार केला असता पण...पण...नकोच तो विचार ! आणि आतां मला तो विचारहि करतां येत नाही ! मी कृष्णकान्तांची धर्मपत्नी आहे, मला मधुसूदनांसंबंधींचा विचारसुद्धां करतां येत नाही.

कृष्ण०—(प्रवेशून) सुमति, कसला विचार करते आहेस ?

सुम०—(बावरलेल्या मुद्रेनें) नाही, कसलाहि विचार करीत नाही.

कृष्ण०—मग तुझी मुद्रा अशी बावरलेली कां दिसते ?

सुम०—कुठं आहे माझी मुद्रा बावरलेली ?

कृष्ण०—खोटं बोलत्ये आहेस तूं ! तुझ्या सुंदर चेहऱ्याच्या आरशांत मला तुझ्या मनांतल्या विचाराचं प्रतिबिंब स्पष्ट दिसतं आहे. पहा, तुझा चेहरा गोरामोरा झाला !

सुम०—नका असले भलतेच संशय घेत जाऊं ! मी तुमच्या पायां पडतें...

कृष्ण०—मार माझ्या पायावर हात आणि वहा शपथ, खरं तेंच सांगेन म्हणून!

सुम०—(पायावर हात ठेऊन) नाथ, तुम्हीच माझ्या शरीराचे व मनाचे ईश्वर आहांत. मी तुमच्याशीं कधींहि असत्य बोलणार नाहीं !

कृष्ण०—(मायावीपणानें) आतां माझी खात्री झाली. (तिचा हात धरून) मग सांग, तुझ्या मनांत मधुसूदनाविषयींचा विचार आला होता ना ? सत्य बोलण्याचं तूं मला वचन दिलंच आहेस !

सुम०—(स्व०) अगबाई, यांनीं तर मला माझ्याच शब्दांत पकडलं ! आतां काय करूं ? मघाशीं माझ्या मनांत मधुसूदनाविषयींचा विचार आला होता खरा ! खरं तेंच सांगूं का पण ? (विचार करून) नाहीं, मला प्राणांतींहि खोटं बोलतां कामा नये. मी खरं तेंच सांगणार मग काय व्हायचं असेल तें होवो !

कृष्ण०—कांहीं तरी थाप घ्यायचाच तुझा विचार दिसतो ! वाटेल तर खोटं सांग, माझी कांहींच हरकत नाही. तूं नेहमीं खोटंच बोलणार हें मी पक्कें जाणून आहे. तुला तुझ्या शपथेची किंमत वाटत असली तर खरं सांग, नसली तर...

सुम०—नाहीं, मी खोटं बोलणार नाहीं, मला माझ्या शपथेची किंमत कळते.

कृष्ण०—होय ना ? मग सांग खरं ! (प्रेमाचा आव आणतो.)

सुम०—महाराज, मधुसूदनाविषयीं माझ्या मनांत विचार आला होता पण तो वि...

कृष्ण०—बस्स ! पुढं एकहि शब्द ऐकून घ्यायची गरज नाही ! बेमान ! माझ्याशीं लग्न करून त्या जाराविषयींचे विचार करीत बसतेस काय ? हेंच का तुझं इमान आणि हाच का माझा मान ? यावेळीं मी तुझी मान मुरगाळली तरी सुद्धां माझं कठोर कृत्य क्षम्यच ठरेल ! मुरगाळूं का तुझी मान ?

सुम०—हो, खुशाल माझी मान मुरगाळा, त्यामुळं माझा क्षणोक्षणी होणारा अपमान तरी वांचेल ! (त्याच्यापुढं मान करते.)

कृष्ण०—नाहीं, मला इतका कठोरपणा इतक्यांत करावयाचा नाही. शिवाय, तुझी मान मुरगाळल्यामुळं तुझ्या हृदयांत लपून बसलेला तो जार मधुसूदन कसा नष्ट होईल ! आधीं त्या जाराला तुझ्या हृदयांतून हांकलून लावीन आणि नंतरच मान...

सुम०—महाराज, मग आधी माझ्या हृदयाचे तुकडे करा...

कृष्ण०—तेहि करीन पण अजून थोडा वेळ आहे ! या वेळीं मी जातो, तूं खुशाल तुझ्या जाराविषयींचे गुलगुलीत विचार करीत बस !

सुम०—नाहीं, महाराज ! हें दुःख मला सहन करवत नाही. मी तुमचे पाय धरल्यें, याच वेळीं काय तो सोक्षमोक्ष करा !

कृष्ण०—तुला काय ? जितक्या लौकर सोक्षमोक्ष मिळेल तितक्या लौकर तुला तो पाहिजेच आहे. तूं आपल्या सुटकेची वाटच पहात आहेस पण मी तुझ्या त्या जाराची वाट लावण्याची वाट पाहतों आहे. अशा मायावी कैविलवाण्या मुद्रेन माझ्याकडे पाहूं नकोस ! हो दूर, हो दूर !

सुम०—नाहीं महाराज ! मी हे पाय सोडणार नाही !

कृष्ण०—ठीक आहे तर ! तुला दूर लोढूनच मी जातो. (तिला लाथाडून निघून जातो.)

सुम०—देवा, आतां मी हा छळ तरी कसा सहन करूं ? देवा, काय तूं माझ्यावर हा घोर प्रसंग आणलास ? पण देवाला तरी मी कोणत्या तोंडानें दोष देऊं ? मीच आपखुषीनं आपल्यावर हें संकट ओढवून घेतलं नाही का ? पितृऋण फेडण्याकरितांच मी कृष्णकान्तांशीं विवाह केला ना ? मग मला माझ्या कृतीचे परिणाम भोगावयास नकोत का ? दुर्दैवा, तूं माझा वाटेल तसा छळ कर, मी कधीहि ब्रीदापासून चळणार नाही !

पद

छाळिं आज दैवा । मातें । पाळीन ब्रीदा ॥ ध्रु० ॥ कर्षि
कांचना भय काय वाटे । जाळी ज्वाला, धरि तेजाला
नव मंगला । तेवि मी साहीन त्या विपदा ॥ १ ॥

सूर्यकांत—(येऊन) ताई, कां ग रडतेस अशी एकसारखी ? कोण तुझा छळ करतें आहे ?

सुम०—(रडें आंवरून) नाही बाळ, कुणी नाही माझा छळ करीत !

सूर्य०—खोट बोलतेस तू ! कृष्णकांतांनी तुला लाथ मारली ना ? मी पलीकडे उभा राहून सर्व कांहीं पहात होतो. ताई, कृष्णकांत बाहेर पडले तेव्हां त्यांना मी 'तुम्हीं माझ्या ताईला लाथ कां मारलीत ?' ह्मणून विचारलं सुद्धां !

सुम०—मग ते काय म्हणाले ?

सूर्य०—कांहींच म्हणाले नाहीत. त्यांनीं मला एक चापट मारली आणि ते निघून गेले ! ते तसेच निघून गेले म्हणून बरं झालं, नाहीतर मीहि त्यांना असे घम्मकलाडू चारणार होतो कीं यंत् ! काय करूं ? असे हात शिवशिवताहेत ...

सुम०—बाळ, तसला अविचार करूं नको. मी आपण होऊन त्यांच्या पायांशीं येऊन पडलें आहे; त्यांना मी, मला लाथा मारण्याचाहि अधिकार दिला आहे. बाळ, तुला त्यांचा सूड घेतां येत नाही.

सूर्य०—पण ताई, तं त्यांच्या लाथा कां खातेस ? मी नाही कुणाच्या लाथा खाणार !

सुम०—तुझी गोष्ट निराळी आहे. तू पुरुष आहेस पण मी स्त्रीचा जन्म घेतला आहे ना ?

सूर्य०—म्हणजे, स्त्रियांनीं नेहेमी लाथाच खाव्यात वाटतं ? स्त्रिया म्हणजे जशीं कांहीं माणसंच नव्हेत ! मी स्त्री असतो तर कृष्णकांतासारख्या पुरुषांना लाथांनींच बडवलं असतें. ताई, या पुरुषांची खोड मोडण्यासाठीं मी देवाजवळ पुढचा जन्म स्त्रीचाच मागून घेईन !

सुम०—बाळ, केवढं तुझें थोर अंतःकरण हें ? बाळ, तू खात्रीनं थोर पुरुषच होणार आणि स्त्रियांचीं दुःखें दूर करणार ! बरं बाळ, तू जा बरं घटकाभर खेळायला बाहेर ! तिकडे स्वयंपाकघरांत यमुना बसली असेल, तिच्याजवळ कांहीं खायला मागून घे हं ! जा बाळ !

सूर्य०—मी जातो पण तू आधीं रडं थांबव आणि माझ्याकडे पाहून हांस पाहूं ! हं, हांस, हांस, अशशी अशशी हांस ! आतां मी जातो. (तिला हंसवून जातो.)

सुम०—बाळ सूर्यकांताप्रमाणंच माझे विचार होते. मीहि पुरुषांच्या लाथा न खाण्याचाच निर्धार केला होता आणि माझ्या थोर अंतःकरणाच्या बाबांनीं

लग्नाच्या बाबतीत मला पूर्ण स्वातंत्र्यहि देऊन ठेवलं होतं पण माझ्या दुर्दैवानं मला पारतंत्र्याच्या खाईत ढकलून दिलं...

मधु०—(प्रवेशून) नाही, तुला कुणीच पारतंत्र्यांत लोटलं नाही ! तुझा पिता तुला नको नको म्हणत असतांहि, तू आपण होऊन पारतंत्र्याचा स्वीकार केलास ! तुला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा तू दुरुपयोगच केला नाहीस का ?

सुम०—नाहीं, मी स्वातंत्र्याचा सदुपयोगच केला. मी स्वातंत्र्यवृत्तीचा महायश चेतवून पितृव्रण फेडलं ! मधुसूदन, मी माझ्या सत्यपालनाच्या ब्रीदाच्या काळिमा फांसू का ?

पद.

काय बोला करूं वचा विफला । जरी छळ झाला ॥ ध्रु० ॥
निरयगती गणा, वचना त्यागितां । मरणहि गमे प्रिय
तें मला ॥ १ ॥

मधु०—कृष्णकान्तासारख्या अधमाशीं वागतांना जशास तसें याच न्यायानं वागलं पाहिजे. तो अधमाधम, तो काळा नाग, तो पिसाळलेला कुत्रा...

सुम०—मधुसूदन, हा शिव्याशापांचा वर्षाव एकदम थांबवा. मला असले कठोर शब्द ऐकतां येत नाहीत ! कशी झाल्यें तरी मी त्यांची धर्मपत्नी आहे ! मधुसूदन, तुम्हीं इथं येऊन माझ्या संकटांत भरच घातली आहे. तुम्ही इथं कसे आलांत ? तुम्हांला इथं येण्याला कृष्णकांतांनीं बंदी केलेली नाही का ?

मधु०—सुमति ! तुला एकदां डोळे भरून पहावं आणि तुझ्या मनाचं सात्वत करवं एवढ्याचसाठीं मी इथं मोठ्या युक्तीनं आलों आहे.

सुम०—तुम्ही अशी कोणती युक्ति केलीत ?

मधु०—(हलुच) यमाजीनं मला इथं गुप्तपणं आणून सोडलं आहे ! यमाजीला तुझ्यामाझ्याविषयीं अत्यंत सहानुभूति वाटते आहे.

सुम०—त्यांच्या सहानुभूतीचा तुम्ही दुरुपयोग केलात ! तुम्ही इथं आल्याचं वर्तमान जर कृष्णकांतांच्या कानावर गेलं तर ते मला जिवंत जाळून टाकतील ! तुम्ही एकहि अक्षर न बोलतां आल्या पावलीं परत जा, मी तुम्हांला हात जोडतें...

मधु०—मी जातो पण तूं माझ्या प्रेमचिन्हाचा स्वीकार करणार नाहीस का ? (स्वतःची तसवीर हातांत घेऊन) ही माझी अगदी नवी तसवीर आहे. माझ्या पवित्र बंधुप्रेमाची खूण म्हणून मी तुला ही अर्पण करतो. ही जवळ ठेव म्हणजे संकटकाळीं तुला माझी आठवण होईल. कसलंही घोर संकट आलं तरी मला-तुझ्या प्रेमळ बंधूला-कळव, मी तुझ्या मदतीला वायुवेगानं धांवून येईन ! ही घे तसवीर !

(इतक्यांत यमाजी कृष्णकान्ताला दिवाणखान्यांत आणून सोडतो व स्वतः मागच्या मागं निघून जातो.)

कृष्ण०—घे, घे, सुमति ! ती तुझ्या जाराची तसवीर घे आणि जाराचा विरह सहन होईनासा झाला म्हणजे तिला हृदयाशीं कवटाळून धर. ती तसवीर म्हणजे तुम्हां दोघांच्या चोरट्या प्रेमाची साक्ष आहे आणि मी तिला साक्षीदार आहे.

सुम०—मधुसूदन, तुम्ही ही तसवीर घेऊन जा ! मला तिचं दर्शन सुद्धां नको !

कृष्ण०—दर्शन कां नको ? माझं दर्शन झालं म्हणूनच कीं नाही ? मधुसूदन, आण ती तसवीर इकडे !

मधु०—नीचा, या पवित्र प्रेमचिन्हाला तुझ्या अमंगल हाताचा पापी स्पर्श करूं नकोस !

कृष्ण०—बरोबर आहे तुझं म्हणणं ! मी तुझ्या प्रियतमेचा पति झालों मग मी पापी कसा नसेन ? मधुसूदन, या जारिणीला मी तुझ्या स्वाधीन करतो, हिला घेऊन जा ! तुमच्या गोड प्रेमावर माझा काळा बिंबा कशाला पाहिजे ?

मधु०—कृष्णकांत, ही सुमति पवित्र आहे, जारिणी नाही. तिच्या पवित्र प्रेमाची किंमत तुला कळू नये ना ?

कृष्ण०—तिच्या पवित्र प्रेमाची किंमत तुला कळली आहे ना ? बस झालं ! ही पवित्र जारिणी आणि तूं पवित्र जार—काय पावित्र्याच्या गंगेचे पाट वाहताहेत ?

मधु०—कृष्णकांत, तुझ्याशीं तिचं लग्न झाल्यापासून मी तिला पाठची बहीणच समजत आलों आहे.

कृष्ण०—भले बहादुर ! तिला पाठची बहीण समजतोस ना ? काय गाढव आहेस रे तूं ? पण तुला दोष देण्यांत तरी काय अर्थ ? गाढवाला गुळाची चव काय कळणार ?

मधु०—कृष्णकांत, तोंड आवर नाहीतर मी तें फोडून टाकीन ! काळतोंड्या...

कृष्ण०—मी काळतों काय ? पाजी माणसा, त्या तसबिरीत तुझं पापी तोंड पहा म्हणजे तीत तुझ्या तोंडाचा डांबरी रंग तुला स्पष्ट दिसेल ! चल, हो चालता मुकाट्यानं... 'डॉग्ज नाट अलाऊड' हैं तूं विसरलास वाटतं ?

मधु०—पाजी पापात्म्या, या दीन गाईचा छळ करणार नाहीं असं आधीं कबूल कर, मग मी जाईन !

सुम०—मधुसूदन, मुकाट्यानं माझ्या पतिदेवाचा हुकूम माना आणि इथून क्षणाचाहि विलंब न लावतां चालते व्हा ! हे माझे पतिदेव आहेत, त्यांना खुशाल माझा छळ करू द्या.

मधु०—कोण ? हा काळा राक्षस तुझा देव आहे ?

सुम०—मधुसूदन, तुमच्या बंधुप्रेमाचाहि अतिरेक झाला. आतां इथून मुकाट्यानं चालते होतां कीं यमाजीला बोलावून तुम्हांला धक्के मारवूं ? माझी मी स्वतंत्र आहे. मी सत्याच्या पालनासाठीं वाटेला तो छळ आनंदानं सहन करीन ! तुम्ही इथं आणखी एक क्षणहि थांबाल तर मी तुम्हांला पापी समजेन !

कृष्ण०—मधुसूदन, हिंनं पातिव्रत्याच्या आविर्भावाचं इतकं सुंदर नाटक केलं असूनहि तुला त्यांतला खोल अर्थ कळूं नये ना ? या जारिणीचं पाप झांकावं म्हणून तरी इथून चालते व्हा की !

मधु०—नीचा, किती निर्दय आहेस रे तूं ! पाजी माणसा, सुमतीच्या समजुतीसाठीं हा मी जातो ! सुमति, देव तुझं रक्षण करो ! (जातो.)

कृष्ण०—सुमति, तुझ्या मायावी पातिव्रत्याचं नाटक तर खूप रंगलं !

सुम०—महाराज, मी खरीच पतिव्रता आहे. मधुसूदन चांगल्या बुद्धीनेंच इथं आले पण त्यांनीं ती घोडचूक केली. त्यांच्या चुकीबद्दल मला दोष देऊं नका. पतिदेवा, मी पवित्र आहे. पित्याच्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं मी जिवांत जीव असेपर्यंत पवित्रच राहणार आहे—तुमच्या पवित्र चरणांची शपथ !

कृष्ण०—डाकिनी, तुझा मायावीपणा मला पुरता कळून आला ! आतां मी तुला अशीच एकसारखी लाथाडणार ! (लाथाडतो. ती कोलमंडून पडते. कृष्णकान्त क्रूरपणें पहातो. यमाजी चोरून पहातो व पाजीपणानें हंसत राहतो.)

दुसरा अंक समाप्त

अंक तिसरा

—•••—

प्रवेश पहिला

(स्थळ:—रस्ता, यमाजी हंसत हंसत प्रवे

यमाजी०—काय मौज उडाली पण ! त्या मधुसूदनाला फसविलं आणि त्याच्या उतावळ्या उल्लू स्वभावाचा भरपूर फायदा घेऊन त्याला सुमतीच्या रंगमहालांत हजर केलं ! त्याच वेळीं युक्ति करून कृष्णकांतालाहि जाळ्यांत अडकवून, त्याच्या विपारी दृष्टीला तें दृश्यहि दाखविलं ! त्यामुळं संशयाग्नीचा भडाम्नि इतका भडकला कीं, त्यांत सुमतीचा कोंवळा जीव पार करपून जातो कीं काय, अशी भीति वाढूं लागली आहे ! खरोखर, सुमति व मधुसूदन हे दोघेहि निष्पाप जीव आहेत हें मलाहि कळतंच आहे पण हें कळून काय करायचं ? मला लुबाडायचं आहे त्या कृष्णकांताला ! त्याच्यावर सुंदरेची मोहिनी मी टाकलीच आहे म्हणा ! आतां तिच्यामार्फत त्या काळ्या नागाला लुबाडलं म्हणजे माझं काम झालं ! मग मी त्या भोळ्या यमीला लाथाडून आणि सुंदरेच्या मानेवर पाय देऊन वैभवाच्या मंदिरांत शिरणार आणि उरलेलं आयुष्य सुखांत घालविणार ! सुंदरा सर्व तयारी करून त्या काळ्या नागाचे दांत पाडण्यासाठीं कृष्णकांताच्या बंगल्यांत जाऊन बसलीच आहे म्हणा ! तिच्या स्वाधीन एकदां त्या कृष्णकान्ताला केलं कीं झालं काम ! (पाहून) हे आलेच काळे नागोपंत !

कृष्णकान्त—(येऊन) अरेरे, काय करूं ? हृदयांत पेटलेली ही आग कशी शांत करूं ? त्या सुंदर मुखळ्याच्या पण काळ्या काळजाच्या सुमतीला मी आतां छळून छळून ठार मारणार यांत शंकाच नाही. पण ही माझ्या हृदयांत भडकलेली अपमानाग्नीची आग आधीं कशी शमवूं ?

यमा०—प्रेमजलाचं सिंचन करून ! सुंदरा जशी सुंदर तशीच प्रेमळ आहे. ती तुमच्या लग्नाच्या बायकोप्रमाणं बेमान होणार नाही ही मी खात्री देतो. सुंदरेसारख्या स्त्रियांना सुमतीसारख्या तरुणींचा न्याय लावूं नका. तिच्यावर पैशांचा पाऊस पाडा म्हणजे ती जन्मभर तुमचे पाय चाटीत राहील !

कृष्ण०—तुम्ही सुंदरे व माझी एकदोनदांच गांठ घालून दिलीत पण तेवढ्यांतच तिच्या प्रेमळ मनाची मोहिनी माझ्यावर पडल्याशिवाय राहिली नाही. पण अजून तिच्या इमानाविषयी मनाची कांहीं पूर्ण खात्री होत नाही !

यमा०—आज तुम्ही सुंदरेला पैशाच्या राशीवर बसवा मग पाहतों ती कशी बेमान निघते ती ! बेमानी करायला काय ती लमाची बायको थोडीच आहे !

कृष्ण०—सुंदरा इमानी निघेल तर मला सुमतीच्या छळाला तितकाच अधिक रंग आणतां येईल ! पाहतों प्रयत्न करून !

यमा०—मग आतां वेळ गमावू नका. जा लौकर आपल्या बंगल्यांत ! सुंदरेचा जीव तुमच्या विरहानं घुटमळत आला असेल !

कृष्ण०—जातों पण.....

यमा०—आला पुनः संशय तुमच्या मनांत—नका असले संशय घेत बसूं !

कृष्ण०—जातों तर ! (जातां जातां) ती सुंदरा इमानी निघेल तर काय गमत होईल ? (जातो.)

यमा०—झालं, माझं बहुतेक काम झालं ! आतां सुंदरेनं कृष्णकांताला बुवाडलं कीं मी तिला बुवाडणार आणि पसार होणार ! (जाऊं लागतो.)

सूर्यकान्त—(येऊन) यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची ! कुठं चाललांत !

यमा०—जातों मसणांत ! हो दूर !!

सूर्य०—काय मसणांत जातां आणि जिवंतपर्णी ? फार मजा आहे बुवा तुमची ! जिवंतपर्णी मसणांत जाणार अं ?

यमा०—आतां बऱ्या बोलानं वाजूला होतोस कीं वाजवूं कानशिलावर फटाका !

सूर्य०—हां, ही फटाके वाजवायची वेळ नाही ! सध्यां तुमचा शिमगा चालू आहे ! हा शिमगा संपू द्या, दिवाळी येऊ द्या, मग खुशाल वाजवा फटाके ! खरंच, तुम्ही शिमग्यांत सुद्धां फटाके वाजवणार अं ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—या गमजा थांबव नाहीतर, नाहीतर दाखवतों आतां खरीच मजा !

सूर्य०—मजा दाखवायला ती कशाला पाहिजे ? तुमच्या तोंडावरच झळकते

आहे की सारी मजा ! खरं सांगा, तुम्ही त्या तुमच्या मातोश्रीकडे जाणार आहांत, होय ना ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—तुला मातोश्री आठवते आहे नाही का ? चांगली मुखश्री रंगली म्हणजे दिसेल तुला मातोश्री !

सूर्य०—पण कां हो, घरीं बायकोला रडत ठेवून मातोश्री शोधीत हिंडायला तुम्हाला लाज नाही वाटत ? पण हो, तुम्हांला कसली लाज ! तुम्ही तर पक्के निर्लज्ज आहांत ! फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमा०—आतां तुझ्याच निर्लज्जपणाचा कळस झाला आहे ! कानशील फुटून डोळ्यांवाटे गंगायमुना वाहूं लागल्या म्हणजे कळेल तुला मजा ! (त्याला मारायला धांवतो, सूर्यकान्त त्याला चुकवितो तों यमुना येऊन सूर्यकान्ताला पोटाशी धरते.)

यमु०—कां ? या बाळावर कां हात टाकतां ? बाळ किती गुणी आहे पण ! हा मला देवदूतच भेटला आहे जसा कांहीं ! वयानं छोटा पण बुद्धीनं मोठा ! काय केलंय यानं ? कां मारतां त्याला ?

यमा०—फार खट्याळ पोर आहे ! मला तिकडे जाऊंच देईना !

यमु०—बरोबर केलं त्यानं ! कशाला जातां तिकडे ? घरीं बायकोला रडत ठेऊन बाहेर हिंडत राहतां ? काय म्हणावं तुम्हाला ? चांगला गोऱ्या सुरीनं गळा कापलात बरं !

पद

ती पसरुनि माया अपुली । बोला कापिला गळा कां ॥
भोळी फसली अबला ॥ धु० ॥ उगाच मोलाचें प्रेम
पार्यिं वाहियलें । उगाच मानियले सत्य बोल मी अपुले ॥
फुकाच जोडियलें नाथ प्रीतिचें नातें । खरेच ढांसळळे
स्वर्गिंचे मनोरे ते ॥ १ ॥

(जवळ जाऊन) गडे, नकाच जाऊं मला सोडून ! तुम्ही माझ्या प्रेमाची सत्ता कबूल केली आहे ना ? मी सत्तेनंच तुम्हांला अडवून घरणार ! (त्याला धरून ठेवते.)

यमा०—तुझी प्रेमाची सत्ता कबूल केली पण तुझी अडवणूक मानण्याचं कुठं कबूल केलं आहे ? तत्त्व मान्य पण तपशील अमान्य !

यमु०—आतां तपश्वोडा आणि चला घरी ! चला, नाहीतर मी रडेन—खरंच रडेन, मोठमोठ्यांनी रडेन—(रडू लागते.)

यमा०—खुशाल रड ! हो दूर, हो दूर, काळी कैदाशीण कुठली ! (तिला दूर लोटून निघून जातो, ती खाली पडते.)

सूर्य०—(यमुनेला वर उठवीत) यमुनाबाई, रडून काय होणार ! तुम्ही त्यांची चांगली खोड मोडा आणि त्यांनाच रडायला लावा. हां, रडू नका ! उगी !! उगी !!!

यमु०—मी काळी, ते गोरे ! त्यांनीं मला तोंडघशीं पाडलं ! बाळ, तूं फार चतुर आहेस, तूच मला कांहीं मार्ग सुचव ! त्या सुंदरीनं सर्वस्वीं माझा घात केला ! तिनंच आपलं गोरं मोहजाल पसरून त्यांना वश करून घेतलं अशी मला पक्की बातमी कळली आहे.

सूर्य०—मग चला तर, आपण तिचा पत्ता काढूं आणि यमाजीची खोड मोडूं !

यमु०—मग चल तर ! (त्याच्या कानांत सांगते.) आहे का तुला ही युक्ति पसंत ?

सूर्य०—वाहवा, ही युक्ति फार चांगली आहे ! मी लहान दिसतों याच्यावर जाऊं नका. मी तुमचं वाटेल तें काम हुशारीनंच करून दाखवीन. आहेंच तसा मी अजब मुलगा ! यमुनाबाई, तुम्ही आतां खास यमाजीची खोड मोडणार ! फार मजा आहे बुवा तुमची !!

यमु०—चल तर ! तूं मला साहसी देवदूतच भेटलास खरा !!

प्रवेश दुसरा

(**स्थळः**—कृष्णकांताच्या एका दूरच्या बंगल्यांतील रंगमहाल. सुंदरा कृष्णकांताला मदिरा पाजीत आहे.)

सुंदरा०—महाराज, आतां तरी आपलं मन शांत झालं ना ? ही मदिरा नाही. प्रत्यक्ष इहलोकीचं अमृतच आहे.

पद

प्याहो प्याहो सुरा । मधु मनहारी ॥ ध्रु० ॥ खरीच
प्रीतीचा लाल रंग ल्याली । स्वयेंच जाउनियां स्वर्गि
अमृता प्याली ॥ निज रंगीं नरा रंगवि नारी ॥ १ ॥

कृष्ण०—हा स्वर्ग आहे, हें अमृत आहे आणि तूं अप्सरा आहेस. हे देवांगने, मला आणखी अमृत पाज, मग मी तुला खूष करीन. वाटेल तितकें द्रव्य देऊन तुला मी खूष करीन ! हं, पाज मला अमृताच्या घागरी !

‘हे सुंदरी । हे सुंदरी । मर अमृताच्या घागरी ॥’

सुंदरा०—(दारू पाजीत असतां) महाराज, मला प्रेम मिळालं म्हणजे पुरे आहे. मला काय करायचं द्रव्य ? द्रव्यापेक्षां मला आपल्या प्रेमाचीच किंमत अधिक वाटते ! नको मला तें द्रव्य !!

कृष्ण०—याचं नांव खरं प्रेम ! तुला द्रव्य नको ? तुला द्रव्य कां नको

सुंद०—आपलं पृथ्वीच्या मोलाचं प्रेम मला लाभलं म्हणून !

कृष्ण०—काय ? तुला माझं प्रेम पृथ्वीच्या मोलाचं वाटतं ?

सुंद०—होय महाराज, तुम्ही मला कितीहि पैसा दिलात तरी त्याला मी हात सुद्धां लावायची नाहीं ! आपल्या गळ्याची शपथ !!

कृष्ण०—पहा, लोकहो पहा ! ही सुंदर सुंदरा माझ्यावर पृथ्वीच्या मोलाचं प्रेम करते आहे. म्हणे गोऱ्यांचं काळ्यांवर प्रेम नसतं ! पहा, ही गोरी असूनहि माझ्यावर प्रेम करते आहे. ही माझा पैसा सुद्धां घ्यायला कबूल नाहीं ! सुंदरे, तुला नको ना पैसा ?

सुंद०—माझं पैशावर प्रेम नाहीं पण खऱ्या प्रेमांतच, त्रिभुवनांतला पैसा सांठवला आहे असं मी समजल्यें. मी तुमच्या पैशाला हात सुद्धां लावायची नाहीं !

कृष्ण०—तूं माझ्या पैशाला हात लावायची नाहीस इतकंच ना ? मग मी असं करतो. (खिशांतून नोटा काढतो.) पाज मला तें अमृत म्हणजे मला एकादी युक्ति सुचेल ! (ती दारू पाजते.) हं, आतां सुचली मला युक्ति ! मी तुझ्या वेणीलाच नोटा बांधून तुला पैशांनीं फुलवून काढतो. (तिच्या केंसांना नोटा बांधतो.)

सुंद०—हें काय, हें काय महाराज ?

कृष्ण०—हैं प्रेम आहे महाराज ! सुंदरे, आज मी धन्य झालों, मला स्वर्गीय प्रेमाची प्राप्ति झाली ! (दारूची शिशी तोंडाला लावतो.)

यमा०—(लपून बसलेला) सुंदरे, आण त्या नोटा इकडे ! मी संभाळतो त्या !

सुंद०—बरं तर ! (त्याला नोटा देते.)

कृष्ण०—लाडके, ये बस अशी ! तुझं माझ्यावर निर्मळ आणि निर्मळ प्रेम आहे ना ?

सुंद०—महाराज, तुम्हीच माझ्या प्रेमाचे परमेश्वर आहांत !

(इतक्यांत सूर्यकान्त पोस्टमनाच्या वेप्रांत येतो.)

सूर्य०—(खोटा लिफाफा वाचीत) सुंदराजी यमाजी इथंच राहतात काय ? सुंदराजी यमाजी इथंच आहेत ना ?

कृष्ण०—कोण ? सुंदरा यमाजीची कोण ?

सूर्य०—सुंदरा यमाजीची बायको ! मला वाटतं हें पत्र या सुंदराबाईचंच आहे. ही सुंदरा यमाजीचीच आहे !

कृष्ण०—काय ? ही सुंदरा यमाजीची आहे ? काय ग सुंदरे, हा यमाजी कोण तुझा ? (तिची मानगुटी धरतो.) कुठं आहे तुझा यमाजी ?

सूर्य०—अहो, तिला काय विचारतां ? शोधा म्हणजे सांपडेल !

कृष्ण०—काय ? यमाजी इथंच लपून बसलेला आहे ? कुठ आहे तो ? कुठ आहे तो ? (त्याला शोधतो, यमाजी त्याला चुकवतो पण सूर्यकान्त त्याला पकडतो.)

सूर्य०—वाः यमाजी ! तुम्ही असे लपून बसलांत ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

कृष्ण०—काढतो याची मजा हं ! (त्याला पकडतो.) सुंदरे, हा कोण तुझा ?

सूर्य०—(यमाजीच्या खाशांतून नोटा काढून) हा सुंदरेचा कोण तें या नोटाच सांगतील !

कृष्ण०—अरे बदमाशा ! (त्या दोघांची झटापट होते. यमाजी कृष्णकान्ताला जखमी करतो. कृष्णकान्त बेशुद्ध पडतो.)

यमा०—सुंदरे, चल आपण पळत जाऊं !

सुंद०—चला लौकर ! (तीं पळून जाऊं लागतात तों सूर्यकान्त यमाजीचा पाय ओढून त्याला पाडतो व त्याच्या पाठीवर बसून गुढे मारतो.)

सूर्य०—यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची! चारू का आणखी घम्मकलाडू?

सुंद०—आतां इथं थांबल्यें तर अनर्थ ओढवेल. आपण आपलं जीव घेऊन पळून जावं ! (पळ काढते.)

यमा०—अरे ऊठ पाठीवरून !

यमुना०—(सुमतीला घेऊन येते) बाळ, दे सोडून त्यांना ! या पहा, तुझ्या सुमतिताई आल्या आहेत. (त्याला उठवते.)

यमा०—(सुमतीचे पाय धरून) बाईसाहेब, मला क्षमा करा, मीच सर्वस्वी तुमचा अपराधी आहे.

यमुना०—आलांत का नीट शुद्धीवर ? बोल्हं नका आतां ! ताईसाहेब, आधीं इकडे या. इथं कृष्णकांत वेशुद्ध होऊन पडले आहेत.

सुम०—यमुनाबाई, जा, जा लौकर आणि मधुसूदनांना घेऊन ये. कृष्णकांतांना मूर्च्छा आलेली दिसते. जा लौकर ! (कृष्णकांताला वारा घालू लागते.)

यमु०—ताईसाहेब, तुम्ही इथंच वसा, मी अत्तां मधुसूदनांना घेऊन येतें. यमाजी, करा ताईसाहेबांना मदत !

यमा०—तूं नको इथली काळजी करूं, जा लौकर. (यमुना जाते. पडदा. दिवाणखान्याची वाहेरची वाजू दिसते.)

सूर्य०—(प्रवेशून) हे डॉक्टर मधुसूदन येणार तरी केव्हां ? काय करावं ? कृष्णकान्त अजून काहीं शुद्धीवर येत नाहीत !

यमा०—(येऊन) सूर्यकांत, आले का डॉक्टर ?

सूर्य०—नाहीं, अजून काहीं आले नाहीत.

यमा०—(एकदम त्याचे पाय धरून) बाळ, मला क्षमा करशील का ? तूं खराच देवदूत आहेस. तूंच यमुनेला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून मला क्षमा करायला तिला सांगशील का ?

सूर्य०—काय भलतंच विचारतां हो अशा या वेळीं ! ते पहा डॉक्टर आले ! (यमुना डॉ. मधुसूदनासह येते.) नमस्कार डॉक्टरसाहेब ! डॉक्टर ! चला लौकर. ताई तुमचीच वाट पहात आहे.

मधु०—हो पण आजारी कोण आहे ? आणि सुमति इथं कशी आली !
यमुना तर कांहींच सांगत नाही !

यमु०—चला आंत म्हणजे काय तें प्रत्यक्षच दिसेल.

मधु०—चला तर !

(सर्व आंत जातात व आंतील महाल दिसू लागतो.)

मधु०—ताई, ताई ! हे कोण ! कृष्णकांत ! यांना काय झालं ?

सुम०—यांना जखम झाली असून मूर्च्छा आली आहे.

मधु०—ताई, अशा चमत्कारिक परिस्थितीत तूं दुसऱ्या एकाद्या डॉक्टराला बोलवावंस तेंच बरं ! यांना औषधोपचार करण्याचं काम माझ्या हातून होणार नाही. या नीचाला...

सुम०—दादा, या वेळीं तुला असले हीन विचार सुचावेत ना !

मधु०—काय करूं ? ताई, मी या वेळीं कर्तव्यमूढ झालों आहे.

सुम०—दादा, कृष्णकान्तांवर उपकार करण्याची हीच वेळ आहे. दादा, तूं डॉक्टर आहेस, दुःखिताला उपचार करणं हेंच तुझं पवित्र कर्तव्य आहे. अमुक रोगी तुझा मित्र आहे कीं शत्रु आहे या गोष्टीचा तुला नुस्ता विचार सुद्धां शिवतां उपयोगी नाही. वैऱ्यावर सुद्धां उपकार करील तोंच खरा उत्तम पुरुष ! दादा, आपलं कर्तव्य कर आणि तुझ्या या दीन भगिनीला चुडेदान दे. दादा, हे पहा मी तुझे पाय धरतें. (पाय धरते.)

मधु०—ताई, ऊठ ! तूं सांगतेस तेंच खरं. माझं कर्तव्य मला केलंच पाहिजे. (कृष्णकांताजवळ जातो व उपचार सुरू करतो. पडदा. बाहेरचा दिवाणखान्याचा भाग दिसू लागतो.)

यमुना०—(प्रवेशून) देवा, कृष्णकान्तांना आयुष्य दे आणि सुमतिताईंच्या सौभाग्याचं रक्षण कर.

यमा०—(येऊन) हे देवते, मला क्षमा कर. तूं मला क्षमा करशील तरच कृष्णकान्तांना माझी दया येऊन ते मला क्षमा करतील !

यमु०—पण हा तुमचा पश्चात्ताप खरा मनापासूनचा आहे का ?

यमा०—हो, तुझ्या पायांची शपथ !

सूर्य०—यमाजी, नका बायकोचे पाय सोडू ! घट्ट धरून ठेवा. शेवटीं तुम्हांला बायकोचेच पाय धरावे लागले अं ? फार मजा आहे बुवा तुमची !

यमु०—यमाजी, तुम्ही आधीं माझ्या देवदूताचेच पाय धरा.

यमा०—बरं तर, मी या देवदूताचेच पाय धरतो. (तसें करतो.)

सूर्य०—यमाजी, तुमची बायको तुम्हांला सर्व अपराधांची क्षमा करो ! उठा ! यमुनाबाई, करा यांना क्षमा !

यमु०—बरं तर, मी करतें यांना क्षमा. पण यांनीं मला पूर्ण स्वातंत्र्य देऊन माझ्या प्रेमाची सत्ता सर्व तपशिलासह कबूल केली पाहिजे.

यमा०—बायको, मी गोरा आणि तूं काळी हा माझ्या मनांतला भेदभाव आज नष्ट झाला ! मला पूर्ण स्वातंत्र्याचें तत्त्व तपशिलासह मान्य आहे.

सूर्य०—वाहवा, गोराकाळा हा भेद नष्ट झाला ! यमाजी, फार मजा आहे बुवा तुमची !! चला आतां कृष्णकांतांच्या दर्शनाला. (जातात.) (आंतील दिवाणखाना दिसूं लागतो. मधुसूदनानें कृष्णकांताला शुद्धीवर आणून त्याची जखम बांधलेली असते. कृष्णकांत आरामखुर्चीवर बसलेला असतो.)

मधु०—कृष्णकांत, आतां तुम्हांला बरं वाटतं ना ?

कृष्ण०—आतां मला बरं वाटतं. इतकंच काय, पण मी चांगला शुद्धीवर आलों असून माझे डोळे साफ उघडले आहेत. डॉ. मधुसूदन, तुम्हीच मला शुद्धीवर आणलंत आणि तुम्हीच मला प्राणदान दिलंत, मी तुमचे उपकार कसे फेडूं ?

मधु०—या तुमच्या देवतेची क्षमा मागून ! ही देवता नसती तर मी कर्तव्यापासूनहि च्युत झालों असतो पण हिंनंच—या माझ्या प्रेमळ ताईनंच—मला माझ्या कर्तव्याचा मार्ग दाखविला. ती होती म्हणून तुम्ही वांचलांत, तिची क्षमा मागा.

कृष्ण०—पण या चांडाळाला ती क्षमा करील का ? मी दुष्ट आहे, चांडाळ आहे, पापी आहे...

मधु०—पण तुमच्या सुदैवानें तुम्हांला सर्वेत्कर्त्य अतर्क्य पापांपासून मुक्त करणारी ही पवित्र गंगा लाभली आहे ना ? त्या देवतेची क्षमा मागा !

सुम०—दादा, कायरे बोलतोस असं भलतंच ? मी स्वारीवर उपकार केले असं तूं समजतोस कीं काय ?

कृष्ण०—मधुसूदन कांहींहि समजोत पण मीं असंच समजतों कीं, तूं माझ्या-सारख्या नतद्रष्टावर उपकारच केले आहेस. देवते, तुझ्या ठिकाणीं जर दुसरी एखादी सामान्य स्त्री असती तर तिनें माझ्यासारख्या चांडाळ पतीचें मरण हंसल्या मुद्रेनेंच पाहिलं असतं ! मी तसाच अधमाधम आहे.

सुम०—महाराज, तुम्ही आर्य स्त्रियांविषयीं आपला गैरसमज करून घेतलेला दिसतो ! खऱ्या आर्यस्त्रीला सौभाग्य हेंच पृथ्वीच्या मोलाचें वाटत असतें. मी तर काय, आपण होऊनच पतिदेव म्हणून आपला अंगिकार केला. मी उघड्या डोळ्यांनीं, मला मिळालेल्या पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपयोग करून घेऊन आपला, माझ्या सौभाग्याचे धनी म्हणून, स्वीकार केला ना ? मग मी स्वखुशीनें पत्करलेल्या परिस्थितींत दुःखित कां होईन ? बाबांनीं मला प्रेमाच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं आणि मी स्वखुशीनेंच मधुसूदनांना बंधु मानलं आणि आपणाला वरलं !

कृष्ण०—पण मी हा असा कुरूप, काळा...

सुम०—महाराज, पूर्ण स्वातंत्र्याला काळागोरा हे भेद दिसतच नाहीत, ते भेद पारतंत्र्यातच डोकें वर काढतात ! पारतंत्र्य भेदभावांचं भूत उठवितं तर पूर्ण स्वातंत्र्य पवित्र पण कठोर कर्तव्याचा व आत्यंतिक स्वार्थत्यागाचा धर्ममार्ग दाखवितें. मला मिळालेल्या स्वातंत्र्यानं तोच धर्ममार्ग मला दाखविला आणि पितृव्रणांतून मुक्त होण्यासाठीं मी आपणांला माझे पतिदेव, सौभाग्याचे धनी म्हणून माळ घातली ! शिवाय, पतिव्रता आर्यस्त्रियांना पतीच्या ठिकाणीं रूपहीनता दिसतच नाही. तुम्ही वरून काळे होतां आणि गोऱ्या रुक्मिणीमातेनं ज्यांना प्रेमानं वरलें ते कृष्णदेव कुठं गोरे होते ? सीतामाईनं नीलवर्णाच्या रामचंद्रालाच माळ घातली ना ? लक्ष्मीनं तर काय, शेषाच्या विषारी फूत्कारांनीं काळे निळे पडलेल्या, विष्णूचाच पति म्हणून स्वीकार केला. सांगायचं इतकंच कीं, आम्हां आर्यस्त्रियांच्या पवित्र दृष्टीला बाहेरचा रंगच दिसत नाही ! आर्यस्त्रीला पतीचं प्रेमळ हृदय पाहिजे असतं. महाराज, गोऱ्या माणसाचं हृदय गोरं आणि काळ्या माणसाचं हृदय काळं असला काळाबेरा प्रकार परमेश्वरानं मनुष्याच्या ठिकाणीं मुळीं निर्माणच केलेला नाही. आंतल्या हृदयाचा आणि वरच्या कातडीच्या

रंगाचा कांहींच संबंध नाही. उलट, बहुधा असाच अनुभव येतो की, काळ्या माणसांचींच अंतःकरणे गोरीं अर्थात् पवित्र असतात आणि सुंदर माणसांचीं हृदयेच काळ्या फत्तरासारखीं कठोर असतात ! रंगांत बदल हा खरा बदलच नव्हे. अंतरांतला बदल, हृदयांतला बदल हाच खरा बदल होय ! महाराज, मला आपलं अंतःकरण पाहिजे होतं, कातडीच्या वरच्या रंगाची मला पर्वा नव्हती ! मला आतां तरी आपल्या पवित्र आणि प्रेमळ अंतःकरणाची प्राप्ति होईल का ?

कृष्ण०—देवते, पापकृत्यांत गुंतलों असतां हृदयाला झालेल्या जखमेतून काळं रक्त वाहून गेल्यामुळं आतां माझं अंतःकरण शुद्ध आणि निर्मळ झालेलं आहे. माझ्या अंतःकरणाच्या स्वच्छ आरशांत मी तुझं पावित्र्य स्पष्टपणं पाहतो आहे. सुमति, माझ्या अंगाची काळी कातडी सोलून आंतील अंतःकरणाचा, पश्चात्तापानं निर्मळ झालेला, आरसा तुला दाखवू का ?

सुम०—महाराज, मला पाहिजे होतं तें हेंच. तें आज मला मिळालं, मी धन्य झाल्यें ! महाराज, माझ्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या वृत्तीचा आज विजय झाला ! पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळंच मी आज हा सोन्याचा दिवस पाहतो आहे. महाराज, पूर्ण स्वातंत्र्याची महतीच अशी आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचा परीस काळागोरा, सुरूपकुरूप असले क्षुद्र भेद नष्ट करतो !

(सूर्यकान्त, यमुना व यमाजी येतात.)

सूर्य०—ताई, तुझं म्हणणं खरं आहे. यमुना आणि यमाजी यांनीं एकमेकांना पूर्ण स्वातंत्र्य दिलं असल्यामुळं त्यांच्या मनांतले काळागोरा हे भेदभाव नष्ट झाले आहेत ! आज बायकोच्या कृपेनं यमाजी पूर्ण सुखी झाले आहेत ! खरं ना यमाजी ? फार मजा आहे बुवा तुमची !!

यमा०—धनीसाहेब, तुम्ही मला क्षमा केलीत का पण ?

कृष्ण०—यमाजी, तुझी निर्दय कृपा म्हणून तर आज आम्हीं सर्व इतक्या प्रेमानं या ठिकाणीं जमलों आहोंत ! अरे, शेवटीं गोड तेंच खरें गोड !!

यमु०—महाराज, मोठ्या मनानं माझ्या यमाजींना क्षमा करा ! मी त्यांच्या चांगल्या वर्तणुकीबद्दल जामीन राहतो.

सूर्य०—वाः यमाजी, खूप सुंदर जामीन गांठलात—फार मजा आहे बुवा तुमची !

कृष्ण०—सूर्यकांत, तूं तर आमचा देवदूत आहेस ! बाळ, तुझ्या बुद्धीची कान्ति सूर्याच्या कांतीप्रमाणंच तळपत राहो !

यमा०—वाः सूर्यकांत ! तू देवदूत आहेस अं ? फार मजा आहे बुवा तुझी !!

कृष्ण०—मधुसूदन, तुमच्या स्वार्थत्यागाला तर सीमाच नाही. तुम्ही सुमतीला पाठची बहीण मानून प्रेमाचें परमोच्च शिखर गांठलंत !

सुम०—पूर्ण स्वातंत्र्याच्या उज्ज्वल वृत्तीचा हा विजयच नाही का ? पूर्ण स्वातंत्र्याचं तत्त्व उच्च दर्जाचा स्वार्थत्यागच करायला शिकवितें ! याच तत्त्वाची आराधना करा म्हणजे परमेश्वर तुमचा पाठीराखा होईल !

मधु०—ताई, श्रमांसुळं कृष्णकांत दमल्यासारखे दिसतात; एकादें मधुर गीत गा म्हणजे त्यांच्या मनाला पूर्ण शांतीचा लाभ मिळेल ! (कृष्णकांत निद्रावश होऊं लागतो.)

सुम०—दादा, पतिदेवांना पूर्ण आराम वाटेल असंच एकादें गीत आठवत्यें बरं का ?

यमा०—सूर्यकान्त, शेवट तर मोठा मजेशीर झाला. तूं मोठा झालास म्हणजे अशाच विषयावर एकादें नाटक लिही आणि पूर्ण स्वातंत्र्याचे पोवाडे गा बरं का ?

सूर्य०—काय बुद्धि चालते आहे पण ?—फार मजा आहे बुवा तुमची ! शेवटीं काळ्यागोऱ्यांचा समेट झाला अं ? फार मजा आहे बुवा जगाची !!!

सुम०—

पद

सुखनिद्रा च्या नारायणा । करि कमला प्रेमें विंक्षणा
॥ ध्रु० ॥ पड्डले हरि नागमंचकीं । बघति देव सारे
कौतुकीं ॥ उसळली अहा । जयघोषणा ॥ १ ॥

मधुसंगीत घटस्फोट

अंक १ ला

प्रवेश १ ला

(सन १९४०. स्थळ—धनराजशेटचा दिवाणखाना. धनराज कागदपत्र चाळीत असून शेजारीं लीलावती टाइपरायटरवर टाईप करीत बसली आहे. लीलावती आपल्या कामांत गर्क झाली असतां धनराज मधून मधून तिच्याकडे चोरून पहात असतो.)

धनराज—लीलावती, तें पत्र टाईप करून झालं का ?

लीला०—हो झालं ! आतां दुसऱ्या पत्राचा मजकूर सांगायचा असला तर सांगा.

धनराज—ठीक तर ! घे टिपून ! “ श्रीयुत धनराज लक्ष्मीधर यांस—प्रेमपूर्वक विनंती कीं, तुम्ही माझी जी वस्तु चोरून नेलीत ती माझी मला परत द्या, नाहीतर तुमच्या जवळची तसल्याच प्रकारची मौल्यवान् वस्तु मला देऊन, तुम्हांला त्या माझ्या वस्तूची परतफेड करावी लागेल. कळावें, लोभाची वृद्धि व्हावी ही विनंती. आपली—”

लीला०—महाराज, हें कसलं चमत्कारिक पत्र ? हें पत्र कांहीं कामकाजाचं दिसत नाही ?

धनराज—हें पत्र कामकाजाचंच आहे. या पत्रानं एका तळमळत्या जिवाचं काम साधणार आहे. हं, कोठपर्यंत झाला मजकूर लिहून ?

लीला०—“कळावं, लोभाची वृद्धि व्हावी ही विनंती. आपली...”

धन०—छेः, थोडी चूक झाली त्यांत ! ‘कळावं, प्रेमाची वृद्धि व्हावी’ अशी तिथं दुरुस्ती कर.

लीला०—(स्वगत) आज धनराज असें काय चमत्कारिक वर्तन करताहेत तेंच लक्षांत येत नाही ! (उघड) बरं, केली दुरुस्ती—‘प्रेमाची वृद्धि व्हावी ही विनंती—आपली कोण ?

धन०—तें तूच सांग म्हणजे झालं ! तशी तू चाणाक्षच आहेस !

लीला०—छेः, मला नाहीं सांगतां येत !

धन०—वाः ! ज्यानं पत्र लिहिलं त्यानंच त्याखालीं सही केली पाहिजे.

लीला०—पण हें पत्र मी कांहीं आपण होऊन लिहिलेलें नाहीं. तुम्हीं सांगितलंत म्हणून मी तसं लिहिलं इतकंच !

धन०—मग तसंच आणखी मी सांगतो कां, तूं त्याखालीं आपली सही कर आणि तें पत्र माझ्या हातीं दे !

लीला०—पण यांत तर वस्तु चोरीस गेल्याचा उल्लेख आहे ! अशी माझी कोणती वस्तु तुम्ही चोरली आहे ?

धन०—(उठून आणि तिच्याजवळ जाऊन) असं वेड पांघरण्यांत कोणता शहाणपणा आहे ? मी तुझं मन चोरलेलं नाहीं कां ? मी तुझं मन चोरलं आणि त्याच्या मोबदल्यांत मी आपलं मन तुला परत द्यायला तयार आहे !

लीला०—(चटकन उठून पत्र देत) महाराज, माझ्याविषयीं आपला कांहीं तरी गैरसमज झालेला दिसतो. या पत्रावर मी आपलं नांव लिहिणं शक्य नाहीं. हें घ्या—(तिच्या हातून पत्र खालीं पडतें. ती तें पत्र उचलावयास जाते.)

धन०—(खालीं वांकून व तिचा हात धरून) लीलावती, मी तुझ्यावर प्रेम करतो हें तुला मी आणखी निराळ्या शब्दांनीं सांगायलाच पाहिजे का ? लीलावती, तें पत्र राहूं दे ! जें तूं मला पत्रानं सांगणार तेंच तूं मला स्वमुखानं सांग म्हणजे झालं !

लीला०—पण महाराज, तुमचं तर आधींच लग्न झालेलं आहे ! तुमच्या विवाहित पत्नीचें—माणकबाईचं तुमच्यावर प्रेम नाही का ?

धन०—माणक माझ्यावर प्रेम करते पण मी कांहीं तिच्यावर प्रेम करीत नाहीं. घटस्फोटाच्या नव्या कायद्याप्रमाणें मी तिला सोडचिंठी देणार आणि तुला माझी पत्नी करणार !

लीला०—काय ? तुम्ही घटस्फोट करून माणकबाईच्या प्रेमाचा विध्वंस करणार ? महाराज ! असं करूं नका.

पद

नका करूं घात सुखी जीवाचा । नका करूं भंग कधीं
प्रेमाचा ॥ ध्रु० ॥ पुष्पलतेवरि वैसुनि हांसे । तुटत लता तरि
नाश तयाचा ॥ १ ॥

शिवाय, मला तुमच्याशीं लग्नहि करतां येत नाहीं कारण आजच माझं लग्न होण्याचं ठरलं आहे ! आजच माझं लग्न होणार असल्यामुळं मला उद्यांपासून तुमच्या इथं कामावरहि येतां येणार नाहीं ! मला आपण रजा द्यावी.

धन०—पण तूं कुणार्शीं लग्न करण्याचं ठरविलं आहेस ?

लीला०—लीलाधरांशीं ! लीलाधरांना मी लग्नाचं वचन दिलं आहे. ते लग्नाचा परवाना घेऊन इतक्यांत इथं येतील.

धन०—लीलाधर म्हणजे लक्षाधीश क्षेमराज यांचाच मुलगा ना ? क्षेमराज हा श्रीमंत आहे पण तो गरीबगुरीबांना कस्पटाप्रमाणं लेखतो. तो तुझ्यासारख्या गरीब मुलीला आपली सून करून घेणं शक्य नाहीं.

लीला०—पण मला काय करायचं आहे क्षेमराजांच्या श्रीमंतीशीं ? लीलाधरांचं माझ्यावर प्रेम आहे आणि त्यांच्या प्रेमाखातर मी त्यांच्याशीं लग्न करणार आहे. पण ते पहा, लीलाधरच आले ! (लीलाधर प्र. क.)

धन०—या लीलाधर, मी तुमचं मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

लीलाधर—तुम्ही कशाबद्दल माझं अभिनंदन करतां ?

धन०—तुम्ही सुशील लीलावतीचं दिव्य प्रेम संपादन केल्याबद्दल !
तुम्हांला लग्नाचा परवाना मिळाला ना ?

लीलाधर—परवाना मिळाला आणि आत्तांच आम्ही लग्नाची नोंदणीहि करणार आहों. उद्यांपासून माझी पत्नी लीलावती तुमच्या इथं नोकरीवर येणार नाही !

धन०—लीलाधर, ज्या गोष्टींत लीलावतीला आनंद, त्या गोष्टींत मलाहि आनंदच वाटणार आहे. तुम्ही जर तिला मागणी घातली नसतीत तर मीहि तिला रजा दिली नसती ! ती तुमच्यावर प्रेम करते, तुम्ही धन्य आहांत !! तुमचा संसार सुखाचा होवो !

लीलावती—महाराज, आपल्या या सदिच्छेबद्दल मी आपले आभार मानते.

लीलाधर—धनराज, नमस्कार. येतों मी. लीलावती, चल लौकर !

लीलावती—चला, ही मी आल्यांच ! (आपलें सामान घेऊं लागते, लीलाधर पुढें होतो.)

धन०—लीलावती, जरा थांब. लीलावती, तुझा संसार सुखाचा झाला तर त्यांत मला-तुझ्याविषयीं निर्मळ प्रेम वाटणाऱ्या या तुझ्या एका हित-चिंतकाला आनंदच होणार आहे. पण हें पहा, जर कधीकाळीं तुला माझ्या साह्याची जरूर भासली तर मनांत मुळींच संकोच न धरतां माझ्याकडे ये. लीलावती, केव्हांहि हें घर तुझंच आहे हें लक्षांत ठेव.

लीला०—मी आपली अत्यंत आभारी आहे. जातें मी ! (निरोप घेऊन जाते.)

धन०—किती गोड मुलगी आहे ही ! तिचं प्रेम मला लाभलं असतं तर माझ्याहि सौख्याला सीमा उरली नसती ! पण आतां त्या गोष्टीचा विचार करून तरी काय उपयोग ? (बसतो आणि घंटा वाजवितो.)

नागानंद—(प्रवेशून) काय हुकूम ?

धन०—लीलावती नोकरी सोडून गेली. ती आज लीलाधर क्षेमराज याच्याशी लग्न करणार आहे. या क्षणापासून तिच्या कामाचा चार्ज तुम्ही घ्या. मला थोडे बाहेर काम आहे—मी जातो. (जातो.)

नागा०—अस्सं ! शेवटी त्या फटाकड्या पोरीनं लीलाधराला आपल्या प्रेमजालांत अडकविलं तर ? मला कांहीं निराळाच संशय येत होता पण तो खोटा ठरला ! खरं पाहिलं तर ती पोरटी आमच्या यजमानसाहेबांच्याच प्रेमजालांत अडकायची पण हें कांहीं त्रांगडं न्यारंच झालं ! बाकी, लीलावती गेल्यानं माझा फायदाच होणार आहे म्हणा ! मला तिची जागा मिळाली हा कांहीं माझा थोडा थोडका नाही फायदा झाला ! या फटाकड्या पोरी नोकऱ्या करायला लागल्यापासून आम्हां कारकुनी पेशाच्या पुरुषांना प्रेमोशनं मिळण्याची मोठी पंचाईत झाली आहे. (कागदपत्र लावतो, इतक्यांत त्याला खाली पडलेलं पत्र आढळतं. तें पत्र उचलून) आँ, हें काय गौडबंगाल आहे ! ही तर लीलावतीनं धनराजांना लिहिलेली प्रेमपत्रिका दिसते ! ठेवावी ही पत्रिका जपून ! एकाद्या वेळीं कामाला यायची ! हल्लींच्या या शिकलेल्या पोरी एकाला प्रेमपत्रिका लिहितात आणि दुसऱ्याशी लग्न लावतात, ही मोठी गंमतच आहे म्हणायची ! कालाचा महिमा अगाध आहे खरा ! (पत्र खिशांत घालून कामाला बसतो. पडदा.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—रस्ता. एक हमाल डोक्यावर सामान घेऊन येतो. त्याच्यामागून एक कोंकणी बाई मुलीसह येते.)

हमाल—बाई, हाच तो धनराजमोहोळा ! इथंच कुठंतरी तुमचं उतरायचं ठिकाण असलं पाहिजे. तुम्हांला कोणाकडे जायचं आहे ?

नर्मदा—मला त्यांच्याकडे जायचं आहे. ते याच मोहोल्यांत राहतात असं मला पक्कं समजलं आहे.

हमाल—मोहोल्याचं नांव मलाहि पक्कं समजलं पण तुम्ही ज्यांच्याकडे जाणार ते कोण, त्यांचं नांव काय तें नाहीं मला समजलं ! तुम्ही त्यांच्याकडे जाणार होय ना ? मग तुमच्या त्यांचं नांव काय ?

नर्मदा—मेल्या, त्यांचं नांव मी कसं घेऊं ? मी त्यांची लग्नाची बायको ना ? मग बायको कुठं नवऱ्याचं नांव घेते का ? तुमचं हें चंदनपूर सुधारलें असलं तरी आमचं कोंकण नाहीं बरं इतकं सुधारलं ? नाहीं जा तुला तिकडचं नांव सांगत !

हमाल—बरं, नका सांगूं तिकडचं नांव ! पण तुमच्या तिकडच्यांना इकडचे लोक काय म्हणतात तें तर सांगाल ?

नर्मदा—इकडचे लोक तिकडच्यांना दुसरं काय म्हणणार ? दहा वर्से झालीं, त्यांनीं माझे नांव टाकलं आणि ते इकडे कुठसे आले ! ते घरून पळाले तेव्हां या कारटीचं नुक्तेंच बासं झालं होतं ! त्यांनीं तेव्हांपासून कांहीं घरीं तोंड दाखवलें नाहीं. त्यांचा जेव्हां कुठंच पत्ता लागेना तेव्हां या कारटीला खांद्यावर घेऊन मी माहेरीं आईकडे गेल्यें पण दोन महिन्यांपूर्वी माझी एकुलती एक आई वारली आणि मी उघडी पडल्यें. माझी आई किती मायाळू होती, पण तीहि वारली ! (रडते.)

हमाल—हां, रडूं नका !

नर्मदा—काय रडूं नका ? इतकी मायाळू आई मेली तरी रडूं सुद्धां नको ना ? विचार या चिमीला पाहिजे तर ! काय ग चिम्ये, होती ना ग तुझी आजी मायाळू ?

चिमी—हो तर आई ! आजी किती मायाळू होती ! मी रडूं लागल्यें म्हणजे ती माझे डोळे पुसून मला आपल्या कुशीत घेऊन झोंपायची !

हमाल—बरं, तुमची आई अथवा चिमीची आजी मायाळू होती, पुढं काय तें बोला !

नर्मदा—पुढं काय बोलणार ? आमचे हे चंदनपुरांत, धनराज—मोहोल्यांत राहतात म्हणून मला नुक्तीच बातमी लागली म्हणून मी पोरीला पाटुंगळीस घेऊन त्यांच्या शोधाला इकडे आल्यें !

हमाल—बरं, पण तुमच्या पतिराजांना इकडेचे लोक काय म्हणतात ते नाही सांगितलं ? त्यांनीं आपलं नांववीव बदललं नाही ना ?

नर्मदा—त्यांनीं माझं नांव टाकलं असलं, ते घरादाराचं नांव घेत नसले तरी त्यांनीं आपलं नांव बदललेलं नाही बरं का ?

हमाल—(स्वगत) आतां या बाईला थोडं चिडवल्याशिवाय ही कांहीं नवऱ्याचं नांव सांगून टाकायची नाही ! तर आतां असंच करावं ! (उघड) अहो बाई, खोटं बोलतां तुम्ही ! तुमच्या नवऱ्याला इकडे लोक पळपुटेराव फरारी म्हणतात ! पळपुटेराव फरारी हें कांहीं तुमच्या ह्यांचं मूळचं नांव खास नाही !

नर्मदा—नाहींच त्यांचं तें नांव ! तुमच्या चंदनपुरचे लोक मोठे खट्याळ दिसतात मला ! चांगलं नागानंद नांव घ्यायचं सोडून ते तिकडच्यांना पळपुटेराव फरारी म्हणतात ! लुचे मेले सगळे !!

हमाल—हां, हां ! मी सांगतों तुमच्या ह्यांचं खरं नांव ! (डोकें खाजवून) तुमच्या ह्यांना नागानंद म्हणतात खरं ना ? नाहीच माझा तर्क चुकायचा ! मी म्हटलं चंदनपुरचा हमाल आहे ! द्या मला शाबासकी !

नर्मदा—शाबास आहे रे बाबा तुम्ही ! तुम्हां हमालांइतके सुद्धां आमच्या तिकडेचे मोठमोठे गृहस्थ शहाणे नाहीत ! मग माझ्या शहाण्या बाबा, ते कुठं रहातात तें ठिकाण काढ ना हुडकून !

हमाल—(स्व.) आली फजितीची वेळ ! एवढ्या या मोहोल्यांत नागानंद कुठं रहातो तें कसं सांगूं हिला ? (उघड) बाई, तुम्ही असं करा, माझी हमाली द्या म्हणजे मी हुडकतों त्यांना !

नर्मदा—ही घे पावली ! जा पाहूं आणि आण त्यांचा पत्ता !

हमाल—(स्व.) आतां या कोंकणीला ठेवावं इथंच कोंकलत आणि आपण जावं आपल्या कामाला ! (उघड) बाई, मी परत येईपर्यंत नीट सामान संभाळा बरं का ? इथले सगळेच लोक कांहीं माझ्याइतके शहाणे आणि इमानी नाहीत ! (जातो.)

नर्मदा—चिम्ये, तो हमाल परत येईपर्यंत एकादा देवाचा धांवा तरी म्हण म्हणजे देव देईल तुझ्या वडिलांना इकडेच पाठवून !

चिमी—म्हणत्यों हं देवाचा धावा ! (गाणें म्हणते. इतक्यांत नागानंद दारू पिऊन झिंगलेला प्रवेश करतो.)

देवाचा धांवा

धांव पाव सांवळे विठाबाई । कां मर्नि धरिली अढी ।
अनाथ मी अपराधी स्मरतो । उतरा पैलबडी ॥ १ ॥
एकनाथाघरि पाणी वहिलें । गंगेच्या कावडी । कविराचे ते
शेले विणुनी । त्यांची घालिसी घडी ॥ २ ॥ गजेंद्राचा धांवा
ऐकुनी । वेगें घालिसी उडी ॥ अर्जुनरार्थि सारथ्य करनियां ।
फेडि त्याचीं सांकडी ॥ ३ ॥

नागा०—वाहवा ! वाहवा !! एवढीशी चिमुरडी पोर आहे पण काय गोड गळ्यानं गाते आहे ? ए पोरी, हे घे तुला पैसे ! एकादं नवराबायकोच्या भांडणाचं गाणं म्हण, तुला आणखी पैसे देईन !

चिमी—(घाबरून) आई, हा मेला दारुडा बघ मला पैसे देतो आणि नवराबायकोच्या भांडणाचं गाणं म्हणायला सांगतो !

नर्मदा—(त्याच्या अंगावर धांवून) मेल्या दारुड्या, माझ्या पोरीची चेष्टा करतोस नाही का ? बापानं टाकली असली तरी मी पोरीला भीक मागून पोट भरायला नाहीं लावायची बरं ! धुणंपाणी करीन, दळणकांडण करीन, रित्या पोटावर जुनेर बांधून पोरीला शिळा तुकडा खायला घालीन, पण माझ्या चिमीला नाहीं बरं तुझ्यासारख्या दारुड्यापुढं भीक मागूं घायची !

नागा०—भिकारीण ती भिकारीण पण दिमाख एखाद्या राणीचा !

नर्मदा—हो, हो, होत्योंच मी राणी ! तिकडे पळून जायचं झालं नसतं तर मी कोंकणांत राणीच्या थाटानेंच राहिल्यों असतें !

नागा०—आहे ठाऊक मला तूं ओसाडपूरच्या राजाची राणी आहेस ती ! सांग तुझ्या पोरटीला एकादं छबेलं गाणं म्हणायला, देईन तुला चार नि तीन आठ दिडक्या !

नर्म०—मेल्या, दारू पिऊन असले घाणेरडे थेर करण्याऐवजी गटारांतलं घाणपाणी कां नाही पीत ? ऊठ मेल्या, हो चालता इथून ! (त्याचा कान धरून त्याला दूर लोटते.)

नागा०—तूं मिकारीण असून या नागानंदाचा कान पकडतेस ? मी नागानंद अ—सू—न (उठून तिच्या अंगावर हात उगारतो तों नर्मदा चपापून त्याचा हात पकडते.)

नर्म०—(स्वगत) अगवाई, हे तर तेच ! (उघड) अहो, काय तुमची स्थिति ही ! नीट शुद्धीवर या !

नागा०—मी शुद्धीवर आहे, मीच तुझं टाळकं सडकून तुला शुद्धीवर आणतो !

नर्म०—अहो, असं काय करतां ? मी तुमची नर्मदा नव्हे का ? चिम्ये, हे पहा तुझे वडील, घर त्यांना तिकडून !

नागा०—कुठली नर्मदा तूं ? आणि ही नर्मदेतली कोण ?

नर्म०—मी तुमची बायको आणि ही तुमची मुलगी चिमी !

नागा०—मग इथं कशाला आलांत मरायला ? कोंकणांत नव्हती का मसणवटी ? थांव, तुला ठार मारतो आणि इथल्या मसणवटीत पोंचवतो !

नर्म०—अहो, मी तुमची लग्नाची बायको नव्हे का ? मला घरी घेऊन चला !

नागा०—नाहीं, लग्नाच्या बायकोला नाहीं घरी नेणार ! इथं घटस्फोटाचा कायदा पास झाला आहे. काडीमोड करीन आणि तुला उंकिरडा फुंकायला लावीन ! हो दूर, माझा हात सोड ! लग्नाची बायको असलीस तरी माझा हात धरूं नको. (हात हिसाकावून घेऊन व खिशांतली दारूची बाटली काढून तिच्यावर उगारीत) हो दूर, नाहीतर फोडतो टाळकं ! घटस्फोटाचा कायदा पास झाला असूनसुद्धां माझ्यावर बायकोपणाचा हक्क सांगतेस ? (मारायला धांवतो. ती बाटली पकडते.)

चिमी—धांवा, धांवा, बाबा दारू पिऊन आईला मारताहेत, धांवा !

एक गृहस्थ—(धांवत येऊन) कोण ? नागानंद ! हैं काय तुम्ही मांडल आहे ? चला घरांत ! (त्याला धरतो.)

नर्म०—कुठं आहे यांचं ठिकाण ?

गृ०—इथंच शेजारीं, त्या तिथं ! तुम्ही त्यांच्या पत्नी का ?

नर्म०—होय हो, मी यांची बायको आणि ती आम्हां दोघांची मुलगी !

नागा०—ए गुंडोपंत, ही माझी बायको होती पण तिला मी दहा वर्षांपूर्वीच टाकून दिली ! आतां भेटली हैं बरं झालं, घटस्फोटाचा कायदा पास झाला आहे, देतो तिला सोडचिष्टी !

गृ०—आधी घरी चला मग सावकाश करा घटस्फोटाचा विचार ! चला ! बाई, तुम्ही सामान घेऊन माझ्यामागून या. मुली, चल माझ्याबरोबर !

नर्म०—महाराज, तुम्ही मला प्रत्यक्ष देवच भेटलांत, चला, ही मी आल्यां. (सामान घेते.)

नागा०—(जातां जातां) घटस्फोट करीन आणि बायकोला उकिरड्यावर टाकीन ! आतां घटस्फोटाचा कायदा पास झालाय् ! (जातात.)

प्रवेश ३ रा

(क्षेमराजाचें घर. दिवाणखान्याच्या बाहेरच्या बाजूस लहानगा पण खोडकर चतुर अभ्यास करीत आहे.)

चतुरः—(पाठ करतो.) कपाटांतला क आणि डब्यांतला ड, कपाटांतला क आणि डब्यांतला ड ! कंटाळलों बुवा या कपाटांतल्या ' क ' ला आणि डब्यांतल्या ' ड ' ला ! काय हे लेकाचे मास्तर तरी लबाड आहेत ! कपाटांत म्हणे क आहे आणि डब्यांत म्हणे ड आहे ! तसं मास्तर खुशाल म्हणोत, मी नाही तें कबूल करायचा ! कपाटांत आहे डबा आणि डब्यांत आहेत लाडू !

मी मास्तरांना कपाट उघडून डबा दाखवला आणि डबा उघडून लाडू दाखविले; तरीसुद्धा मास्तर कांहीं आपला हट्ट सोडीत नाहीत आणि उलट मलाच चोपून काढतात. आतां काय कपाळ फोडून घेऊं या 'ढ' मास्तरांच्या पुढं ! ढ लेकाचे ! पगड्या घालतात आणि मास्तर बनून माझ्यासारख्या चतुर मुलांना चोपून काढतात आणि मलाच खट्याळ ठरवितात. माझा लीलाधरदादा आला म्हणजे मी त्याला मास्तरांची ही लबाडी खास सांगेन ! दादा, अरे लीलाधरदादा ! (लीलाधर लीलावतीला घेऊन येतो.)

लीलाधर—चतुर, कां हांक मारलीस मला ?

चतुर—दादा, तूच सांग, आईच्या कपाटांत डबा आहे की नाही ?

लीलाधर—हो, आहे !

चतुर—आणि त्या डब्यांत आई लाडू ठेवते की नाही ?

लीलाधर—हो ठेवते ! अरे गुलामा ! त्या डब्यांतले लाडू चोरून खातोस आणि मलाच त्यांत लाडू आहेत की नाहीत म्हणून विचारतोस काय ! अरे लबाडा !

चतुर—दादा, मी लबाड नाही वरं का ? मास्तरच लबाड आहेत ! डोक्यावर पगडी ठेवून दिली म्हणजे डोक्यांत अकल उतरते असं कांहीं नाही ! दादा, मास्तर लबाड आहेत !

लीलाधर—अरे कांहीं झालें तरी ते तुझे मास्तर आहेत, पूज्य आहेत—

चतुर—मी तरी तेंच म्हणतो, त्यांच्या डोक्यांत पगडीएवढें मोठें थोरलं गरगरीत पूज्य आहे. ते मला शिकवतात कीं, कपाटांत क आहे आणि डब्यांत ड आहे. मग तूच सांग दादा ! मास्तरच लबाड आहेत की नाहीत ?

लीलाधर—बाळ, मास्तर लबाड नाहीत आणि तूहि लबाड नाहीस. तूं नांवाप्रमाणं बराच चतुर आणि थोडा खट्याळ आहेस ! खट्याळ कुठला ! (त्याच्या गालावर चापट मारतो.)

चतुर—जं, जं, मी नाही जा ! मास्तरच लबाड आहेत ! (लीलावतीस) कांही तुम्ही ? मास्तर लबाड आहेत की नाहीत तें तुम्हीच सांगा आणि दादाची

चांगली फजिती उडवा ! 'दादा-मास्तर मिळाले आणि लाडू घेऊन पळाले !'
(नाचतो.)

लीलावती—बाळ, तुझे मास्तरहि चुकले नाहीत आणि दादाहि चुकत नाहीत !

चतुर—म्हणजे ? तुम्हीं सुद्धां दादालाच मिळालांत तर ? दादा, कुठं रे या बाई तुला मिळाल्या ?

लीलाधर—बाळ, या तुझ्या वहिनी आहेत बरं का ?

चतुर—माझ्या वहिनी ? वहिनी म्हणजे रे काय दादा ?

लीलाधर—मोठ्या भावाची बायको !

चतुर—अस्सं ? म्हणजे तूं यांना बायको करून पळवून आणलंस वाटतं ? समजलों, तुम्ही सगळींच एका माळेचे मणी आहांत ! लबाड नाहीतर ! थांब हं, तुम्ही ही लबाडी मी बाबांना जाऊन सांगतो ! मग बाबा पहा, तुझ्यावर रागावतात की नाहीत ते ! सांगतोच बाबांना, सांगतोच बरं का ? मग दादा, तुला आणि वहिनीला पळतां भुई थोडी होईल ! सांगतोच बाबांना ! (जातो.)

लीलाधर—लीलावती, बाळ चतुरानं मोठ्या चतुराईनंच बाबांच्या रोषाऱ्या ही प्रस्तावना केली यांत शंका नाही. तुझं आणि माझं लग्न झालं हें कळतांच बाबा संतापानं लाल होतील—

लीलावती—आणि आपणांला, चतुराच्या म्हणण्याप्रमाणं पळतां भुई थोडी होईल हेंच कीं नाही ? मला मामंजीची श्रीमंती नकोच आहे ! हें पहा, मामंजी रागावले तर तुम्ही निराळा संसार थाटण्याचं मला वचन दिलंच आहे !

लीलाधर—आणि प्रसंग पडला तर मी तें वचन खरं करून दाखवीन ! मी तुझ्या स्वर्गीय प्रेमाखातर घरादाराला आणि आतस्वकीयांना सोडायला तयारच आहे. लाडके, तुझं निर्मळ प्रेम हाच माझा खरा स्वर्ग !

लीलावती—लीलाधर, तुम्ही सत्य तेंच बोललांत ! मलाहि प्रेम हेंच स्वर्गाइतकं श्रेष्ठ वाटतं !

प्रेमगीत

प्रेमा रमवी मनाला । मामा भजते तयाला ॥ ध्रु० ॥
दुःख सुखाला मानित ललना । जरि ना लाभे प्रेमा ॥ १ ॥

लीलाधर—बरं, चल तर ! बाबांना भेटून एकदांचा सोक्षमोक्ष करून घेऊं ! बाळ चतुरानं आपल्या प्रेमळ ग्रंथाची खरमरीत प्रस्तावना लिहून ठेवलीच असेल ! (जातात. आंतील दिवाणखाना दिसू लागतो.)

क्षेमराज—(चतुरासह प्र. क.) चतुरा, तूं काय म्हणतोस तेंच मुळीं माझ्या लक्षांत येत नाही. तुझ्या दादानं कुठली वहिनी मिळवून आणली म्हणतोस ?

चतुर—बाबा, दादानं एक फक्कडशी वहिनी बरोबर आणली आहे आणि ती किनई, दादाइतकीच लबाड आहे ! बाबा, त्या दोघांनीं एक होऊन मलाच लबाड ठरवलं ! तो पहा, दादाच वहिनीला घेऊन इकडे तुमच्याकडे येतो आहे ! त्यांना खूप रागं भरा बरं का ? मी आड उभा राहून सर्व गंमत पाहतों ! (जातो व लीलाधर व लीलावती येतात.)

लीलाधर—लीलावती, बाबासाहेबांना नमस्कार कर. बाबा, आम्हांला आपला आशीर्वाद द्या ! (वंदन करतात.)

क्षेमराज—लीलाधर, ही कोण तुझी ?

लीलाधर—ही माझी पत्नी ! मी आतांच लग्नाची नोंदणी करून हिला पत्नी करून घेतलं !

क्षेम०—मग तूं मला तुझ्या लग्नाची बातमी अगोदर कां नाहीं कळविलीस ? आणि तूं असं चोरून कां लग्न नोंदलंस ? आणि ही आहे तरी कोण कुठली ?

लीलाधर—बाबासाहेब, हिचं नांव लीलावती ! ही शिकलेली असून धनराज लक्ष्मीधरांजवळ टाइपिस्ट म्हणून नोकरी करित होती. तिच्यावर माझं प्रेम बसलं आणि म्हणून तिच्याशीं मी लग्न करण्याचं ठरविलं. पण तुम्हांला माझी निवड पसंत पडणार नाहीं म्हणून मी तुम्हांला न कळवितांच लग्न नोंदलं.

बाबासाहेब, माझ्या हातून कांहीं चूक झाली असेल तर मला क्षमा करा आणि मोठं मन करून आपल्या या सुनेला आशीर्वाद द्या !

क्षेम०—लीलाधर, तुझ्या या उतावळ्या कृतींत मला कांहींतरी भानगड दिसते आहे ! तूं ज्या मुलीला पत्नी म्हणून पसंत केलंस तिच्या कुलशीलाचा तरी आधी कांहीं शोध केला होतास का ? बाकी, ही धनराजांकडे नोकरीला होती या एकाच गोष्टीवरून तिच्या कुलशीलाचा अंदाज बांधतां येतोच म्हणा ! अरे, श्रीमंतांकडे नोकऱ्या करणाऱ्या तरुण आणि सुंदर पोरी म्हणजे आपल्या अशातशाच.....

लीलावती—क्षेमराज, पुढं एकहि शब्द बोळू नका ! मी गरीब असल्यां, मला नोकरी करावी लागली असली तरी मलाहि माझ्या कुलशीलाचा, तुम्हां चढेल श्रीमंतांइतकाच, अभिमान वाटतो. मी तुमच्या तोंडून निघणारे अपमानाचे शब्द मुळींच सहन करणार नाहीं.

क्षेम०—बाई ! रागावूं नको अशी ! तूं दरिद्री असूनहि जर तुला तुझ्या कुलशीलाचा अभिमान वाटत होता तर तूं माझ्या मुलाला प्रेमाची मोहिनी घालून कां फसविलंस ? लीलाधर हा या क्षेमराजाच्या पोटीं जन्माला आला आहे हैं तूं कसं विसरलीस ? त्याला आपल्या तोलाच्या श्रीमंत घराण्यांतील मुलीशींच लग्न लावलं पाहिजे. उद्यां जेव्हां आमच्या घरंदाज आतेष्टांना, लीलाधरानं एका हलक्या कुळांतील नोकरपेशाच्या मुलीशीं लग्न केल्याचं कळेल, तेव्हां ते सगळे माझ्या तोंडांत शेण घालतील ! तुझ्यासारख्या हलक्या कुळांतील सत्रा मुलींना नोकर म्हणून बायकोच्या तैनातीला ठेवण्याइतकं ऐश्वर्य परमेश्वरानं, माझ्या लीलाधराला दिलं आहे. बाई, उगाच संतापानं लाल होऊन दांतओंठ खाण्यांत काय अर्थ आहे ? हलक्या आणि दरिद्री कुळांत जन्म घेऊन सुद्धां लीलाधरासारख्या उच्च घराण्यांतील मुलाला प्रेमाच्या मायावी लीलांनीं फसविण्याचं पातक तूंच आधीं अविचारानं केलं आहेस. मग मी तुझं हलकं कूळ काढलं म्हणून कां बरं रागावतेस ?

लीलावती—लीलाधर, तुमच्या वडिलांच्या तोंडून निघणारे हे नीच शब्द तुम्हांला ऐकवतात तरी कसे ? हे जर तुमचे वडील नसते तर मीहि त्यांना तसल्याच हलक्या शब्दांनीं उत्तर दिलं असतं ! पण मला तसला

नीच अविचार करावयाचा नाही. तुम्हांला कुलशीलाच्या खोट्या उच्चपणाचा आणि श्रीमंतीच्या खोडसाळ गुलामगिरीचा अभिमान असेल तर तुम्ही खुशाल असले हीन शब्द सहन करा. मी दारिद्र्याच्या स्वतंत्र वातावरणांत वाढलेली स्वाभिमानी मुलगी आहे—तुम्ही थोरामोठ्यांच्या पोटीं जन्म घेतला आहे, वाटलं तर तुम्ही त्यांच्या लाथा खुशाल खा, मी गरीब असले तरी स्वातंत्र्याची भोक्ती आहे—मी माझ्या दरिद्री स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावयाला जाते ! मला या श्रीमंतीच्या घाणीत यापुढं एक क्षणभरहि उभं रहावं नाही !

धिःकारगीत

धनसंपदा । धिःकारितें मी । जरि तेथ रमे हीन मती
मलिना अवनता ॥ ध्रु० ॥ चमकत नभिं शुभ तारा । जरि
संभ्रमैं तोहि पथ नीच अनुसरे ॥ तरि ये तया झडकरि
पाषाणता नीचता ॥ १ ॥

(जाऊं लागते.)

लीलाधर—लीलावती, जरा थांब. मीहि बाबासाहेबांच्या हीन विचारांना रौरव समजून तुझ्या निर्मळ प्रेमाच्या नंदनवनाकडे येतो. बाबासाहेब, मी प्रेमहीन श्रीमंतीला कवडीमोल लेखतो आणि प्रेमाच्या श्रीमंतीला पृथ्वीच्या मोलाची किंमत देतो.

क्षेम०—पण असल्या तुझ्या उतावळ्या अविचारांत तुझ्या हातीं करवंदी येईल आणि तुला वारसहकाला मुकावं लागेल या गोष्टीचा तू कांहीं विचार केला आहेस का ? तारुण्य हें उतावळं असतं आणि उतावळ्या तारुण्याच्या ऐन भरांत माणसाच्या हातून अविचार होतो. तसा अविचार तुझ्या हातून झाला आहे. पण झालं तें झालं, आतां तरी जोंपर्यंत गोष्टी भलत्या थराला पोंचल्या नाहीत तोंपर्यंत सावध हो आणि या बाईशीं घटस्फोट करून लग्नाच्या भानगडीतून मोकळा हो ! असल्या पोरीशीं प्रेम जोडल्यानं पुढं तुला पश्चात्तापांत पडावं लागेल हें विसरूं नकोस. तुला सांगतो तें नीट लक्षांत ठेव, असल्या दारिद्री प्रेमगंगेला पुढं पुढं गढूळ पाण्याचे ओहोळ येऊन मिळत असतात !

लीलावती—हां, क्षेमराज ! तोंड आंवरा. लीलाधर, मी जातें, मला इथल्या हीन विचारांच्या नरकांत उभं रहावत नाहीं !

लीलाधर—लीलावती, तुझं म्हणणं अक्षरशः खरं आहे. पण थोडी थांब, आपण आईसाहेबांचा आशीर्वाद घेऊं आणि मग जाऊं ! (आंत जाऊं लागतो.)

क्षेम०—(त्याला अडवून) लीलाधर, मागं फीर ! तुझं काळं तोंड माझ्या पत्नीनं पाहिलेलं मला पसंत पडणार नाहीं. आपलं काळं तोंड घेऊन असाचा असा चालता हो !

लीलाधर—जशी आपली मर्जी ! आई तरी काय, तुमचीच गुलाम आहे ! बाबासाहेब ! जातों, या तुमच्या मुलाला कायमचं विसरून जा ! (जाऊं लागतो.)

चतुर—(धांवत येऊन व लीलाधराला मिठी मारून) दादा, वहिनीला घेऊन कुठरे चाललास ? मी तुम्हांला लबाड म्हटलं म्हणून तुम्ही रागावलांत होय ? दादा, वहिनी, या तुमच्या खोडकर बालकाला क्षमा करा आणि मला टाकून जाऊं नका. दादा, तूं गेलास तर मी एकसारखा रडत बसेन आणि रडून रडून मला मरणसुद्धां येईल ! मी मेलों तर तुला बरं वाटेल का ?

लीलाधर—नकोरे असे मर्मभेदक बोल बोलून माझ्या हृदयाला घरे पाडूं ! बाळ, तुझा कांहींच अपराध नाहीं बरं ! तूं शतायुषी हो !

लीलावती—बाळ, तुझ्यावरून प्राण ओवाळून टाकले तरी मला तें कमीच वाटेल ! बाळ, तूं जसा चतुर तसाच तेजस्वी आहेस. शतायुषी हो—तूं मला क्षणार्धीत मोहून टाकलं आहेस ! (त्याचा मुका घेतो.)

क्षेमराज—लीलावती, सोड त्याला ! माझ्या एका मुलावर मोहजाल पसरून त्याला दारिद्र्याच्या नरकाकडे ओढून नेते आहेस तेवढं बस आहे. आणखी दुसऱ्या एका कोंवळ्या पोराचा घांस घेऊं नकोस ! चतुर, चल ये इकडे ! जाऊं दे त्यांना नरकांत !

(क्षेमराज चतुराला ओढून घेतो. लीलाधर व लीलावती जातात. चतुर ' दादा, वहिनी ' अशा हांका मारतो.)

पडदा पडतो

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(सन १९४१. लीलाधराची झोंपडी. चिमी मुलाल पाळण्यांत घालून गाणें गात आहे. झोंपडीच्या बाहेरची बाजू दिसते.)

धनराज—(प्रवेशून) हीच ती पलीकडची लीलाधराची झोंपडी. काय दैवगती विचित्र आहे पहा ! लीलावतीनं प्रेमाखातर लीलाधराशीं लग्न लावलं खरं पण क्षेमराजाच्या घमैंडखोर हट्टामुळं लीलाधराला लीलावतीसह घराबाहेर पडावं लागलं. लक्षाधीशाच्या पोटीं जन्माला आलेल्या लीलाधरावर आज झोंपडींत राहण्याची पाळी आली आहे. आपण तरी लीलावतीची भेट घेऊन तिला मदत करावी. लीलावतीनं जर माझी लग्नाची मागणी स्वीकारली असती तर तिला, मी श्रीमंतीच्या सौख्यांत ठेवली असती ! त्या गोड पोरीनं माझ्या मनाला तशीच भुरळ पाडली आहे. असो, झालं तें झालं, आतां तिला शुद्ध बुद्धीनंच मदत करावी. ती सुखांत असली तर त्यांत मलाहि सुखच होणार आहे. (आंतील बाजूस जातो. झोंपडी दिसूं लागते.)

चिमी—(पाळणा हालवीत गाते.)

पद

हूं कोण बोलेंलें बोला । राजहंस माझा निजला ॥ ध्रु० ॥

दुर्दैवनगाच्या शिखरीं । नव विधवा दुःखी आई ॥

तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच सांगत नाहीं ॥

जें आनंदेंहि रडतें । दुःखांत कसें तें होई ॥

हें कुणी कुणा सांगावें ।

आईच्या बाळा ठावें ।

प्रेमाच्या गांवा जावें ॥

ऐकेल कोण या बोला । राजहंस माझा निजला ॥ १ ॥

[आंतून लीलावती धांवत येते.]

लीला०—चिमे, हें ग कसलं गाणं म्हणते आहेस ? बाळ, असलं गाणं म्हणूं नये !

चिमी—कां बरं, हें गाणं कां म्हणूं नये ? मुलाल निजवायच्या वेळीं म्हणायचंच गाणं आहे ना तें ?

लीला०—चिमे, तूं अजून लहान आहेस, तुला नाहीं कळायचं या गाण्यांत काय आहे तें ! जा तूं दुसऱ्या कामाला, मी निजवत्यें बाळाला ! (गीत गाते.)

अंगाईगीत

घे शांतिसुखें निद्रा बाल कन्हैया । तूं वृंदावनिंचा राया ॥
घरिं आल्या ना ? वनाहुनी त्या गाई । करिं आतां तूं अंगाई ॥
॥ चाल ॥ गोपाल वाजविति पांचा । आळविती तुझिया नांचा ।
हें दीन दयाधन देवा ॥ चाल ॥ तूं दीनांची अससी प्रेमळ
आई ॥ करिं आतां तूं अंगाई ॥ १ ॥

धन०—(प्रवेशून) गरिबी आली म्हणून सौंदर्याचं तेज कमी होतं असं नाहीं. ही लीलावती या गरिबीच्या थाटांतच माझ्या प्रेमळ दृष्टीला अधिक मोहक दिसते आहे. लग्नबंधनानं ही सुंदरी जर माझ्या हृदयाशीं निगडित झाली असती—पण नकोच तो विचार ! (पुढं होऊन) लीलावती !

लीलावती—कोण ? धनराज, केव्हांसे आलांत इथं ? गीत गाण्याच्या नादांत माझं तुमच्याकडे लक्षच गेलं नाहीं ! या बसा त्या आसनावर ! तुम्ही आठवण ठेवून आम्हां गरीबगुरिबांच्या घरीं पायधूळ झाडलीत हे तुमचे उपकारच आहेत.

धन०—(बसून) लीलावती, असे परकेपणाचे दीन शब्द बोलून तूं मला लाजवूं नको. लीलावती, तूं कांहीं मला कुणी परकी नाहीस, मी माझं सर्वस्व तुझ्या चरणांवर वहायला तयार होतो, हें तूं विसरलीस वाटतं ? माझ्यासारखा प्रेमळ मित्र तुला वाटेला ती मदत करायला तयार असतां तूं अशा दारिद्र्यांत खितपत पडावंसं हें माझ्या मनाला रुचत नाहीं.

लीलावती—महाराज, मी दरिद्री आईबापांच्याच पोटी जन्माला आल्यां आणि दारिद्र्यांतच वाढलें, तेव्हां आज माझ्यावर जरी दारिद्र्यांत रहाण्याचा प्रसंग आला असला तरी मला त्यांत दुःख होणें शक्य नाहीं. मला लीलाधरांचं प्रेम लाभलें आहे—पतीच्या प्रेमाची श्रीमंती मिळाल्यावर खऱ्या सतीला दारिद्र्याचें दुःख कसं होईल ? महाराज, मी लीलाधरांच्या प्रेमळ सहवासांत पूर्ण सुखीच आहे.

धन०—पण मी म्हणतों, तूं माझी मदत कां घेत नाहीस ? अगदीं निर्मळ मनानंच मी तुला मदत करायला तयार आहे. (खिशांतून दोनशें रुपयांच्या नोटा काढून) बरं, तूर्त ही घे लहानशी रक्कम ! असूं दे तुझ्याजवळ !

लीलावती—महाराज, मला क्षमा करा, मला आपली मदत घेतां येत नाही—मला क्षमा करा.

धन०—ठीक तर, तुझी मर्जी. बरं जातों मी, कधीं जरूर पडली तर मला हांक मारायला विसरूं नकोस. लीलावती, हा धनराज तुझाच आहे ! (जातां जातां स्वगत) आतां असं करावं, हिच्या जवळ असलेल्या नागानंदाच्या मुलीच्या हातीं या नोटा देऊन तिला त्या लीलावतीला देण्यास सांगावें. चिमीच्या हातानं हातीं आलेली रक्कम नाइलाजानं तिला आपल्याजवळच ठेवावी लागेल ! (जातो.)

लीलावती—धनराजांना वाटतं कीं, मला दारिद्र्याचं दुःख होत असेल म्हणून ! पण मी परमेश्वराला स्मरून सांगत्यें कीं, मला जोंपर्यंत लीलाधरांच्या प्रेमाची श्रीमंती मिळाली आहे तोंपर्यंत मला दारिद्र्यांत सुद्धां स्वर्गसुखच लाभेल !

प्रेमगीत

प्रेमा झुलवि जीवा । प्रीत मनास विसावा ॥ ध्रु० ॥ रंगुनि
प्रेमसुरंगी । बांधियलें मानसा ॥ बंध कसा तरि दाविल ।
दुजा भावा ॥ १ ॥

लीलाधर—(प्रवेशून) लाडके, तूं धन्य आहेस. तुला दारिद्र्यांत सुद्धां आनंदच वाटतो आहे ना ? मी तुला श्रीमंतीनें फुललेल्या नंदनवनांत नेवून ठेवणार

होतों पण दुर्दैव आडवं आलं आणि तुला असा वनवास भोगावा लागला ! लीलावती, मी सारा जन्म श्रीमंतीच्या ऐदीपणांत घालविला असल्यामुळं मला आतां पोटाची खळगी भरण्याइतकंहि द्रव्य मिळविणं मुष्किलीचं झालं आहे. कोणी मला साध्या कारकुनाचीहि नोकरी देत नाही. आतां हमाली करूनच पोट भरायला हवं ! लीलावती, धनराज तुला सौख्याच्या राशीवर बसवावयाला तयार झाले असतां मी तुला तिथून दारिद्र्याच्या गर्तेत ओढून आणलं, याबद्दल तूं मला क्षमा कर. शिवाय, तुला पूर्वीप्रमाणं नोकरीहि करतां येत नाही कारण तूं माझी पत्नी—

लीलावती—नाथ, असे दीनवाणे उद्गार कां काढतां बरं ? आपण माझ्यावर जोंपर्यंत पृथ्वीच्या मोलाचं प्रेम करित आहां, तोंपर्यंत मी वनवासांत सुद्धां स्वर्गसौख्याचा उपभोग घेईन. नाथ, उगीच मनाला वाईट वाटून घेऊं नका. तुमच्या सहवासांत मला कांहीहि कमी नाही.

चिमी—(येऊन) बाईसाहेब, मघांशीं ते शेटजी इथं तुमच्याजवळ बोलत बसले होते ना, त्यांनीं तुम्हांला देण्यासाठीं या नोटा दिल्या आहेत. या घ्या.

लीलाधर—(संशयाने) कोण शेटजी आले होते ? त्यांनीं या दोनशें रुपयांच्या नोटा कां बरं पाठवून दिल्या चिमीच्या हातीं ? काय ग चिमे, ते आणखी कांहीं म्हणाले का ?

लीलावती—मी सांगत्यें काय घोंटाळा झाला तो !

लीलाधर—तूं आधीं थोडी थांब, चिमीला काय माहीत आहे तें तिला आधीं सांगू दे ! चिमे, सांग पाहूं.

चिमी—ते दुःखाचा सुस्कारा टाकून आणखी असं म्हणाले कीं, ‘चिमे, तूं लीलावतीला सांग कीं जेव्हां जरूर लागेल तेव्हां आणखी पैसे माग, संकोच धरूं नकोस, मी तुझाच आहे, माझ्याशीं परकी भाव धरणं तुला शोभत नाही !’ असं ते म्हणाले व तोंड वाईट करून आणि एकदां झोंपडीकडे पाहून ते डोळे पुशीत निघून गेले !

लीलाधर—त्या शेटजींनीं जातांना तोंड वाईट केलं ना ? बरोबर आहे, लीलावतीसारखी सुंदर स्त्री माझ्यासारख्या हतभाग्याच्या गळ्यांत पडली तेव्हां त्यांना वाईट वाटणं सहाजिकच आहे ! आणि त्यांनीं जातांना झोंपडीकडे पाहिलं म्हणतेस ?

चिमी—होय महाराज !

लीलाधर—होय ना ? मग आण त्या नोटा इकडे !

लीलावती—नाथ, नका त्या नोटा धेऊं ! चिमे, त्या नोटा परत धनराजांना नेऊन दे आणि त्यांना बजाव कीं, असला वेडेपणा पुनः करूं नका !

लीलाधर—म्हणजे ते शेटजी धनराज होते एकूण ? लीलावती, तुला हे त्यांनीं दिलेले पैसे घ्यायला कांहींच हरकत नाही, कारण एका काळीं तुझ्यावर त्यांचं प्रेम होतं, शिवाय—

लीलावती—पण आतां काय त्यांचं ? त्यांनीं माझ्यावर प्रेम केलं असलं तरी मी कधींच त्यांच्यावर प्रेम केलं नाही आणि आजहि त्यांच्याविषयीं माझ्या मनांत प्रेमभाव वसत नाही. उलट, असली वेडेपणाची कृति केल्यामुळं त्यांच्या-विषयीं माझं मन विटूनच गेलं आहे !

लीलाधर—पण मी म्हणतो, तुला धनराजाची मदत घ्यायला काय हरकत आहे ? मी हा असा दरिद्री, दुबळा, करंटा...

लीलावती—नाथ, आपण स्वतःला असले हीन शब्द लावून घेतल्यानं माझ्या मनाला अधिकच दुःख होणार नाही का ? नाथ, धनराज खरा भिकारी, तुम्हीच माझ्या प्रेमाचे कुबेर आहांत ! चिमे, घरी गेलीस म्हणजे त्या नोटा तुझ्या वडिलांच्या स्वाधीन कर म्हणजे ते धनराजांना परत नेऊन देतील !

चिमी—बरं तर ! (जाते.)

लीलाधर—लीलावती, आधींच दारिद्र्याच्या रखरखीत अंगारानं होरपळून गेलेल्या तुझ्या कोमल मनाला कांहींतरी वेडेवांकडे शब्द बोलून मी दुखवावें असं मला वाटत नाही. मला आज बरं वाटत नाही. मी थोडासा बाहेर फिरून येतो.

लीलावती—नाथ, तुम्हांला बरं वाटत नसलं तर बाहेर कशाला जातां ? घरीच रहा, मी तुमची सेवा करत्ये—

लीलाधर—नको, यावेळीं मला कसलाच आग्रह करूं नको—मी जातो. (जातो.)

लीलावती—श्रीमंतींत आणि ऐश्वर्यविलासांत वाढलेला लीलाधरांचा जीव दारिद्र्याच्या झळीनं कोमेजून जाणं सहाजिक आहे. धनराजांना तरी काय म्हणावं ? त्यांच्या मूर्ख कृतीनं लीलाधरांचें मन कलुषित झालं नाहीं म्हणजे बरं ! दुर्दैवा, तूं माझा वाटेल तसा छळ कर पण माझ्या हृदयेश्वराला सुखांत ठेव !

प्रार्थनागीत

राखीं सुखी हे देवा । प्रियाला ॥ सुखमय मानिन दैवा
छलाला ॥ ध्रु० ॥ मनिंचा विसावा । तो सौख्यदेवा ॥ जाळो
जीवा । तीहि पतिप्रेम ज्वाला ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा

(स्थळ—धनराजमोहोल्यांतील रस्ता. नर्मदा प्रवेश करते)

नर्मदा—(शोधक दृष्टीनें पाहून) नाहीं, कुठंही यांचा पत्ता लागत नाही. यांनीं चिमिला, ती कोणशी लीलावतीबाई आहे, तिच्या स्वाधीन केलं. म्हणे तिच्या जवळ राहिली तर चिमी शहाणी होईल ! बरं पण यांनीं तरी वेळेवर घरीं यावं कीं नाहीं ? पण यांचं कधीं तोंड दिसेल तर शपथ !

नागानंद—(येऊन) माझं तोंड पहायला शपथ काय करायची ? हा मी तुझ्यापुढं उभा आहे, पहा माझं तोंड !

नर्मदा—पण मी म्हणयें कीं, तुम्हाला वेळेवर घरी येऊन तोंड दाखवायला काय झालं ? कुठं असतां, कुठं भटकतां, काय खातां, काय पितां...

नागा०—कुठं असतो नि कुठं भटकतो तें नाहीं तुला सांगणार पण काय खातो नि काय पितो तें मात्र सांगेन ! हें पहा मी XX खातो आणि गटारगंगा पितो. पाहिलीस ही गटारगंगा ? (बाटली काढून थोडी दारू पितो.)

नर्मदा—शीः शीः शीः ! काय निलाजरे आहांत हो पण ! चोवीस तास दारूच पितां ?

नागा०—चोवीस तास नाहीं दारू पीत ! चोवीस तास दारू जवळ बाळगतीं आणि मधून मधून तिचा आस्वाद घेऊन अंगावर चोवीस तास तिचा अंमल कायम राहील अशी तजवीज ठेवतो.

नर्म०—मग असं जर शेणखाऊ वर्तन करायचं होतं तर माझ्याशीं लग्न तरी कशाला केलंत ?

नागा०—मी नाहीं हें पातक केलं ! तुझ्यामाझ्या आईबापांनीं स्वतःच्या मनाची हौस पुरवून घेण्यासाठीं, आपण अगदीं लहान होतो तेव्हां, तुझ्यामाझ्या लग्नाचा वेंडबाजा वाजवला !

नर्म०—पूर्वाचीं माणसं मूर्ख होतीं आणि तुम्ही शहाणे आहांत, होय ना ? मग मला सुखाचा संसार थाडून देऊन आतां शहाणपणा दाखवा !

नागा०—शहाणपणा दाखवतो पण संसार थाडून नव्हे तर संसार मोडून ! संमति दे म्हणजे आत्तां घटस्फोटाचा थाट उडवतो !

नर्म०—अहो पण घटस्फोट झाल्यावर मी कुणाच्या नांवानं कुंकूं लावूं ?

नागा०—वाटेल त्याच्या ! मी कायद्यानं नवरेपणाचा हक्क सोडून दिला म्हणजे तुला भटकभवानीचा कायदेशीर हक्क मिळेल—

नर्म०—असलं अभद्र कां बोलतां ? जीभ झडेल ! चांगला देवाब्राह्मणांसमक्ष तुमचा मी हात धरला आहे वरं ? लग्नाची बायको कधीं भटकभवानी होते का ? जळलं तुमचं सुधारलेलं शहाणपण !

नागा०—अग, तुला सुधारणेची मौज कळत नाही ती हीच ! केव्हांहि लग्न जोडावें आणि मन चाहेल त्यावेळीं तें मोडावें यालाच अस्सल सुधारणा म्हणतात. चंदनपूरचे महाराज युरोपची यात्रा करून परत आले आणि त्यांनीं प्रजाजनाना हा सुधारणेचा तीर्थप्रसाद बहाल केला ! एकतर तूं माझ्यावर किंवा मी तुझ्यावर घाणेरडा आरोप ठेवून तो न्यायकोर्टापुढें सिद्ध करून दाखविला पाहिजे किंवा

तुझ्यामाझ्या स्वखुर्षीचं संमतिपत्र हजर करून लग्नबंधन तोडून घेतलं पाहिजे—
यालाच घटस्फोटाचा पाश्चिमात्य तीर्थप्रसाद असं म्हणतात ! हा घटस्फोटाचा कायदा
आज इतकासाच ढिला झाला आहे पण उद्यां जेव्हां चंदनपूर सुधारणेच्या शिखरावर
विराजमान होईल त्यावेळीं घटस्फोट हा, बूच उडालेल्या सोड्याच्या बाटलीप्रमाणे
लग्नांच्या घडामोडीचा फसफसाट उडवून देईल ! आतां या घटस्फोटाच्या कायद्याचा
फायदा घेऊन मी तुला सोडचिठ्ठी देणार !

नर्म०—काय म्हणून, काय म्हणून तुम्ही सोडचिठ्ठी देणार मला ? का मी
तुमच्या लग्नाची बायको नाहीं, का मी वेडीवांकडी आहे, का माझे नाकडोळे धड
नाहींत, का मी क्षयरोगी आहे, का मी.....

नागा०—बस्स, बस्स, पुरे कर हा भडिमार ! लैकर बोल, तूं घटस्फोटाचा
संमति देतेस की नाही ?

नर्म०—बरं समजा, संमति नाहीं दिली तर काय कराल ?

नागा०—बेदम मारीन !

नर्म०—सोडून द्या गोष्टी !

नागा०—खायला घालणार नाहीं !

नर्म०—नाहीं तर नाहीं ! मी कांहीं चंदनपुरची शिकलेली, बिजलीच्या
बत्तीजवळ अभ्यास करकरून डोळे फुटलेली, मरतमढी नाहीं. चांगली कोंकणच्या
रांकट हवापाण्यावर पोसलेली बायको आहे—चार अंगमेहनतीचे धंदे करीन आणि
तुम्हांला सुद्धां गिळायला घालीन ! नवरे आहांत ना ? बसा घरीं, मी काबाडकष्ट
करून खायला घालवें तुम्हांला ! आतां कां तोंड मिटलं ?

नागा०—जगदंबे, महिषासुरमर्दिनी ! तुझा हा रुद्रावतार पाहून माझी
दांतखिळी बसली ! तुला घटस्फोट नको ना ? मग असं कर, त्या क्षेमराजशेटकडे
जाऊन धुणंपाणी कर आणि माझी तैनात राख—माझ्या मर्जीप्रमाणे वागशील
तर कदाचित् बदलीन माझा घटस्फोटाचा विचार ! (स्व.) ही क्षेमराजाकडे
राहिली म्हणजे मला तिथल्या हकीगती तरी समजतील !

नर्म०—हं मला कबूल आहे. वाटेल तें काबाडकष्टाचं काम सांगा पण गडे, लग्नाच्या बायकोला उकिरड्यावर फेंकूं नका ! खरं ना—गडे—(लाडिकपणानें जवळ जाते.)

नागा०—हां, इतक्यांतच नको मला तुझ्या रांगड्या प्रेमाचा झपाटा दाखवूं ! तुझ्या वाग्वणांच्या मारानं आधींच मी घायाळ झालों आहे, तेव्हां आणखी भलता भाडिमार करून माझी अधिक भंबेरी उडवूं नकोस. थांब, आधी मी शुद्धीवर येतो. (दारू पितो.) मग ठरलं ना ? तूं क्षेमराजाच्या घरी राहून पोट भरायचं...

नर्म०—अहो, पण अशानं आपल्या संसाराची त्रिस्थळी यात्रा होणार नाही का ? तुम्ही धनराजांकडे, मी क्षेमराजांकडे आणि चिमी लीलावतीकडे, या त्रिस्थळी यात्रेनं—

नागा०—या त्रिस्थळी यात्रेनंच आपल्याला संसारांतील सुखाचा मोक्ष गांठतां येणार आहे. (पाहून) हो, पण ती पहा चिमीच आली ! (चिमी येते.) चिमे, काय ग बातमी आणलीस ?

चिमी०—बाबा, धनराजांनीं लीलावतीबाईंना दोनशें रुपये दिले पण त्यांनीं ते न घेतां तुमच्याजवळ देण्यास सांगितलं आहे. बाबा, या ध्या त्या नोटा !

नागा०—दे त्या इकडे ! तिनं न घेतलेल्या नोटा घ्यायला मी तयार आहे ना ? (नोटा खिशांत ठेवतो.) असो, धनराजांनींहि सांगितल्यासारखं बरंच काम केलेलं दिसतं. चिम्मे, तुझ्या या कामगिरीबद्दल मी तुला पुढच्या शिमग्यांत एक धारवाडी खणाचा परकर विकत घेईन, बरं का ?

नर्म०—शिमग्याचा वायदा कशाला करतां ? आतांच तिला परकर घ्या आणि याच वेळीं शिमगा साजरा करा !

नागा०—तूं आधीं आपला शिमगा थांबव—हे पैसे धनराजांचे आहेत. तूं आपली क्षेमराजांकडे नोकरीला जा कशी ! जा, नाहीतर घटस्फोट—

नर्म०—हं एवढे भेडसावूं नका. कराच तर घटस्फोट, नाहीच जात क्षेमराजांकडे ! (खाली बसते.)

नागा०—छे: छे, बायको ! असं नको ग करूं ! तूं क्षेमराजांकडे राहिल्यानं माझं पुष्कळ काम साधणार आहे. माझी बायको ती-सोड रुसवा आणि जा कशी ! अग, तूं माझ्या मनाप्रमाणं वागूं लागल्यावर मी तरी कशाला घटस्फोटाचा हट्ट धरूं ? माझी बायको ती-जा बरं !

नर्म०—जात्यें बरं ! पण पुनः घटस्फोटाचं नांव काढाल तर याद राखून ठेवा !

नागा०—नाहीं काढणार नांव !

नर्म०—काय, माझं नांव काढणार नाही ?

नागा०—तुझं नव्हे, घटस्फोटाचं नांव काढणार नाही.

नर्म०—होय ना ? मग जात्यें तर ! (जाते.)

नागा०—चिम्ये, तूं जा आपल्या कामगिरीवर आणि अशाच बातम्या येऊन सांगत जा बरं का ?

चिमी—पण बाबा, धनराजांनी दिलेल्या नोटा पाहतांच लीलाधर हो कां रागावले ?

नागा०—त्यांतलं इंगित तुला कळायचं नाही ! तूं आपली जा पाहूं लीलवतीकडे !

चिमी—बरं हो बाबा ! (जाते.)

नागा०—हं, हें ठीक जुळलं ! हें त्रांगडं आतां खूप गंमत उडवून देणार ! घटस्फोटाची भीति दाखवतांच बायको ताळ्यावर आली ! वा घटस्फोटा, तुझा-या नाही पण त्या प्रकारानं उपयोग झाला खरा ! चला, आतां आपण आपल्या कारस्थानाला लागावं ! (जातो.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—रस्ता. क्षेमराज चतुराला घेऊन येतात. चतुर रडत असतो.)

क्षेम०—उगी बाळ, उगी. असं रडूं नये. चला, तुला मी एक गंमत दाखवतो.

चतु०—बाबा, मला नको तुमची ती गंमत नि किंमत ! ऊं, ऊं !

क्षेम०—अरे तुला मी फक्कड नाटक दाखवतो, नाही तर सिनेमा दाखवतो, नाही तर सर्कशीला नेतो. सर्कशीत की नाही, एक माकड आले आहे—ते डोक्यानं चालतं ! ते माकड जसं काय माणूसच बघ !

चतु०—बाबा, माकडें सुद्धां माणसांसारखीं वागूं लागलीं मग माणसांनींच तेवढा कां ताळ सोडला हो ? तुम्ही माझ्या लीलाधरदादाला घरांतून घालवून दिलंत हें काहीं तुमच्यासारख्या माणसाला शोभत नाही ! बाबा, मी आपला जातो लीलाधरदादाकडे ! मला नाही त्याच्याशिवाय चैन पडत !

क्षेम०—(स्व.) हा पोरटाहि लीलाधरासारखाच बहकला आहे. हीं आम्हां श्रीमंतांचीं पोरं हल्लीं अशीं कशीं बहकूं लागलीं आहेत तेंच समजत नाही ! लीलाधर म्हणजे श्रीमंताचा पोर, पण तो प्रेमासाठीं लग्न करतो आणि प्रेमासाठीं वनवास सुद्धां पत्करतो ! मी काय तरुण नव्हतो का ? पण मी नाही लग्नाच्या बाबतीत प्रेमाचा हट्ट धरला ! आपले खानदानी रीतिरिवाज सोडायचे आणि प्रेमाच्या पाठीमागं पळून वनवास पत्करायचा, याला मी तरी शहाणपणा म्हणत नाही !

चतु०—(धांवत येऊन) बाबा, बाबा ! तो पहा, लीलाधरदादा तिकडे रस्त्याच्या कडेला मान खाली घालून उभा आहे ! दादा, अरे लीलाधरदादा, इकडे ये. (त्याला आणावयास जातो.)

क्षेम०—म्हणे लीलाधर मान खाली घालून रस्त्यावर उभा आहे ! चांगला श्रीमंतीत लोळत होता तो प्रेमाच्या फसव्या नादीं लागून रस्ते भटकूं लागला मग आतां मान खाली न घालील तर काय करील ? त्याच्यामुळं माझ्यावरहि मान-हानीचा प्रसंग आला असून मलाहि खाली मान घालण्याची पाळी आली आहे !

चतु०—(लीलाधराला ओढून आणीत) दादा, ये ना रे इकडे, असं काय करतोस ? ये, ये, ते बघ बाबा तिथं उभे आहेत !

लीला०—बाळ, काय करायचं आहे बाबासाहेबांजवळ जाऊन ? त्यांना मी नकोसा झालों आहे.

क्षेम०—मला तूं नकोसा झालास पण तुझ्या मूर्ख आईला आणि या तुझ्या महामूर्ख भावाला तूं अजून हवा आहेस ! ती तुझी आई एकसारखी रडत असते

आणि हल्लीं तर तिनं अंथरूण धरलं आहे. हा कारटा तर अगदींच बहकला आहे—एकाद्या वेळीं तुझ्या शोधासाठीं हा घरांतून पळून सुद्धां जायचा !

लीलाधर—बाळ, तूं चतुर आहेस, बाबा सांगतात तें ऐकावं !

चतुर—मग दादा, तूं रे कां नाहीं बाबांचं ऐकत ? बाबा भलतंच सांगतात म्हणून ना ? मी नाहीं ऐकणार बाबांचं ! मी आपलं तुझं ऐकेन. दादा, मी येतो तुझ्याकडे रहायला ! चल ना ? दाखव ना मला वहिनी कुठं रहाते ती ?

क्षेम०—लीलाधर, जा या कारट्याला घेऊन ! मला त्यानं अगदीं नकोसा जीव केला आहे. मला तुम्हीं तोंड दाखवूं नका ! ज्यांना आपल्या खानदानी घराण्याच्या इज्जतीचा अभिमान नाहीं तीं कारटीं जिवंत काय आणि मेलीं काय सारखींच !

चतुर०—चल दादा, बाबांची मला मरायला सुद्धां परवानगी मिळाली. चल, चल ! (त्याला ओढीत नेतो.)

क्षेम०—जा, जा, खरंच चालते व्हा !

लीलाधर—बरं चल तर ! (जातां जातां) बाबा, आईला माझा प्रणाम सांगा.

चतुर०—आणि बाबा, आईला वहिनीकडेच पाठवून द्या बरं का ? (जातात.)

क्षेम०—गेलीं, दोन्हीं कारटीं गेलीं. आतां त्यांना काय युक्ति करून परत आणावं तेंच कळत नाहीं !

नागा०—(पुढं येऊन) हें पहा, मी सांगतो युक्ति ! पण इथं नको, जाऊं बाजूला !

क्षेम०—पण तुम्ही कोण ?

नागा०—मी, तुमच्या इथं नोकरीला राहिलेल्या नर्मदाबाईंचा लग्नाचा नवरा ! माझ्यावर विश्वास ठेवा आणि चला बाजूला !

क्षेम०—बरं तर चला !

नागा०—(जातां जातां स्व.) आतां यांना चांगलं बनवतो. बनवाबनवीच्या कामांत हा नागानंद तरबेज आहे. असल्या बाबतींत पदव्या देणारी

जर एखादी युनिव्हर्सिटी असती तर तिनं मला टी. बी. म्हणजे ' तरबेज इन वनवावनवी ' अशी पदवी बहाल केली असती ! (जातात.)

प्रवेश ४ था

(स्थळ—लीलाधराची झोंपडी. बाहेरचा भाग दिसतो)

नर्मदा—(प्रवेशत) ते पहा लीलाधर चतुराशीं बोलत बसले आहेत. त्यांना क्षमावाईसाहेबांचा निरोप सांगावा. (जाते. आंतील भाग दिसू लागतो.)

लीलाधर—बाळ, कपाटांत डबा आहे आणि डब्यांत लाडू आहेत असा हट्ट तूं धरून बसला होतास पण आतां तें कपाटहि गेलं आणि लाडूहि संपले. आज तुला भाकरीचे तुकडे चघळून पोटाची आग शमवावी लागते आहे !

चतुर—पण मला त्याबद्दल मुळींच वाईट वाटत नाही. इथल्या हवेवर सणसणीत भूक लागते आणि भाकरी लाडूपेक्षांहि गोड लागते. खा-खा-खाऊन ते घरांतले लाडू मला मातीसारखे लागू लागले होते बघ !

नर्म०—(पुढं होऊन) रावसाहेब ! इकडे या, मला तुमच्याकडे तुमच्या आईनं पाठविलं आहे !

लीलाधर—(जवळ जाऊन) काय, काय, निरोप आहे आईसाहेबांचा ?

नर्म०—आईसाहेब कांहीं आतां फार दिवस जगत नाहीत. तुम्ही लौकर जाऊन त्यांचं अखेरचं दर्शन घ्या. त्यांनीं तुम्हांला अगदीं असाल तसे बोलावलं आहे. आतां मला आणखी कांहीं विचारूं नका—चतुरांना घेऊन लौकर घरीं या—बाबासाहेब यावेळीं घरांत नाहीत—या हं लौकर—मी पुढं होयें. (जाते.)

लीलाधर—चतुरा, चल बाबा आईसाहेबांचं अखेरचं दर्शन घ्यायला ! मातोश्रींचा आशीर्वाद मिळेल तर त्यांत आपणां सर्वांचं कल्याणच होईल ! (चतुराला घेऊन जातो, दुसऱ्या बाजूंत क्षेमराज आणि नागानंद प्र. क. इतक्यांत चिमी बाळाला घेऊन बाहेर येते व खेळवू लागते.)

चिमी—' अडगुलं मडगुलं सोन्याचं कडगुलं, रुप्याचा वाळा, तान्हा वाळा तीट लावूं ! ' अरे गुलामा, कसा हंसलास पण !

नागा०—चिम्ये, ये इकडे त्या बाळाला घेऊन, चल ये माझ्यामागून तिकडे पलीकडे ! (जातां जातां क्षेमराजांच्या कानांत कांहीं सांगतो आणि चिमीला मुलासह घेऊन जातो.)

क्षेम०—(स्व.) या नागानंदानं खूप व्यूह रचला खरा ! आतां लीलावतीला हांक मारावी. (मोठ्याने) लीलावतीबाई, जरा बाहेर या पाहूं ! मी क्षेमराज तुमच्या दर्शनासाठीं आलों आहे.

लीलावती—(बाहेर येऊन) मामंजी, आपण या करंटीचं दर्शन कशाला घेतां ? मी हतभागिनी आहे.

क्षेम०—लीलावती, तूं हतभागिनी असलीस तरी आम्हांला जीवदान देण्याचं भाग्य तुझ्या हातीं आहे. देवते, मी तुझ्यापुढं नम्र होऊन दयेची भिक्षा मागतों आहे, या दरिद्री श्रीमंताला एवढी भिक्षा घाल ! (तिच्यापुढं नम्र होतो.)

लीलावती—मामंजी, उठा आणि काय तें स्पष्ट सांगा.

क्षेम०—लीलाधर आणि चतुर यांच्या विरहामुळं माझ्या पत्नीनं अंथरूप धरलं आहे. ती आतां लौकरच इहलोक सोडून जाणार आणि तिच्या वियोगामुळं माझ्यावरहि इहलोक सोडण्याचा प्रसंग लौकरच येणार ! आम्हां सर्वोचं जीवित तुझ्या हातांत आहे. दयेच्या देवते, आम्हांला जीवदान दे.

लीला०—मामंजी, मग मी या वेळीं काय करूं तें तरी सांगा.

क्षेम०—पण मी सांगेन त्याप्रमाणं वागशील ना ?

लीला०—तें काय सांगूं ? देव काय बुद्धि देईल तें खरं !

क्षेम०—दुसरा देव कशाला पाहिजे ? तूंच आमची देवता आहेस. लीलावती, मन घट्ट करून या कागदावर सही कर. (कागद पुढें करतो.)

लीला०—या कागदांत काय लिहिलं आहे ?

क्षेम०—तुझ्या व लीलाधराच्या घटस्फोटाला संमति !

लीला०—काय ? मी पवित्र लग्नबंधन तोडून टाकण्याला संमति देऊं म्हणतां ? पण तसं केल्यावर मी जगेन तरी कशी ? प्रेमबंध तुटल्यावर या माझ्या शरीरांतून जीवात्माहि स्वर्गाचीच वाट धरील !

शोकगीत

तो भंगुनि जातां प्रेमा । जाणा घाव तो जिव्हारीं ॥
 झाली बावरी बाला ॥ ध्रु० ॥
 मनीं बांधियले थोर सुखाचे झोले ।
 कसे सुटले हो दुरितवात या वेळे ॥
 कशी अशुभा ही हाय ! पातली वेला ।
 करूं काय अतां, मारूं हांक कवणाला ॥ १ ॥

क्षेम०—तें मलाहि कळतें; पण तुझ्या अपूर्व स्वार्थत्यागानं आम्हां सर्वानाच जीवदान मिळणार आहे ना ? दयेच्या देवते, एवढी भिक्षा घाल !

लीला०—पण लीलाधरांना माझी ही कृति पसंत पडेल का ? लीलाधर, लीलाधर...

क्षेम०—लीलाधर आत्तांच मृत्युशय्येवर पडलेल्या आपल्या मातोश्रीला भेटावयास गेला. मातोश्रीची अखेरची इच्छा म्हणून तो घटस्फोटाला आपली संमति देणार आहे.

लीला०—तसं असेल तर माझ्या एकटीच्या हट्टाचा तरी उपयोग काय ? माझ्यावर चोहोंबाजूंनीं आकाश कोसळलेलं दिसतं ! मला आतां वेड लागायची वेळ आली आहे. मामंजी, मी शुद्धीवर आहें तोंपर्यंत माझी सही घ्या !

क्षेम०—(कागद पुढें करून व फाउंटनपेन तिच्या हातांत देऊन) दयेच्या देवते, मी तुझा अत्यंत आभारी आहे.

लीलावती—(सही करतांना) दुःखातिशयानं कुटूं पाहणाऱ्या प्रेमळ हृदया, मी एवढी सही करीपर्यंत तरी थांब.....(सही करते व दुःखावेग न आंवरल्यामुळं निश्चेष्ट होऊन खाली पडते.)

क्षेम०—हा: हा: ! झालं माझं काम !

पडदा पडतो.

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ—नागानंदाच्या घराच्या बाहेरची बाजू, नागानंद दारु पीत बसला आहे.)

नागा०—जे लोक नांवाप्रमाणं कृति करतात तेच खरे मोठे ! मीहि मोटाच आहे. कारण माझी कृति माझ्या नांवाचा महिमा वाढविण्यासारखीच अजब आहे. अहो, मी नागानंद टी. बी. आहे आणि खऱ्या नागाला, जहरी सापाला, सज्जनांचा चावा घेण्याशिवाय दुसऱ्या कशांत आनंद वाटणार ? मी नागानंद असून शिवाय टी. बी. म्हणजे तरबेज—इन—बनवाबनवी आहे. त्या धनराजाला लीलावतीविषयीच्या खऱ्याखोट्या बातम्या सांगून बनवला आणि तिच्या नांवावर त्याच्याकडून पैसे उपटले ! इकडे क्षेमराजाला बनवलं आणि त्याच्या मनांत लीलावतीच्या चारित्र्याविषयीं विष पसरून घटस्फोटाची घडामोड घडवून आणली ! ज्या किमयेच्या जोरावर मी हें सारं केलं, ती किमयेची जादू या पत्रांत आहे. ही खरी नव्हे, खोटी प्रेमपत्रिका आहे पण ती लीलावतीच्या हातची आहे. तिच्यावर लीलावतीची सही नाही हें एक तिच्यांत वैगुण्य होतं म्हणा, पण मी तें वैगुण्य अक्कलहुपारीच्या जोरावर काढून टाकलं आणि नकली सही अस्सलच आहे अशी क्षेमराजासारख्या वेअकली माणसाला भुरळ पाडली. लीलाधराचं मन काय, धनराजाविषयीं आधींच कलुषित झालेलं आणि त्यांत त्याच्या संशयांध दृष्टीला हें विषमय पत्र दिसलं, मग तर तो पुरताच आंधळा बनला आणि आईच्या शपथेला मान देण्याला तयार झाला ! हीं प्रेमांध माणसं कधीं कधीं विचारांध बनतात तीं अशीं ! इतकी अघटित घटना घडून आल्यावर घटस्फोटाला लीलाधराची संमति मिळणं मुळींच कठीण नव्हतें. आतां धनराजाच्या नोकरीला नमस्कार ठोकणार...

धन०—(प्रवेशून) नमस्कार नागानंद !

नागा०—या धनराजशेट, आतां तुम्हांलाहि नमस्कार आणि तुमच्या नोकरीलाहि नमस्कार !

धन०—तुम्ही माझी नोकरी कां सोडणार आणि नोकरी सोडून काय करणार ?

नागा०—त्या बैलोबाकडे—त्या लक्षाधीश क्षेमराजाकडे—माजलेल्या पोळा-सारखा खातपीत—बहुधा पीतच—पडून रहाणार ! हें पहा धनराज, तुम्ही आतां इथं वेळ घालवूं नका. तिकडे तुमची ती प्यारी लीलावती यमराजाच्या मुलाखतीला जाण्याच्या तयारीत आहे. जा लौकर, तिनं इहलोक सोडला नाहीं तोंपर्यंतच जा, नाहीतर तिची भेट घ्यावयाला तुम्हांला यमराजाच्या दरबाराकडेच स्पेशल ट्रेन एंगेज करून जावं लागेल ! बाकी, तुम्हां श्रीमंतांना आपल्या पापांचे झाडे देण्यासाठीं आज—ना—उद्यां यमराजाच्या दरबारांत हजर रहावं लागणारच म्हणा !

धन०—बरं जातों मी तिच्याकडे ! (स्वगत) हा दारूच्या धुंदीत तर असं बरळत नसेल ना ? पण कांहीं असलं तरी मला समक्ष जाऊन लीलावतीची अवस्था पाहिलीच पाहिजे ! (जातो.)

नागा०—हा धनराज तर वाटेला लावला पण तो क्षेमराज अजून कसा येत नाही ?

चिमी—(येऊन) बाबा, बाबा ! चला लौकर, तिकडे लीलावतीबाईंचा जीव कासावीस झाला आहे. त्यांनीं आपल्या बाळाच्या व लीलाधरांच्या नांवाचा सारखा जप चालविला आहे. त्यांची ती अवस्था पाहून मला भीति वाटली आणि म्हणून तुम्हांला तिकडे नेण्यासाठीं आल्यें.

नागा०—आलीस ना तिकडून ? आतां इथंच रहा ! तुझ्याकडे सोंपवेलेली कामगिरी संपली—आतां तुला पुढच्या शिमग्यांत मी धारवाडी खणाचा परकर...

चिमी—मला नको परकर ! तुम्ही आधीं लीलावतीबाईंकडे चला. चला लौकर. नाहीतर एकाद्या वेळीं चट्कन त्यांचा प्राणहि निघून जायचा ! चला—

नागा०—जा, मग तूंही मर तिच्याबरोबर आणि तुला कोणी सोबतीण पाहिजे असेल तर तुझ्या आईला तिकडे मरायला घेऊन जा !

चिमी—बरं, बरं ! तुम्ही येत नाहीं ना ? मी आपली आईलाच घेऊन जात्यें कशी ! (जाते व क्षेमराज येतो.)

क्षेम०—नमस्कार, नागानंद !

नागा०—नमस्कार ! कसं काय क्षेमराज, सर्व कांहीं क्षेम आहे ना ? काय ? झाली सर्व तयारी ? आणलंत माझं बक्षीस ?

क्षेम०—हें घ्या तुमचं बक्षीस. (नोटांचें पुडकें देतो. चिमी नर्मदेल घेऊन बाहेर येते. नर्मदा आड उभी राहते.)

नागा०—बरं पण तें जहरी पत्र कुठं आहे ? तुमचं काम झालं, तें माझं मला परत मिळालं पाहिजे, विष आहे तें—आणखी कुणाचा प्राण ध्यायचं ! (स्व.) एकाद्या वेळीं तें विषारी पत्र मलाच डसायचं ! त्याच्यावर मी लीलावतीची खोटी सही केली आहे ना ?

क्षेम०—बरं, हें घ्या तें पत्र ! (पत्र देतो.) हें पहा, तुमच्या सल्ल्याप्रमाणं मी लीलाधराच्या तान्हुल्या मुलाला एका नर्सच्या स्वाधीन करून तिला त्याचं योग्य संगोपन करावयाला सांगितलं आहे. तें मूल जरी त्या भिकारड्या लीलावतीच्या पोटी जन्माला आलं असलं तरी तें माझं—या खानदानी क्षेमराजाचं—नातवंडं आहे ! त्या मुलाची व्यवस्था लागली. आम्हीहि आजच्या आज हें चंदन-पूर सोडून आरोग्यगिरीवर जाण्याचं ठरविलं आहे. तिथं माझ्या पत्नीची प्रकृति सुधारल्याशिवाय राहणार नाही. हें सर्व यथास्थित जुळून आलं पण तो हट्टी लीलाधर कांहीं माझं ऐकत नाही. त्यानं आतां प्रेमसंन्यास घेतला आहे म्हणे ! हीं तरुण पोरं प्रेमाच्या वेडानं इतकीं कशीं वेडावतात तेंच कळत नाही ! त्याचं एक झालं पण तो कारटा चतुर, त्याचाच सरखा भाऊ—

नागा०—त्याचा भाऊ आणि तुमचा मुलगा नव्हे का ?

क्षेम०—तो माझा मुलगा आहे पण तो भावाच्या वळणावर गेला आहे ! आतां काय करावं त्या पोरट्याला ?

नागा०—कांहीं करूं नये, त्या दोघांना इथंच टाकावं आणि तुम्ही सर्वांनीं ताबडतोब आरोग्यगिरीवर निघून जावं ! ते दोघे येतील आपोआप ताळ्यावर, नका करूं त्यांची काळजी !

क्षेम०—बरं तर जातों. नागानंद, तुम्ही आमच्या घराण्याची इज्जत राखण्याच्या कामी जी मदत केली ती केवळ अमोलिक आहे. तुम्ही आजपासून आमच्या घराण्याचे हितचिंतक दोस्त झालां आहांत ! बरं, मी जातो, नमस्कार ! (जातो.)

नर्मदा—(पुढें येऊन) कांही, हे क्षेमराज कसल्या भानगडींत गुंतले आहेत !

नागा०—अग, आपण त्यांना जी मदत केली त्याबद्दल त्यांनीं आपले—तुझे सुद्धां—आभार मानले आहेत ! आपल्या कारस्थानामुळंच तो घटस्फोट घडून आला नाही का ? तूंही मला उत्तम मदत केलीस !

नर्म०—म्हणजे आपणच का त्या नवराबायकोची ताटातूट केली ? दोन प्रेमी जीवांची ताटातूट करणं हें पातकच नाही का ?

नागा०—त्यांत कसलं पातक ? तूं नुस्ती मला मदत केलीस पण मीच सर्व पातकाचा भार उचलला ! ये इकडे म्हणजे कानांत सांगतों. (कानांत) हें पहा तें विषारी पत्र. या पत्रावर मीच लीलावतीची खोटी सही केली आणि क्षेमराजाला बनवलं. मी म्हटलं, टी. बी. म्हणजे 'तरबेज-इन-बनवाबनवी' आहे. या कारस्थानांत आपल्या चिमीचीहि कांहीं कमी मदत झाली नाही ! तिनंच तर मोठ्या शिताफीनं लीलावतीचं पोर लांबवलं ! शाबास ग माझे चिम्ये !

नर्म०—खरं का ग हें सारं ?

चिमी—हो आई ! बाबांच्या सांगण्यावरून मी तसं केलं खरं ! पण आतां त्याबद्दल मला फार वाईट वाटतं आहे ! लीलावतीबाईंनीं त्या मुलासाठीं असा हंबरडा फोडला म्हणतेस...नको, ती आठवणच नको, नुस्ती आठवण झाली तरी काळजांत चर्रंर होतं !

नर्म०—चांडळणी, आईची आणि मुलाची ताटातूट केलीस, आतां कुठं फेडशील हें पाप ?

नागा०—तुम्ही कुणीहि नका तीं पापें फेडूं ! मी सर्व पातकांचं प्रायश्चित्त घ्यायला तयार आहे. हें पहा, मी आपली नरकांतली जागा एव्हांपासूनच 'रिझर्व' करून ठेवली आहे !

नर्मदा—तुम्हाला जनाची तर लाज नाहीच, पण मनाचीहि नाही !

तुम्ही स्वतः पातकी आहांतच पण मलाहि तसल्या अघोर पातकांची भागीदारीण केलीत ? काय म्हणावं तुम्हांला ?

नागा०—नवरा म्हणावं ! मी तुझा नवरा आहे आणि तू माझी अर्धोगी आहेस ! मग अर्धोगीच्या नात्यानें तुला माझ्या पातकांची भागीदारीण करायला नको का ? नवऱ्यावर धर्माचार्यांनीं फार मोठी जबाबदारी टाकलेली आहे !

नर्म०—आणि शिवाय या कोंबळ्या पोरीच्या हातूनहि तुम्ही पातक करवलंत ना ?

नागा०—त्या चिमुकल्या चिमीच्या मानानं आपण फार मोठीं माणसें आहोंत ना ? आईबापांचा किता गिरवणारी तीच खरी कन्यका !

नर्म०—खरोखरच तुम्ही निलाजरे आहांत, निगरगट्ट आहांत, पातकी आहांत—

नागा०—आहे, मी सर्व कांहीं आहे, मग तुझं म्हणणं काय ?

नर्म०—असल्या नवऱ्याची बायको म्हणवून घ्यावयालाहि मला शरम वाटते.

नागा०—तर मग बेशरम हो आणि घटस्फोटाच्या कायद्याचा आधार.....

नर्म०—मला नको तुमच्या कायद्यांचा आधार ! तुम्ही मला घटस्फोटाच्या कायद्याची भीति दाखवीत होतां नाहीं का ? आतां मी माझाच कायदा तुम्हांला लावयें आणि तुमच्या नांवाचं हें कुंकूं अस्सं पुसून टाकयें. तुम्ही हो कसले नवरे ? दीन गाईचे गळे कापणारे कसाई आहांत कसाई ! नवरदेव, पतिदेव समजून तुमची पूजाअर्चा केली पण शेवटीं महापातकाची धनीण झाल्यें. पोरी, चल लौकर, त्या लीलावतीदेवीचे पाय धरून क्षमा मागूं. कसे हो दुष्ट चांडाळ निघालांत तरी ?

नागा०—दुष्ट निघालों पण अस्सल प्रतीचा ! नाटकांतल्या व्हिलनसारखा अखेरच्या अंकांत क्षमा मागणारा मी नाहीं. आकाश कोसळलं तरी हृदयांतला दुष्टपणा टाकणार नाहीं ! (इतक्यांत लीलाधर व चतुर येतात.)

लीलाधर—नीचा नागानंदा, तूच या कपटकारस्थानाच्या मुळाशीं आहेस असं मला बाबासाहेबांच्या हालचालीवरून वाटतं !

नर्म०—हो, यांनींच तुमचा घात केला ! त्यांच्या खिशांत एक कागद आहे तो बाहेर काढा म्हणजे कळेल तुम्हांला सारं !

नागा०—अहो, मी अट्टल दारुबाज आहे; माझ्या खिशांत दारूच्या बाटल्यांशिवाय दुसरं काय असणार वरं ?

लीला०—पाजी माणसा, खोटं बोलतोस तूं ! (त्याची मानगुटी धरून ५।७ दारूच्या बाटल्या त्याच्या खिशांतून बाहेर काढतो. शेवटी त्याला पत्र सांपडतें.)

नर्म०—तेंच तें विषारी पत्र ! त्याच्याखाली यांनींच स्वतःच्या हातानं लीलावतीबाईसाहेबांची सही केली आहे !

नागा०—केली, मग तुझं काय म्हणणं ?

लीला०—पापात्म्या, तूं या विषानं लीलावतीचा प्राण घेतलास !

चतु०—काय ? हा इतका नीच आहे ? मी याची खोडच मोडतो ! (त्याला बडवतो.)

नर्म०—महाराज, तिकडे लीलावतीबाईसाहेब मृत्युशय्येवर पडल्या असल्याची वाईट बातमी आत्तांच चिमीनं आणली. महाराज, चला आधीं त्या साध्वीला हें पत्र दाखवा आणि मरणकाळीं तरी त्यांना आनंदाची वार्ता सांगा !

लीलाधर—चला तर नर्मदाबाई, आपण लीलावतीकडेच जाऊं. (स्व.) लाडके लीलावती, मी तुझ्या दर्शनाला येतो, तूं या पाप्याला क्षमा करशील'ना ?

चतु०—दादा, तूं हो पुढं. नर्मदाबाई, तुम्हीहि दादाबरोबर जा. मी आणि चिमी या दुष्ट नागाला ठेंचून टाकतो. दादा, असल्या नीच दारुड्यांची खोड मोडण्याचं काम आतां तुम्ही आम्हां तरुण पिढीवरच सोंपवा ! आजची तरुण पिढी दुष्टांचा समाचार घ्यायला एका पायावर तयार आहे. (लीलाधर व नर्मदा जातात.) चिमे, तूं माझी थोरली बहीणच आहेस. तूं ती बाटली घे आणि मी ही घेतो. आपण दोघांनीं मिळून या नागाचं डोकं ठेंचूं या ! हुड्डत् ! हुड्डत् !! हुड्डत् !!!

नागा०—आतां नाहीं इथं बसायची सोय उरली ! या वेळीं पलायनास्त्राचा अवलंब करून आपला जीव वांचवला पाहिजे ! (पळून जातो.)

चतु०—हाः हाः हाः ! कशी उडाली मजा !

चिमी०—भाऊराया, या दीन भगिनीला क्षमा कर. (पाय धरते.)

चतु०—छट्, मोठ्या माणसांनीं असं नाहीं करायचं बरं ! चल, आपण त्या दुष्टाला चंदनपुरांतून हद्दपार करूं !

चिमी०—चल तर ! (जातात.)

प्रवेश २ रा

(**स्थळ**—लीलावतीची झोंपडी. लीलावती मृत्युशय्येवर पडली असून धनराज तिला औषध देत आहे.)

धन०—लीलावती, हें औषध घे म्हणजे थोडं बरं वाटेल ! डॉक्टर-साहेबांनीं हें औषध मधूनमधून घ्यायला सांगितलं आहे.

लीला०—(ओढत्या आवाजानें) पण डॉक्टरांना माझ्या रोगाची परीक्षा झाली का ? मला कोणता रोग झाल्याचं त्यांनीं सांगितलं ?

धन०—त्यांना रोगाची कांहीं बरोबर परीक्षा झाल्याचं त्यांच्या एकंदर चर्येवरून दिसलं नाहीं. पण रोग कोणताहि असला तरी त्याचा हृदयाशीं संबंध आहे असं मात्र त्यांनीं निश्चून सांगितलं !

लीलावती—भोले बिचारे डॉक्टर ! त्यांना कशी परीक्षा होणार ? माझा रोग हृदयाचा आहे हें खरं पण तो डॉक्टरी औषधानीं बरा होणारा नाहीं. कशाला मला हीं औषधें पाजतां विनाकारण ? धनराज, मी आतां काही क्षणांचीच सोबतीण आहे. मला मरणसमयीं जर तुम्ही माझ्या तान्हुल्याची भेट करवाल तर तुमचे माझ्यावर अगणित उपकार होतील ! गाईची आणि वासराची ताटातूट करायला त्या क्षेमराजांना तरी कसा धीर झाला ? ते श्रीमंत आहेत, खानदानी आहेत—

धन०—आणि म्हणूनच असे हृदयहीन आहेत, निष्ठुर आहेत. त्यांनीं तुमच्या मुलाला कुठंतरी गुप्त ठिकाणीं ठेवलं असावं ! लीलाधर खात्रीनं तुमच्या तान्हुल्याचं संगोपन करतील—तुम्ही निर्धास्त रहा !

लीलावती—नाहीं, लीलाधर त्या बाळाकडे डुंकूनहि पहाणार नाहीत. त्यांनीं आपलं कोमल हृदय दगडापेक्षां घट्ट केलं आहे.

लीलाधर—(नर्मदेसह प्रवेशून) लीलावती, प्रेमदेवते, मला क्षमा कर. मी तुझा आणि बाळाचा सर्वस्वीं अपराधी आहे. मी तुझ्या उज्ज्वल चारित्र्या-

विषयीं संशय घेतला आणि बाबांनीं पसरलेल्या मोहजालांत अडकलों. लीलावती, ज्या पत्रावर विश्वास ठेवून मी घटस्फोटाचा संमति दिली, त्या पत्रावर नागा-मंदानं तुझी खोटी सही केल्याचं आतांच मला समजलं आहे.

लीलावती—तें कोणतं पत्र तुम्ही म्हणतां ?

लीलाधर—(पत्र काढून) हें पहा तें पत्र ! हें पत्र तूं धनराजांना लिहिलं असावं—

धन०—काय ? लीलावतीनं मला पत्र लिहिलं आणि केव्हां ? (पाहून) अरेरे, घात झाला ! केवळ थड्डा म्हणून करायला गेलों पण तीच शेवटीं प्राणघातक ठरली. लीलाधर, त्या पत्राची सर्व जबाबदारी माझ्या शिरावर आहे. त्या पत्रावर सही करण्याचं लीलावतीनं साफ नाकारलं हें मी तुम्हांला शपथेवर सांगतो.

लीलावती—कशाला विनाकारण शपथा घेतां ? लीलाधरांनीं आणि मी, एकमेकांवर मरेपर्यंत प्रेम करूं अशा नव्हत्या का शपथा घेतल्या ? त्या आम्ही कुठं पाळल्या ?

लीलाधर—लाडके, पण आतां त्या पातकाला कांहीं प्रायश्चित्त नाही का ? मी प्रेमाखातर वाटेल तें दिव्य करायला तयार आहे.

लीलावती—लीलाधर, माझ्या हातून जी चूक झाली तिच्याबद्दल मीच प्रायश्चित्त घेतलें आहे. मी तुमच्या खानदानी घराण्याची अब्रू घालविली—

लीलाधर—आग लागो त्या माझ्या घराण्याच्या खोट्या अब्रूला !

लीलावती—नको तसं व्हायला ! लीलाधर, मी आतां थोड्याच क्षणांत मरणाचा कवटाळणार आहे. मी प्रेमाला कवटाळायला गेल्यें पण मरणाच्या द्वारीं येऊन पडल्यें. आतां मी मरणाचाच कवटाळतें, मग तरी तुमच्या खानदानी वडिलांचं समाधान होईल ना ? लीलाधर, गरिबांनीं श्रीमंतांशीं स्नेहसंबंध जोडणं म्हणजे अग्नीशींच खेळण्यासारखं आहे, असं जें म्हणतात तेंच खरं ! मी तुमच्याशीं प्रेमसंबंध जोडला म्हणून आतां क्षणार्धांत अग्निदिव्य करणार आहे. तुमच्या वडिलांनीं माझ्या प्रेमळ हृदयावर धाव घातला आणि मी तत्काळ विव्दल होऊन पडल्यें. हृदयाचंच चूर्ण झाल्यावर मी जगणार तरी कशी ? नर्मदाबाई, इकडे या जवळ ! तुम्ही चिमूच्या आई आहांत—तिला श्रीमंतांच्या सांवलीला उभी करूं नका ! गरिबी हेंच आपलं भूषण बरं !

नर्म०—लीलावतीबाई, तुमचं म्हणणं खरं आहे. खानदानीपणाचा खोटा अभिमान धरून गरिबांना छळणारे हे श्रीमंतच खरे पापी आहेत—हेच आज-कालचे अस्पृश्य—मी नाही बरं माझ्या बाळीला त्यांच्या सांवलीला उभी करणार ! त्यांची सांवली पडली तर आंगोळच करायला हवी !!

लीलावती—धनराज, तुम्ही श्रीमंत असूनहि आजपर्यंत माझ्यावर जी निर्मळ कृपादृष्टि ठेवलीत त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानल्ये. लीलाधर, तुम्ही तर प्रेमाची गांठ तोडूनच टाकलीत आणि या हतभागिनीशीं घटस्फोट केलात—

लीलाधर—लाडके, नाही. मी प्रेमाची गांठ तोडलेली नाहीं. कायद्याचे पाश झुगारून देऊन प्रेमळ धर्मपत्नी म्हणून मी पुनः तुझा स्वीकार करतो. लाडके लीलावती, मला क्षमा कर आणि पुनः एकदां मला तुझं हृदय दे.

लीलावती—नाथ, कायद्यानं आपल्या प्रेमग्रंथीवर घाव घातला असला, घटस्फोटानं आपल्या हृदयांचा स्फोट केला असला, तरी मी तुमचीच आहे आणि तुम्ही माझेच आहांत ! नाथ, मामंजींना आणि सासूवाईंना या कंगाल सुनेचा प्रणाम सांगा. बाळाचा नीट सांभाळ करा आणि मला स्वर्गाची पायरी चढायला आपला प्रेमळ हात द्या. (हात धरून) नाथ, तुमच्या हाताचा प्रेमळ आधार मला मिळाला, ही मी स्वर्गाला मोठ्या आनंदानं जाल्ये. ली-ला-धर-(मरते.)

लीलाधर—हाय ! हाय ! माझी लाडकी लीलावती मला टाकून गेली ! त्या दुष्ट घटस्फोटानं माझ्या लाडकीच्या प्रेमळ हृदयावर वर्मी घाव घातला ! हाय !! हाय !!! (चतुर व चिमी येतात.)

चतुर—दादा, वहिनी रे कां बोलत नाहीं ? ही रुसली होय ?

लीलाधर—हो बाळ ! ती या पापी इहलोकावर रुसली आणि जेथे प्रेमाचे बंध तोडल्या तुटत नाहीत अशा दिव्य लोकाला निघून गेली ! (चतुर लीलावतीला विलगतो.)

पडदा

‘कुमारी १९३१ !’

अंक १ ला

—~—

प्रवेश १ ला

(स्थळः—रस्ता. वेळ—सायंकाळ. मुली शाळा सुटल्यावर घरीं जायला निघतात.)

मुलीः—

उल्हासगीत

सुटलि अतां शाळा । चला या खेळाया खेळा ॥ ध्रु० ॥
फुगडीक्षिम्मा खेळ खेळुनी । रमवूं चित्ताला ॥ १ ॥ आंधळी
कोशिबीर खेळुनी । करूं या मौजेला ॥ २ ॥ नातरि नाटक-नाटक
खेळुनी । फेडूं हौसेला ॥ ३ ॥ बाई ग ! संवगडि हा आला ॥ ४ ॥

विमल—अग, तो पाहिलास का ? तिकडून गुलाब येतो आहे ! तो जर आपल्याबरोबर भातुकलीचा नाहीतर नाटकाचा खेळ खेळायला येईल तर किती किती गंमत होईल म्हणतेस ?

कमल—खरंच ग खरंच ! चल, गुलाबलाच घेऊन आपण भातुकलीचा खेळ खेळायला जाऊं ! तो गमत्या गुलाब तरी नाटकांतलीं भाषणें किती सुरेख म्हणतो ! त्याचं तें ऐटदार भाषण सुरू झालं म्हणजे मन किनई हरवून जातं आणि असं वाटतं कीं, त्याच्यावरून प्राण ओवाळून टाकावा ! हा गंमत्या गुलाब जर कधीं नाटकांत गेला तर लोकांना वेड लावील बाई !

गुलाब—(गंमत करीत प्रवेश करतो.) मॅन म्हणजे माणूस आणि कॅट म्हणजे मांजर ! मॅन म्हणजे माणूस आणि कॅट म्हणजे मांजर ! मॅन—मॅन—मॅन,

माणूस—माणूस—माणूस ! कॅट—कॅट—कॅट, मांजर—मांजर—मांजर ! (एका मुलीला धक्का देऊन पुढे चालू लागतो.)

विमल—अरे, हो, हो, हो ! गुलाब, रस्त्याने चालतांना माणूस पहावं म्हटलं !

गुलाब—(पाहून) मीहि माणूसच पाहतो आहे म्हटलं. मॅन म्हणजे माणूस—माणूस, माणूस, माणूस !

कमल—गुलाब, तू जर माणूस पाहून चालतो आहेस तर मग तुझा धक्का या विमलला कसा लागलारे ? ही माणूस नाही का ?

गुलाब—कोण ? ही होय ? ही माणूस नाही ! ही विमल आहे अर्थात् 'बूमन' आहे, ही काहीं 'मॅन' नाही. मॅन म्हणजे माणूस आणि कॅट म्हणजे मांजर !

विमल—(चिडून) मी माणूस नाही का ? मग गुलाब, मी कोण आहे रे ?

गुलाब—हं, रागावू नकोस ! नीट विचार करून सांगतो. एकाद्याला माणूस म्हणायचं म्हणजे चांगला विचारच केला पाहिजे ! थांब हं ! तू विमल आहेस अर्थात् मॅन नाहीस. हो, तू कॅट मात्र आहेस खरी ! कॅट म्हणजे मांजर !

कमल—(टाळ्या वाजवीत) ' विमल झाली मांजर आणि गुलाब खाई गाजर ! ' विमल मांजर—विमल मांजर ! (हंसून चिडविते.)

विमल—कमल, मला कांहीं चिडवू नकोस अशी ! गुलाब, तू मला कॅट म्हणजे मांजर ठरवलंस नाही का ? थांब, तुझा फाजीलपणा मी आईला जाऊन सांगेलं—मग बघ, आई तुला शोडपून काढील ! (रडते.)

गुलाब—खुलीरे खुली, अगदीच खुली ! अग विमल, तुला मी मांजर ठरविल्याबद्दल तुझी आई मला रागावणार तर नाहीच, उलट ती मला शाबासकीच देईल ! हँ बघ ! आजकाल चांगल्या चांगल्या मुली स्वतःला मांजरच म्हणवून घेतात ! तू सुद्धा मुलींच्या मांजरसेनेत दाखल हो म्हणजे तुला बघ केवढा मान मिळेल ! मांजरसेना म्यौव म्यौव !

विमल—बरं हो ! (वेडावते) मी मांजरसेनेत जायें आणि तू वानरसेनेत जा ! वानरसेना हुप् हुप् !

कमल—विमल, गुलाब गंमत्या मुलगा आहे, त्यानं थोडी थट्टा केली तर त्यांत तुला एवढं नाक लाल करायला काय झालं ? विमल, चल आपण गुलाबला घेऊन भातुकलीचा खेळ खेळू !

गुलाब—छेः, अं हं ! आम्ही नाहीं येत मुलींत खेळायला ! आतां मी कपाटांतला क आणि डब्यांतला ड करणारा लहान मुलगा राहिलों नाहीं. आतां मी मॅन म्हणजे माणूस आणि कॅट म्हणजे मांजर घोकायला लागलों आहें. आतां मी मोट्टा झालों. आतां जर मी बायकांत खेळूं लागलों तर तुम्हीच मला 'बायकांत पुरुष लांबोडा आणि भाजून खातो कौबडा' असं म्हणून चिडवाल ! अं हं, नाहीरे बुवा ! * (पळत जातो.)

कमल—अरे गुलाब ! थांब ! असा पळत जाऊं नकोस ! ती पहा तिकडून मोटार आली ! पळूं नकोस—थांब ! (त्याच्यामागे धांवत जातात. इतक्यांत मोटारीचा पों पों आवाज ऐकूं येतो. लोकांची ओरडहि ऐकावयास येते आणि मोटारीच्या धक्क्यानें बेशुद्ध पडलेला गुलाब दिसूं लागतो. एक इसम त्याला उचलून बाजूला आणतो.)

मंपकराव—अरेरे ! या मोटारवाल्यांनीं अगदीं कहर केला ! यांना वाटतें कीं, आपण काय तें दौडत जावें आणि पायीं चालणारांनीं खुशाल आपल्या मोटारीखालीं चिरडून मरून जावं ! माझ्या हातीं कुणी सत्ता दिली तर मी या मोटारवाल्यांना जिवंतपणीं फांशीं देईन ! काय गोजिरवाणा मुलगा आहे हा ! पण त्याचं या मोटारवाल्यांना काहीं आहे का ? मोटारीच्या धक्क्यानं बिचारा दाण्दिशीं पडला ! हाय, हाय !

मालती—(घाबरलेली धांवत येऊन) कांहो, मुलाला फार लागलं कीं काय ? कसा मुलगा धांवत आला आणि त्याला माझ्या मोटारीचा धक्का लागला काहींच कळत नाहीं !

विनोदगीत *

आहें 'मॅन' वडा । राखा मान अहो ॥ नाहीं खेळ बरा । तुम्ही 'बूमन' हो ॥ चाल ॥ मॅन म्हणजे माणूस आणि । कॅट म्हणजे मांजर तें ॥ मॅनकॅट जोडीचें जमतें ना तें नातें ॥ चाल ॥ म्हणुनी जातों अतां मीहि पळुनी हो ॥ १ ॥

भंपकराव—अस्सं ! म्हणजे ती मोटार तुम्ही हांकीत होतां तर ! या बायकांनीं ताळ सोडला अगदीं ! अहो, या बायका आतां मोटारी सुद्धां हांकूं लागल्या ! बाई, काय म्हणावं तुम्हांला ? तुम्ही वूमन आहांत पण तुम्हांला हार्टसुद्धां नसावं ना ? ‘ काऊ हॅज नो सोल इन इंग्लंड, बट वूमन हॅज नो हार्ट इन इंडिया ’ असं म्हणायची पाळी आणलीत खरी ! मुलगा किती गोजिरवाणा आहे, पण तुमच्या मोटारीच्या एकाच दणक्यानं तो बेशुद्ध पडला !

मालती—काय, मुलाला मूर्च्छा आली आहे ? मग बोलण्यांत काय वेळ घालवतां ? द्या त्याला माझ्याजवळ, मी त्याला मोटारींत घालून डॉक्टराकडे घेऊन जायें ! आणा त्याला इकडे ! (काकुळतीला येते.)

भंपक०—नाहीं देत त्याला तुमच्याजवळ ! तुम्ही बायका शिकलांत, स्वतंत्र झालांत आणि हार्टलेस बनलांत ! काय म्हणावं तुम्हांला ?

मा०—तुम्ही आम्हांला काय वाटेल तें म्हणा पण त्या मुलाला आधीं माझ्या स्वाधीन करा, मी त्याला डॉक्टराकडे नेऊन औषधोपचार करयें.

देवदत्त—(पुढें येऊन भंपकरावास) अहो, तुमचीच बडबड आधीं थांबवा आणि त्या मुलाला या बाईच्या स्वाधीन करा. या बाई तशा वाईट दिसत नाहीत. द्या त्याला त्यांच्याजवळ !

भंपक०—तुम्हांला त्या वाईट दिसत नसतील पण त्या कशा हार्टलेस आहेत हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे ! या बाईनं मुलाच्या अंगावर मोटार घातली आणि त्याला बेशुद्ध पाडलें—

मा०—नाहीं हो, मी या मुलाच्या अंगावर मुद्दाम नाहीं मोटार घातली ! तोच माझ्या मोटारीपुढं धांवत आला आणि मी चटकन् ब्रेक दाबला तरीहि त्याला मोटारीचा निसटता धक्का लागला ! आतां मेहेरबानी करा आणि त्याला माझ्या स्वाधीन करा—मी त्याची सर्व काळजी घेयें. आणा त्याला इकडे !

भंपक०—वूमन ती वूमन पण स्वतः अपराधी असूनहि वर तोंड काढून बोलते आहे !

देवदत्त—आतां ही बडबड बंद करा आणि त्या मुलाला या बाईच्या स्वाधीन करा.

भंपक०—बरं बुवा ! तुम्हीच त्या बाईचा कैवार घेऊं लागलांत, मग मी तरी कशाला अडवून धरूं ? मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? बाई, हा घ्या मुलगा—त्याला शुद्धीवर आणा किंवा नका आणूं, मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? (मुलाला देतो.)

माल०—(मुलाला घेऊन) आतां मी या मुलाला डॉक्टराकडे नेऊन शुद्धीवर आणलें ! (घेऊन जाते.)

भंपक०—कांही सद्गृहस्थ ! तुम्ही जो त्या बाईचा एवढा कैवार घेतलात तो कां ? आतां मी तुम्हांला स्पष्टच विचारतो कीं, या शिकलेल्या बायका आतांशा इतक्या चवताळल्या कां ?

देव०—बायका नाहीं चवताळल्या पण त्यांची स्वतंत्र वृत्ती पाहून तुम्ही पुरुष मात्र वावचळून गेलां आहांत ! मी म्हणतो कीं, तुम्हांला तरी एवढं चवताळायला काय झालं हो ? मुलगा धांवत सुटला, बाईला कांहीं मोटार आंवरली नाहीं आणि मुलाला मोटारीचा धक्का अचानक लागला ! हा ॲक्सिडंट आहे, त्याबद्दल विचाऱ्या शिकलेल्या बायकांच्या नांवानं एवढा शिमगा करून तुम्हांला तरी काय मिळणार ?

भंपक०—हो, तो ॲक्सिडंट होता हें मीहि कबूल करतो पण माझा खरा आक्षेप आहे या बायकांच्या स्वतंत्रपणावर ! अहो, या बायका स्वतंत्र झाल्या आणि मोटारीसुद्धां हांकूं लागल्या !

देव०—मग त्यांत विघडलं कुठं ? तुम्ही पुरुषांनीं हातांत बांगड्या भरल्यात तेव्हां बायकांनीं हातांत सुकाणू घेतलं—मोटारीचं ! तुम्ही मॅन म्हणजे पुरुष आहांत ना ? मग तुम्ही नुस्ती बडबड करण्यापलीकडे त्या मुलाला शुद्धीवर आणण्याचा कांहीं उपाय केलात का ? तुमच्यापेक्षां ती बाईच बरी ! विचारी झटून त्या मुलाला घेऊन डॉक्टराकडे तरी गेली ! पण तुम्ही ? वाः रे तुम्ही बडबडे पुरुष !

भंपक०—अहो, तुम्हांला नाहीं माहीत ! मी नाहीं कधीं नसत्या भानगडींत पडत ! अहो, मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? तो मुलगा कोण, कुणाचा आणि मला तरी काय करायचं होतं त्याच्याशीं ? आपलं डोळ्यांना दिसलं आणि रहावेना म्हणून बोललों इतकंच ! बेशुद्ध पडलेल्या मुलांना

शुद्धीवर आणण्यापेक्षां मला दुसरे माझे स्वतःचे पुष्कळ उद्योग आहेत. बरं आहे नमस्कार ! जातों मी माझ्या कामाला. मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? (जातां जातां) बाकी दिसतंय तें स्पष्ट बोलायला कुणाच्या बापाची भीति आहे ? ‘ दीज शिकलेल्या बायका हॅव्ह नो हार्ट ! ’ (डुलत डुलत निघून जातो.)

देव०—काय लेकानं पौरुषाचा आव आणला पण ? खरं म्हटलं तर त्याला कांहींएक करायचं नव्हतें; पण त्यानं प्रसंग साधून शिकलेल्या बायकांना शिव्या मात्र हांसडून घेतल्या खऱ्या ! या असल्या बडबड्या पुरुषांना हल्लींच्या बायकांची स्वतंत्र वृत्ती कशी सहन होणार ? तो म्हणाला कीं ‘ वूमन हॅज नो हार्ट ’ पण मी म्हणतो कीं ‘ मॅन हॅज नो हार्ट बट वूमन हॅज ! ’ खरं बोलायचं म्हणजे असल्या स्वतंत्र वृत्तीच्या बायका पाहिल्या कीं, मला आनंद होतो आणि मनाला खात्री वाटते कीं आम्हीं बडबड्या पुरुषांनीं घालविलेलें वैभव या स्वतंत्र वृत्तीच्या बायकाच एक-ना-एक दिवस परत मिळवून आणतील ! वूमन काय, आणि मॅन काय, वृत्ति कशी स्वतंत्र पाहिजे.

(इतक्यांत मुली मधुकराला घेऊन येतात.)

कमल—मधुकरदादा, गुलाब मोटारीचा धक्का लागून इथंच पडला ! ‘ अरे पळू नको, धावू नको ’ म्हणून त्याला किती सांगितलं पण तो जो धांवत सुटला तो मोटारीचा धक्का लागून कोलमंडून पडला !

मधुकर—(गृहस्थास) कांही, इथं कुणी लहान मुलगा मोटारीचा धक्का लागून पडला होता का ? सांगा लवकर, तो माझा लहानगा भाऊ आहे !

देव०—हो, पण त्याला मोटारवाल्या बाईनं तत्काल डॉक्टरकडे नेलं ! बाई मोठी मायाळू दिसली बरं का ? तिच्या मोटारीचा नंबर (आठवून) एम्. ५६७८ असावा असं मला स्मरतं ! चला, आपण काढूं ती बाई शोधून, मी तुम्हांला मदत करतों हवी तर !

मधु०—थॅक यू ! मुलीनों, घरीं जा बरं का ? (जातात.)

प्रवेश २ रा

(वार-शनिवार-मास्तीचें देवालय-बाहेरील भाग दिसतो. भंपकराव दर्शन घेऊन बाहेर येतो.)

भंपक०—हरि विठ्ठल ! हरि विठ्ठल ! बजरंग बली की जय ! (नाकाला शेंदूर लावून) खरं म्हटलं तर मी खराखुराच भंपकराव आहे. माझ्यासारख्या गृहस्थाला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? आणि खरं म्हटलं तर मी या मास्तीच्या किंवा त्या विठोबाच्या दर्शनाच्या भानगडीत पडणारा माणूस नव्हे, पण काय करणार ? या मास्तीचं दर्शन घेतल्याशिवाय मला चैनच पडत नाही. शिवाय, शनिवार उजाडला म्हणजे केव्हां एकदां मास्तीचं दर्शन घडेल असं मला होऊन जातं ! मास्तीरायाच्या कृपेनं इथ इतरहि पुष्कळ सुंदर सुंदर दर्शने घडतात ! आणि म्हणून तर मला शनिवारची मास्तीची वारी चुकवितां येत नाही ! पण आज तें सुंदर दर्शन कां बरं घडत नाही ? (पाहून) ती पहा, त्या सुंदरीबरोबर नेहमीं येणारी मुलगीच आली, तिच्याजवळ काढावी बातमी !

कमल—(पूजेचें साहित्य हातांत घेऊन येते.) *

भंपक०—अग मुली, काय बरं तुझें नांव ?

कमल—तुम्हाला काय करायचं आहे माझ्या नांवाशी ? अनोळखी मुलीला नांव विचारणारे तुम्ही कोणी भंपकरावच दिसतां मला !

भंपक०—हो, मी भंपकरावच आहे. आतां तरी झाली ना माझी ओळख ? काय बरें तुझें नांव ? मला काय करायच्या नसत्या भानगडी म्हणा, पण म्हटलं इतक्या सुंदर मुलीचं गोड नांव ठाऊक असावं ! मी तुला दर शनिवारीं इथं मास्तीरायाच्या दर्शनाला येतांना पाहतों...

कमल—म्हणजे, मी मास्तीच्या दर्शनाला येतें तेव्हां तुम्ही माझ्या दर्शनाला येतां वाटतें ? धरा माझे पाय म्हणजे मीच मास्ती बनून तुमच्या

भावगीत *

प्रति शनिवारीं भज मनुजा हनुमंता ॥ ध्रु० ॥ भजनमोद
देई चित्ता । हरनियां भवाची चिंता ॥ हनुमंत एक जगिं
त्राता दे मंगल मति भगवंता ॥ १ ॥

ठाळक्याला शेंदूर फांसल्यें ! चोंबडा मेल्या, म्हणे 'मुली, तुझं नांव काय ?' (वेडावते.) जळळं तुझं नांव तें !

भंपक०—वाः हुशार आहेस—कसं मला झणझणीत उत्तर दिलंस पण मला असल्या चुणचुणीत मुली फार आवडतात ! बरं, मुली ! तुझं नांव तुला माझ्यापासून लपवून ठेवायचं असलं तर खुशाल ठेव, पण तुझ्या बापाचं नांव तरी तूं मला सांगशील कीं नाही ? (स्वगत) या मुलीनं बापाचं नांव सांगितलं तर मिटलीच कटकट ! पण हिला जर बापाचं नांव सांगतां आलें नाही तर माझा तर्क खरा ठरल्याशिवाय मात्र राहाणार नाही ! (उघड) तुझं नाही तर निदान तुझ्या बापाचं नांव तरी सांगशील कीं नाही ? छेः, छेः, हल्लींच्या मुलींना इतकी लाज कामाची नाही !

(इतक्यांत देवदत्त येतो व बाजूस उभा राहतो.)

कमल—मेल्या, मुलींनीं तुझ्याइतकं निर्लज्ज वनावं हीच कीं नाहीं तुझी इच्छा ? मला नाहीं ठाऊक बापाचं नांव !

भंपक०—(स्व०) अरेच्या, हिला हिच्या बापाचं नांव ठाऊक नाहीं, अर्थात् माझा तर्क खरा ठरणार ! (उघड) बरं, नाहीं बापाचं नांव ठाऊक तर नाहीं. पण तुझ्या त्या—ती तुझ्याबरोबर नेहमीं येते ती—तिचं नांव तर ठाऊक आहे कीं नाहीं ! कोण बरें ती तुझी ?

कमल—कोण ? ती माझी चंपाताई होय ? पण मेल्या, तुला काय करायच्या आहेत रे नसत्या भानगडी ? मी आपली जात्येंच कशी इथून ! (जाते.)

भंपक०—एरवीं मला तरी काय करायच्या नसत्या भानगडी ? पण नसत्या भानगडी करतां करतां एक भानगड तरी आपोआप मिटली खरी ! तिचं नांव चंपाताई ! हिला वडिलांचं नांव ठाऊक नाहीं, तेव्हां हिच्या चंपाताईलाहि वडिलांचं नांव ठाऊक नसणारच ! एकंदरीत बरीच माहिती कळली ! आतां त्या मुलीच्या घरीं राजरोसपणानं जायला हरकत नाहीं !

देवदत्त—(पुढं होऊन व पाठीवर थापटी मारून) वाः राजेश्री ! देवदर्शनाच्या निमित्तानं बऱ्याच भानगडी उरकून घेतां तर ? बाकी तुम्ही म्हणालांच कीं मला काय करायच्या नसत्या भानगडी म्हणून ?

भंपक०—(दचकून पहात) हो, खरंच आहे तें ! मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? हो पण, परवां त्या मोटारअॅक्सिडंटच्या गडबडीत तुमचं नांव विचारायचं मी विसरलों ! आतां सांगा तुमचं नांव ! अस्मादिकांचं नांव आहे भंपकराव !

देव०—आणि माझं नांव आहे देवदत्त ! पण कां हो भंपकराव, देवदर्शनाला येतां आणि याच भानगडी करीत बसतां का ? हें चांगलं नव्हे ! त्या मुलीचं नांव विचारून तुम्हांला काय करायचं आहे हो ?

भंपक०—मला काय करायचं आहे त्या चिमुरड्या पोरीच्या नांवगांवाशी ? मला पाहिजे होती तिच्या चंपाताईची माहिती ! नाहीं नाहीं म्हणतां तीहि माहिती बरीच कळली म्हणा ! त्या मुलीला बापाचं नांव ठाऊक नाहीं या एकाच गोष्टीवरून मीं सर्व कांहीं ताडलं बरं का ?

देव०—आणि मींहि सर्व कांहीं ताडलं !

भंपक०—काय ताडलंत हो तुम्ही ? बोला तर खरं !

देव०—मीं ताडलं कीं, तुम्ही एक पाजी गृहस्थ आहांत ! तुमच्या समाजांतील मुलींना बापाचं नांव ठाऊक नसावं यांत तुमच्यासारख्या गृहस्थाला आनंद वाटण्यासारखं तें काय आहे ? अहो, ही तर आमच्या समाजाला अत्यंत लज्जास्पद गोष्ट आहे.

भंपक०—पण तुम्हांला जी गोष्ट लज्जास्पद म्हणून वाटते तीच मला आनंदास्पद वाटते. ज्या मुलींना आपल्या बापाचं नांव ठाऊक नाहीं, त्यांच्याशीं ओळख पाडणं माझ्यासारख्या भंपकरावांना फार सोपं जातं !

देव०—काय पाजी आहांत हो ! चला, व्हा चालते इथून ! तुमच्यासारख्या पाजी माणसाचं तोंड पाहिलं तरीसुद्धां पाप लागेल !

भंपक०—मग त्यांत कुठं बिघडलं ? माझं तोंड पाहून पाप लागलं तर मारुतीरायाचं तोंड पाहून तें पाप धुवून टाका ! बाकी मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ? मी हा जातों बापडा ! (पाहून, स्वगत) हो, ती पहा मघांची मुलगी चालली आपल्या घराकडे ! तिच्या पाठीमागून जावं म्हणजे तिच्या चंपाताईचा ठावटिकाणा तरी समजेल ! (जातो.)

देव०—बस्स, झाला माझ्या मनाचा निश्चय ! आतां मी पतिता भगिनींच्या उद्धाराचंच कार्य हातीं घेणार आणि वेश्यांच्या घरांतील तरुण मुलींचीं मनं वळवून त्यांना धर्मविहित संसाराचा राजमार्ग दाखविणार ! वेश्यांमध्ये लग्नाची चाल पडेल तर हळुहळु त्यांच्या अनीतिकारक धंद्याला आळाच बसेल ! धर्मविहित लग्नबंधन हाच पतिता स्त्रियांच्या उद्धाराचा खरा राजमार्ग होय !

निसर्गराज—(प्रवेशून) कां हो, देवदत्त ? राजमार्गावर उभे राहून एवढा कसला विचार करतां आहांत ?

देव०—राजमार्गाचाच विचार करतो आहे. आतांच मी एक चमत्कारिक दृश्य पाहिलं आणि मनाला वाईट वाटलं ! स्त्रियांच्या उद्धाराचा खरा राजमार्ग म्हणजे—

निसर्ग०—विवाहसंस्था नष्ट करून स्त्रीपुरुषांना निसर्गाकडे पुनः खेचून नेणें हाच होय असें या निसर्गराजाचें तरी ठाम मत आहे.

देव०—पण हें तुमचें मत चुकीचें आहे असं या देवदत्ताचें ठाम मत आहे. विवाहसंस्थेत योग्य त्या सुधारणा घडून आल्यानं जर सर्व दर्जांच्या स्त्रीपुरुषांना सुखमय आणि प्रेममय संसाराचा लाभ मिळेल तरच हल्लींची अवनति थांबेल.

निसर्ग०—देवदत्त ! तुम्हीच चुकत आहां. अहो, लग्न हेंच तर सर्व विघ्नांचें मूळ आहे. लग्न नाही तर सुखांत विघ्नहि नाही.

देव०—मग वेश्यांचं आयुष्य सुखांत जात असेल असंच का तुम्हांला वाटतं ? वेश्या ह्या लग्नाच्या विघ्नापासून अलिप्तच राहिलेल्या नाहीत का ? त्यांना लग्नसंस्काराचा लाभ मिळत नाही म्हणून त्यांचें आयुष्य दुःखमय होतं असं निदान मला तरी वाटतं !

निसर्ग०—चुकतां तुम्ही देवदत्त ! कांहीं स्त्रियांचीं लग्ने होतात आणि कांहीं स्त्रियांचीं लग्ने होत नाहीत ही विषमताच वेश्यांच्या दुःखी जीवनाच्या मुळाशी आहे. लग्नसंस्था नष्ट करा असं हा (पुस्तक काढून) गोरा तत्त्ववेत्ता मिस्टर स्टोनहार्ट ओरडून सांगतो आहे ! पहा...

देव०—तुम्हीच हें पुस्तक बंद करून नीट डोळे उघडून आपल्या समाजाकडे पहा ! तो तत्त्ववेत्ता स्टोनहार्ट आहे, तसे दगडी अंतःकरणाचे आम्ही लोक नाही !

निसर्ग०—मग तुम्ही मिस वॉटरलिली यांनी लिहिलेला हा समाजशास्त्राचा नवा ग्रंथ वाचा. वॉटरलिली ही जुनी पुराणी विदुषी नाही. ती अगदी आज-कालची, कालचीसुद्धा नव्हे, अगदी अजची, १९३१ सालची कुमारी आहे. या १९३१ च्या कुमारीने लग्नसंस्थेचा निषेधच केला आहे—पहा...

देव०—त्या गोऱ्या वॉटरलिलीचं अप्-टु-डेट तत्त्वज्ञान आमच्या समाजांतील शिकलेली आणि स्वतंत्र विचारांची एकहि कुमारी मान्य करणार नाही. आमच्या समाजांतील शिकलेल्या कुमारिका फार तर प्रीतिविवाहाची मागणी करतील. लग्नच नको असं या घटकेपर्यंत एकाहि कुमारीनं या देवदत्ताला सांगितलेलं नाही.

निसर्ग०—पण या निसर्गराजाला तसं अनेक कुमारींनी सांगितलेलं असून त्या कुमारींच्या सहकारितेनं मी विवाहविध्वंसक मंडळ स्थापन केलं आहे. या मंडळाची अध्यक्षीणबाई मालती नांवाची अप्-टु-डेट विदुषीच आहे. मालतीबाई या स्वतःला 'कुमारी १९३१ or Miss 1931' असं म्हणवून घेतात. त्यांनी आमच्या मंडळासाठी अनेक कुमारी सभासद मिळविण्याचं काम जोरानं सुरू केलं आहे. पाहिजे तर एखाद्या दिवशीं मी तुमची व त्यांची गांठ घालून देईन.

देव०—आणि त्यांची व माझी गांठ पडली म्हणजे मीहि त्यांचं मन लग्नसंस्काराला अनुकूल करून घेईन. मीहि सुधारकच आहे पण लग्नसंस्था मोडून टाकण्याच्या मात्र विरुद्ध आहे. मी विधवाविवाह मानतो, प्रीतिविवाह मानतो. पण लग्न हें एक विघ्न आहे असं मात्र मानीत नाही !

निसर्ग०—लक्षांत ठेवा कीं हें १९३१ साल आहे, या सुधारलेल्या सालांत लग्नसंस्था हवी म्हणणाऱ्यांना खरे सुधारक कोण म्हणणार ? १९३१ सालचा सुधारक लग्न नको असंच ठासून सांगणार ! पण या वादाचा निकाल मालती-बाईच्या भेटीअंती होणारच आहे, मग कशाला इथं डोकंफोड करीत बसा ? एक दिवस तुमची व मालतीबाईची भेट झाल्यावर तुमचे सर्व संशय फिटल्या-शिवाय रहाणार नाहीत ! चला.

(जातात.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—बगीचा. मालती व मधुकर गुलाबला हातगाडीत बसवून घेऊन येतात.)

मधुकर—मालती, तू गुलाबला योग्य ते उपचार केलेस आणि म्हणूनच तो इतक्या लवकर बरा झाला. मालती, हे तुझे माझ्यावर आणि माझ्या लहानग्या भावावर उपकारच झाले आहेत. मी तुझे आभार मानतो.

मालती—छेः, छेः, मधुकर ! मलाच उलट तुमचे आभार मानले पाहिजेत. गुलाबला धक्का लागला तो माझ्याच मोटारीचा ना ? अर्थात् चूक झाली ती माझ्या हातून ! मीच खरी अपराधी आहे. मलाच तुमची व तुमच्या लहानग्या भावाची क्षमा मागितली पाहिजे. मधुकर, तुम्हीच मला थोर मनाने क्षमा करा.

सौजन्यगीत

विनति पदा मान्यवरा अवधारा ॥ ध्रु० ॥ होतें ना ध्यानिं
मनीं । आलें तें घडुनी । थोर मनें शांति वरा ॥ १ ॥

मधु०—मालती, तू कांहीं सुद्धा गुलाबच्या अंगावर मोटार घातली नाहीस ! खरी चूक झाली असेल गुलाबच्याच हातून ! मोटा दांडगोवा आहे तो ! कोणाची खोडीच काढील, नाहीतर कोणाची चेष्टाच करील ! त्यानं त्या दिवशीं कुणाची कांहीं थडामस्करी केली असेल आणि तो थडामस्करीच्या नादांत रस्त्यावरून धांवत सुटला असेल दुसरं काय ? मग असा धांदरा सुलगा ऑक्सिडंटमध्ये सांपडला तर त्यांत दुसऱ्याला दोष देण्यांत काय अर्थ ? चूक त्याच्याच हातून झाली अर्थात् त्याच्या वतीनं मलाच तुम्ही क्षमा मागितली पाहिजे.

मालती—तें कांहीं नाही, तुम्ही माझ्याकडून कांहींतरी नुकसानभरपाई करून घेतल्याशिवाय माझ्या मनाचं तरी समाधान होणार नाही. तुम्ही मागाल तें द्यायला मी तयार आहे.

मधु०—गुलाबच्या ऑक्सिडंटच्या निमित्तानं गेला आठवडाभर तुझा गोड सहवास मला लाभला हा माझा अकल्पित फायदाच झालेला आहे. असाच तुझा गोड सहवास मला कायमचा लाभेल तर मी स्वतःला धन्यच समजेन !

माल०—म्हणजे माझ्या मैत्रीची तुम्ही मागणी करतां हेंच ना ? हें घ्या वचन ! (हातांत हात देऊन) मधुकर, आजपासून मी तुम्हांला माझे परमप्रिय मित्र समज्ज्यें. मधुकर, आतां तरी झालं ना तुमच्या मनासारखं ! कीं आणखी कांहीं देऊं ?

मधु०—(स्वगत) ही या वेळीं माझी कोणतीहि मागणी पुरी करायला कबूल झाली आहे, मग मी ही संधि साधून हिला मागणी घालूं का ?

माल०—मधुकर, इतका कसला विचार करतां ? मागा म्हाटलं, मागावं ! ‘ मागा म्हणजे मिळेल ’ हें तत्त्व तुम्हांला माहीत नाही वाटतें ? मी तुमच्यावर प्रसन्न झाल्यें आहे, वाटेल तें मागा ! एवढी साधी मागणी करायलाहि तुम्हांला इतका विचार पडावा ना ?

मधु०—पण माझी मागणी साधी नाही !

माल०—म्हणजे ! अशी कोणती कठीण मागणी तुम्ही माझ्याजवळ मागणार आहांत ?

मधु०—खरं सांगूं ? मी तुझ्याजवळ दुसरी एकादी मागणी न करतां तुला मात्र मागणी घालणार आहे. मालती, तूं माझी मागणी मान्य करशील का ? तूं माझ्याशीं लग्न करून माझी धर्मपत्नी होशील का ? मालती, मागा म्हणजे मिळेल म्हणून तूंच मला सांगितलंस ना ? आतां मला काय पाहिजे तें मी मागितलं, मग कां बरं अशी विचारांत पडलीस ?

माल०—कारण ही तुमची मागणी अविचाराची आहे. लग्न म्हणजे अविचार हें माझं ठाम मत आहे. मी विवाहविध्वंसक मंडळाची अध्यक्ष आहे. मी या जन्मांत तरी कोणाशीं लग्न करणार नाहीं. १९३१ सालची स्वातंत्र्यवादी कुमारी कधीहि कुणाची पत्नी होणार नाहीं हें पक्कें ध्यानांत ठेवा !

निर्धारगीत

शुभ विवाह तो । अशुभ अजि गणा ॥ नव मत अतां
माना ॥ धु० ॥ व्यापी जगा स्वातंत्र्य सारें । तेंच रुचतें मम
मना ॥ करि ना वृथा बलगना ॥ १ ॥

मधु०—असलीं विक्षिप्त मते तुझ्यासारख्या विदुषीला शोभत नाहीत. मालती, तू विदुषी असून शिवाय विचारी आहेस. कोणाहि स्त्रीनं, अनुरूप वरानें केलेली लग्नाची मागणी नाकारणं हा अविचारच होय. मी तुझा पति व्हायला योग्य नाही का ?

• **माल०**—नाहीं, मुळींच नाही.

मधु०—कां बरं ?

माल०—कारण तुम्ही मॅन आहांत, पुरुष आहांत ! मी कोणाहि पुरुषाची गुलाम होणार नाही. मी १९३१ सालची कुमारी आहे हें विसरूं नका.

मधु०—पण मालती, तू जशी कुमारी आहेस तशीच 'वूमन' आहेस, कोणाहि स्त्रीला मनाचा असला कठोरपणा शोभत नाही ! वूमन म्हणजे.....

गुलाब—(गाडीतून उतरून व जवळ जाऊन) वूमन म्हणजे बायको ! मधुभाऊ, ही वूमन म्हणजे बायकोच आहे ! भाऊ, ही बायको व्हायला कबूल नाही वाटत ?

माल०—मी नाही कुणाची बायको होणार ! बायको म्हणजे गुलाम !

गुलाब०—छे: छे:, मालतीबाई, चुकतां आहांत तुम्ही ! बायको म्हणजे गुलाम नव्हे, बायको म्हणजे वूमन ! भाऊ, या मालतीबाई वूमन म्हणजे बायको व्हायला तयार नाहीत कीं काय ?

मधु०—नाहीं, गुलाब ! मालती बायको व्हायला तयार नाही.

माल०—मधुकर, मला या गोष्टीची फार चीड आहे. कुणी माझ्या लग्नाची गोष्ट काढली कीं, माझ्या तळपायाची तिडिक मस्तकाला जाऊन मिडते. मधुकर, हा विषय असा थट्टेवारी नेऊं नका. गुलाब, तूं असा आजारी आणि गाडीतून खालीं कां उतरलास ?

गुलाब—तुमचं मॅन आणि वूमनचं भांडण तोडायला ! मी आजारी आहे ना ? मग मला तिकडे गाडीत टाकून तुम्ही कां इकडे एका बाजूला गुलगुल गोष्टी करीत बसलांत ? मी नाही जा आजारी !

मधु०—अरे, तूं आजारीच आहेस ! त्या दिवशीं मोटारीच्या धक्क्यानं तूं वेगुद्ध पडला नव्हतास का ? डॉक्टर म्हणतात कीं, तुला जरी एकादी मोठी जखम झालेली नाही तरी तुझं हार्ट बुईक झालं आहे—तुझ्या हार्टला जपलं पाहिजे.

गुलाब—हार्ट म्हणजे काळीज ! माझं काळीज चांगलं आहे. तुम्हीच आपल्या काळजाची काळजी घ्या !

मधु०—मालती, ऐकलंस ना गुलाब काय म्हणतो तें ? तो हार्टची काळजी घ्यायला सांगतो आहे. एक तर तूं आपल्या हार्टची काळजी घे किंवा तें हार्ट मला देऊन टाक, मी घेईन त्याची काळजी !

गुलाब—मालतीबाई, घा ना एकदां तुमचं हार्ट मधुभाऊला !

माल०—मी नाहीं कुणाला माझं हार्ट देणार आणि मी नाहीं कुणाची बायको होणार ! बरं बाळ, आतां जास्त बोलण्याचे श्रम करूं नकोस आणि बैस गाडींत जाऊन !

गुलाब—वाहवा ! म्हणजे तुम्हांला माझी अडचण झाली, होय ना ? मी जातों बापडा, बसा तुम्हीच एका बाजूला गुल्लगुल गोष्टी करीत ! माझ्या आजारी-पणाच्या ढोंगानं जर तुमचा फायदा होत असेल तर मी तरी कशाला इतक्यांत बरा होऊं ? पहा, भाऊ ! मी आजारी पडायला जातों. तुमच्या गप्पागोष्टी संपल्या म्हणजे सावकाश घरीं या बरं का ? (धांवत जाऊन गाडी ढकलीत नेतो.) *

मालती—अरे गुलाब ! धावूं नकोस असा ! पडशील, थांब ना !

मधु०—अरे थांब, संपल्या आमच्या गप्पा बरं ! (जातात.)

पहिला अंक समाप्त

थड्डा-गीत *

नाहिं मी अजारी अजारी । कां छळितां मज भारी ॥ धु० ॥
भाऊ येतो नाडी बघतो । म्हणतो तूं आजारी । मारी गप्पा
मग बैसुनियां मालतिच्या शेजारीं ॥ १ ॥ मालति येते तीहि
म्हणते । बाळा तूं आजारी ॥ तुमचें साधे काम जरी हो ।
पडतों मी आजारी ॥ २ ॥

अंक दुसरा

—○●○—

प्रवेश १ ला

(स्थळ—बगीचा. निसर्गराज प्रवेश करतो.)

निसर्ग०—नको तें लग्न, कारण त्यांत आहे विघ्न ! विवाहविध्वंसक मंडळाची खास बैठक भरून लग्नाविरुद्ध जंगी चळवळ करण्यासंबंधाचा ठरावहि पास झाला. मालतीबाईनें आमच्या मंडळांत कुमारी सभासदांची भरती करण्याचें कार्य चालविलंच आहे आणि ती अनेक कुमारिकांकडून ' लग्न करणार नाहीं ' अशा शपथाहि घेववीत आहे. मी आहे त्या मंडळाचा सेक्रेटरी, अर्थात् मलाहि कुमारांच्या सद्दया गोळा केल्याच पाहिजेत. (समोरून भंपकराव येतो त्यास) नमस्कार. तुमचें लग्न झालं का ?

भंपक०—नमस्कार ! तुमचा प्रश्न जसा चमत्कारिक, तसं या भंपकरावाचं उत्तरहि चमत्कारिकच आहे. लग्न झालं असं तर मला म्हणावंच लागेल, पण लग्नाची जबाबदारी मी मानीत नसल्यामुळं मला स्वतःला तें न झाल्यासारखंच आहे. म्हणून तुमच्या प्रश्नाला हा भंपकराव होकारार्थी आणि नकारार्थी असें दुहेरी किंवा दुटप्पी उत्तर देतो. बरं, तुम्ही हा असा चमत्कारिक प्रश्न कां केलांत मला ?

निसर्ग०—कारण मला लग्नाविरुद्ध जंगी प्रोपागॅंडा करावयाचा असून ' लग्न नको ' असं म्हणणाऱ्या लोकांच्या सद्दया गोळा करावयाच्या आहेत. करा या विवाहविध्वंसक मंडळाच्या प्रतिज्ञापत्रकावर सही ! मी निसर्गराज त्या मंडळाचा मंत्री आहे.

भंपक०—नाहीं, मला तुमच्या प्रतिज्ञापत्रकावर सही करतां येत नाहीं. मी लग्न नको असं म्हणणारा नाहीं—लग्न असावं, पण लग्नाची जबाबदारी नसावी असं म्हणणारा मी आहे.

निसर्ग०—पण मी म्हणतो कीं, लग्नच नाहीं तर जबाबदारी तरी कुठून येणार ? लग्न नाहीं तर विघ्नहि नाहीं !

देवदत्त—(प्रवेशून) पण मी म्हणतो कीं, तुमचं विघ्न या भंपकरावाच्या पाठीमागे कां ? त्यांचं तर लग्न झालेलं आहे !

निसर्ग०—पण लग्नाची जबाबदारी त्यांना नको आहे ना ? ते हळुहळु निसर्गाकडे धांव घेत आहेत ! निसर्गात बायको नाही आणि निसर्गात पुढच्या मागच्या पिढ्यांचं विघ्नहि नाही. चला बंधूनों, निसर्गाकडे चला ! मी अमक्याचा मुलगा, मी अमक्याचा नातू, अमुक माझा मुलगा आणि अमुक माझा नातू, या पिढ्यान्—पिढ्यांच्या भानगडी निसर्गात नाहीत. म्हणून म्हणतो कीं बंधूनों, निसर्गाकडे चला !

भंपक०—हो, हा तुमचा उपदेश जर तुम्ही, लग्नाच्या विघ्नापासून अलिप्त असलेल्या आपल्या वेश्यांना कराल तर बरं होईल ! हल्ली वेश्यांमध्ये लग्नाचें वेड माजत चाललं आहे. नसत्या भानगडी करणाऱ्या या सुधारकांनीं प्रथम मुलींच्या शिक्षणाची ओरड केली. बरं, मुली शिकल्या तर त्यांच्यामागं आतां त्यांनीं लग्न करा म्हणून टुमणं लावलं आहे.

देव०—आणि तेंच बरोबर आहे. वेश्यांच्या मुली धर्मविहित लग्नं करून संसार थाटूं लागतील तर आमच्या समाजाला लागलेला वेश्याव्यवसायाचा कलंक धुवून जाईल ! वेश्यांमध्ये धर्मविहित लग्नाची चाल पडणंच इष्ट आहे.

भंपक०—छेः, तुम्ही सुधारकांनीं फार अनर्थ केलात बुवा !

निसर्ग०—अहो, हे देवदत्त कसले सुधारक ! हे जुनेपुराणे बुरसलेले सुधारक ! यांची मजल प्रौढविवाह, प्रीतिविवाह, विधवाविवाह आणि वेश्याविवाह यापलीकडे जाणं शक्य नाही. हे बुरसलेले सुधारक अजून विवाहाच्या कोंडाळ्यांतच धडपडताहेत ! १९३१ सालीं यांना सुधारक म्हणणं म्हणजे नवयुगाचा अपमान करण्यासारखं आहे. १९३१ सालचे सुधारक देवदत्तासारख्यांना सुधारक म्हणायला तयार नाहीत ! ‘ निसर्गाकडे चला ’ हा नवयुगाचा महामंत्र ज्याला माहीत नाही तो कसला सुधारक ?

भंपक०—पण मला तुम्ही दोघेहि पक्के सुधारकच वाटतां ! वेश्यांच्या मुलींना शिक्षण देऊन त्यांना लग्नं करावयास सांगणारे देवदत्त हेहि सुधारक आणि गृहस्थांच्या मुलींना लग्नापासून परावृत्त करणारे तुम्ही निसर्गराजहि सुधारकच ! तुम्हां दोघांत

फरक इतकाच कीं, एक पीठा दगड तर दुसरा काळा फत्तर ! बाकी मला काय कारायच्या नसत्या भानगडी ? मला तुम्हां दोघांचाहि उपयोग नाही.

निसर्ग०—छेः, छेः ! चुकतां तुम्ही भंपकराव ! मी तुमची डिफिकल्टी सोल्व्ह करून देतो. बोला तुमची डिफिकल्टी !

भंपक०—बोला, चंपावतीला खेंचून नेतां का निसर्गाकडे ? ती वेश्येची मुलगी असून सुद्धां लग्नाचा छंद घेऊन बसली आहे.

देव०—आणि तेंच बरोबर आहे ! पतिता स्त्रियांची उन्नति पवित्र लग्न-संस्कारानंच होईल !

निसर्ग०—अहो भंपकराव, हा देवदत्त पागल आहे, त्याच्या काय नादीं लागतां ? मी तुम्हांला मदत करतो आणि चंपावतीला निसर्गाकडे खेंचून आणतो. लग्नान उन्नति होते हें १९३१ साली तरी कोणी मान्य करणार नाही. चला भंपकराव ! याच्या नादीं काय लागतां ?

भंपक०—चला तर ! (स्व०) बाकी, त्या चंपावतीपुढं या निसर्गराजाचीहि डाळ शिजणं शक्य नाही. ती चंपावती वेश्या-कुमारी असली तरी शिकलेली आहे, आणि ' दीज शिकलेल्या वायका हॅव नो हार्ट ' हें तर माझं ठाम मत आहे.

निसर्ग०—देवदत्त, बसा चुरमुरे खात ! मी लग्न मोडणार हें लक्षांत ठेवा.

देव०—आणि मी लग्न जोडणार हें तुम्हीहि लक्षांत ठेवा ! (ते गेल्यावर) हा बदमाश भंपकराव चंपावतीला कुमार्गाला लावण्याची खटपट करित आहे काय ? ठीक आहे, आपण आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करून त्याचा व्यूह हांसळून पाडला पाहिजे. (जातो.)

(दुसऱ्या बाजूने मालती व चंपावती येतात.)

माल०—चंपावती, आज तरी मी तुझ्या घरी येणारच ! मला तू नको कां म्हणतेस तेंच माझ्या ध्यानीं येत नाही. तू माझी जिवलगा मैत्रीण नाहीस का ?

चंपा०—मालती, तू माझी मैत्रीण होतीस आणि आहेसहि—पण मी तुला माझ्या घरी कशी घेऊन जाऊं ?

माल०—कां बरं ? माझे पाय लागले तर तुझं घर अपवित्र होईल वाटतं ?

चंपा०—उलट तूं पायधूल झाडलीस तर माझं अपवित्र असलेलं घर पवित्रच होईल पण...

माल०—पण काय ? सांग, मला सर्व हकीगत सांग. माझ्यापासून कांहींहि लपवून ठेवूं नकोस ! चंपावती, मैत्रिणीपासून खऱ्या गोष्टी लपवून ठेवणं तुला तरी बरं दिसतं का ?

स्नेहगीत

कां सत्य लपविशी तें । मी स्नेह दिला गे ॥ तुजला ॥ कां दीप राही तिमिरीं । त्या स्नेह दिला गे ॥ जरि त्या ॥ धु० ॥ मानितें तुला भगिनी । हृदयीं स्थान दिलें गे ॥ तुज मी ॥ कां बोल अबोला । धरिशी ॥ १ ॥

चंपा०—मालती, या वेळीं तरी मला अधिक आग्रह करूं नकोस. आज माझ्यावर कांहीं भलतंच संकट येण्याचा संभव आहे, त्या संकटांतून मी निभावल्यां तर तुला मी खात्रीनं घरीं घेऊन जाईन !

माल०—असं कोणतं संकट आज तुझ्यावर येणार आहे ?

चंपा०—त्या संकटाचा नुसता उच्चारहि माझ्यानं करवत नाहीं. बरं, पण तें राहूं दे. मी एक गोष्ट तुला विचारूं का ? होय म्हणत असशील तर विचारतें.

माल०—हो, हो, वाटेल ती गोष्ट विचार. माझ्याशीं दुजा भाव धरूं नकोस ! बोल, काय तूं मला काय विचारणार आहेस ?

चंपा०—मालती, माझ्यावर येणाऱ्या संकटांतून सुटण्यासाठी मी जर कधीं तुझ्या चरणांचा आश्रय घेतला तर तूं मला दूर लोटणार नाहीस ना ?

माल०—चंपा, काय हैं असं वेड्यासारखं विचारतेस ? चंपा, वाटेल त्या वेळीं तूं माझ्याकडे ये, मी तुला माझी प्रिय भगिनीच समजतें.

चंपा०—पण मी तुझ्या घरीं राहिल्यानं तुझ्या घरच्या मंडळींचा तुझ्यावर रोष तर होणार नाहीं ना ? नाहीं तर करायला जाईन एक आणि व्हायचं आपलं भलतंच !

माल०—छेः, तसला संशय सुद्धां मनांत आणूं नकोस. तूं काय म्हणतेस आणि तूं कोणत्या संकटांत आहेस हैं थोडंसं माझ्या लक्षांत येऊन चुकलं आहे. माझं घर हैं सुधारक कुटुंबाचं घर आहे, माझ्या घरांत भेदभाव मुळींच पाळला.

जात नाही. सुप्रसिद्ध सुधारक रावबहादुर मानधन यांच्या पोटी मी जन्म घेतला असून नवविचारांच्या बाबतीत तर मी वडिलांच्याहि पुढे गेल्ये आहे. माझे वडील विधवाविवाह, प्रौढ विवाह इ. इ. वैवाहिक मानगडीतच गुरफटलेले होते पण मी त्यांच्यापुढे एक पायरी गांठली असून विवाहसंस्थाच नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. विवाहाच्या चालीमुळे समाजात भलभलते भेदभाव निर्माण होतात आणि उच्च आणि नीच असला जातीजातींचा तंटा माजतो. मी स्वतः लग्न न करण्याचा निश्चय केला असून विवाहसंस्थेचा नायनाट करण्यासाठी मी विवाहविध्वंसक मंडळ काढलं आहे. तूं सुद्धा आमच्या मंडळाची सभासद हो. विवाहसंस्था नष्ट झाल्यानं स्त्रियांची गुलामगिरीहि नष्ट होईल. लग्नबंधनामुळे, स्वतंत्र असलेली स्त्री आपल्या पतीची गुलाम होते. चंपावती, तूं सुद्धा लग्न न करण्याची शपथ घे.

चंपा०—मालती, सुधारलेल्या विचारांच्या बाबतीत मला तुझ्याइतकं पुढं जातां येत नाही. मी शक्य तोंवर लग्न करण्याचाच निश्चय केला आहे. पवित्र लग्नसंस्कारामुळे माझ्या अमंगल कुलाला पावित्र्यच येईल. पण हें पहा मालती, मी जर कधी तुझ्या आश्रयाला येऊन राहिल्ये तर मात्र तुझ्या संतोषासाठी मी जन्मभर कुमारीच राहीन—मी तुझ्या शब्दावाहेर जाणार नाही.

माल०—इतकं कबूल केलंस तरी मला पुरे आहे. मी १९३१ सालची कुमारी आहे, तूहि तशीच हो.

चंपा०—वरं तर जात्ये मी ! हो, पण संकटकाळी तुझ्या चरणांचा आसरा मी घेऊं ना ?

माल०—असं पुनः पुनः काय विचारतेस ? केव्हांहि अगदीं निर्धास्त मनानं माझ्या घरीं रहावयाला ये. तूं माझी पाटची बहीणच आहेस, मग तर झालं ना ?

चंपा०—आणि मालती, तूहि माझी थोरली बहीणच आहेस. प्रसंग पडला तर मीहि तुझाच किता गिरवीन ! वरं येत्ये तर ! (जाते.)

माल०—किती प्रेमळ सुलगी आहे ही ! पण तिच्या प्रेमळपणाची किंमत आमच्या निर्बुद्ध आणि वटून गेलेल्या समाजाला मुळींच वाटत नाही. तिच्या आईबापांनीं कदाचित् समाजानं घाळून दिलेला लग्नबंधनाचा गुलामगिरीचा मार्ग आक्रमिला नसेल आणि म्हणूनच तिला आमचा समाज हीन

दर्जाचा समजत असेल ! आमच्या समाजांत एकाचें लग्न होतें आणि त्याच्या मुलाबाळांना उच्च दर्जा मिळतो आणि दुसऱ्याचें लग्न झालेलें नसतें म्हणून त्याच्या मुलांना हीन दर्जा प्राप्त होतो. हा उच्चनीचपणा घालविण्याचा एकच उपाय म्हणजे...

मधुकर—(गुलाबसह प्रवेशून) सर्वाना लग्नसंस्काराचा धर्ममार्ग खुला करून देणें हाच होय. मालती, मी तुम्हां दोघांचें भाषण दुरून ऐकलें आणि म्हणून मी तुला स्पष्ट सांगतों कीं, विवाहसंस्था नष्ट करण्यासंबंधाचे सर्व वेडगळ विचार सोडून दे आणि लग्नसंस्कारांत योग्य त्या सुधारणा घडवून आणून समाजाला उन्नतीचा योग्य मार्ग दाखव. भलभलते कल्पित आणि अकल्पित भेद नष्ट झाले आणि सर्वाना प्रीतिविवाहाचा सन्मार्ग खुला झाला तर समाजाला अधिक सौख्याचे दिवस दिसणार नाहीत का ? पवित्र लग्नबंधनामुळें समाजाची अवनति होईल असं तुला कां वाटतें तेंच मला समजत नाहीं.

माला—आणि तें तुम्हां पुरुषांना समजणारहि पण नाही ! कारण अजून शिकलेल्या स्त्रिया मुद्दां लग्नाची शृंखला अडकवून घेऊन स्वतः तुमच्या गुलाम व्हावयाला तयार होत आहेत. लग्न झालें कीं, स्त्रीचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें असं खुशाल समजावं ! मधुकर, तुमचीं मते आतां जुनीं पुराणीं आणि त्याज्य झालीं आहेत. आतां १९३१ साल उजाडलें आहे हें विसरूं नका आणि मला लग्नाचा उपदेश करण्याच्या भानगडींत पडूं नका. मी तुमची मित्र असल्यां तरी तें मित्रत्व दृढ करण्यासाठीं मी स्वतःच्या गळ्यांत लग्नाची शृंखला कधींहि अडकवून घेणार नाहीं.

मधु—मग मी गुलाबला बरोबर घेऊन घरीं जाऊं ना ? तूं नाहीं ना येत माझ्या घरीं ? तूं माझ्याशीं लग्न केलें असतंस तर मी सुखी झालों असतों. तुझा सहवास न लाभल्यामुळें आतां माझें आयुष्य दुःखांतच जाणार हें तूं लक्षांत ठेव म्हणजे झालें ! जाऊं ना मी गुलाबला घेऊन ? ठीक आहे तर, तुझें मौन हीच तुझी संमति असं समजून मी घरीं जातों. चल गुलाब, आपण आपल्या घरीं जाऊं !

गुला—पण भाऊ, मालतीबाई कां नाहीं तुझ्याबरोबर येत ? त्यांच्याशिवाय तुला घरीं चैन पडेल का ?

मधु—चैन पडणार नाहीं हें तर खरंच ! पण काय करायचें ? माझ्या सहवासांत दुःख होईल अशी त्यांना भीति वाटते.

गुला०—कां भाऊ ? त्यांना कां बरं तुझी भीति वाटते ? तूं मालतीबाईंना रागं भरशील होय ?

मधु०—नाहीं बाळ, मी त्यांना सुळींच रागं भरणार नाहीं, उलट मी त्यांची प्रत्येक आज्ञा मानीन आणि त्यांच्या सुखासाठी मी स्वतःचा प्राणहि देईन.

—**मधु०**—मालतीबाई, भाऊ तुमच्या सुखासाठी स्वतःचा प्राण सुद्धां द्यायला तयार आहे मग तुम्ही त्याचा प्राण कां घेत नाहीं ?

माल०—बाळ, तुझे मधुभाऊ पुरुष आहेत, अत्तां असंच गोडगोड बोलतील पण एकदां मी त्यांच्याशीं लग्न केलं म्हणजे मग तेच माझा प्राण घ्यायलाहि कमी करणार नाहीत ! बाळ, तुझ्यामुळं माझे थोडे दिवस सुखांत गेले आणि म्हणून तुला निरोप देतांना मला फार दुःख होत आहे. पण काय करूं ? गुलामगिरीचा हीन मार्ग टाळण्यासाठीं मला हें दुःख सहन केलंच पाहिजे.

गुला०—मग मालतीबाई, मी असंच करतो. माझ्या मधुभाऊला सुखाचे दिवस दिसावे म्हणून मी तुमच्या घरीं वाटेल तितके दिवस आजारी पडायला तयार आहे. मालतीबाई, लौकरच माझ्या अंगावरून मोटार नेऊन मला आजारी पाडा बरं का ?

मधु०—गुलाब, खुळा आहेस तूं ! तूं पुनः आजारी पडूंहि नकोस आणि मला तसलं सुख देऊंहि नकोस. मालती, आम्ही जातो. तुला आमच्यामुळं इतके दिवस तसदी पडली त्याबद्दल आम्हांला क्षमा कर. चल गुलाब, जाऊं आपण आपल्या घरीं !

गुला०—बरं चल तर ! मालतीबाई, मी जातो पण लौकरच आजारी पडून तुमच्या घरीं रहायला येईन वरं का ? (जातात.)

माल०—किती चांगलीं, किती सुशील आणि किती प्रेमळ माणसं आहेत हीं ! त्यांच्या सहवासांत मी खरोखरच स्वर्गसुखाचा अनुभव घेत होत्ये, पण यापुढं लग्नाची शृंखला गळ्यांत अडकवून घेतल्याशिवाय मला तें सौख्य मिळणं शक्य नाहीं. मधुकरांचा सहवास मलाहि ह्वासाच वाटतो पण मी मधुकरांची विवाहित पत्नी झाल्यें तर त्यांची गुलाम होणार नाहीं का ? पण छेः, मला असल्या दुबळ्या विचारांना माझ्या मनांत थारा देतां कामां नये. असल्या विचारांनीं माझीं टाम मते पालटतील कीं काय अशी सुद्धां मला भीति वाटूं लागली आहे.

मधुकर प्रेमळ आहेत, सुशील आहेत आणि माझे जन्माचे मित्र व्हायलाहि योग्यच आहेत पण म्हणून मी त्यांची पत्नी होऊं का ? एकदां लग्न होऊन मी स्वतःला त्यांची पत्नी म्हणवून घेऊं लागल्यां म्हणजे माझ्या स्वातंत्र्याला आळा पडल्याशिवाय राहणार नाहीं. मी दुबळ्या विचारांना बळी पडणारी जुन्या वळणाची स्त्री नाहीं. मी १९३१ सालची, अगदीं नव्या विचारांची कुमारी आहे, मला लग्नामुळं प्राप्त होणाऱ्या गुलामगिरिचे कुविचार टाकलेच पाहिजेत ! काय वाटेला तें होवो, मी आपलं मन स्वातंत्र्याच्या निश्चयापासून कधीहि ढळूं देणार नाहीं.

निर्धारगीत

मळबुं कां शीला । मंगला । त्यजुनी धीरा ॥ ध्रु० ॥ प्रेम वदे
सोडीं व्रीदा । व्रीद वदे साहीं विपदा । सोडुं काय नवमतछंदा ।
विवश होउनी अविचारा ॥ १ ॥

देवदत्त—(प्रवेशून) नमस्कार, मालतीबाई !

माल०—नमस्कार. आपण कोण ? आपलं कांहीं काम आहे कां माझ्याशीं ?

देव०—माझं नांव देवदत्त. तुमच्या विवाहविध्वंसक मंडळाचे मंत्री श्रीयुत निसर्गराज यांनीं मला तुमच्या भेटीला पाठविलं आहे.

माल०—काय काम आहे आपलं ?

देव०—मला तुमच्याजवळ एक भिक्षा मागावयाची आहे.

माल०—म्हणजे, आपण कुठल्या सार्वजनिक संस्थेसाठीं वर्गणी मागायला आलां आहांत वाटतं ?

देव०—सर्व समाजाच्या कल्याणासाठीं मी आपल्याजवळ वर्गणीच मागायला आलों आहे पण ती द्रव्याची नसून मतांची आहे.

माल०—मतांची वर्गणी ? हें मी आज नवंच ऐकल्यें आहे. माझीं मते प्रसिद्ध आहेत आणि समाजाच्या कल्याणासाठींच स्वार्थत्यागपूर्वक मी त्या मतांचा संभाळहि केलेला आहे. माझीं मते.....

देव०—तुमचीं मते समाजाचं कल्याण करणारीं नाहीत. तुमच्या मतांचा प्रसार झाला तर समाजावर दुःखाचा पर्वतच कोसळेल. म्हणून म्हणतों, आपलीं

नवीं मते सोडा आणि समाजाचं शाश्वत कल्याण करणारी समतोल मते अंगिकार. एवढी भिक्षा तुम्ही मला घालणार नाही का ?

माल०—ही काय भलतीच भिक्षा मागतां बरं ? माझीं निश्चित झालेलीं नवमते मी तुमच्या आग्रहास्तव सोडणंच शक्य नाहीं. दुसरी वाटेल ती मागणी करा पण माझीं मते पालटावयास मला सांगूं नका.

देव०—पण मालतीबाई, लग्नसंस्काराविरुद्ध असलेलीं तुमचीं मते जर समाजाचं अकल्याण करित असतील तर ?

माल०—ते शक्य नाहीं. माझ्या मतांनीं समाजाचं कल्याणच होईल हें पक्कें लक्षांत ठेवा. लग्नाच्या शृंखलांमुळंच आमचा समाज गुलामगिरींत खितपत पडलेला आहे. लग्नसंस्काराचा नायनाट झाला तरच आपल्या समाजांतील स्त्रीपुरुषांना पूर्ण स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येईल.

देव०—मालतीबाई, प्रौढविवाहाची सुधारणा मागा, प्रीतिविवाहाची सुधारणा मागा, विवाहसंस्कारांतसुद्धां योग्य ती सुधारणा मागा पण लग्नसंस्काराचा नायनाट करण्याच्या विध्वंसक कार्याला हात धावूं नका. वेश्यांच्या उद्धारासाठीं मोठमोठ्या नामांकित सुधारकांनीं लग्नाचाच राजमार्ग सुचविलेला नाही का ? आपले वडील रावबहादुर मानधन यांचीं सुधारलेलीं मतेसुद्धां लग्नाच्या विरुद्ध नव्हतीं !

माल०—पण तो जुना काळ आतां काढून काय उपयोग ? आज जगावर सामाजिक विचारांची भयंकर क्रांति होत असून १९३१ सालांनै लग्नसंस्काराविरुद्ध बंड पुकारलें आहे. मीहि आधुनिक काळांतील बंडखोर कुमारी आहे. उगाच कशाला शीण घेतां ? मी माझे विचार पालटणं शक्य नाहीं.

देव०—पण मला वाटतं की, योग्य विचारांतीं तुम्हांला, समाजाच्या शाश्वत कल्याणासाठीं तरी तुमचीं मते बदलावीं लागतील. लग्नसंस्काराचा आधार नसल्यामुळें पतिता स्त्रियांवर मोठा घोर प्रसंग ओढवलेला आहे...

(इतक्यांत मधुकर, गुलाब, चंपावती व कमल प्रवेश करतात.)

मधु०—मालती, तुझी मैत्रीण चंपावती घोर प्रसंगांत सांपडली आहे, तिला आसरा दे.

चंपा०—(मालतीचे पाय धरून) मालती, मला आपल्या घरीं धेऊन चला, मी कमलसह तुझ्या आश्रयाला आल्यां आहे.

कमल—मालतीबाई, मला तुमच्या घरी न्या. मला हरिणीताईकडे पाठवू नका—ती दुष्ट आहे, तिनं माझ्या चंपाताईचा छळ चालविला आहे. हरिणीताई आली तर चंपाताईला झोडपून काढील !

माल०—उठा, भिऊं नका. मी तुम्हांला माझ्या घरांत आसरा द्यायला तयार आहे. मधुकर, चंपावती कोणत्या संकटांत सांपडली होती ?

मधु०—मालती, मी तुझा निरोप घेऊन खिन्न मनानं हळू पावलांनीं गुलाबसह घरीं चाललों असतां वाटेत एका घरांतून रडण्याचा सूर ऐकूं आला व मी त्या घराशीं थबकलों. थोड्या वेळानं त्या घरांतून आरडाओरड ऐकूं येऊं लागली. मी तत्काल गुलाबसह त्या घरांत शिरलों तों एक बाई चंपावतीला मारझोड करीत असून एक बदमास माणूस तिला मदत करीत असल्याचं मला आढळलं. मी तत्क्षणीं त्या बदमासाच्या कमरेत लथ मारून त्याला दूर लोटलं.

गुला०—मालतीताई, मधुभाऊनं त्या बदमासाला अशी जोराची लाथ मारली म्हणतां कीं यं ! तो दाण्दिशीं भिंतीवरच जाऊन आदळला ! मग मीसुद्धां काय केलं सांगूं का ? त्याला असा बडवला कीं कांही विचारूं नका. तो मोठमोठ्यानं ओरडत सुटला बघा ! होय ना ग कमल !

कम०—होय गुलाब ! एकदां मागं मीसुद्धां एका चावऱ्या कुत्र्याच्या टाळक्यांत सोटा मारून त्याला असंच रडविलं होतं !

माल०—शाबास बाळांनीं ! मधुकर, मग पुढं काय झालं ?

मधु०—मग मी हरिणीबाईच्या हातांतून काठी हिसकावून घेतली आणि चंपावतीच्या सांगण्याप्रमाणं तिला कमलसह तुझ्याकडे घेऊन आलों.

देव०—पण हरिणीबाई चंपावतीला कां मारीत होती ?

मधु०—तिच्या अनीतीच्या धंद्यांत ही सामील होईना म्हणून !

माल०—अगबाई, म्हणजे, चंपावती ! तुझी वहीण इतकी दुष्ट आहे तर ? म्हणूनच वाटतं तूं मला घरीं नेत नव्हतीस ती ?

चंपा०—मालती, तुझ्यासारख्या पवित्र देवतेला मी तिथल्या नरकांत घेऊन जाणं कसं शक्य होतं ? माझी वहीण प्रत्यक्ष जखीण आहे. ती अनीतीच्या धंद्यावर आपलं पोट जाळते. तिनं मलाहि तसला नीच धंदा करावयास सांगितलं,

पण मीं तें साफ नाकारलं. तिच्या मदतीला एक कोणसा बदमाश भंपकराव आला आणि त्या दोघांनीं माझा छळ मांडला. मालती, मला आणि कमलला आतां तुझ्या चरणांशिवाय दुसरा आधार राहिलेला नाही. तो भंपकराव माझ्यावर अजूनहि आणखी एकादं संकट आणल्याशिवाय राहणार नाही.

देव०—बाई, घाबरूं नको, आम्ही सर्वजण तुझें रक्षण करूं आणि तुला वाटेल त्या संकटांतून सोडवूं !

चंपा०—मग मी तुमचे उपकार जन्मभर विसरणार नाहीं.

(इतक्यांत भंपकराव व हरिणी फौजदारासह प्रवेश करतात.)

भंपक०—विसर ती गोष्ट आणि मुकाट्यानं फौजदारसाहेबांच्या स्वाधीन हो. फौजदारसाहेब, ती चंपा हरिणीबाईकडे चोरी करून इकडे पळून आली आहे.

चंपा०—नाहीं, फौजदारसाहेब, मीं मुळींच चोरी केली नाहीं—हा बदमाश खोटं सांगतो.

कमल—फौजदारसाहेब, या बदमाशाला चौपून काढा म्हणजे पुनः हा खोटं बोलणार नाहीं.

गुला०—याची खोड मोडायला फौजदारसाहेब कशाला पाहिजेत ? (फौजदारांच्या हातांतील काठी घेऊन) मीच याची पाठ फोडून काढतों. (मारावयास धांवतो.)

फौज०—(त्याला दूर करून) बाळ, तूं शूर आहेस बरं ! पण तुझा शूरपणा या वेळीं नको दाखवूंस ! वेळ आली म्हणजे मी तुला हांक मारून नेईन बरं कां !

गुला०—हांक माराल ना पण मला ? नाहीतर विसराल आयत्या वेळीं !

कम०—आणि गुलाब, तूं या नीचाची खोड मोडावयास निघालास म्हणजे मी तुझ्या हातीं चुलींतलं जळकं लांकूडच आणून देईन बरं का ?

फौज०—मुलांनो, तुम्ही थोडीं गप्प बसा. मला सारी नीट चौकशी केली पाहिजे.

हरिणी०—चौकशी कसली करतां फौजदारसाहेब ? या चंपीनं माझे दागिने चोरले हो, दागिने चोरले ! माझं वाटोळं केलं सटवीनं ! (रडते.)

फौज०—गप्प बसा तुम्ही ! मी मालतीबाईनाच विचारतों. मालतीबाई, ही कोण आहे तुमची ?

माल०—ही माझी मैत्रीण आहे.

फौज०—मग तिला माझ्या स्वाधीन करा; मी तिला पकडून घेऊन जातो.

देव०—हिला काय म्हणून पकडतां तुम्ही ?

फौज०—तिच्यावर चोरीचा आरोप आहे म्हणून !

देव०—खोटी गोष्ट आहे. ही चंपावती माझी पत्नी आहे. ती या नीच वृत्तीच्या हरिणीसारखी अनीतीच्या धंद्यावर उपजीविका करित नाही. हरिणी आणि भंपकराव यांसारख्या नीच माणसांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून तुम्ही माझ्या पत्नीला गिरफदार करून नका. पति या नात्याने मी तिला जामीन राहतो.

फौज०—काय, ही तुमची पत्नी आहे ? मग मी बोलावीन त्यावेळीं तुम्ही हिला कचेरीत हजर कराल का ?

देव०—हो, अवश्य करीन.

भंपक०—फौजदारसाहेब, हा देवदत्त निव्वळ खोट बोलतो आहे.

हरिणी०—फौजदारसाहेब, ती चंपी माझ्यासारखीच आहे.

फौज०—गप्प बस, बदमाश कुठली ! स्वतः नीच धंदा करून लग्नाच्या बायकोवर आळ घेतेस ? तुझ्यासारख्या वेश्येच्या शब्दावर विश्वास ठेवून मी एका सद्गृहस्थाच्या धर्मपत्नीला गिरफदार करणें शक्य नाही.

भंपक०—अहो पण असं काय करतां फौजदारसाहेब ?

फौज०—वेश्येचा साथीदार तूं ! तूंही बदमाशच असला पाहिजेस. असं असलं तरीहि मी तुमची फिर्याद दाखल करून घेतल्यावर योग्य ती चौकशी करीनच ! चला चौकीवर आणि आपली लेखी फिर्याद दाखल करा. देवदत्त, ही तुमची धर्मपत्नी आहे आणि म्हणून तूर्त बचावली ! पण हें पहा, मी पुनः चौकशीला येईन बरं का ? मालतीबाई, तुम्ही या सर्व हकीकतीला साक्षी आहांतच !

भंपक०—अहो पण ही देवदत्ताची पत्नी...

फौज०—बोलून नकोस जास्ती ! चल या हरिणीला घेऊन चौकीवर ! (जातात.)

चंपा०—(देवदत्ताचे पाय धरून) महाराज, तुम्ही मला प्रत्यक्ष देवच भेटलांत !

देव०—(स्व०) देवा, मी चांगल्या उद्देशानेंच खोट बोललों याबद्दल तूं मला क्षमा कर. (सर्व आश्चर्यचकित होतात.)

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ—देवदत्ताचें घर. चंपावती तांदूळ निवडीत बसली आहे.)

चंपा०—संसारसुखाची चव कांहीं अजब आहे खरी ! माझ्यावरचं संकट टळावं म्हणून देवदत्तांनीं कृपालु होऊन नवरेपणाचं लटकं सोंग घेतलं आहे तर मला इतका आनंद प्राप्त झाला आहे आणि ते जर माझे खरेखुरेच लग्नाचे पतीच झाले तर ? तर काय ? माझ्या आनंदाला पारावारच उरणार नाहीं. त्यांनीं माझ्याशीं लग्न केलें तर मी त्यांची प्रेमाची बटीक होऊन राहीन ! मालतीबाईंना लग्नाची भीति वाटते पण मला नाहीं तशी भीति वाटत ! जिथं प्रेम नाही तिथं कदाचित् लग्न म्हणजे गुलामगिरी असं वाटत असेल पण जिथं प्रेम आहे तिथं कसली गुलामगिरी ? देवदत्त जर माझे प्रेमाचे पतिदेव व्हायला तयार झाले तर मी तरी कां त्यांच्या प्रेमाची दासी होऊं नये ?

मधुकर—(प्रवेशून) हैं पहा चंपावती ! तूं खुशाल देवदत्ताच्या प्रेमाची दासी हो. देवदत्त तुझ्या प्रेमाचे दास झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. पण तूर्त तरी मी स्वतः तुझ्या प्रेमाचा दास व्हायला तयार आहे.

चंपा०—(रागावून) मधुकर, काय बोलतां हैं भलतंच ? मी वेश्येच्या पोटीं जन्माला आलों असल्या तरी मी वेश्याव्यवसायाला नरकाप्रमाणं मानलें. मधुकर, तुम्ही मालतीवर प्रेम करतां ना ?

मधु०—पण ती नाहीं ना माझ्यावर प्रेम करीत ?

चंपा०—खोटी गोष्ट आहे. ती तुमच्यावरच मनापासून प्रेम करत्ये आणि तुम्ही थोडा धीर धरलात, तर ती तुमच्याशीं लग्न लावून तुमची प्रेमाची धर्मपत्नी म्हणून सुद्धां मिरवील ! धीर धरा, असला भलताच उतावळा वेडेपणा करूं नका.

मधु०—चंपावती, माझं खरं प्रेम मालतीवरच आहे पण तिच्या मनांत मत्सराची भावना उत्पन्न व्हावी म्हणून मी हैं तुझ्यावरील प्रेमाचं खोटं सोंग

आणलं आहे. हें पहा, मालती इथं बाहेरच्या बाजूस कुणाशीं बोलत उभी आहे. ती आतां इतक्यांत तुझ्या भेटीला येईल. ती आली म्हणजे तिच्या दृष्टीला तुझ्यामाझ्यामधील खोट्या प्रेमाचं दृश्य दिसलं पाहिजे, म्हणजे तिच्या मनांत मत्सराची प्रेमळ भावना उत्पन्न होईल आणि माझ्या प्रेमाचं काम साधेल ! मत्सरामुलं प्रेमाची वृद्धि होत असते. हं, पण ती पहा मालतीच आली, मी आतां प्रेमाच्या खोट्या नाटकाला सुरवात करतो. (प्रेमाचा आविर्भाव आणून) हे चंपासुंदरी, माझ्यावर प्रेम कर, मी तुझ्या प्रेमाचा गुलाम व्हायला तयार आहे. (मालती येऊन बाजूला उभी राहते व ऐकते.) प्रेमाची गुलामगिरी हें कोणाहि पुरुषाचं भूषणच आहे.

माल०—(स्वगत) अस्सं ! मधुकरांनीं हा फाजिलपणा आरंभला आहे काय ? पुरुषांची जात लवाड खरी ! हे कालपरवां माझ्या प्रेमाचे गुलाम व्हायला तयार झाले होते पण तेच आज चंपाची गुलामगिरी करायला सिद्ध झाले आहेत—मला यांची चांगली खोडच मोडली पाहिजे.

मधु०—चंपा, तूं बोलत नाहीस, सुगंधपणा स्वीकारला आहेस यावरून तुझं माझ्यावर प्रेम आहे असंच मी समजतो आणि मी प्रेमानंच तुझा हात धरतो. (चंपाचा हात धरावयास जातो.)

माल०—(पुढें होऊन) म्हणे मी प्रेमानं तुझा हात धरतो ! पण मी म्हणत्यों, असं भलभलतं बोलायला तुम्हांला लाज कशी वाटत नाही ? जनाची नाही तर निदान मनाची तरी...

मधु०—कोण ? तूं मालती का ? आणि तूं कां माझ्या प्रेमांत लुडबुडायला आलीस ? माझा मी स्वतंत्र आहे, मी वाटेल त्याच्यावर प्रेम करीन !

माल०—अहो पण तुम्ही तर कालपरवांपर्यंत माझ्यावर प्रेम करीत होतां ?

मधु०—कुणी सांगितलं तुला ?

माल०—तुम्हीच तर तसं मला सांगितलं ! तुम्ही माझ्याशीं लग्न करून मला आपली धर्मपत्नीहि करून घ्यायला तयार झालां होतां ना ?

मधु०—पण तूं नव्हतीस ना धर्मपत्नी व्हायला तयार ? कालचं बोलणं कालचं संपलं, कालचं वचन जर आजला टिकलं तर मग तें बंधनच झालं आणि तूं

१९३१ ची स्वतंत्र कुमारी असल्यामुळं तुला तर कोणतंच बंधन पाळायचं नाही !
तूं तर बंधनाला—धर्मबंधनालासुद्धां गुलामगिरीच समजतेस !

माल०—मी काय वाटेल तें समजेन पण हें पहा, तुम्ही चंपावर प्रेम करतां कामा नये.

मधु०—हा तुझा जुळूमच झाला ! माझा मी स्वतंत्र आहे. आतां जर कां तुझं प्रेम माझ्यावर असलं तर...

माल०—तें काय तें मी तुम्हांला मागाहून सांगेन ! पण हें पहा मधुकर, तुम्ही चंपावर प्रेम केलेलं मला सुळींच पहावणार नाही ! तुम्ही चंपावर प्रेम करतां कामा नये. तुम्ही असं भलतंसलतं वागूं लागलांत तर मी जीवसुद्धां देईन !

मधु०—तूं १९३१ सालची कुमारी आणि माझ्यासाठीं जीव देणार ? कां बरं ?

माल०—कां म्हणजे ? माझं तुमच्यावर प्रेम नाही वाटतं ?

मधु०—छेः, छेः, छेः ! तुझं नाही माझ्यावर प्रेम ! प्रेम, बंधन, लग्न हे शब्द १९३१ च्या कुमारीच्या तोंडून निघतां कामा नयेत !

माल०—तें काहीं असो, तुम्ही चंपावर प्रेम करतां कामा नये—बजावून ठेविलें आणि चंपा, तूंहि मधुकरांना प्रेमाची मोहिनी घालतां कामा नये. मला नाही इथं उभं रहावत ! मी जायें—माझं मस्तक भलभलत्या विचारांनीं भणाणून गेलं आहे.

पद

मम भावना दुखावे । ना देई प्रेम अन्या ॥ मज एक प्रेम ठावें ।
जरि मी निसर्गकन्या ॥ ध्रु० ॥ मानीं न बंधनाला । तरि नीति
मानितें मी ॥ लावा न लांछनाला । शीलासि राखि भावें ॥ १ ॥

(जाते.)

मधु०—चंपावती, झालं माझं काम ! मत्सराच्या भावनेनं मालतीच्या विचारांत पालट होऊं लागला ! आतां योग्य संधि साधून मला माझ्या लग्नाचं काम साधलंच पाहिजे ! मी खात्रीनं सांगतों कीं, ही १९३१ ची कुमारी लैकरच माझी धर्मपत्नी होणार ! चंपा, जातों मी ! तूंहि लैकरच देवदत्तांना घेऊन मालतीकडे ये बरं का ? (जातो.)

चंपा०—मालतीच्या विचारांत क्रांति झाली तर माझाहि फायदाच होणार आहे. मालती मधुकरांशी लग्न करील तर मीहि देवदत्तांशी लग्न करायला मोकळी होईन ! (हरिणी भंपकरावाला घेऊन येते.)

हरिणी—चंपा, हे लग्नाचे चाळे सोडून दे आणि माझ्याबरोबर चल. तूं लग्नाचे वेडे विचार टाकून दिलेस तर मी तुला चोरीच्या आरोपांतून मुक्त करायला तयार आहे. नाही तर...

चंपा०—नाहीं तर काय कराल तुम्ही ?

हरिणी—नाहीं तर तुला मारझोड करित घरीं घेऊन जाईन. हे पहा भंपकराव मला मदत करायला आले आहेत !

भंपक०—एरवीं मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ! पण मला तुझी अवनति होत असलेली पहावत नाही. वेदयेचं लग्न—छे; ही असली सुधारणा मला तरी मान्य नाही. या सुधारकांनीं ताळ सोडला अगदी ! गृहस्थांच्या मुलींना लग्नें नकोत आणि वेदयांच्या मुलींना लग्नें पाहिजेत—काय हे वेडे सुधारकी चाळे ? मला वाटतं, असल्या पापविचारांनीं लौकरच पृथ्वी बुडणार !

चंपा०—बुड्डं या पृथ्वी म्हणजे तुमच्यासारखीं माणसं तरी कायमचीं नष्ट होतील !

हरिणी—आधीं तुला नष्ट करूं तेव्हांच आम्ही नष्ट होऊं हें ध्यानांत ठेव ! भंपकराव, काढा तो चाबूक आणि ओढा हिला फटकारे—ही तशी नाही बऱ्या बोलानं ऐकायची !

भंपक०—एरवीं मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ! पण केवळ वेदयांनीं आपला धर्म सोडून लग्नाच्या भानगडींत पडूं नये एवढ्याचसाठीं मला असं उग्र स्वरूप धारण करावं लागतं आहे. (चाबूक सरसावून) चंपा, हें पाहिलंस चौदावं रत्न ?

चंपा०—भंपकराव, हरिणीताईला घेऊन इथून सुकाठ्यानं चालते व्हा, नाही तर तुमच्यावरच चाबकाचा प्रसाद खायचा प्रसंग ओढवेल हें लक्षांत ठेवा ! देवदत्तांसारख्या देवपुरुषांच्या सहवासानं मी आतां धीट बनल्ये आहे. हरिणी-ताईनं मला दुबळेपणा शिकवला होता पण आतां मी दुबळी राहिलेली नाहीं...

भंपक०—चंपा, तूं बायको असूनहि जास्त बडबड करत्येस ? हो मार खायला तयार ! (चाबूक उगारतो, चंपा त्याचा हात पकडते आणि पिळवटते. भंपकराव चाबूक टाकतो.)

चंपा०—(चाबूक घेऊन व फटकारा मारून) आतां मुकाट्यानं पळ काढा नाहीं तर...

भंपक०—नाहीं तर बाईच्या हातचा मार खा हेंच कीं नाहीं ? मी पळ काढायला तयार आहे, मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ?

हरिणी०—हैं पहा भंपकराव, ही चंपा अशी नाहीं ताळ्यावर यायची ! तिला फौजदारांकडूनच ताळ्यावर आणली पाहिजे. तिच्या लग्नाचं ढोंग बाहेर पडलं म्हणजे येईल ती शुद्धीवर ! चला. (जातात.)

चंपा०—चला, व्हा चालतीं ! (तीं गेल्यावर) आतां सर्व भानगडींतून मुक्त व्हायला लग्नाचा एकच राजमार्ग उरला आहे. मालती आपला हट्ट सोडील तर माझ्याहि लग्नाचा मार्ग मोकळा होईल ! देवदत्त आले म्हणजे त्यांना घेऊन मालतीकडेच जावं आणि तिचं मन वळवावं !

(पडदा)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—रस्ता, देवदत्त प्रवेश करतो.)

देवदत्त—खोट्या आणि तात्पुरत्या संसाराचं कां होईना, पण तें सुख चंपावतीला मिळवून देणं माझं कर्तव्यच होय. केवळ चंपावतीला संकटमुक्त करण्याकरितां मी तिचा खोटा पति झालों. आतां फौजदारांची चौकशी पुरी होईपर्यंत मला हैं नवरदेवाचं सोंग टिकवलेच पाहिजे. गेले दोन दिवस चंपावती तरी किती सुखांत आहे ? खोटा कां होईना, तात्पुरता कां होईना, आपल्याला संसार लाभला याच एका भावनेनं ती सौख्यसागरांत पोहू लागली आहे. आपल्याला हक्काचा संसार असावा, आपली काळजी घेणारा पति मिळावा, अशी स्त्रियांना नैसर्गिक इच्छा असते पण हल्लींच्या या भडकलेल्या तत्त्वज्ञानानं मुळीं संसारतरुच्या मुळावरच कुऱ्हाड घातली आहे. मीहि सुधारकच आहे.

स्त्रियांना योग्य पतीची निवड करण्याचा हक्क असावा असं प्रतिपादन करून प्रीतिविवाहाला जोराचा पाठिंबा देणारा मी गृहस्थ आहे. विवाहच नको, निसर्गाला शरण जावं हें मत मात्र मला बिलकुल ग्राह्य वाटत नाही. विवाहच नष्ट झाले तर आपल्या समाजमहर्षींनी घडवून आणलेल्या वैवाहिक सुधारणेची तत्काल इतिश्रीच होणार ! छेः, विवाहसंस्था नष्ट झालेली मला तरी पाहवणार नाही. पण मी हा असा विचारांच्या प्रवाहांत वहावत काय चाललों ? तिकडे चंपावती घरी माझी वाट पहात बसली असेल ! वेश्येच्या पोटी जन्म घेणारी मुलगी इतकी सद्गुणी आणि प्रेमळ असेल हें कुणाला खरंसुद्धा वाटणार नाही ! (जाऊं लागतो तों गुलाब रडत प्रवेश करतो.) अरे गुलाब, उगी, उगी ! असा रडतोस कां ? काय झालं तुला ? कां रडतोस ? काय झालं तुला ?

गुला०—मला कांहीं झालं नाही म्हणून मी रडतो आहे. मला जर एखादा आजार झाला असता तर किती गंमत झाली असती !

देव०—काय विचित्र मुलगा आहेस रे ? आजारीपणांत रे तुला कसली गंमत वाटते ?

गुला०—मला नाही गंमत वाटत ! मला नुसतं आजारी पडावंसं वाटतं आणि मी आजारी असलों म्हणजे भाऊला आणि मालतीबाईंना गंमत वाटते ! मी लौकर आजारी पडेन कां हो ? पहा माझी नाडी !

देव०—(नाडी पाहून) छेः, तूं नाही आजारी पडणार ! तुझी नाडी चांगली ठणठणीत चालते आहे !

गुला०—मग कां हो, माझी नाडी बंद पडायला कांहीं उपाय नाही का ? सांगा ना मला आजारी पडायचा एकादा उपाय !

देव०—छद्, असं कांहीं बोलूं नये ! खुळा नाही तर !

गुला०—मी नाही खुळा, भाऊच खुळा आहे. मालती त्याची बायको होत नाही म्हणून तर तो एकसारखा दुःखाचे सुस्कारे सोडीत असतो ! जेव्हां पहावं तेव्हां आपला आकाशाकडे डोळे लावून तोंड वाईट करून बसलेला ! ती मालतीबाई तरी भाऊशीं एकदां कां लग्न करीत नाहीं कोण जाणे ?

देव०—हें पहा गुलाब, तूं मोठा गंमत्या मुलगा आहेस. तूं असं कर, मालती-बाईंच्या घरी जा आणि आजारीपणाचं सोंग घे; आणि मालती मधुराशी

लग्न करायला कबूल होईपर्यंत आजारीपणाचं सोंग टाकूं नकोस ! तुल्य नाटक—नाटक खेळतां येतंच आहे ! आहेसच तसा तूं गंमत्या गुलाब !

गुला०—हो, हो, मला साधतं नाटक ! मी मालतीबाईच्या घरी जाऊन असा भयंकर आजारी पडतो कीं, तुम्ही माझी पाठच थोपटाल ! जातोंच बरं का आजारी पडायला आणि देतो उडवून गंमत ! (जातो.)

देव०—हा तिकडे आजारीपणाचं नाटक करायला गेला आणि मलाहि इकडे खोट्या संसाराचं नाटकच करायचं आहे ! चला, जावं लौकर घरीं, नाहीं तर उशीर झाला म्हणून चंपावती रडत बसायची ! (जातो.)

प्रवेश ३ रा

(**स्थळ**—मालतीचा महाल. मालती चिडलेली घरीं येते आणि हातांतील वस्त्र फेंकून देऊन आसनावर बसते पण मन स्वस्थ बसत नाहीं म्हणून उठते आणि इकडे तिकडे अस्वस्थ अशी फिरते.)

मालती—हा काय मेला सगळाच जुलूम ? मी १९३१ सालची कुमारिका झाल्यें हें पापच केलें वाटतें ? माझ्या मनाची अगदीं खेंचाखेंच चाललेली आहे. इकडे जुने विचार सांगतात कीं, लग्न करून सुखी हो आणि तिकडे नवे विचार सुचवितात कीं, लग्नाची गुलामगिरी पत्करूं नको ! आतां मी करूं तरी काय ? मी कोणाला मान देऊं ? देव आहे का ? कोणी म्हणतात आहे, कोणी म्हणतात नाहीं ! धर्म आहे का ? कोणी म्हणतात आहे, कोणी म्हणतात नाहीं ! मग आहे तरी काय ? एक निसर्ग !

मधु०—मालती, तूं निसर्गाला तरी मान देतेस ना ? मग निसर्गानं आणून दिलेल्या परिस्थितीपुढं तूं आपली मान कां वांकवीत नाहीस ?

माल०—कारण मी गुलाम नाहीं, स्वतंत्र आहे. स्वतंत्र माणूस बिकट परिस्थितीपुढेंहि नमत नसतं !

मधु०—बरं आहे, तूं आपला हट्ट सोडायला तयार नाहीस ना ? मी जातो आपला !

माल०—थांबा थोडे ! मधुकर, आधीं माझ्या मनाचं समाधान करा आणि मग जा.

मधु०—पण आधीं तूं माझ्या मनाचं समाधान करायला तयार आहेस का ? तूं माझ्या मनाचं समाधान कर, मी तुझ्या मनाचं समाधान करीन !

माल०—पण तुमची मागणी अशक्य कोर्टींतील आहे. तुम्ही तर लग्नाची मागणी करतां !

मधु०—मग हें चांगलं कीं वाईट ? लग्नाचं लोढणं गळ्यांत अडकवून घेऊन मी तुझा जन्माचा दास व्हावयाला तयार झालों हें चांगलं कीं वाईट ?

माल०—हें चांगलं कीं वाईट तेंच मला समजेनासं झालं आहे. तें कांहीं असलं तरी तुम्ही दुसऱ्या कोणाहि स्त्रीवर प्रेम करतां कमा नये. मधुकर, नाही ना करणार तुम्ही दुसऱ्या कुणा स्त्रीवर प्रेम ?

मधु०—त्याला माझी ना नाही ! पण तुला कुठं आहे माझ्या प्रेमाची किंमत ?

माल०—वाः, मी तर तुम्हांला माझे पंचप्राण समजतें—पण...

(देवदत्त चंपावतीला घेऊन येतो.)

देव०—मालतीबाई, हा तुमचा भलता पणच सारी घाण करतो आहे. लग्न न करण्याचा पण सोडा आणि मधुकरांशीं लग्न करून सुखी व्हा !

चंपा०—मालती, देवदत्त सांगतात तेंच सत्य आहे. तुझा लग्न न करण्याचा पण तुझ्या स्वतःच्याच नव्हे तर माझ्याहि सुखाच्या आड येतो आहे, हा पण...

माल०—मी अशा चमत्कारिक वेळीं काय करावं तेंच मला समजत नाही. मी खरोखरच विचारमूढ झाल्यें आहे.

(निसर्गराज गाडाभर पुस्तकें घेऊन येतो.)

निसर्ग०—म्हणूनच हे नव विचारांनीं भरलेले मोठमोठे ग्रंथ वाचा आणि ज्ञानसंपन्न व्हा. मालतीबाई, तुमच्या विचारांत चलबिचल होऊं लागल्याचं वर्तमान माझ्या कानावर आलेंम्हणून मी हें ग्रंथभांडार तुमच्या मदतीला घेऊन आलों आहे.

देव०—निसर्गराज, तुम्ही खरेखुरेच पढतमूर्ख आहांत ! इतके ग्रंथ वाचलेत, घोकलेत आणि पाठ केलेत पण तुम्हांला चालू परिस्थितींत त्यांचा कसा उपयोग करून घ्यावा तें मुळींच कळलेलें नाही.

निसर्ग०—पण मी परिस्थितीचा गुलाम व्हायला तयार नाहीं—मी निसर्गाचा गुलाम आहे. रूढीपेशां निसर्गाचे गुलाम व्हा असं हा (एक पुस्तक हातांत घेऊन) तत्त्ववेत्ता मिस्टर इंपॉसिबल कथन करतो. तो पहा दुसरा तत्त्ववेत्ता मि. स्ट्रीट-वॉकर तिथं पडला आहे, आणखी तो पहा तिसरा मि. फिशमॉकर...

देव०—आत्तांचा प्रश्न तत्त्वाचा नसून परिस्थितीचा आहे. चंपावतीला लग्नबंधनानंच सौख्याचा मार्ग दिसणार असून मालतीबाईंनाहि मधुकरांशी लग्न केल्याशिवाय खरें सौख्य प्राप्त होणार नाहीं. मालतीबाई तर मधुकरांच्या प्रेमासाठीं सारख्या तळमळताहेत ! मधुकरांशीं लग्न झाल्यानंच त्यांचं आयुष्य सुखांत जाणार आहे !

निसर्ग०—हायरे निसर्गा ! मालतीबाई, खरं कां हो हें सारं ?

मालती—निसर्गराज, देवदत्तांचंच म्हणणं खरं आहे असं क्षणभर धरून चाला आणि मला योग्य तो उपदेश करा.

मधु०—निसर्गराज, तुम्ही जें क्षणभर खरं म्हणून धरून चालणार तेंच जन्मभर खरं ठरणार आहे हें मात्र विसरूं नका.

निसर्ग०—हायरे निसर्गा ! आमच्या अध्यक्षीणबाईंच बारगळल्या मग मी मंत्री तरी काय बोलणार ? मालतीबाई, पुनः एकदां या सर्व ग्रंथांचं पारायण करा म्हणजे तुमचं चंचल झालेलं मन ताळ्यावर येईल ! हायरे निसर्गा !

देव०—पढतमूर्ख निसर्गराज, तुम्हीच आधीं ताळ्यावर या. मीहि तुमच्या-सारखाच सुधारक आहे पण परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करणारा नाहीं. निसर्गराज, ही परप्रत्ययनेय बुद्धि टाका आणि आपल्या समाजाच्या खऱ्या सेवेला लगा. सातासमुद्रापलीकडचं हें खारं पाणी आणून तें आमच्या गोड्या पाण्याच्या विहीरींत टाकण्यांत शहाणपणा कोणता ? गोऱ्या ग्रंथांचीं काळीं भाषांतरे, गोऱ्या नाटकांचीं काळीं रूपांतरे, गोऱ्या कादंबऱ्यांचीं काळीं अनुकरणे आपल्या उपयोगी पडणं शक्य नाहीं. सातासमुद्रापलीकडच्या खाऱ्या पाण्याचे हंडे जरूर भरून आणा पण तें पाणी फिल्टर केल्याशिवाय आपल्या बंधुभगिनींना प्यावयास देऊं नका. आपल्याकडील सुधारक समाजमहर्षींनीं हाच फिल्टरिंगचा मार्ग

अनुसरलेला आहे. समाजमहर्षि राजा राममोहन रॉय, पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, प्रो. आगरकर, न्या. रानडे, न्या. चंदावरकर, न्या. तेलंग, डॉ. भांडारकर यांनी विवाहसंस्थेची तरफदारीच केलेली आहे. विवाहसंस्थेत योग्य त्या सुधारणा घडवून आणा पण विवाहसंस्थेचा विध्वंस करू नका हाच सर्व आर्य समाजमहर्षींचा पवित्र संदेश आहे. मालतीबाई, तुमचे वडील रा. ब. मानधन हेहि सुधारकच होते पण विवाहाचा निषेध करणारे नव्हते ! तुमचं प्रेम मधुकरांवर जडलं आहे, मधुकरांचं प्रेम तुमच्यावर आहे, मग आतां लग्नाच्या मार्गात विघ्न तें कोणतं उरलं आहे ? १९३१ सालानं प्रीतिविवाहापर्यंत मजल मारली तरी ती प्रगति अभिनंदनीयच ठरेल ! पतिता भगिनींच्या उद्धाराचा, लग्न हाच एक धर्ममार्ग आहे. मालतीबाई, ही चंपावती लग्नाचा राजमार्ग न सांपडल्यामुळं जर पुनः हरिणीबाईच्या जाळ्यांत जाऊन पडली तर तें तुम्हांला पसंत पडेल का ? पतिता स्त्रियांचा उद्धार व्हावा आणि सुशील स्त्रियांचा अधःपात टळावा म्हणून तरी आपला लग्न न करण्याचा हट्ट सोडा आणि आर्यमहर्षींनी उपदेशिलेला, समाजमहर्षींनी सांगितलेला आणि पतिता स्त्रियांनाहि मान्य झालेला धर्मविहित लग्नाचा राजमार्ग अनुसरा. लग्नबंधनामुळेच समाजाला सौख्याचा लाभ होतो आणि लग्नबंधनामुळंच संसाराला पावित्र्य लाभतं.

माल०—पण देवदत्त ! लग्नबंधन हें तरी बंधनच ना ? हें बंधन, ही गुलामगिरी, १९३१ सालच्या स्वतंत्र विचारांच्या कुमारींनी कशी बरं मान्य करावी ?

निसर्ग०—जय निसर्गा ! मालतीबाईंची शंका बरोबर आहे, द्या उत्तर ! निसर्गा, तुझा जयजयकार असो !

देव०—पण बंधन म्हणजे गुलामगिरी हें तुम्हांला कुणी सांगितलं ? मालतीबाई, तुम्हांला अनीतीचा मार्ग मान्य आहे का ?

माल०—छेः, मुळीच नाही. प्रत्येकानं नीतीनंच वागलं पाहिजे.

देव०—म्हणजे नीतीचं बंधन तुम्हांला पाहिजेच आहे. वाटेल तें खावं असं म्हटलं तरी स्वतंत्र माणूससुद्धां कांहीं माती खात नाहीं—अन्नच खातो ! माणूस स्वतंत्र झाला तरी त्याला बंधन हें पाहिजेच. जुलूम नको, जबरदस्ती नको पण नीतीचं बंधन अवश्य पाहिजे. स्वातंत्र्याच्या शिखरावर विराजमान झालेले देश जुलूमजबरदस्तीचं बंधन मानीत नसले तरी योग्य त्या कायद्याचं बंधन मानतातच

ना ! स्वतंत्र समाजहि नीतीचं बंधन मानतोच मानतो. मालतीबाई, जुलमाच्या लग्नाला संमति देऊं नका पण प्रीतीनं पवित्र झालेलं लग्नबंधन माना आणि आपल्या आर्यसमाजाला पवित्र लग्नबंधनाचा राजमार्ग खुला करून द्या. मालतीबाई, धर्माच्या रक्षणासाठीं आणि समाजाच्या कल्याणासाठीं हा देवदत्त तुमच्यापुढं नम्र होऊन एवढी भिक्षा मागत आहे—(नम्र होतो.)

(इतक्यांत आजाराचं ढोंग केलेल्या गुलाबला घेऊन कमल येते.)

माल०—देवदत्त, उठा. तो पहा गुलाब...

मधु०—(पुढं होऊन) गुलाब, गुलाब ! तुला काय झालं ? (त्याला जवळ घेतो.)

गुला०—भाऊ, तुला पुनः सुखाचे दिवस दिसावे म्हणून मी आजारी पडलों आहे. अयाऽऽई ! बाहेरून रडतो पण मनांत हंसतो.)

माल०—बाळ, हा काय बरं वेडेपणा ?

गुला०—मग तुम्ही भाऊशीं लग्न करून शहाणपणा दाखवा. तुम्हां दोघांचं लग्न होईपर्यंत आणि तुम्ही भाऊकडे रहायला येईपर्यंत मी असाच आजारी पडेन आणि कांहींएक खाणार नाहीं.

माल०—बाळ, सोड तुझा हट्ट ! मी मधुकरांशीं लग्न करून तुम्हां सर्वांना सौख्याचा लाभ करून देणारच आहे. ज्यांत तुम्हां सर्वांना सुख त्यांत मलाहि सुखच ! मधुकर, पत्नी म्हणून प्रेमानं तुम्ही माझा हात धरा आणि गुलाबाची तशी खात्री करून द्या. (मधुकर मालतीचा हात धरतो.) आतां तरी झालं ना ?

निसर्ग०—हायरे निसर्गा !

गुला०—(उठून) आतां ठीक झालं ! मालतीबहिनी, मी भलताच हट्ट धरला याबद्दल तूं मला क्षमा कर. भाऊ, आतां तरी घरीं जाऊन आकाशाकडे डोळे लावून बसणार नाहींस ना ?

मधु०—बाळ, आतां मी धन्य झालों मग खिन्न कां होईन बरं ?

माल०—चंपा, तूं तर लग्नासाठीं हपापलेलीच आहेस ! तुझं देवदत्तांवर प्रेम आहे ना ? देवदत्तांशीं लग्न झाल्यानं तुला सुखाचा लाभ होईल ना ? ही १९३१ सालची कुमारी मालती प्रीतिविवाहाला जाहीरपणं पाठिंबा देऊन समाजाला कल्याणाचा धर्ममार्ग खुला करून देते आहे.

चंपा०—मालती, देवदत्तांशीं लग्न झाल्यानं मला स्वर्गसुखच लाभणार आहे. विवाह हाच पतिता स्त्रियांच्या उद्धाराचा धर्ममार्ग होय.

माल०—देवदत्त, इकडे या. तुमच्या नीतिधैर्याची आणि तत्त्वनिष्ठेची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच होणार आहे. एका पतिता भागिनीचा उद्धार करून तुम्ही फार मोठं धर्मकार्य साधलेलं आहे. (त्यांचे हात एकमेकांच्या हातांत देते.)

देव०—मालतीबाई, मी चंपावतीचा, पत्नी म्हणून स्वीकार केल्यानं रुढीचे गुलाम मला नावं ठेवतील आणि तूं मधुकरांना पति मानल्यानं निसर्गाचे गुलाम तुम्हीही निंदाच करतील. पण १९३१ साल उजाडल्यावर दोन्ही टोंकांचा योग्य समन्वय घडवून आणल्याशिवाय समाजाचं खरं हित साधणं शक्य नाही. धर्माचं पावित्र्य राखा आणि समाजाचं कल्याण साधा हाच १९३१ सालचा संदेश नाही का ?

निसर्ग०—हायरे निसर्गा ! माझ्यानं आतां हा अधःपात पहावत नाही. मालती, मी हा अस्साच निसर्गाकडे जातो. रुढीचा, धर्माचा आणि समाजाचा गुलाम होऊन राहण्यापेक्षां मला निसर्गाची गुलामगिरी अधिक पसंत आहे. हायरे निसर्गा ! (ग्रंथाचा गाडा घेऊन जाऊं लागतो तों फौजदार, भंपकराव व हरिणीला घेऊन येतो.) फौजदारसाहेब, अनर्थ ओढवला, चंपावतीचं लग्न झालं, मालतीही रुढीची गुलाम झाली !

हरिणी—काय, चंपीचं लग्न झालं ? कारटीनं वेश्येच्या कुलाला कलंक लावला !

भंपक०—अरेरे, पृथ्वी बुडणार ! वेश्यांनीं आपला धर्म टाकून लग्नाचा मार्ग स्वीकारावा ना ?

फौज०—कांही भंपकराव, यांत तुम्हांला कां वाईट वाटतं ? पतिता स्त्रीचा उद्धार झाला तर पृथ्वी कशी बुडेल ? कांही मालतीबाई, चंपावतीच्या लग्नाला तुम्ही साक्षीदार आहांत का ?

माल०—चंपा ही देवदत्तांची धर्मपत्नीच आहे.

भंपक०—निसर्गराज, चला मी तुमच्याबरोबर येतो. मला काय करायच्या नसत्या भानगडी ?

फौज०—(त्याला धरून) अहो भंपकराव, कुठं चाललांत ? चंपावतीवर

तुम्ही खोटी फिर्याद दाखल करून एका सुशील स्त्रीला पापमार्गात अडकविण्याची भानगड केलीत. चला परत चौकीवर !

हरिणी—नाहीं हो, त्या सटवीनं खरोखरच माझे दागिने चोरले आहेत !

फौज०—बदमाष कुठली ! आतां तुझ्या शब्दावर माझा विश्वास बसणं शक्य नाही. तुम्ही खोटं बोलण्यांत पटाईत आहांत. चला चौकीवर ! मालतीबाई, वेश्यांचं जीवन किती कष्टमय असतं हें आम्हां पोलिसांशिवाय इतरांना कळणं शक्य नाही. समाजानं दूर लोटल्यामुळं त्यांच्या भोळेपणाचा फायदा बदमाष लोक घेतात आणि त्यांचा अधःपात करतात ! तुम्हीं चंपावतीला त्या अधःपातापासून सोडवून तिच्यावर फार मोठे उपकार केले आहेत. मी तुम्हांला धन्यवाद देतो. (भंपकराव व हरिणी यांस घेऊन जातो.)

निसर्ग०—हायरे निसर्गा ! इथला हा चमत्कारिक प्रकार पाहून माझं मस्तक भणाणून गेलं आहे. आतां निसर्गाकडे धांव घेतल्याशिवाय सोयच उरलेली नाही. (जातो.)

मधु०—मालती, फौजदार काय म्हणाले तें तूं ऐकलंस ना ?

माल०—हो ऐकलं आणि माझी खात्रीहि झाली की, पुढचीं सालें कांहींहि सांगोत, चालू १९३१ सालीं तरी विवाहबंधनाचं पावित्र्य मान्य केल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. आर्यधर्माच्या रक्षणासाठीं आणि समाजाच्या कल्याणासाठीं मी आतां विवाहविध्वंसक मंडळाचा विध्वंस करून प्रीतिविवाहाच्या राजमार्गाचाच उपदेश लोकांना करणार आणि समाजमहर्षींनीं सुरू केलेलें कार्य तडीस नेणार !

संदेशगीत

विवाहमार्ग बरा । सुमंगल ॥ ध्रु० ॥ स्वैरविचारां । द्या नव
धरा । धर्मपत्नीस वरा ॥ १ ॥ सीता-रामीं पथ जो वरिला ।
त्याचि पत्नीस धरा ॥ २ ॥ देवां रुचला । मंगल झाला ॥
कां न रुचेल नरा ॥ ३ ॥

आई

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(स्थळ—दिवाणखाना. आंतील बाजूस राजाराम पलंगावर झोंपी गेला असून आंत सर्व सामसूम आहे. बाहेरील बाजूस तीन मुलें नाटकाचा खेळ खेळत असून त्यांचा सूत्रधाराचा प्रवेश चालू आहे. वेळ—सकाळीं १० वाजण्याचा सुमार.)

तीन मुलें—(मध्ये सूत्रधार व त्याच्या बाजूस दोन पारिपार्श्वक—सर्व नान्दीचा थाटमाट.)

नान्दीगीत.

वंदन त्या जननीला ॥ विश्वाच्या प्रेरक शक्तीला ॥ ध्रु० ॥
ब्रह्मा बोले मी निर्माता ॥ झाला तो विश्वाची माता ॥ परि
निर्मात्या निर्मी ॥ वंदन विधिच्या त्या मातेला ॥ १ ॥

सूत्र०—ताई आणि अक्का, तुमच्या हातांतील तबकें आंत नेऊन ठेवा, कारण झालें इतकं स्तवन पुरे आहे.

कुसुमताई—अरे पण आनंदा, मी बाहेर येतांना काय घेऊन येऊं ? माझा भावला आणू का ? चांगला नवरदेवासारखा सजवून ठेवला आहे हो !

सुमनअक्का—आणि आनंदा, कुसुमताईनं भावला आणला तर मी भावली घेऊन येईन बरं का ? मी सुद्धां भावलीला चांगली नवऱ्यामुलीसारखी नटवून ठेवली आहे. तूं हो भटजी आणि करून टाक भावलाभावलीचं लग्न !

आनंद०—वाः ! तुम्हांला काय ? तुम्ही आहांत उतावळ्या नवऱ्या, पण नाटकांत कुणाहि नवरानवरीचं सुरवातीला लग्न लागत नाहीं बरं का ? नाटकाच्या सुरवातीलाच जर लग्न लागलं तर पुढं नाटक तें काय करायचं ? पहिल्या अंकांत लग्न जुळतं, दुसऱ्या अंकांत लग्नाला विघ्न येतं आणि तिसऱ्या अंकांत सर्व विघ्ने नाहींशीं होऊन लग्नाचा बेंडबाजा वाजतो, असं हें नाटकी लग्नाचं त्रांगडं आहे बरं का ? मी नाटकांत पक्का मुरलेला मुलगा आहे. मला नाटकी लग्नाचीं सर्व तंत्रें माहीत आहेत. ताई आणि अक्का, तुम्ही आंत जाऊन भावलाभावलीचं लग्न जुळवून या, मग मी व्हिलन बनून त्यांत विघ्न आणीन. इतकं झाल्यावर मग लग्नाची बात ! जा पाहूं !

कुसुम०—बरं तर ! मी आंत जाऊन बाहुला आणत्यें आणि सुमनच्या बाहुलीला मागणीं घालत्यें.

सुमन०—आणि मीहि बाहुलीला आणून कुसुमच्या भावल्याला आपली मुलगी देण्याचं कबूल करत्यें.

आनंद०—ठीक तर ! जा तुम्ही आंत. (मुली जातात.) आतां ताई व अक्का बाहेर येईपर्यंत मी व्हिलनचें भाषण म्हणून टाकतों. (राक्षसाचा आविर्भाव आणून अलललल डुर्ररं अलललल डुर्ररं !! या सिंहाची नवरी तो कोल्हा नवरा कशी नेतो तेंच पहातों.

कोण येतो तें पहातों मजसि माराया !

राजाराम—(आनंदाच्या ओरडाओरड्यानं जागा होऊन) थांब हं कारट्या, मी येतां तुला मारायला ! नाटकी खेळ खेळून माझी झोंप मोडलीस नाही का ? थांब, तुम्ही चांगली चामडीच लेळवतों. (उठतो.)

आनंद०—अर्रररर ! घात झाला ! माझ्या राक्षसपार्यानं राजाभाऊची स्वारी जागी झाली वाटतं ? आतां आली कंबक्ती ! आतां या नाटकी व्हिलनला पळ काढून जीव बचावण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. हे आलेच राजाभाऊ हातांत बडगा घेऊन ! इकडेच पळावं ! (एका बाजूकडे धांवतो) पण नको, तिकडेच पळून कोंपऱ्यांत लपून बसावं तें बरं ! आलेच राजाभाऊ...(बाजूला पळत जातो.)

राजा०—(पुढें येऊन) कुठं गेला तो कार्टा ? मला कोण गाढ झोंप लागलेली आणि हा लेकाचा आनंदा नाटकाचा खेळ खेळतो आहे ! कुठं गेला तो कार्टा—त्याला बडवूनच काढतो ! आईला किती सांगितलं की, ही असली आई-बापांचा पत्ता नसलेली कार्टी गोळा करू नकोस म्हणून ! ती कुठं माझं ऐकते आहे ? रस्त्यावर पडलेली अनाथ पोरं गोळा करून त्यांचं संगोपन करण्याचा नाद तिला लागला आहे ना ? कुठं गेला तो कार्टा ? (इकडे तिकडे शोधतो.)

सुमन०—(आंतूनच) आनंदा, जीव बचावरे बाबा, नाहीतर राजाभाऊ तुला आज कांहीं जिवंत ठेवीत नाहीत !

राजा०—नाहींच ठेवीत मी आज त्याला जिवंत ! कुठं गेला तो कार्टा ?

आनं०—(लपलेल्या जागेवरून) ताई—अक्का ! तुम्ही घाबरू नका. तुम्हीच आपला जीव वांचवा ! मी इकडे नीट लपून बसलों आहे. स् स् स् !

कुसुम—(आंतूनच) अरे आनंदा, पळून जा कुठं तरी ! नाहीतर राजाभाऊ तुला झोडपून काढतील !

राजा०—हा कार्टा या बाजूला लपून बसला आहे काय ? ठीक आहे ! आणतोच त्याला पकडून आणि करतो लंबा !

कुसुम व सुमन—(आंतूनच) आई, धांव ग धांव ! राजाभाऊ आज कांहीं आनंदाला जिवंत ठेवीत नाहीत ! आई, धांव ग धांव !!

राजा०—(आनंदाला ओढीत आणून) आनंदा, आज तू चांगला माझ्या पकडीत सांपडलास ! माझी झोंपमोड करण्यांत तुला तरी कसला आनंद वाटलारे ? काय मला गोड साखरझोंप लागली होती पण ? बोल काय तें सरळ, नाहीतर करतो लंबा तुला !

आनं०—राजाभाऊ, तुम्ही मला खुशाल मारा पण सरळ बोलायला तेवढं सांगू नका ! सरळ बोलणं सरळ माणसाला रुचतं, तुम्हांला तें कसं रुचणार ?

राजा०—हो, हो, मी वांकडाच आहे—त्यांत तुझ्या बापाचं काय खर्च झालं ? ॲ ?

आनं०—हां, माझा बाप काढूं नका, सरळ काय तें बोला. येऊन जाऊन काय, तुम्ही मला मारणार हेंच कीं नाही ? मारा, खुशाल मारा पण वांकड्यांत शिरूं नका ! सरळ बोललांत तर काय जीभ वांकडी होईल ? सरळ बोला, सरळ बोला, चांगलं देवानं सरळ तोंड दिलं आहे तें वांकडें कां करतां ? सरळ बोला, सरळ बोला.....

राजा०—काय तोंडाळ पोर आहे हा ! आनंदा, हे तीन तेरा थांबव आणि सरळ उत्तर दे, तूं माझी साखरझोंप कां मोडलीस ?

आनं०—काय, सरळ उत्तर देऊं म्हणतां ? (ठोके ऐकून) हे पहा, सकाळ संपून दुपारचे दहा वाजले ! ही काय साखरझोंपेची वेळ आहे ? साखरझोंप पहांटे लागते—आणि शिवाय पहांटेची साखरझोंप घेणें हें सरळ आहे, पण दुपारची साखरझोंप—दुपारची साखरझोंप—हॅ, हॅ, हॅ, (खूप हंसतो.)

राजा०—(चिडून) तूं भिकारड्याचा पोर आणि मला हंसतोस ? मी दुपारपर्यंतच काय पण संध्याकाळपर्यंत सुद्धां झोंपून राहीन, समजलास ?

आनं०—आणि मग मी सुद्धां तुम्हांला पोट धरधरून हंसेन, समजलांत ? हॅ, हॅ, हॅ ! दुपारची साखरझोंप ! संध्याकाळची साखरझोंप ! हॅ, हॅ, हॅ !

राजा०—काढतों हं तुझं हॅ हॅ हॅ ! थांब, आतां तुला पलंगाच्या खांबाशीं बांधून पाठ फुटेपर्यंत झोडपून काढतों. (आनंद हंसतच असतो. राजाराम त्याला उचलून नेऊन पलंगाच्या खांबाला बांधतो व त्याला मारूं लागतो. इतक्यांत राजारामाचे वडील नंदाराम प्रवेश करतात.)

नंदा०—(पाहून) राजा, हें तूं काय मांडलं आहेस ? त्या लहान मुलाला कां मारतोस ? काय केलं त्यानं ?

राजा०—या कारट्यानं माझी साखरझोंप मोडली ! फार चढून गेला आहे कारटा !

नंदा०—अस्सं ? या मुलानं तुझी साखरझोंप मोडली, होय ना ? पण कायरे राजा, या आनंदानं तुझी साखरझोंप मोडली ती केव्हां ?

राजा०—आत्तां ! हा पोरटा कुसुमला आणि सुमनला बरोबर घेऊन माझ्या खोलीच्या बाहेरच्या बाजूस नाटकाचा खेळ खेळत होता. त्याच्या

आरडाओरड्यानं मी जागा झालें. मला त्या वेळीं या पोरच्याचा असा संताप आला कीं कांहीं विचारूं नका !

नंदा०—मूर्खा, मलासुद्धां तुझा संतापच आला आहे. अरे, दुपारची दहा वाजण्याची वेळ, ही काय साखरझोंपेची वेळ आहे ? आमच्या कुळांत आजपर्यंत अशा झोंपा कुणीच काढल्या नव्हत्या. राजा, अरे तुला सगळे लोक हंसताहेत पण पाठीमागें. आज तुझ्या तोंडावर आनंदा हंसला हें ठीकच झालं ! जगांत तुझी केवढी छीः थूः होते आहे हें तुला प्रत्यक्ष कळलं हें पाहून मलासुद्धां आनंदच होत आहे. बाळा आनंदा, इतर लोक या राजाला पाठीमागें हंसतात पण तूं धीटार्हून राजाच्या तोंडावर हंसलास याबद्दल मी तुझी पाठच थोपटों. शाबास आनंदा !

राजा०—बाबा, हा पोर मला हंसला म्हणून त्याला तुम्ही शाबासकी देतां ? बाबा, हें कृत्य तुमच्या पितृपणाला तरी शोभतं का ? आनंदासारख्या फाजील पोराचा कैवार घेऊन आपल्या स्वतःच्या मुलाची छीः थूः करणं कुणाहि पित्याला शोभत नाही !

नंदा०—आणि चांगल्या कुळांत जन्म घेऊन स्वच्छंदीपणानं वागणं हेंहि तुझ्यासारख्या पुत्राला शोभत नाही. काय करूं ? तुला जर तुझ्या आईची फूस नसती तर मी तुला घरांतून हांकूनच लावला असता ! असला स्वच्छंदी कारटा जन्माला येण्यापेक्षां...

यशोदा०—(देवदर्शनाहून परत येऊन) काय झालं ? बाळाला इतक्या कठोर शब्दांनीं कां बोलतां ? काय केलं त्यानं ?

राजा०—आई, बाबा बघ मला उगीचच्या उगीच शिव्याशाप देताहेत, मी कांहीं सुद्धां केलं नाही, मी आपला चांगला स्वस्थपणं झोंपलों होतो.....

नंदा०—दुपारची दहा वाजण्याची वेळ, ही काय स्वस्थ झोंपायची वेळ आहे ? कारटा वाटेल तसा स्वच्छंदीपणानं वागतो आणि वर कांगावा करतो !

यशोदा०—करूं दे कांगावा, लहान आहे अजून तो ! एकुलता एक मुलगा, नवसासायासानं दीर्घायुषी झाला आणि त्याला कठोर शब्दांनीं बोलणं इकडे तरी बरं दिसतं का ? बाळ थोडा अल्लड आहे म्हणून वागतो थोडा स्वच्छंदानं, त्यांत एवढं रागवायला कशाला हवं ? नका बोलूं त्याला, उगीच मनाला हुरहुर लावून घेईल ! माझा बाळ तसा फार शहाणा आहे हो ! त्याला सगळं कांहीं कळतं...

नंदा०—कळतं सगळं पण वळत नाही कांहीं सुद्धां ! यशोदे, तूं याचे लाड केलेस तेवढे पुरे झाले. आतां हा घोडा वाढला आहे, त्याला नीट लगाम घाल, नाही तर हा कारटा कुठल्या तरी भयंकर फंदांत सांपडून स्वतःच्या गळ्याला फांस लावून घेईल आणि कुलाच्या सत्कीर्तीलाहि कलंक लावील ! लाड—लाड तरी किती करायचे आणि कोठपर्यंत ? आतां हा राजा कांहीं लहान नाही !

यशोदा०—मला तो लहानच वाटतो आहे. नका त्याला बोळू ! थोड्या दिवसांनीं होईल आपोआप शहाणा ! एकुलता एक मुलगा, त्याला मी म्हणल्यें, असं उणं बोलवतें तरी कसं ? आपण जायचं, मी करल्यें त्याची समजूत ! मुलांना नीट समजुतीनंच वागवलं पाहिजे, बरं का ? आणि तशांत माझा राजा, माझा एकुलता एक कन्हैय्या ! बाळा, शतायुषी हो !

नंदा०—यशोदे, तूं मायाळू आहेस, ममताळू आहेस पण आंधळी आहेस. मला तरी चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाही. केलेच घोंटाळे म्हणजे आपोआप उघडतील डोळे ! जय हरि ! जय हरि ! (जातो.)

यशोदा०—बाळा, ये बैस असो माझ्याजवळ. (त्याला कुरवाळून) काय बरं हें ? बाळ, आतां तूं मोठा झालास, असं करूं नये. हा पहा आनंदा, इतका लहान आहे तरी किती शहाणा आहे ! कधी त्याचा त्रास आहे का आम्हांला ? आपला नीट वागतो, अभ्यास करतो, हंसतो, खेळतो...

राजा०—आणि मला भंडावून सोडतो ! वाईट कारटा आहे तो ! त्याच्यामुळेंच तर मला बाबांचीं दुष्टत्तरें बोलून घ्यावीं लागलीं. हा आनंदा म्हणजे तुझा आनंद पण माझा वैरी आहे ! रस्त्यावर पडलेलं पोर, कशाला जवळ बाळगलंस ग आई ? कारटा मलासुद्धां हंसतो ! कारटा...

यशो०—असं वाईटसाईट बोळू नये बाळ ! पोरकं मूल आहे तें, त्याच्यावर आपण जास्तच माया केली पाहिजे. बाळ, त्याला आईचं सुख लाभलं नाही आणि म्हणून मीच त्याची आई झाल्यें आहे; बाळा, तूं जसा मला आवडतोस तसाच तोहि मला आवडतो बरं का ? तुला आई आहे, पण त्या बाळाला मायेचं कोण आहे बरं ? मी आनंदाची आई झाल्यें आहे, आतां तूंहि त्याचा वडील भाऊ हो.

राजा०—मी नाही होणार असल्या फाजील पोराचा वडील भाऊ ! कुणी याला रस्त्यावर टाकला, कां याला रस्त्यावर टाकला याची तरी तुला कांहीं माहिती आहे का ? कुणा तरी पापिणी स्त्रीनं हें आपल्या पापाचं फळ रस्त्यावर टाकून दिलं असेल.

यशो०—असेल, तसंही असेल पण त्यांत या अर्भकाचा दोष कोणता ? आईचं पाप आईजवळ, त्याचा संपर्क आनंदाला लावणं गैर आहे. बरं, राहूं दे हा वादविवाद ! जा, आधीं तोंड धू आणि आंत जाऊन चहा घे. किती उशीर झाला हा ! जा बाळ !

राजा०—हो खरंच ! बरी आठवण झाली. लौकर चहा घेऊन मला एका ठिकाणीं जायचं आहे. उशीर झाला तर माझी तिथं फजिती उडेल ! आई, मी थोड्या वेळानं माझ्या एका मित्राकडे जाणार आहे; कदाचित् मला दुपारीं घरीं यायला वेळ होणार नाही. मग मी मित्राकडेच जेवण उरकून घेईन, बरं का ? [जातां जातां परतून] आणि हें बघ आई, मी आज रात्रीं कदाचित् मित्राकडेच राहीन म्हणतो.

यशो०—अरे पण रात्रींचा तरी वेळेवर घरीं ये, नको बाहेर राहूं ! तूं घरीं आला नाहीस म्हणजे माझं मन बावरून जातं आणि कांहीं सुचत नाही. म्हणून म्हणत्यें...

राजा०—हें पहा, आतां कांहीं म्हणूं नकोस. मी जातो, मला जायला उशीर होत आहे.

यशो०—अरे पण बाळ, तुझ्या असल्या करणीमुळं मला तिकडचं बोलणं ऐकून घ्यावं लागतं म्हणून...

राजा०—आई, आजचा दिवस नको मला अडवूंस ! उद्यांपासून पाहिजे तर मी तुझ्याजवळ चौवीस तास बसून राहीन ! जातोच आतां—उशीर होईल ! [तांतडीनें निघून जातो.]

आनंद०—आई, कां बरं तूं असं वाईट तोंड करत्येस ? राजाभाऊ गेले तरी मी आहे ना तुझ्याजवळ ! आई, मी काय करूं म्हणजे तुला सुख होईल ? तुझे पाय चेपीत बसूं का ? तुझ्यापुढं, सीतामाईपुढं हनुमान हात जोडून उभा राहतो ना, तसा मी हात जोडून रात्रंदिवस उभा राहूं का ? हें ग काय ? रडूं काय लागलीस अशी ? मी तुझे डोळे पुसतो पाहिजे तर !

यशो०—बाळ, तूं जसा कांहीं माझा मूर्तिमंत आनंदच आहेस. तूं माझा, या यशोदेचा बाल—कृष्णच आहेस.

आनंद—आई, थांबव ना हें रडं !

यशो०—बाळ, तूं हें कुणाशीं बोलत आहेस, माहीत आहे का तुला ! मी तुझी कोण आहे बरं ?

आनंद—आई, तूं माझी आई आहेस.

यशो०—बाळ, मी तुझी खोटी आई आहे. तुझी खरी आई तुला रस्त्यावर टाकून...

आनंद—खोटं बोलतेस तूं ! आई, तूंच माझी आई, तूंच माझं दैवत.

मातृस्तवन

गमे आई मला दैवत माझे ॥ ध्रु० ॥ जगांत एक असे देव काय तो मोठा । असा करिती कुणी वाद, खास तो खोटा ॥ दया दावी परि देव मागतो मोला । मुला मागतसे मोल माय का बोला ॥ १ ॥

(आनंद यशोदेला मिठी मारतो.)

यशो०—बाळ, किती गोड आहेस रे तूं ! आणि अशा गोड मुलाला रस्त्यावर टाकून देण्याचा लाजिरवाणा प्रसंग एका माउलीवर यावा ना ? बाळ, जा तूं खेळायला बरं ! (आनंद जातो.) देवा, मी पवित्र मातृपदावर आरूढ झाल्ये आहे खरी, पण जगाची खरी माता तूंच आहेस. देवा, या मातृपदाच्या जबाबदारीतून पार पडण्याची सुबुद्धि मला दे, हीच तुझ्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे.

प्रवेश २ रा

(वेळ—अंधारी रात्र. इच्छाराम एका बालकाला फडक्यांत गुंडाळून घेऊन चोरट्या पावलांनीं प्रवेश करतो.)

इच्छाराम—या पोरट्याची कांहीं तरी वासलात मला लावलीच पाहिजे. हें पाप आहे पण तें अजून जिवंत आहे. या पापाला मी जिवंत ठेवूं का ? नको असला भलताच अविचार ! पाप जिवंत ठेवलं आणि त्याला एकाद्या वेळीं वाचा फुटली तर ? नको, हें पाप जिवंत ठेवण्याचा विचारच नको. एक पाप जिवंत ठेवण्याचा अविचार मी केलेलाच आहे. तें पाप आतां सहा वर्षांचें झालें असेल ! झालं तें झालं ! आतां त्याचा विचार करून काय उपयोग ? हें पाप तरी आज मी खास जिवंत ठेवीत नाहीं ! कुठं गाडूं हें पाप ? (इकडे तिकडे जागा शोधतो तों राधा बाळंतिणीच्या वेषांत प्रवेश करते.)

राधा०—कोण तें ? इच्छाराम ! तुम्ही माझी नजर चुकवून इकडे माझ्या बाळाला कां घेऊन आलांत ? काय शोधीत आहां तुम्ही ?

इच्छा०—जागा !

राधा०—जागा ? ती कां ?

इच्छा०—कारण मी जागा आहे, मी तुझ्यासारखा घोर निद्रेंत घोरत पडलेला नाहीं.

राधा०—म्हणजे ? तुमचा विचार तरी काय आहे ? या बाळाचं कांहीं बरं वाईट करून टाकण्याचा तर तुमचा विचार नाहीं ना ?

इच्छा०—हें बाळ नाहीं, हा माझ्या अब्रूवर घाला घालणारा जिवंत काळ आहे. याला जिवंत ठेवलं तर माझ्या अब्रूला डाग लागेल ! मी याचं बरं वाईटच करणार आहे, कारण याचं वाईट झालं तर माझं बरं होईल. हा पापाचा गोळा गाडला गेला तरच माझी अब्रू जिवंत राहील ! त्याला मुखानं वर्षानुवर्षे निद्रा घेतां यावी म्हणून मी चांगलीशी निवान्याची जागा शोधतो आहे. ती पहा, ती पलीकडची जागा हा पापाचा गोळा सुरक्षित ठेवण्याला योग्य आहे.

राधा०—इच्छाराम, इच्छाराम, नका हो माझ्या बाळाचे काळ होऊं ! तुम्ही त्याचे जन्मदाते वडील आहांत ना ? मग त्याला जिवंतपणीं मरण देण्याचं घोर कर्म तुमच्या हातून होतं तरी कसं ? इच्छाराम, त्या अर्भकावर दया करा आणि त्याला जिवंत ठेवा ! मी तुमचे पाय धरत्ये—माझ्या पोटच्या गोळ्याला जिवंत ठेवा.

इच्छा०—नाहीं, मला हें पाप आतां जिवंत ठेवतां येत नाहीं. तुझी विनवणी मीं एक वेळ ऐकली आणि सहा वर्षांपूर्वीं एक पाप जिवंत ठेवलं. तें पाप कुठं कोणत्या रूपानं वावरतं आहे तेंच मला समजत नाहीं. आज त्याला वाचाहि फुटली असेल ! आतां तसला अविचार माझ्या हातून होणं शक्य नाहीं. मी हें पाप जिवंतपणींच गाडून टाकणार आणि मोकळा होणार ! ती पहा, ती निवाऱ्याची जागा पाप झांकून ठेवायला फार चांगली आहे. तिथं खळगा खणतों आणि...

राधा०—तुम्ही निष्ठुर होऊन तो खळगा भरून काढाल, पण माझ्या पोटाला पडलेला खळगा कसा हो भरून निघेल ? इच्छाराम, नका हो असे निष्ठुर होऊं ! तुम्ही माझ्या बाळाचे जन्मदाते वडील आहांत ना ? मग असे निष्ठुर कां होतां ? त्याला मरण कां देतां ?

इच्छा०—ज्याला मीं जन्म दिला त्याला मरण देण्याचा अधिकारहि मला आहेच ! मी या जिवंत पापाला मरण देणार आणि माझी अब्रू जिवंत ठेवणार !

राधा०—पण असल्या पापकृतीनं तुमची अब्रू कशी जिवंत राहील ? समाजाला जर तुमच्या पापाची वार्ता कळेल तर तो तुमची छीः थूः करणार नाही का ?

इच्छा०—आमचा हिंदुसमाज तसा मोठा क्षमाशील आहे. आजपर्यंत ज्या ज्या विधवांच्या हातून चोरटीं पातकं झालीं त्यांना आमच्या हिंदुसमाजानं आपण होऊन कोणती शिक्षा दिली ? शिवाय विधवांचीं पातकं जिवंत गाडलीं गेलीं किंवा कायमचीं अंधारांत दडून राहिलीं तर शिक्षेची गोष्ट बोलावयासच नको. एकाद्या तरुण विधवेनं राजरोस लग्न केलं तर तिच्याकडे समाज तुच्छतेनं पाहतो, पण तेंच, जर ती विधवा अंधारांत पापकृत्यें करून तीं अंधारांतच पचवून दाखवील तर तिला समाजाकडून क्षमा मिळते. अंधारांतलं पाप आमच्या क्षमाशील हिंदुसमाजाला मानवतं !

राधा०—पण त्या क्षमाशीलपणाचं प्रायश्चित्तहि हिंदुसमाजाला भोगावं लागत नाही का ? तरुण विधवांना लग्नाचा पवित्र मार्ग खुला करून न दिल्यामुळें

हिंदुसमाजाला स्वतःच्या शिरावर पातकांचे मेरुपर्वत रचून घ्यावे लागले आहेत. विधवा पातकी असली तरी तिला मातेचें हृदय नसतं असं नाही ! विधवा बिचाऱ्या काय, दीन गाई त्या, त्यांना समाजाच्या अन्यायी वागणुकी-पुढं मान वांकवावीच लागते. त्यांनीं केलेल्या बालहत्यांचं पातक शेवटीं समाजाच्याच माथ्यावर बसतं. विधवामातांचे हंबरडे कुणाला ऐकू न आले तरी परमेश्वराच्या कानावर ते गेल्याशिवाय कसे राहतील ? बालहत्या करतांना विधवामातांचीं हृदये दुभंग होतात आणि हृदयांत वास करणाऱ्या परमेश्वराला धरणीकंपाचा धक्का बसतो. विधवामातांचे शाप शिरावर घेतल्यामुळे आपला हिंदुसमाज चोहोंबाजूंनीं खिळखिळा झाला आहे. हिंदुधर्माचा त्याग करणाऱ्यांत सर्वांत मोठी संख्या विधवामातांचीच आहे. हिंदुसमाज केव्हां डोळे उघडील तेव्हां उघडो, पण इच्छाराम, तुम्ही तरी डोळे मिटू नका. या बालहत्येचं पातक तुम्ही तरी कुठं फेडणार हो ?

सविनय धिःकारगीत

पाप हें अघोर कां । शिरिं बळेंचि घेतसां ॥ हीन कृति
करीतसां ॥ ध्रु० । धाम खरें मंगलमय । जननीमन ॥ अद्य
बनुनि कापित कां ॥ १ ॥

इच्छा०—माझी काळजी तूं करूं नको. मी हें पाप अंधारांत गाडणार आणि उजळ माथ्यानं समाजांत वावरणार ! चल, हो दूर ! सोड मला, हो दूर !

राधा०—नाहीं, मी तुम्हांला सोडणार नाहीं. माझं अर्भक माझ्याजवळ द्या. मी त्याच्यासाठीं रानावनाचासुद्धां आश्रय करीन, पण त्याला जिवंत ठेवीन !

इच्छा०—छट्, तें शक्य नाहीं. मी हें पाप जिवंत गाडणार !

राधा०—मग असं तरी करा. माझ्या पोटीं जन्म घेतलेल्या माझ्या पहिल्या बाळाला ज्याप्रमाणं रस्त्यावर जिवंत टाकलंत तसं तरी करा. कुणा माउलीला दया आली तर ती बाळाचा संभाळ तरी करील !

इच्छा०—छेः छेः, तसला आविचार पुनश्च माझ्या हातून होणं शक्य नाहीं. तुझं तें पहिलं पोर आज सहा वर्षांचं झालं असेल, त्याला जर वाचा फुटली तर माझी धडगत उरणार नाहीं. मीं मूर्खपणानं त्याच्या गळ्यांत तुल

ताईत बांधूं दिला आणि त्याला रस्त्यावर सोडलं. तो ताईत कुणाच्या हाताला लागला कुणाला ठाऊक? त्या ताईतांत एक कागद घाळून तूं त्याच्यावर त्याचं नांव लिहून ठेवलं होतंस! त्या नांवाचा मुलगा तुला आढळला तर तूं आनंदानं नाचूं लागशील आणि माझ्या पापाला वाचा फुटेल !

राधा०—हो, तो माझा आनंदच होता आणि आनंदच आहे. तो मला भेटला तर मला कां बरं आनंद होणार नाही ?

इच्छा०—बस्स, पुरे झाला हा वितंडवाद ! हो दूर, मला माझं काम चटकन् उरकून दुसऱ्या कामाला गेलं पाहिजे.

राधा०—मी तुम्हांला इथून हलं देणार नाहीं. मुलाला माझ्याजवळ मुकाट्यानं द्या, नाहीं तर आरडाओरडा करून मी सारा गांव इथं जमवीन !

इच्छा०—त्यांत तुझीच अब्रू जाईल ! ओरड पाहूं कशी ओरडतेस ती ? हा पहा मी तुला दूर लोढून देऊन या पोरट्याला खड्यांत लोटण्यासाठीं तिकडे जातो. (तिला लोढून देतो व जाऊं लागतो.)

राधा०—धांवा, धांवा, हा नराधम एका अर्भकाला जिवंत गाडतो आहे, धांवा !

इच्छा०—(परतून) अग, अशी बेफाम कशी झालीस ? (तिचें तोंड दाबून) आरडाओरडा थांबव ! अग, काय केलंस हें चांडाळणी ? तुझी आरडाओरड ऐकून तें पहा कोणसं इकडे आलं ! आतां मला इथं थांबतां येत नाहीं ! हें कारटें घे—मी आपली अब्रू बचावतो. पण लक्षांत ठेव कीं, तूं जर मला कधीं या पोरासह जिवंत आढळलीस तर मी तुला, या कारट्यासह, जिवंत पुरीन ! तें आलंच कुणी तरी ! मी जातो, पण लक्षांत ठेव कीं, तूं किंवा हें कारटें मला पुनः दिसतां कामा नये ! (जातो.)

राधा०—अगबाई, तें कोण येत आहे ? मी विधवा आहे. मी बाळासह कुणाच्या दृष्टीला पडल्यें तर अनर्थ ओढवेल ! आपणहि कुठं तरी पळून जावं ! बाळा, चल ! तुझ्या कपाळीं मरणच लिहिलेलं असेल तर तें तुला, आईच्या प्रेमळ हृदयाचा आधार मिळाला असतांना तरी येऊं दे. मी तुला एकट्याला कधींहि मरूं देणार नाहीं. आलंच कोणसं तिकडून ! (पळून जाते.)

दयाराम—(हातांत काठी व कंदील घेऊन प्र. क.) ती बाई तिकडे कुठं पळाली ? आणि तिच्या हातांत काय आहे तें ? अरे बापरे, ती तर नदी-

तीराकडे धांवत चालली ! चला, तिचा पाठलाग तरी करावा ! काय भानगड आहे कुणास ठाऊक ? (जातां जातां) अरे, कोणी तरी धांवा लैकर ! ती कोणशी बाई नदीत जीव द्यायला चालली ! पकडा तिला ! पकडा त्या बाईला !
(जातो.)

प्रवेश २ रा

—○●○—

(स्थळ—नदीकांठ. सर्वत्र सामसूम. राधा मुलासह प्रवेश करते.)

राधा०—

करुणागीत

पापिणी अम्हां म्हणती । दोष आमुचा नसतां ॥ वाट सरळ
आडविती । जीव कोंडिती पुरता ॥ ध्रु० ॥ अम्हां विधवांना
तुच्छ मानिती सारे । जर्गी वागविती जेविं कां गुरेंढोरें ॥
जरी गाय कधीं जाय तोडुनी दावें । ठरे पापिणी ती, हाय !
नीचता पावे ॥ १ ॥

अंधारी रात्र आणि अंधारी कर्म. सर्वच अंधार ! जगाचा डोळा चुकवून मी अगदी एका बाजूला आल्ये, पण या अंधारांतून मला एकहि आशेचा किरण दिसत नाही. मी बालविधवा आहे, पण पापिणी आहे का ? समाजानं जर मला मोडलेला संसार थाटण्याचा धर्ममार्ग खुला करून दिला असता तर मी तरी कशाला आडमार्गात शिरल्ये असते ? परमेश्वर साक्ष, मला लग्नाचा धर्ममार्गच आक्रमावयाचा होता आणि त्याच उद्देशानं मी इच्छारामांच्या चरणांचा आश्रय घेतला. त्यांनीं हि मला वचन देऊन झुलवीत ठेवलं, पण शेवटीं फर्शी पाडलं ! ते अनयपूरच्या सर्वाधिकाऱ्यांचे पुत्र, त्यांना समाजाच्या दूषणाची भीति वाटली आणि कुळाच्या अब्रूला धक्का लागू नये म्हणून त्यांनीं माझ्यासारख्या हतभागिनी विधवेशीं लग्न करण्याचं नाकारलं ! मी काय, दीन गाय ! त्यांनीं बांधून दिलेल्या गोठ्यांत मी खुशाल पडून राहिल्ये. माझ्या पोटी जन्माला आलेल्या पहिल्या बाळाची तशी वासलात लागली. पण त्यांत आनंद इतकाच की, माझा आनंद कुठं

तरी जिवंत आहे ! पण तेंहि भाग्य या बाळाच्या भालप्रदेशीं लिहिलेलं दिसत नाही. बाळा, तुझी हत्या मी उघड्या डोळ्यांनीं पाहूं का ? माझे मातेचं हृदय या निष्ठुर कृत्याला कशी संमति देईल बरं ? आतां मी करूं तरी काय ? बाळाला कुठं लपवूं ? माझे प्राण कसे वांचवूं ?

निराशागीत

भाग्यहीनां गतधवांना मोक्ष ना मरणाविना । थोर कुळि त्या
जन्म घेती अंति वरिती लांछना ॥ ध्रु० ॥ मलयगिरिच्या
भव्य शिखरीं । जन्म यावा दिव्यसा ॥ मृत्यु ये परि नागदंशें ।
मीच गति नारीजनां ॥ १ ॥

अगबाई ! हें कोण तिकडून दिवा घेऊन येतं आहे ? कुणी माझा पाठलाग तर करीत नसेल ? माझ्या हृदयाचा हा नंदादीप मालवून टाकण्यासाठीं तो राक्षस दिवा घेऊन तर येत नसेल ? अगबाई ! हा आलाच ! आतां कुठं पळूं ? बाळा, चल आपण दोघांहि जलसमाधि घेऊं ! मी तुझ्याबरोबर असल्यें म्हणजे मातेच्या प्रेमळ हृदयाचा आसरा लाभल्यामुळें तुला मरणाची तितकीशी भीति वाटणार नाही ! आलाच हा अगदीं जवळ ! आतां नदीच्या तळाला लपून बसण्याशिवाय दुसरा मार्गच दिसत नाही ! गंगामाई, मी बाळाला घेऊन आतां तुझ्याच आश्रयाला येतों ! (नदीच्या कांठावर उभी राहून) गंगामाई, मला कृपा करून पोटांत घे ! (मुलासह उडी टाकते. इतक्यांत दयाराम दिवा घेऊन येतो.)

दयाराम—अरेरे ! त्या अभागिनीनं नदींत उडी घेतली वाटतं ? आतां काय करूं ? मी नदींत उडी टाकून त्या अभागिनीला वांचवूं का ? छेः, माझ्या हातून त्या स्त्रीला वांचविण्याचं काम होईलसं वाटत नाही. माझे पाय थरथरूं लागले. (अंगांतला कपडा काढीत) पण पहावाच प्रयत्न करून ! (तो जाऊं लागतो तों इच्छाराम मागाहून येऊन त्याला तोंडघशीं पाडतो आणि दिवा घेऊन पळून जातो.)

दया०—अयाई ! आई ! आऽऽई !

नदींतून आवाज—आई ! आई ग ! आऽऽई !

पडदा

अंक दुसरा

—~—

प्रवेश १ ला

(स्थळ—रस्ता. यशोदा देवदर्शन करून घराकडे जात आहे.)

यशोदा—देवदर्शन घेतल्यानं मला किती आनंद होतो पण ! ती विठोबाची मूर्ति डोळे भरून पाहिली कीं मनाला कसं समाधान होतें.

आनंद—(प्रवेशून) आई, कुठं ग गेली होतीस इतका वेळ ?

यशो०—बाळ, कुणालाहि कुठं म्हणून विचारूं नये, कुणीकडे म्हणून विचारावं !

आनंद—कुठं म्हणून कां विचारूं नये ? कुठं म्हणजेच कुणीकडे असा अर्थ मला मास्तरांनीं शिकवला आहे ! कुठं म्हणून विचारलं तर काय पाप लागतं का ग आई ?

यशो०—हो पाप लागतं आणि अपशकुन होतो.

आनं०—अपशकुन म्हणजे काय ग आई ?

यशो०—अपशकुन म्हणजे काम बिघडणं. कुणालाहि कुठं म्हणून विचारलं तर त्याचं काम बिघडतं असं मोठीं माणसं म्हणतात !

आनं०—मग आई, मी तुला कुठं गेली होतीस म्हणून विचारलं तेव्हां तुझं काम आतां बिघडेल का ग ?

यशो०—तुझ्या प्रेमळ बोलण्यानं नाही माझं काम बिघडायचं ! शिवाय, माझं काम व्हावं म्हणून मी विठोबाला नवस बोलल्यें आहे—आतां नाही माझं काम बिघडायचं बरं ! देव माझे सर्व मनोरथ खात्रीनं पूर्ण करील !

आनं०—पण आई, तुझ्यावर असं कोणतं संकट आलं आहे तें तरी सांग मला ! तुझं संकट दूर करण्याच्या कामीं मी देवाला सुद्धां मदत करीन ! सांगना, कोणतं संकट तुझ्यावर आलं आहे ?

यशो०—माझा राजा कांहीं हल्लीं नीटसा वागत नाही, म्हणून त्याला सुबुद्धि देण्यासाठीं मी विठोबाला नवस बोलल्यें आहे. देवाच्या दयेनं माझा राजा सर्व संकटांतून मुक्त होईल.

आनं०—आई, माझ्यावर संकट आलं तर मी काय करीन सांगूं का ?

यशो०—काय करशील तूं ?

आनं०—मी देवाला नाहीं नवस करायचा ! मी तुला नवस बोलें ! देव नाहीं मोठा ! आईच मोठी ! माझ्या आईला मी नवस बोललों कीं, माझीं सर्व संकटे आपोआप दूर होतील बघ ! आई हाच माझा देव !

यशो०—तसंच बाळ, देव हीच जगाची आई ! तुकाराम विठोबाला काय म्हणतात ठाऊक आहे का तुला ? ते विठोबाला विठोबा म्हणतात ! पंढर-पुरास विठेवर उभा असलेल्या विठोबाला तुकारामांनीं विठोबांमाउली असंच म्हटलं आहे !

आनं०—वाहवा ! म्हणजे तुकारामांनीं, विठोबानं घातलेलं तें भलंथोरलं पागोटं सुद्धां पाहिलेलं दिसत नाहीं ! पागोटं घातलेला विठोबा आई कसा होईल ? कांहीं तरी बोलत्येस तूं ! विठोबा तो विठोबा आणि आई ती आई ! आई, तुझी सर त्या विठोबाला सुद्धां येणार नाहीं बघ !

यशो०—वेडा नाहीं तर ! देवाला असं कांहीं बोलूं नये बरं ! चल घरांत, तुला भूक नाहीं का लागली ?

आनं०—मला भूक लागली म्हणून तर तुला मी शोधीत होतो. पण आई, तुला पाहिल्यावर कीं नाहीं, माझी भूक कुठच्या कुठं पळून गेली ! तुझ्या गोड बोलांनीं माझं पोट अगदीं भरून गेलं बघ ! ही पहा, मला ढेंकर सुद्धां आली ! (ढेंकर देतो.)

यशो०—बाळ आनंदा, किती गोड मुलगा आहेसरे तूं ! मी तुझी खोटी आई असूनसुद्धां तूं मला इतका आनंद देतो आहेस, मग कधीं खऱ्या आईनं तुला असा हृदयार्थी धरला तर तिचा आनंद, तिचं चिमुकलं हृदय फोडून गगनालाच व्यापून टाकील ! किती गोड मुलगा आहेस तरी ! (त्याचा मुका घेते.)

आनं०—आहाहाहा ! आई, तूं आतां माझा पापा घेतलास ना, तेव्हां मला काय वाटलं सांगूं का ? मला असं वाटलं कीं, भरल्या पोटावर मी बासुंदीचाच भुरका मारला ! आहाहाहा !

यशो०—बाळा आनंदा ! नको बोल्लंस आणखी, तुला कुणा चांडाळाची दृष्ट लागेल ! चल, तुला पदराखालीं झांकून घेऊन घरीं नेलें. (पदराखालीं झांकून घेऊन जाते.)

इच्छाराम—(पुढें येऊन) हें काय गौडबंगाल आहे ? ती बाई त्या मुलाची खोटी आई आणि तो तिचा लटका मुलगा आनंद ! ज्याला मीं रस्त्यावर टाकून दिलं, तो कारटा आनंद तर हा नसेल ? असेना, आतां काय भीति ? राधेनं पोरसह नर्दीत उडी टाकली आणि सर्व पाप पाण्याच्या पुरानं धुऊन गेलं ! असेना तो आनंद ! राधा मेली ही तरी काय कमी आनंदाची गोष्ट आहे ? राधा मेली, आतां माझ्याहि आनंदाला पारावार उरलेला नाही. आतां आपण आनंदीकडे जाऊन आनंद लुटावा ! (जाऊं लागतो तों वेड लागलेली राधा वेडेचार करीत प्रवेश करते.) आं, ही कोण वेडी ? अरे ही तर ती राधा ! आणि ही मेलेली जिवंत कशी झाली ? ही खरीच जिवंत आहे कीं, समंधाच्या रूपानं वावरत्ये आहे ? बाळंतिणी अपघातानं मेल्या म्हणजे भूत होतात असं जें म्हणतात तें तर खरं झालं नसेल ? आतां असंच करावं, ही काय बरळत्ये तें आड उभें राहून ऐकावं ! (आड उभा राहतो.)

राधा०—(पदरांत घेतलेल्या दगडाला हृदयाशीं धरून थोपटीत) अंगाऽऽई ! माझा बाळ कान्हा । उभा ग अंगणीं । पाहते चांदणी । रूप त्याचें ॥ छेः ग बाई, मी नाही कुणाला माझ्या बाळाचं रूप दाखवणार ! दृष्ट पडायची कुणाची ! चांडाळांनो, दूर व्हा. मला बाळासह नर्दीत उडी घ्यायची आहे ! बाळ, तुला बरोबर घेऊनच मी स्वर्गाला जाईन वरं ? त्या स्वर्गांत किनई देव राहतात आणि तिथं कुणाची कुणाला दृष्ट लागत नाही ! अगबाई ! पण हा कुणाचा शब्द ? हें कोण रडतें आहे ? (रडण्याचा सूर काढून) ऊं-ऊं-ऊं-ऊं, अगबाई, हें माझ्या बाळाचंच रडं ! बाळ, नको रडूं, मी तुला बरोबर घेतल्या-शिवाय नाही वरं स्वर्गाला जायची ! स्वर्गांत सारे देव राहतात, तिथं राक्षसांना येतांच येत नाही. उगी बाळ, उगी वरं ! बाळ, कां रडतोस ? मी तुझी आई आहे नो तुझ्यासाठीं रडायला इथं ? बाळ, तूं आनंदानं हंसावंस आणि तुझा आनंद

पाहून मीं रडावं, आनंदानं रडावं, हेंच योग्य नाही का ? बाळ, मी रडून रडून नदीला सुद्धां पूर आणीन, तूं आपला आनंदानं हंसत रहा ! आनंद ! आनंद ! कुठं आहे तो माझा आनंद ? कुठं आहे माझा आनंद ?

वेडं प्रेमगीत

बाळ माझा येथ दिसला । हलुच हांसला । छकुला ॥ धु० ॥
 फूल फुललें, रंग खुलले । खुडुनि काय घेतां ॥ लता माउली
 रडूं लागली । चुरगळूं नका ॥ १ ॥

(इकडे तिकडे शोधते. इतक्यांत वृद्ध दयाराम राधेला शोधित येतात. त्यांना पकडून)
 हाच माझा आनंद ! हाच माझा आनंद ! आनंदा, किती दिवसांनीं तरी तूं मला भेटलास रे पण ! हो, पण तुझ्या गळ्यांतला तारित कुठं आहे ? नाही, तुझ्या गळ्यांत तारित नाही, तूं नव्हेस माझा आनंद ! हो दूर, हो दूर ! अगबाई, पण माझं सोनुलं कुठं गेलं ? आत्तां रडत होतं ना इथं ! कुठं गेलं माझं सोनुलं ? अगबाई, हें कोण माझ्या हृदयांत खोल खोल दडून रडतं आहे ? आंत, आंत अगदीं आंत, हृदयांत दडून कुणी तरी रडतं आहे ! आईच्या हृदयांतला खोल रडण्याचा सूर तुम्हांला ऐकायला येतो का हो ? बोल ना ! हा पहा, (मुलाप्रमाणं रडून) मला माझ्या हृदयांतला रडण्याचा सूर ऐकायला येतो आहे ! ऐका, चांडाळांनीं, आईच्या हृदयांतला रडण्याचा खोल सूर ऐका आणि माझ्या बाळाला खड्ड्यांत लोटूं नका ! हें माझं छकुलं मीं हृदयाशीं घट्ट बांधून ठेवलं आहे, नाही ना हो तुम्ही त्याला जिवंत गाडणार ?

दया०—जगन्माते विटाई, काय ग तुझा या अनाथ विधवांवर कोप तरी ? बाई, चल घरीं, अशी सैरावैरा हिंडूं नकोस, चल घरीं !

राधा०—चला पण मला माझा आनंदा दाखवाल का ? आतां मोठा झाला आहे हो तो ! चला, तो पहा माझा आनंदा, त्या पलीकडच्या झाडाशीं उभा आहे, त्याला मी आणल्यें बरं का धरून ? आनंदा, अरे आनंदा... (ती धांवत जाते, दयाराम तिच्या मागून जाऊं लागतो, पण इतक्यांत इच्छाराम पुढं येऊन त्याला हटकतो.)

इच्छा०—अहो आजोबा, थांबा कीं थोडे ! काय त्या वेडीच्या नादीं लागतां ? ती वेडी आपल्या पातकांचं प्रायश्चित्त भोगत्ये आहे, नका तिच्या नादीं लागूं ! तुम्हांला माहीत आहे का ती कोण आहे ती ?

दया०—मला नाहीं माहीत ती कोण आहे ती !

इच्छा०—मग तुम्हांला ती कुठं सांपडली हो ?

दया०—तिनं एका काळरात्रीं लहानग्या मुलासह नदींत उडी घेतली. मला तिची चाहूल लागली तेव्हां मी तिच्या मागं तिला अडवायला गेलों, पण कुणी चांडाळानं धक्का मारून मला तोंडघशीं पाडलं. तो चांडाळ अंधारांतून माझ्या हातांतील कंदील घेऊन पळाला म्हणून बरं झालं; नाहीं तर मी या काठीनं त्याचं टाळकंच फोडलं असतं ! (त्वेषानं काठी उगारतो.)

इच्छा०—हं, हं, कळलं मला ! बरं, पुढं काय झालं ?

दया०—पुढं मीं कसाबसा उठलों आणि धडपडत नदीपर्यंत गेलों. ती बाई नदीच्या तळांला बुडी मारून वर आली आणि तिच्या आयुष्याची दोरी बळकट म्हणूनच नदीकांठचा एक लव्हाळा तिच्या हाताला लागला. ती आई—आई करीत त्या लव्हाळ्याला घट्ट धरून बसली होती—मग मीं मोठ्या प्रयासानं तिला वांचवलं ! ती वांचली पण तिच्या मुलाचा कांहीं पत्ता लागला नाही. ती तेव्हांपासून अशी वेडी होऊन सैरावैरा हिंडत असते. मी तरी काय करूं ? माझ्या हातून होईल तितका मी तिचा संभाळ करतो—पण मी तुमच्याशीं असा बोलत काय बसलों ? जाऊं द्या मला, नाहीं तर ती वेडी माउली कुठं भलतीकडेच जायची !

इच्छा०—ती नाहीं जात कुठं ! ती पाहिलीत का, त्या झाडालाच आपलं मूल समजून त्याला कवटाळून उभी आहे. मला वाटतं, तिचं हें आईचं वेड आहे !

दया०—मलासुद्धां तसंच वाटतं. एकंदर प्रकारावरून ती कुणीतरी फसगत झालेली विधवा माउली असावी !

इच्छा०—विधवा असून माउली झाली, तेव्हां ती पापिणीच नव्हे का ? त्या पापिणीला तुमच्यासारख्या एका वयोवृद्ध पुरुषानें आसरा द्यावा हें मला तरी कांहीं योग्य दिसत नाहीं. असल्या पापिणींची, तुमच्यासारख्यांनीं तरी कींवा करतां कामा नये.

दया०—काय बोलतां हें तुम्ही, एकाद्या दीन गाईचा गळा कापणाऱ्या कसाबासारखं ? आम्ही हिंदूंनी दीन विधवांची कीव केली नाही म्हणून तर हिंदुसमाजाला हे दुबळे दिवस आले आहेत ! बालविधवांचा अमानुष छळ करणाऱ्या आम्हां हिंदूंना धिःकार असो ! त्या विधवा फसतात आणि माता झाल्या म्हणजे समाजाच्या तिरस्काराला भिऊन बालहत्या करण्याला प्रवृत्त होतात—पण असं असलं तरी त्यांचं हृदय पिळवटून गेल्याशिवाय रहात असेल का ? त्या वरून हंसल्या तरी आईच्या आंतःस्थानं आंतल्या आंत रडतात—त्या दीन विधवामातांचे शिव्याशापच आपल्या हिंदुसमाजाला बाधताहेत बरं ! दुसऱ्या कुणांचेहि शिव्याशाप सहन करवतील पण आयांचे शिव्याशाप—नको, तो विचार सुद्धां नको—मी जातो—

इच्छा०—अहो पण जरा थांबा, ती वेडी कुणा पाण्याचं नांव घेते का ? ज्या कुणा चांडाळानं तिला फसवलं तोच खरा पापी नव्हे का ?

दया०—ती विचारी कुणाचंही नांव घेत नाही, नुस्ती आनंदा—आनंदा करीत एकसारखा टाहो फोडीत असते ! ती जर त्या पाण्याचं नांव घेती तर त्याला हुडकून काढून मी त्याच्या मानेचा घोंटच घेतला असता ! पण ती माउली वेडाच्या भरांत सुद्धां कुणाचं नांव घेत नाही. नुस्ता मुलाच्या नांवानं टाहो फोडते—तिचं वेड म्हणजे आईच्या प्रेमळ अंतःकरणाची जागती ज्योत आहे ! बरं जातो आतां, ती अजून तिथंच उभी आहे. (जातो.)

इच्छा०—हें ठीक झालं ! ती कुणाचं—म्हणजे माझंच—नांव घेत नाही, हें ठीक झालं ! आतां चिंता नाही. ती वेडी झाली तरी माझ्यापुरती तरी शहाणपणानं वागते आहे ही तरी मेहेरबानीच ! आतां निर्धास्त झालों, आतां आनंदीकडे जायला जीव आनंदित झाला आहे.

(जातो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—आनंदीच्या दिवाणखान्याच्या बाहेरची बाजू. राजाराम प्रवेश करतो.)

राजा०—आनंदी ही तरी किती सुंदर आणि किती गोड तरुणी आहे ! ती जर माझ्याशी लग्न करायला कबूल होईल तर काय मौज उडेल ! तिला म्हणे येथील सर्वाधिकार्यांचा पुत्र इच्छाराम यानें मागणी घातली असून तिला दुसरी मागणी घालायला येथील धनाराम सावकाराचा मुलगा माणीकरामहि तयार झाला आहे ! आतां गोष्टी या थराला येऊन पौंचल्यानंतर माझ्या मागणीचं प्रकरण लांबणीवर टाकण्यांत अर्थ नाही. आनंदी ही स्वच्छंदी मुलगी असल्यामुळं तिला सून करून घ्यायला आई तर कधींच परवानगी देणार नाही आणि आमचे जमदाग्नि वडील कधींकाळीं माझ्या या कृतीला संमति देतील ही आशाच नको. पण प्रेमाच्या बाबतींत आईबापांच्या आवडीनिवडीवर विसंबून राहण्याचे दिवस आतां उरलेले नाहीत. आतां माझ्या या स्वच्छंदी वर्तनानें बाबा रागावतील आणि मला घरांतून घालवूनहि देतील हें खरें, पण प्रेमाच्या पूर्तीसाठीं मला या संकटाला तोंड देण्यास तयार असलंच पाहिजे. आई थोडे दिवस रुसेल, रागावेल आणि कदाचित् रडतहि बसेल; पण कांहीं दिवस लोटले म्हणजे तिचं हि मन निवळेल आणि ती पूर्ववत् माझ्यावर प्रेम करूं लागेल. पण अशा विचारांत वेळ घालविण्यांत अर्थ नाही. चांगली गोष्ट केव्हांहि तांतडीनंच करावी.

आनंद०—(हळूच त्याच्या पाठीमागून येऊन त्याला हुप् करून हटकतो.) हुप् ! काय हो राजाभाऊ, विचकलांतसे ? आणि कां हो राजाभाऊ, असे तांतडीनें कुठं चाललांत ?

राजा०—(राग आंवरून उसन्या लडिवाळपणानें) ओ हो ! कोणरे तूं ! वाः, तूं तर आमचा आनंदा ! इकडेरे कुठं आलास ?

आनंद०—जिकडे तुम्ही तिकडे मी ! तुम्ही माझे वडील भाऊ ना ? मग तुमच्या पावलावर पाऊल ठेवून मला चालायला नको का ? जसे तुम्ही तसा मी ! तुम्ही जिथं जाणार तिथं मीहि येणार !

राजा०—(स्वगत) म्हणजे हा कारटा माझ्या पाळतीवर आहे वाटतं ? याला आनंदीकडे नेला तर घात करील माझा ! छेः, वाटेल ती युक्ति करून याला वाटेल लवलाच पाहिजे.

आनं०—कांही राजाभाऊ, एवढा विचार कसला करतां ? न्या ना मला तुमच्याबरोबर !

राजा०—(पुनः उसन्या लडिवाळपणानें) बाळ, मी जातों आहे फार मोठ्या कामाला ! तिथं तुझ्यासारख्या लहान मुलांचं कांहीं काम नाही बरं ! जा तूं घरीं. आईला टाकून असं बाहेर भटकूं नये !

आनं०—राजाभाऊ, मी तरी तेंच म्हणतों, आईला टाकून असं बाहेर भटकूं नये. चला घरीं, आई तुमचीच वाट पहात बसली आहे.

राजा०—बरं मग तूं असं कर, तूं पुढं हो, हा मी आलोंच तुझ्या मागून !

आनं०—मग तुम्हीहि असंच करा, तुम्ही आईकडे चला, हा मी आलोंच तुमच्या मागून ! मी तुम्हाला बरोबर घेतल्याशिवाय घरीं जाणार नाहीं. (त्याला अडवतो.)

राजा०—(स्वगत) हे कारटे आडवें आलं आहे, कापून काढूं का याला ? आडवं आलेलं कापून काढावं असं म्हणतात. पण नको, आणखी थोडं याला चुचकारून पाहिलं पाहिजे. (लडिवाळपणानें) बाळ, हा असला हट्ट तुला शोभत नाही. मोठ्या माणसाचं ऐकावं.

आनं०—मी तरी तेंच म्हणतों, मोठ्या माणसांचं ऐकावं आणि आईची आज्ञा मानावी.

राजा०—आतां प्रश्न आहे माझ्या आज्ञेचा, आईच्या आज्ञेचा नव्हे ! (रागानें) आई राहिली घरीं, इथं तुला माझीच आज्ञा मानली पाहिजे. बऱ्या बोलानं घरीं जा.

आनं०—तुम्हीहि बऱ्या बोलानं घरीं चला.

राजा०—जास्त फाजीलपणा करशील तर मी तुला मारीन.

आनं०—खुशाल मारा—जाणार नाही !

राजा०—शोडपीन.

आनं०—खुशाल शोडपा, जाणार नाही !

राजा०—चामडी लोळवीन.

आनं०—खुशाल लोळवा, जाणार नाही !

राजा०—भावाची आज्ञा मोडायला तुला शरम नाही वाटत ?

आनं०—आईची आज्ञा मोडायला जर तुम्हांला शरम वाटत नाही, तर तुमची आज्ञा मोडायला मला तरी शरम कां वाटावी हो ? जसे तुम्ही तसा मी ! तुम्ही आईची आज्ञा मोडतां म्हणून मी तुमचंच उदाहरण गिरवून तुमची आज्ञा मोडतो. खरं सांगा, आतां तरी मी तुमचा धाकटा भाऊ शोभतो की नाही ?

राजा०—कारट्या, तूं माझा भाऊ नाहीस आणि मी तुझा भाऊ नाही. अरे, तूं आम्हांला रस्त्यावर पडलेला सांपडलास—तुझ्या आईबापांचा मुद्दां पत्ता नाही.

आनं०—पण तुमच्या आईबापांचा पत्ता तुम्हांला माहीत आहे ना ? नसला माहीत तर मी दाखवतो त्यांचा पत्ता ! जें ज्याला माहीत नसेल तें त्याला दाखवून ठेवावं, खरं की नाही राजाभाऊ ?

राजा०—कमाल केलीस कारट्या !

आनं०—कमाल केलीत राजाभाऊ !

राजा०—भंडावून सोडलंस मला !

आनं०—भंडावून सोडलंत आईला !

राजा०—जातोस की भडकावूं ?

आनं०—म्हणजे तुम्ही नाहींच ऐकत, होय ना ? ठीक आहे, जातो मी ! पण...पण—तें नाहींच सांगत ! जा तुम्ही खुशाल.

राजा०—हो, हो, जातोच मी, मला काय कुणाच्या बापाची भीति आहे !
(जातो.)

आनंद०—खरंच राजाभाऊ, तुम्ही स्वतःच्या बापाचीहि भीति बाळगीत नाही, मग तुम्ही दुसऱ्यांच्या बापांना काय भिणार? आतां असाच जातों आणि आईला इकडे घेऊन येतों—बरं झालं इथला ठावठिकाणा तरी कळला! (जातो.)
(आंतील महाल दिसू लागतो. इच्छाराम व आनंदी बोलत बसली आहेत.)

इच्छाराम—आनंदी, तुझं खरं प्रेम कुणावर आहे? माझ्यावर, त्या माणक्यावर की त्या राजावर? आम्हीं तिघांनीं तुला मागणी घातली आहे, मग तूं कुणाला वरणार?

आनंद०—इच्छाराम, खरं सांगूं? माझं प्रेम तुमच्यावरच आहे.

इच्छा०—तुझं खरं प्रेम माझ्यावर आहे, खरं ना? मग गंगोदकाची शपथ वहा!

आनंद०—मी वाटेल त्याची शपथ वहायला तयार आहे; पण इच्छाराम, इथं गंगोदक कुठं आहे?

इच्छा०—मी आहे इच्छाराम! मनांत इच्छा करीन तें घडवून आणीन! या कलशांत (मद्याच्या शिशीकडे बोट दाखवून) मद्य आहे असं मूर्ख लोक म्हणतील हें मला माहीत आहे; पण मी, या कलशांत गंगोदक भरलेलं आहे असंच म्हणेन! या कलियुगांतील खरा आनंद म्हणजे तुझ्यासारखी चटकचांदणी आणि या कलियुगांतील अस्सल गंगोदक म्हणजे हें मद्य! वहा, या गंगोदकाची शपथ वहा!

आनंदी०—(स्व०) या वेळीं स्वारी कांहीं तितकीशी शुद्धीवर दिसत नाही, तेव्हां द्यावी यांना थाप आणि लावावं वाटेल! (उघड) इच्छाराम, मी तुमच्याशिवाय इतर कोणालाहि वरणार नाही. (शिशीवर हात ठेवते.)

इच्छा०—ठीक आहे. मी जातों आतां. (जातां जातां) पण लक्षांत ठेव, जर मला इथं तो माणक्या किंवा तो राजा दिसला तर मी त्याला ठार मारीन! आणि त्यांना ठार मारल्यावर तुला सुद्धां या यक्षिणीच्या कांडीनं यमसदनाला पाठवीन! (तिला पिस्तुल दाखवतो.) काय समजलीस?

आनंद०—(कांपत) सर्व कांहीं समजल्यें. इच्छाराम, मी तुमच्याशिवाय इतर कोणालाहि इथं थारा देणार नाही. पण हें पहा, तें पिस्तुल जरा बाजूला धरा, मला बाई, त्याची भारीच भीति वाटते!

इच्छा०—तुला या यक्षिणीच्या कांडीची भीति वाटते हें उत्तम आहे. नीट पाहून ठेवलंस ना ? आतां मी जातो. (परतून) पण हें बघ, तो माणक्या किंवा तो राजा इथं मला आढळतां कामा नयेत. जाऊं मी ? (बरळत निघून जातो.)

आनं०—(सुस्कारे सोडीत) अगबाई, काय पण घाबरून गेल्यें मी ? इच्छारामाशीं कुठून स्नेह जोडला असं मला झालं आहे. मेला एखाद्या वेळीं माझा खून पाडायला सुद्धां कमी करायचा नाही ! आधींच कसाब आणि त्यांत सर्वाधिकान्याचा मुलगा !

माणिकराम—(प्रवेशून) असे ना तो सर्वाधिकान्याचा मुलगा ? त्याला एवढी काय घाबरतेस ? करून करून काय करील तो ?

आनं०—माणिकराम, तुम्हांला माहीत नाही, तो इच्छाराम कुणाचा खून सुद्धां करील ! मला बाई, त्याचा भरंवसा मुळींच येत नाही !

माणिक०—पण माझा भरंवसा येतो ना तुला ? झालं तर ! एकदां तूं माझ्याशीं लग्न लाव म्हणजे त्याची भीति तुला मुळींच बाळगायला नको ! तूं एकदां माझी पत्नी हो मग उडवतों त्याचं चंदन !

इच्छा०—(बाहेरून) आनंदी ! ए आनंदी !

आनं०—अगबाई ! तो कसाब आला वाटतं परतून ? माणिकराम, तुम्ही लपा पाहूं तिथं, नाहीं तर—

माणि०—नाहीं तर तो काय करील ?

आनं०—नाहीं तर तो तुमचा खून पाडून माझाहि खून पाडील ! लपा आधीं, आलाच तो खाटीक !

माणि०—तर मग माझा नाइलाज आहे. तुझ्या आग्रहास्तव लपतों हवा तर !

आनं०—लपाच तर ! आला तो ! (त्याला लपविते.)

इच्छा०—हें बघ आनंदी, तुला पुनः बजावतों, मला तुझ्या घरीं तो माणक्या किंवा तो राजा दिसतां कामा नयेत. ठार मारीन त्यांना आणि मग तुलाहि जिवंत ठेवणार नाहीं ! जाऊं मी ? वहा या यक्षिणीच्या कांडीची शपथ !

आनं०—हैं पहा, मी वहात्यें शपथ; पण ही यक्षिणीची कांडी जरा बाजूला धरा !

इच्छा०—मग जाऊं मी ? (बरळत जातो.)

आनं०—सुटल्यें बाई एकदांची त्या कसाबाच्या हातून ! काय पण भिऊन गेल्यें मी !

राजा०—(प्रवेशून) हे सुंदरी ! भिऊं नकोस, मी तुझें रक्षण करीन, मग तर झालं ना ?

आनं०—हैं पहा, मी तुमच्या पायां पडल्यें, तुम्ही आधीं इथून जा कसे !

राजा०—कां जाऊं मी ? तुझं माझ्यावर प्रेम नाहीं ? हैं बघ आनंदी, माझ्याशीं लग्न करून टाक म्हणजे तुला कुणाचीहि भीति बाळगायला नको ! तुझ्यासारख्या सुंदर तरुणींनीं असं लग्नाशिवाय राहतांच कामा नये. आनंदी, तुझं प्रेम माझ्यावरच आहे ना ?

आनं०—हैं पहा राजाराम ! आज जर मी जिवंत राहिल्यें तर उद्यां तुमच्या प्रश्नाचं उत्तर देईन ! तुम्ही इथून जा पाहूं बऱ्या बोलानं, माझी बोंबडी वळायची वेळ आली आहे !

राजा०—मला वाटतं, तूं त्या बावळट, खुळचट आणि आचरट माणक्याला भिते आहेस ! तो माणक्या दृष्टीला तर पडूं दे, मी त्याला जिवंत पुरीन !

इच्छा०—(बाहेरून) आनंदी, ए आनंदी !

आनं०—आला, तो कसाब आला ! लपा आतां, मेहेरबानी करून लपा तिथं !

राजा०—छद्, नाहीं लपणार ! त्या माणक्यालाच इतकी भित्येस कीं नाहीं ? मी त्या माणक्याला मातीला मिळवायला तयार आहे.

आनं०—नका आतां माझा अंत पाहूं ! मी जिवंत रहावं असं तुम्हांला वाटत असेल तर लपा लौकर ! मी तुमच्या पायां पडूं का ?

राजा०—तर मग नाइलाज आहे. केवळ-केवळ तुझ्या आग्रहास्तव मी लपतो. (लपतो.)

इच्छा०—ए आनंदी ! छद्, विसरलों काय तें ! काय सांगायला आलों मी तुला ! सांग काय तें, नाही तर मारीन तुला ठार ! (तिच्यावर पिस्तुल रेंवतो.)

आनं०—हैं पहा इच्छाराम, तुम्ही जा घरी ! तुम्हीं सर्व कांहीं मला सांगून ठेवलं आहे ! पण हैं पहा, ती यक्षिणीची कांडी बाजूला धरा, मला बाई मारीच भीति वाटते.

इच्छा०—म्हणजे तूं मला भियेस, होय ना ! ठीक आहे तर, जातो मी ! (बरळत जातो.)

आनं०—छेः, मी आज जिवंत राहीन असं कांहीं मला वाटत नाही !

(राजाराम व माणिकराम एकमेकांचे गळे धरून बाहेर येतात.)

माणिक०—राजा, बोल—मीच तो बावळट, आचरट आणि खुळचट नाही का ! तूं मला मातीला मिळवणार, होय ना !

राजा०—हो, हो, तुला मी मातीला मिळवणार आणि आनंदीशीं लग्न करणार !

माणिक०—तुझ्या गळ्याला आनंदी केव्हां लग्नमाळेचा फांस घालील तेव्हां घालील, पण मी मात्र तुला आत्तांच गळा दाबून ठार मारणार आहे. (दोघांची झटापट सुरू होते व ते दोघे झगडत आत जातात.)

आनं०—(घाबरून) अगबाई, हे दोघे आतां एकमेकांना ठार मारणार ! धांवा, धांवा, खून, खून !

इच्छा०—(येऊन) आनंदी, भिऊं नकोस ! ही पाहिलीस यक्षिणीची कांडी ? आँ, तिकडे काय गडबड चालली आहे ? अरे हरामखोरांनो, तुम्हीच नव्हत का ते ? थांबा, तुम्हांलाच ठार मारतो. (पिस्तुल झाडतो.) आनंदी, आतां तूं आनंदानं झोंप घे, मी कुणाला तरी ठार मारलं आहे खास ! पण हैं बघ, माझं नांव कुणाला सांगूं नकोस, नाही तर तुला सुद्धां मी ठार मारीन !

आनं०—हैं पहा इच्छाराम, तें पिस्तुल द्या माझ्याजवळ आणि तुम्ही जा इथून ! ती यक्षिणीची कांडी माझ्याजवळ असली म्हणजे मला कुणाचीहि भीति वाटणार नाही. द्या तें पिस्तुल !

इच्छा०—बरं तर हैं घे, मी जातों ! (बरळत जातो.)

आनं०—आतां असंच करावं, टेलिफोन करून पोलिसांना बोलवावें.
(टेलिफोन करावयास जाते.)

(आनंदी गेल्यावर राजाराम माणिकरामाचें प्रेत घेऊन बाहेर येतो व प्रेत खाली ठेवतो.)

राजा०—(घाबरलेला) अयाई ! हैं काय झालं ? माणिकराम ठार झाला ! पण याला कुणीं मारलं ? याला कुणा तरी दुष्मनानं गोळी घातली, पण तो दुष्मन कुठं आहे ? आतां हा खुनाचा आरोप माझ्यावर तर येणार नाही ? इथं कुणीच दिसत नाही ! ही वेळ पळून जायला बरी आहे. (जाऊं लागतो तों आनंदी पिस्तुल रोंखून त्याला अडवून धरते.)

आनं०—राजाराम, कुठं चाललांत भेकड भागूबाईसारखे ?

राजा०—आनंदी ! आनंदी ! हैं ग काय ? तूंच माझ्यावर पिस्तुल रोंखतेस ? मीं काय केलं ?

आनं०—तुम्हीं माणिकरामाचा खून केलान्त !

राजा०—मीं खून केला आणि तो कशानं ?

आनं०—या पिस्तुलानं !

राजा०—म्हणजे तूं हि माझ्यावर उलटलीस ?

आनं०—मी नाहीं तुमच्यावर उलटल्यें—तुमचं कर्मच तुमच्यावर उलटलं आहे.

राजा०—खरं आहे तुझं म्हणणं ! तुझ्या गोऱ्या गोमट्या थोबाडावर भाळून मी अखेरीस माझंच थोबाड माझ्याच हातानं फोडून घेतलं ! (चिडून) आईला सुद्धां तुच्छ लेखलं, आणि तिची आज्ञा पायांखालीं तुडवून तुझ्यासारख्या एका सुंदर सटवाईची पूजाअर्चा करायला इथं आलों त्याचं प्रायश्चित्त तूं मला असं देतेस काय ? थांब, तुझीच नरडी प्रथम दाबतों, मग पाहतों माझ्यावर खुनाचा आळ कसा येतो तें ! (तिच्या अंगावर धांवून जाऊं लागतो.)

आनं०—दूर व्हा मुकाट्यानं, नाही तर ही यक्षिणीची कांडी तुमच्या पंचप्राणांवरून फिरेल ! राजाराम, तुम्हीच माणिकरामाचा खून केलांत.

यशोदा—(आनंदासह प्रवेष्ट) काय ? माझ्या राजारामानं खून केला ? कशावरून तुम्ही असं म्हणतां ?

आनं०—या भक्कम पुराव्यावरून !

यशो०—राजा, राजा, कायरे केलंस हैं ?

आनंद—राजाभाऊ, शेवटीं तुम्हीं आपला हट्ट पुरा केलात ना ? आई तुम्हांला असले छंद करूं नका म्हणून सांगत होती ना ? मग तिचं तुम्हीं कां ऐकलंत नाही ? आईची आज्ञा.....

राजा०—मीं मोडली आणि त्याचं घोर प्रायश्चित्त भोगण्याची पाळी माझ्यावर आली आहे. आनंदा, मी तुझंही ऐकलं नाहीं, आईचंही ऐकलं नाहीं. किती घोर पातकी मी ?

यशो०—राजा, राजा, तूं माझ्या उदरीं जन्माला येऊन खुनी ठरावंस ना ?

राजा०—आई, पाहिजे तर तुझ्या पायांची शपथ घेऊन सांगतों, मीं खून केलेला नाहीं. कुणी तरी तिसऱ्याच माणसानं हा खून केला, पण त्याचा आळ मात्र माझ्यावर आला ! आई, मी खुनी नाहीं, आनंदा, मी खुनी नाहीं !

आनं०—खोटं बोलतां आहां तुम्ही ! माणिकरामाचा खून तुम्हीं या पिस्तुलानंच केलात ! (पिस्तुल बाजूला ठेवते.)

(पोलीस अंमलदार शिपायांसह येतो.)

अंमल०—तुम्हीं टेलिफोनमधून कळवलंत तोच हा राजाराम होय ना ? आणा तें पिस्तुल इकडे ! (पिस्तुल घेऊन) माणिकरामाचें प्रेत कुठं आहे ?

आनं०—त्या तिथं !

अंमल०—ठीक आहे. (शिपायांस) या खुनी इसमाला गिरफदार करा आणि पंचनाम्याच्या तयारीला लागा. (शिपाई तसें करतात.)

यशो०—बाळ, कायरे तुझी ही स्थिति ?

आनंद—राजाभाऊ, हैं हो काय झालं ? आम्हांला टाकून कुठं हो चाललांत ? तुम्ही गेल्यावर आई रडून रडून आकान्त करील ! राजाभाऊ, हैं हो काय झालं ?

राजा०—आईच्या अवशेषं हैं जहरी फळ माझ्या हातीं आलं ! बाळ, आतां तूच आईची सेवा कर. आई, मी आतां फांसावर चढायला जातो.

यशो०—काय, तू फांसावर चढणार ?

अंमल०—होय, हा तुमचा खुनी पोर आतां फांसावरच लटकणार !

राजा०—होय आई ! मी जरी खरा खुनी नसलों तरी मातृद्रोही आहे—मला अत्यंत घोर अशा मातृद्रोहाचं प्रायश्चित्त भोगलंच पाहिजे. आई, तू मला उदार मनानं क्षमा कर ! आई, हा धे तुझ्या मातृद्रोही पुत्राचा प्रणाम ! आऽऽई ! [पायावर डोकें ठेवावयास जातो, शिपाई त्याला मार्गे खेंचतात.]

पडदा

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ—श्रीविठ्ठलमंदिराच्या बाहेरील बाजू. एका बाजूला राधा वेडेचार करीत बसली असून एक लंगडा भिकारी प्रवेश करतो.)

लं. भिकारी—लंगड्याला पैसा द्या. दया करा, लंगड्यावर दया करा !

एक गृ०—(प्रवेशून) या भिकाऱ्यांनीं अगदीं भंडावून सोडलं बुवा ! रस्त्यानं सरळ जायचीहि सोय उरली नाही. ती तिकडे वेडी ब्याद बसली आहे, तर ही इकडे लंगडी ब्याद उभी आहे. (वेडीस) काय ग सटवाई, काय झालं तुला दगड जमवायला ? बोल, काय हवं तुला ?

राधा०—मला होय ? मला हवा आहे माझा आनंद ! त्याला कुठं तुम्हीं पाहिलांत का हो ? दाना माझा आनंद मला !

गृह०—अग वेडे, ज्याचा आनंद त्याच्याजवळ ! आनंद हा कुणी कुणाला आणून द्यायचा नसतो.

राधा०—नाहीं हो ! माझा आनंद मला सोडून गेल्याला झालीं सहा वर्षे ! दाना मला तो आणून !

गृह०—हो, हो, देतो आणून आनंद ! वेडी कुठली, तुला आनंद हवा आहे ना ? हा पहा तुझा आनंद ठेवलाय खिशांत ! वेडी कुठली !

राधा०—(त्याचा कोट धरून) काय ? माझा आनंद तुमच्या खिशांत आहे ? द्या, द्या ना मला तो !

गृह०—(तिला दूर करून) हद्द, हो दूर ! वेडे, तुझा आनंद तुझ्याजवळच आहे बरं का ? पहा नीट !

लं. भिका०—लंगड्याला पैसा द्या, दया करा, लंगड्यावर दया करा !

गृह०—बरं समज, तुझ्यावर मीं दया केली तर काय होईल रे?

लं. भिका०—तुमच्यावर तो लुल्यापांगळ्यांचा देव लंगडा बाळकृष्ण दया करील बघा !

गृह०—लुच्चा कुठला ! थांब, मीच तुझ्यावर दया करतो आणि तुझा अर्धवट मोडलेला पाय साफ मोडून टाकतो. पळतोस इथून कीं मारूं तुझ्या मोडक्या तंगडीवर एक रट्टा ? (काठी उगारतो व लंगडा भिकारी 'अयाईऽग' करीत धूम ठोकतो.) हा लेकाचा आत्तांपर्यंत लंगडत होता पण काठी उगारतांच सरळ पायांनीं चांऽगला पळत गेला ! श्रीमंतांची गोष्ट तर विचारायलाच नको, पण आतांशा हे भिकारी सुद्धां फार लुच्चे झाले आहेत ! (पाहून) हः, हः, हः ! तो पहा, दूर जातांच लागला पुनः लंगडायला ! हः, हः, हः !

एक चिंध्या पांघरलेली बाई—(प्रवेशून) महाराज, मी बाळंतीण आहे; मुलाला पांघरायला एक फटकूर सुद्धां नाहीं माझ्याजवळ, एक धोतर तरी द्या ! मुलावर दया करा, बाळंतिणीवर दया करा !

गृह०—ही आली तिसरी ब्याद ! आहे भणंग भिकारीण, पण मूल झालं आहे गोंडस ! काय ग ए सटवाई, काय मांडलं आहेस हें ? मूल काय, बाळंत-पण काय, काय आहे काय हा सारा प्रकार—अं ?

भि० बाई०—महाराज, हा देवाचा प्रसाद आहे ! देव प्रसन्न झाला आणि त्यानें माझ्या फाटक्या ओंटींत हें मूल टाकलं बघा ! महाराज, दया करा आणि बाळाला झांकायला एकादें धोतर द्या. मी कशीहि जगेन पण हें लहानगें बाळ थंडीवान्यांत पांघरुणाशिवाय कसं जगेल हो ?

गृह०—काय लेकाची लुच्ची आहे ? म्हणे हें मूल म्हणजे देवाचा प्रसाद आहे ! बाई, 'हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामी' हा सुद्धां देवाघरचाच न्याय आहे बरं ? मुलाला हृदयाशीं कवटाळून धरून रडत बैस आतां ! 'बीज पेरावें तैसें फळ तोडुनि घ्यावें !' (गात जातो. यशोदा, मोलकरीण व आनंद यांसह प्रवेश करते.)

भि० बाई—काय तो मेला निष्ठुर आहे तरी ! मी भिकारीण असून आई

झाल्यें हैं मीं पातकच केलं का ? मीं काय, वाटेल तसे दिवस काढीन पण या लहानग्या बाळानं काय करावं ? बाळ, तुझे हाल झालेले मला कसे पाहवतील बरं ? (रडते.)

आनं०—आई, ती बघ त्या बाळाची आई रडते आहे विचार ना तिला ती कां रडते ती ?

यशोदा—हो बाळ, विचारल्यें बरं तिला ! (भिकारीण) बाई, कां बरं रडतेस अशी ?

भि० बाई०—आईसाहेब, दया करा ! मीं भिकारीण असून आई झाल्यें, हैं मीं पापच केलं का हो ? असंहि समजा कीं, मीं पाप केलं, पण या लहानग्या बाळानं काय केलं ? या माझ्या बाळाचा संभाळ मी थंडीवान्यापासून कसा करूं ? एकादं जुनेर द्या, बाळाला झांकून ठेवल्यें. आईसाहेब, तुमच्या मुलाचे हाल झाले तर तुम्हांला दुःख होतं, मग माझ्या मुलाचे हाल मला उघड्या डोळ्यांनीं कसे पाहवतील बरं ?

यशो०—बाई, तुझं म्हणणं बरोबर आहे. (डोळे पुसून) बाई, हा घे शेला तुझ्या बाळाला पांघरायला. आईचं अंतःकरण आईलाच कळतं ! (शेला देत) घे हा शेला ! (ती नको म्हणते.) कां नको म्हणतेस ?

भि० बाई०—आईसाहेब, हा एवढा मोलाचा शेला माझ्याजवळ सांपडला तर लोक मला चोरटी म्हणतील ! तो शेला तुमच्या मुलासाठी ठेवा आणि माझ्या मुलाला जुनेर द्या !

यशो०—(स्वगत) माझ्या मुलासाठी शेला ठेवून मी काय करूं ? माझा राजा खुनी ठरला आणि त्याला फांशीची शिक्षाहि झाली ! माझा बाळ आतां लौकरच इहलोक सोडून जाणार ! देवा, मुलाची आणि आईची ताटातूट करून तुला तरी काय मिळालं रे ? माझा राजा आतां फांसावर चढणार ! देवा ! देवा !!

भि० बाई०—आईसाहेब, नाही ना एकादं जुनं लुगडं देत मला ? जाऊं ना मी ?

यशो०—बाई, नको जाऊंस ! (मोलकरणीस) मंजुळे, जा घरीं या बाईला घेऊन आणि तिला एक चांगलं जुनं लुगडं दे ! बाई, जा बरं मंजुळेबरोबर !

भि० बाई—आईसाहेब, तुमच्या मुलाला उदंड आयुष्य लाभेल ! माझ्या बाळाची काळजी तुम्ही केलीत, तुमच्या बाळाची काळजी तो देव घेईल !

यशो०—मंजुळे, हिला लुगडं दे आणि हिच्या तोंडांत साखर घाल ! या बाईनं आईच्या प्रेमळ हृदयानंच मला आशीर्वाद दिला आहे. हिच्या तोंडून देव तर बोलला नसेल !

भि० बाई—आईसाहेब, मी भिकारीण असून या बाळाची आई झाल्ये म्हणून लोक मला वाटेल ते अपशब्द बोलून फाडफाडून खाताहेत ! मी जरी भिकारीण असल्ये, लोकांच्या मतानं मी जरी पातकी ठरल्ये असल्ये, तरी मी आई झाल्ये आहे. मला माझ्या बाळाचे हाल कसे बरं पाहवतील ? तुम्हीच सांगा !

यशो०—बाई, बोलूं नकोस आणखी. तुझ्या बोलांनीं माझं हृदय पिळवटून जातं आहे ! जा तूं मंजुळेबरोबर !

भि० बाई—बरं आईसाहेब ! (मंजुळेबरोबर जाते.)

यशो०—बाळ आनंदा, चल जाऊं देवाच्या दर्शनाला ! त्याच्या दर्शनानं कदाचित् माझ्या राजाला उदंड आयुष्य मिळेल !

आनं०—आई, कशाला ग जातेस त्या दुष्ट देवाच्या दर्शनाला ? त्या देवाचं तूं रोज दर्शन घेतेस तरी सुद्धां देवानं राजाभाऊला मरणाची शिक्षा द्यावी ना ? हें बघ आई, त्या दुष्ट देवाचं तोंड सुद्धां पाहूं नकोस ! चल घरी !

यशो०—असं बोलूं नये ! बाळा आनंदा, चल आपण देवालाच अनन्य भावानं शरण जाऊं !

आनं०—बरं आहे, तुझी मर्जी ! मी नांवाचा आनंद आहे ना ? मी तुझी प्रत्येक आज्ञा मानून तुला आनंदच देणार बघ !

राधा०—कोण कुणाला आनंद देणार ? बाळ, तूं यांना आनंद देणार ना ? मग मला कां नाहीं आनंद देत ? बाई, या ना मला माझा आनंदा ! बाई, हा कोण तुमचा ?

यशो०—हा माझा आनंद आहे.

राधा०—काय, हा तुमचा आनंद आहे ? मग बाई, माझा आनंद कुठे

आहे हो ? माझा आनंद मला सोडून गेला त्याला सहा वर्षे झाली ! कुठं बरं असेल तो माझा आनंद ? त्याला मी पाण्यांत शोधलं, दगडांत शोधलं, सर्व ठिकाणीं शोधलं, पण मला तो सांपडला नाही. मग तुमचा हा आनंद देतां का मला ?

यशो०—(स्व०) हा आनंद याच बाईचा तर नसेल ? हिच्या एकंदर बोलण्यावरून मला कांहीं निराळाच संशय येऊं लागला आहे. आतां असंच करावं ! (उघड) बाई, हा घे तुझा आनंद ! (आनंदाला तिच्या हातीं देते.)

राधा०—(आनंदाला कुरवाळीत) बाळ, तुझा स्पर्श होतांच मला आनंदाचं एवढं भरतं कां आलं बरं ? बाळ, तूच माझा आनंद ! काय बरं तुझं नांव ?

आनंद०—माझं नांव आनंद ! आई, ही वेडी अशी ग काय बोलते आहे ?

राधा०—बाळ, मला वेडी कां म्हणतोस ? तुझं नांव जर आनंद असलं तर मी तुझ्यावरून माझे पंचप्राण ओवाळून टाकीन ! बाई, याचं खरं नांव काय तें सांगा ! याला स्पर्श केल्यापासून मला गेल्या सहा वर्षांत घडलेल्या सर्व गोष्टी आठवू लागल्या आहेत. मला आतां वेडी म्हणू नका. या बाळाचं नांव जर आनंद नसेल तर मात्र मला खरोखर वेड लागेल ! बोला, याचं नांव आनंदच आहे का ?

यशो०—होय, याचं नांव आनंदच आहे. त्याच्या गळ्यांत जो तारित होता, त्यांतील चिठीवर आनंद हेंच नांव लिहिलेलं होतं !

राधा०—होय ना ? होय ना ? मग हाच माझा बाळ आनंद ! बाई, मला वेडी म्हणू नका. हा तुम्हांला रस्त्यावर पडलेला सांपडला ना ? होय ना ?

यशो०—होय, मला हा रस्त्यावर पडलेला सांपडला !

राधा०—मग हाच माझा आनंद ! बाळ आनंदा, तूच माझा बाळ आणि मीच तुझी आई ! (त्याचे पटापट सुके घेते.)

यशो०—बाई, चल तिकडे देवळांत म्हणजे सगळं सांगत्यें तुला ! बाई, चल देवाच्या दर्शनाला !

राधा०—तुम्ही म्हणाल तिकडे येत्ये, पण पुनः नाही ना माझा बाळ मला सोडून जाणार ? मला तुमच्याकडे न्या पाहिजे तर, पण माझी आणि आनंदाची

ताटातूट करूं नका. बाळाजवळ रहायला मिळावं म्हणून मी तुमची बटीकसुद्धां
होईन ! (पाय धरून) मला अभय द्याल तरच मी तुमचे पाय सोडीन !

यशो०—बाई, तूं माझ्याजवळच रहा, मग तर झालं ना ? चल तर !
(जातात.)

प्रवेश दुसरा

(अंधारी रात्र. भाग्यदेवता दृश्यरूपानें वावरतांना भास होतो.)

भाग्यदेवता—

यशोगीत

दैवाला जे देव मानिती ते दुबळे जाणा ।
दीनपणा जिंकाया यत्ना देव तुम्ही माना ॥ ५० ॥
गिरिशिखरावरि चढुनी बैसे जेव्हां रविराणा ।
तिमिरहि नासे जगही हांसे । तरच न अवमाना ॥ १ ॥
(देवता निघून गेल्यावर राधा प्रवेश करते.)

राधा०—इतक्या काळ्याकुट्ट अंधःकारांत सुद्धां मला प्रकाश दिसला ! तो
कसला प्रकाश होता बरं ? निराशेच्या अंधारांत चांचपडणाऱ्या अभाग्यांना
आशेचा किरण दाखविण्याकरितां अशा रूपानं भाग्यदेवता तर फिरत नसेल ?

आशागीत

किरण दावि मज आशा कीं । जरि पसरे निराशातम ॥
तोडिन वाटे संकटपाशा ॥ ५० ॥
माता दुःखिता । जरि दिसतां मला ॥
जातें बावरुनी । होतें मी । अति विवशा ॥ १ ॥

मला कसल्या तरी प्रकाशाचा भास झाला हें मात्र खरं ! आतां मनाचा धडा
करावा आणि त्या प्रकाशामागून जावं ! यशोदाबाई माझ्या बाळाच्या माता झाल्या,
तेव्हां त्यांचं तें उपकाराचं ऋण फेडण्याकरितां मला शक्य तो यत्न केल्याच

पाहिजे. ती देवतातुल्य यशोदामाता आज दुःखसागरांत बुडाली आहे. तिच्या एकुलत्या एका मुलाचे, राजारामाचे प्राण मला वांचवितां आले तर मी धन्य होईन ! राजारामाच्या खुनाच्या बाबतींतहि मला इच्छारामाचाच संशय येतो. त्याच संशयाचा छडा लावण्यासाठीं मीं अशा अंधान्या रात्रींहि इकडे येण्याचं घाडस केलं आणि मला अचानक आशेचा किरण दिसला ! तो खरोखरीचाच प्रकाश होता, कीं माझ्या मनाला तसा भास झाला तें एक देव जाणे ! (पाहून) हा कुणाचा आवाज ऐकूं येतो आहे ? आपण जरा बाजूला उभं राहून काय होतं तें पहावं ! (बाजूला उभी राहते. दुसऱ्या बाजूत इच्छाराम येतो व त्याच्यामागून आनंदी येते.)

आनंद०—(इच्छारामाला अडवून धरून) इच्छाराम, मला एकटीला इकडे टाकून तुम्ही कुठं जातां ? मीं तुमच्यावर आंधळ्या प्रेमानं विश्वास ठेवला, त्याचं मला असं प्रायश्चित्त भोगायला लावतां कीं काय ?

इच्छा०—आनंदी, मला जें सुख मिळावयाचं तें मीं मिळविलें ! माझं कार्य झालं, आतां तुझा माझा काय संबंध ? तुला तुझ्या मूर्खपणाचं प्रायश्चित्त भोगलंच पाहिजे. जास्त बोलशील तर तुझी मान मुरगाळून इथं तुला फेंकून देईन ! बस्स, माझ्या इच्छेला येईल तसं मी वागणार !

आनंद०—तुम्ही जर अशा रीतीनं माझा घात करणार असाल तर मीहि माझ्या इच्छेला येईल तसंच वागेन, हें नीट ध्यानांत ठेवा. तुम्हीं माणिकरामाचा खून केल्यांत हें इतक्यांतच विसरल्यांत वाटतं ? तुम्ही जर माझा घात कराल तर मीहि तुमचा घात करीन; आणि राजाराम निर्दोषी असून खरे खुनी इच्छारामच आहेत असं सर्व जगाला ओरडून सांगेन ! खुनी इच्छाराम, एक तर माझा त्याग करूं नका, किंवा फांसावर चढायला तयार व्हा ! खुनी इच्छाराम.....

इच्छा०—छेः, छेः, आनंदी ! आतां तर तुला जिवंत ठेवणं म्हणजे मुद्दाम पदरांत अंगार बांधून ठेवण्यासारखं आहे. मी खरा खुनी आहे हें तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाला माहीत नाही. अर्थात् तुझा नायनाट करण्याशिवाय माझ्या संरक्षणाचा दुसरा मार्गच उरलेला नाही. खुनाचं रहस्य बाहेर फुटूं नये म्हणून

मी याच क्षणीं तुझी मान मुरगाळून टाकतो. तू नाहीशी झालीस म्हणजे माझी चिंताहि नाहीशी होईल. काय ओरडायचं तें ओरडून घे, मी अशी तुझी मान आंवळून.....

(आनंदी ओरडते, इच्छाराम तिची मान आंवळतो.)

राधा०—(किंचाळून) धांवा, धांवा, हा खुनी इच्छाराम आनंदीचा खून करतो आहे !

इच्छा०—अरेरे, घात झाला ! कुणी तरी माझं हें काळं कृत्य पाहिलं वाटतं ! आतां इथून पळ काढण्याशिवाय गत्यंतरच नाही ! (बेशुद्ध झालेल्या आनंदीला खालीं टाकून पळून जातो.)

राधा०—(पुढें येऊन व आनंदीला सावध करून) आनंदी, भिजं नको ! तो खुनी पळून गेला ! चल माझ्याबरोबर, मी तुझं रक्षण करत्यें.

आनं०—कोण तुम्ही ?

राधा०—तें मी तुला घरीं गेल्यावर सांगेन ! चल हळुहळु ! (तिला सांवीरत घेऊन जाते.)

प्रवेश ३ रा

(**स्थळ**—सर्वाधिकारी अचलराम यांचा दिवाणखाना.)

अचलराम—(घंटा वाजवितो. पोलीस अंमलदार येतो त्यास) काय ! राजारामाला पलीकडच्या कोठडींत आणून ठेवलं ?

अंमलदार—होय सरकार !

अचल०—राजारामाला फांशीं देण्यापूर्वी मी त्याच्या मातेच्या विनंतीवरून ही तांतडीची चौकशी करणार आहे. खऱ्या खुनी इसमाचा शोध लागेल तर त्यांत माझ्या न्यायनिष्ठुर हृदयाला आनंदच होईल. मी इशारा देईन त्या वेळीं तुम्ही राजारामाला इथं हजर करा.

अंमल०—होय, सरकार ! (सलाम करून जातो.)

अचल०—आज माझ्या न्यायनिष्ठुर हृदयाच्या परीक्षेची वेळ आली आहे यांत शंकाच नाही. राजारामावर खुनाचा आरोप आला आणि तो पुराव्यानं सिद्ध झाल्यामुळं मला त्यास फांशीची शिक्षा द्यावी लागली. पण राजारामाच्या आईनं, फांशीची शिक्षा प्रत्यक्ष अमलांत येण्याच्या पूर्वी एकदां माझी मुलासमक्ष मुलाखत मागितली आणि मलाहि तिची विनंती अमान्य करतां येईना ! माणिकरामाचा खून राजारामानं केला नाही, असा सबळ पुरावा ती दाखल करील तर त्यांत न्यायाच्या कार्याला मदतच होणार आहे. फांशी जाणाऱ्या मुलाच्या समक्ष आईची भेट घेणं म्हणजे एक दिव्यच आहे म्हणायचं ! परमेश्वरा, मला या दिव्यांतून पार पडण्याचं सामर्थ्य दे. यशोदाबाई, सर्वोना घेऊन इकडे या. (यशोदा, राधा, आनंदी व आनंद बाहेर येतात.) बसा तिथं. (तीं बसल्यावर) यशोदाबाई, राजारामानं खून केला नाही हें तुम्ही कशावरून म्हणतां ?

यशो०—कारण राजाराम हा माझा, या प्रेमळ मातेचा, मुलगा आहे—तो खुनी असणं शक्य नाही. शिवाय खरी हकीकत सांगायला आनंदी तयार आहे.

आनंदी—ज्यानं माणिकरामाचा खून केला तोच शेवटीं माझ्यावर उलटला व मलाहि ठार मारायला तयार झाला ! त्या वेळीं राधाबाईंनीं किंकाळी फोडली नसती तर मी त्या कसाबाच्या हातून ठार झालें असतें.

अचल०—असा कोण तो कसाब ?

आनंदी—(भीत भीत) सरकार, पण मीं त्याचं नांव सांगितलं तर मला न्याय मिळेल का ?

अचल०—त्याविषयीं निःशंक ऐस. तो कसाब जरी प्रत्यक्ष माझा मुलगा असला, तरीहि मी त्याला फांसावर चढवीन ! बोल त्याचं नांव !

आनंदी—त्याचं नांव—त्याचं—नांव...(इकडे तिकडे घाबऱ्या नजरेनं पाहते.)

राधा०—आनंदी, त्या कसाबाचं नांव घ्यायला एवढी कचरतेस कां ? मी सांगतें त्याचं नांव ! (इच्छाराम समोर येऊन उभा राहतो व तीक्ष्ण दृष्टीनं त्यांच्याकडे पाहतो.)

आनंदी—अगबाई ! हैं कोण ? हैं कोण ? (मूर्च्छित पडते. यशोदा तिला सांवरते.)

राधा०—(धीटपणानें पुढें होऊन) त्याचं नांव इच्छाराम ! हाच तो खुनी ! याच कसाबानं माणिकरामाचा खून केला.

अचल०—काय ? माझा मुलगा इच्छाराम खुनी आहे ?

इच्छा०—काय, मी खुनी आहे ?

राधा०—हो, हो, नीच कसाबा ! तूच खुनी आहेस ! तूं मला फसविलंस, आनंदीला फसविलंस आणि माणिकरामाचा खून केलास !

इच्छा०—म्हणजे तुला वाचा फुटली तर ?

राधा०—मला नाही वाचा फुटली, खुनालाच वाचा फुटली !

इच्छा०—तर मग ती वाचा मी बंद करून टाकतो. (तिच्या अंगावर धांवून जाऊं लागतो तों अचलराम पुढें होऊन त्याला अडवतो.)

अचल०—खुनी बदमाषा, मागें हो. पहिला खून, दुसरा खून केल्यानं पचत नसतो, हें ध्यानांत ठेव. अंमलदार, इकडे या आणि या खुनी बदमाषाला गिरफदार करा.

इच्छा०—काय ? तुम्ही माझे प्रत्यक्ष वडील असून सुद्धां तुम्हीच मला गिरफदार करून फांसावर लटकवणार ?

अचल०—न्यायनीतीला अनुसरून मला योग्य ती गोष्ट न्यायनिष्ठुरपणानं केलीच पाहिजे. इच्छाराम, या वेळीं मी तुझा पिता म्हणून तुझ्यापुढें उभा नसून, न्यायनिष्ठुर सर्वाधिकारी म्हणून उभा आहे. तुला फांसावर चढवणं हेंच माझं या वेळचं कर्तव्य होय. (अंमलदार येतो त्यास) अंमलदार, पहातां काय ? पकडा या खुनी बदमाषाला ! (अंमलदार त्यास पकडतो.)

इच्छा०—बाबा, आज जर माझी आई जिवंत असती तर तिनं तुमची करुणा भाकून मला फांसावरून सोडविलं असतं ! (निराशेनें) शेवटीं पिता तो पिता आणि माता ती माता, हेंच खरं.

अचल०—होय, पिता तो पिता आणि माता, ती माता हेंच खरं. तुझी माता तुला लहानपणींच इथं टाकून स्वर्गलोकाला निघून गेली. तिच्या प्रेमळ

शिकवणीचा लाभ तुला मिळाला नसल्यामुळंच तूं असा बेफामपणानं वागूं लागलास, आणि शेवटीं खुनी निघालास ! आतां तुझ्या पापकृतीचं प्रायश्चित्त तुला भोगलंच पाहिजे. अंमलदार ! या खुनी इच्छारामाला अंधारकोठडींत कोंडून ठेवा आणि योग्य हुकूम हातीं पडतांच त्याला फांसावर लटकवा. अंमलदार, राजाराम निर्दोषी आहे, त्याला बंधमुक्त करा.

इच्छा०—म्हणजे मला आईची प्रेमळ शिकवण न मिळाल्यामुळे हें प्रायश्चित्त भोगावं लागतं आहे तर ? बाबा, हा घ्या माझा अखेरचा प्रणाम—मी स्वर्गस्थ आईच्या दर्शनासाठीं स्वर्गाकडे जावयाला निघालों आहे. (अंमलदार त्याला घेऊन जातो.)

अचल०—यशोदाबाई, आतां तरी योग्य तोच निकाल झाला ना ?

यशो०—होय महाराज, मी आपल्याला धन्यवाद देते.

राजा०—(प्रवेशून) आई, आई, मला फांसावरून कोणी ग सोडविलं ?

यशो०—आनंदाच्या आईनं ! राजाराम, राधाबाईची मदत मिळाली नसती तर तूं दोषी ठरून फांसावरच लटकला असतास !

राजा०—राधाबाई, मी तुम्हांला अभिवादन करतो. (तिला नमस्कार करतो.)

राधा०—राजाराम, शतायुषी व्हा ! आईच्या अंतःकरणानं ज्यांनीं माझ्या आनंदाचा संभाळ केला त्या तुमच्या यशोदामातेची कधीं अवज्ञा करूं नका ! आजपासून तुमची आई हाच तुमचा देव !

आनंद—राजाभाऊ, आतां तरी तुम्ही आईचा उपदेश लक्षांत ठेवाल ना ?

राजा०—होय बाळ ! आजपासून मी आईलाच दैवत मानून तिची अनन्य भावानं भक्ति करणार ! (यशोदेला वंदन करून) आई, तूंच माझं दैवत ! मला आपला आशीर्वाद दे.

यशो०—बाळ, शतायुषी हो बरं. (आशीर्वाद देते.)

राधा०—सर्वाधिकारीमहाराज, सर्व स्त्रीजातीतर्फें मला आपल्या चरणीं अशी विनंती करावयाची आहे कीं, मत्पदावर आरूढ झालेल्या स्त्रियांचीं

हृदयें विदीर्ण होणार नाहीत अशा तऱ्हेची सद्य परिस्थिति समाजांत निर्माण करा आणि दुर्दैवी मातांच्या शिव्याशापांपासून समाजाचा बचाव करा. आमच्या हिंदुसमाजानं तरुण विधवांच्या सभोंवतीं अन्यायी रुढीचं कांटेरी कुंपण घालून, गेलीं शेंकडों वर्षें, त्यांचा चोहों बाजूंनीं कोंडमारा चालविला आहे. पुनर्विवाहाचा नवा मार्ग स्वीकारणाऱ्या विधवांकडेहि समाज तुच्छतेनंच पहातो आणि त्यामुळं विधवा स्त्रिया नवा धर्ममार्ग आक्रमण्यालाहि धजत नाहीत. शेवटीं, मोहाला बळी पडून तरुण विधवा आडमार्गाला लागतात आणि फर्शी पडतात. त्या माता झाल्यावर त्यांची अगदीं असह्य अशी विटंबना होते आणि शेंकडों नव्हे तर हजारों आणि लाखों विधवा-माता केवळ विटंबना टाळण्यासाठीं, एक तर परधर्माचा आश्रय करतात अगर बालहत्यारी बनतात. ज्या विधवा बालहत्यारी बनतात त्यांचे मूक शिव्याशाप हिंदु समाजाच्या मार्थी बसल्याशिवाय रहात नाहीत. महाराज, तुमचा समाज विधवामातांची विटंबना करून आणखी किती दिवस हे शिव्याशाप घेणार ? विधवा पापिणी ठरल्या तरी त्यांना मातेचं हृदय नसतं असं थोडंच आहे ? वाटल्यास प्रथमच आम्हां विधवांचे गळे दाबा, पण आम्हांला जिवंत ठेवून आमचीं मातृहृदयें चरचरां चिरूं नका ! तुमच्यासारख्या अधिकारी माणसांना विधवांच्या प्रश्नाकडे, मातृहृदयाच्या या नव्या दृष्टीनं, पाहण्याची सुबुद्धि होवो हीच त्या आदिशक्ति जगन्मातेच्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे.

प्रार्थनागीत

परम विमल शोभे या जर्गी एक माता ।
 सुखद शुभद जाणा मातृप्रेमाचि त्राता ॥
 सुजन ! चिरं नका हो मातृचित्ता कधींहि ।
 अद्य जनसमाजा दुर्गति घोर पाहीं ॥ चाल ॥
 मातृमनाला कधि न दुखवा ।
 सद्य कृतीनें त्या सुखवा ॥
 जरि कुणी पतिता माता झाली ।
 तरिहि मन तिचें ना तुडवा ॥ १ ॥

तरुण पिढी

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(नान्दीला सुरुवात होणार असें समजून वाद्यवादनाला सुरुवात होते, इतक्यांत

पांडुरंग प्रवेश करतो. आंतील बाजूस शाळेचा देखावा दिसत असतो.)

पांडुरंग—थांबा, थांबा, इतक्यांत वाजवायला सुरुवात करूं नका. मी रंगमास्तरांचा डोळा चुकवून इकडे रसिकांशीं दोन बोबडे बोल बोलण्यासाठीं आलों आहे. नाटक सुरू व्हायला अजून अवकाश आहे. एकदां नाटक सुरू झालें म्हणजे मला रसिकांशीं कोण बोलूं देणार ? रसिकजनहो, मी आधीं तुम्हांला वंदन करतो. तुम्ही माझं कौतुक करतां, तुम्ही माझ्यावर प्रेम करतां, म्हणून मी तुम्हांला देवाच्या ठिकाणीं मानतो. अण्णांनीं माझ्यासाठीं ' तरुण पिढी ' या नांवाचं नाटक लिहिलें असून त्यांत मला पांडुरंगाचा पार्ट दिला आहे. पांडुरंग हें मोठं गोड नांव आहे, नाही ? कुणी मला राम म्हणतात, कुणी मला राम्याहि म्हणतात, पण तुम्ही मला जॅकी कूगन म्हणतां ! पण हा कोण जॅकी कूगन बुवा ? बहुधा हा माझ्यासारखाच एकादा हुषार नट असावा ! मला लोक जसे जॅकी कूगन राम आपटे म्हणत असतात तसें त्याला लोक राम आपटे जॅकी कूगन म्हणत असतील ! आतां बोला, माझ्या डोक्यांत अक्कल आहे कीं नाही ? (हंसून व डोक्याला बोट लावून) अगदींच कांहीं ठणठणीत मडकं नाही हें ! (शाळेची घंटा वाजते.) ठण्ठणण ! अरेच्या, घंटा झाली, आतां मला पांडुरंग बनून शाळेंत गेलंच पाहिजे. पण हो, एक गोष्ट सांगायला

विसरलों. लोक मला विचारतात कीं रामा, तूं नाटकांत एवढे पाटे करतोस तें तुला त्यांतलं कांहीं कळतं कारे ? खरं सांगूं ? मला पाटींतलं कांहीं कळो वा न कळो, माझा पार्ट चांगला झाला म्हणजे भाऊ मला कुरवाळणार, अण्णा माझी पाठ थोपटणार आणि काकू माझी दृष्ट काढणार—एवढं तरी मला कळतंच कळतं ! (पाहून) अरे पण हें काय ? शाळा सुद्धां सुटली वाटतं ? म्हणजे मघांशीं जी घंटा वाजली, ती शाळा सुरू होण्याची कीं सुटण्याची ? हे आलेच गुरुजी इकडे, शाळा सुटली हेंच खरं ! बोलतां बोलतां कसा वेळ जातो तो पहा ! आतां गुरुजी मला खास म्हणणार, पांड्या लेका, कसारे मठ निघालास असा ?

(विद्याधर गुरुजी एका मुलीसह प्रवेश करतात.)

विद्या०—पांड्या लेका, कसारे मठ निघालास असा ? शाळा सुद्धां सुटली आणि आतां तूं शाळेंत यायला निघालास ? काय म्हणावं तुला ?

पांडु०—(स्वगत) गुरुजी मला मठ म्हणतात, पण ते पुढं काय बोलणार तें मी आधींच ताडलं. तेव्हां आतां मठ कोण ? मी कीं हे...

विद्या०—मठ लेकाचा ! कसा घुम्यासारखा उभा आहे ! पांड्या, तुझ्यापेक्षां ही तुझ्या शेजारची सुशी शंभर पटीनें चांगली ! अरे चांगला पुरुषाच्या जन्माला आलास, निदान बायकांइतका तरी शहाणपणा दाखव ! किती चांगली मुलगी आहे ही ! शाळेंत वेळेवर येते, अभ्यास चोख ठेवते आणि सालसपणानं वागते. काय जगाची उलटी गति झाली पहा ! मुलांपेक्षां मुलीच हुषार ! या मुली शिकू लागल्या नव्हत्या तोंपर्यंत पुरुषांची भरली मूठ सव्वा लाखाची होती, पण आतां ती उघडी पडली हेंच खरं ! अरे पांड्या, स्वतःजवळची अकलेची पुंजी संपली असली तर सुशीजवळून तरी थोडी उसनवार मागून घे. आजच्या पुढारलेल्या काळांत बायकांजवळ अकल शिकण्यांत मुर्छीच कमीपणा नाही ! जें पुरुषांना कळत नाही तें त्यांनीं न लाजतां खुशाल स्त्रीजातीपासून शिकावं !

पांडु०—पण गुरुजी, सुशी ही माझी शेजारीण आहे, वैरीण आहे. तिच्याशीं बोलायला माझ्या वडिलांनीं मला सक्त मनाई केली आहे.

विद्या०—म्हणजे ? तुझे वडील असाच का शेजारधर्म पाळतात ? शेजारी हा वैरी कसा आणि कां ?

पांडु०—सुरीचे वडील माझ्या वडिलांचे वैरी आहेत, सुरीची आई माझ्या आईची वैरीण आहे, अर्थात् एका आईबापांच्या मुलानं दुसऱ्या आईबापांच्या मुलीशीं वैरच धरलं पाहिजे !

विद्या०—हं तूं काय बोलत आहेस तें माझ्या नाहीं डोक्यांत शिरलं ?

पांडु०—(स्वगत) मी इतकं स्पष्ट बोललों तरी यांच्या डोक्यांत प्रकाश पडत नाहीं आणि असे हे गुरुजी मलाच मठ म्हणतात ! कां ? आहे कीं नाहीं गंमत ?

विद्या०—बरं तें कांहींहि असो ! पांडुरंगा, ही सुरी तुझी शाळासोबतीण आहे, तिच्याशीं तुला भांडतां येत नाहीं. तूं सुरीलेचा भाऊ आणि सुरीला तुझी बहीण !

पांडु०—गुरुजी, तुमचा उपदेश शाळेपुरता खरा आहे. मी शाळेंत असेपर्यंत तिच्याशीं भांडत नाहीं; पण शाळेच्या बाहेर पडलों कीं, झालों तिचा वैरी ! संधि साधून तिला मी मारतों, बोचकारतों, निदान दुरून लहानसा दगड तरी तिच्यावर फेकतों.

विद्या०—हो का ग सुरी ? शाळेच्या बाहेर हा पांड्या तुझ्याशीं असा कां वागतो ?

सुरी—होय गुरुजी ! मी पांडूची खोडी कधीं कधीं सुद्धां काढीत नाहीं, पण तोच माझ्याशीं अस्सा वांकडेपणानं वागतो !

गज्जल

मज द्वेष नाहिं ठावा । धरितें न वैरभावा ॥

खोडी कशी करावी । मज ठाऊकेंहि नाहीं ॥ ध्रु० ॥

कटु बोल बोलुनीयां । दुखवीत नाहिं कवणा ॥

रुचतें न जें मनाला । तें बोलुं मी कशाला ॥ १ ॥

विद्या०—पांड्या, लेका ! कसारे मठ निघालास असा ? शेजारधर्म म्हणजे वैर नव्हे हें सुद्धां तुला कळूं नये ना ?

पांडु०—गुरुजी, खरं सांगूं ? सुरी बिचारी गरीब मुलगी आहे. तिच्याशीं वैर करूं नये हें मला कळतं, पण बाबा मला वैर करायला शिकवतात ना ? आतां तुम्हीच सांगा, मी काय करावं बरं ?

विद्या०—पांडु, मी सांगतों तुला काय करायचं तें. तूं आणि सुरी दोघां

माझ्या शाळेत शिकतां ! तुम्ही एकमेकांशीं मुळींच भांडतां कामा नये. सुशे, नाही ना तूं पांडूशीं भांडणार ?

सुशी—गुरुजी, मी पांडूशींच काय, पण कुणाशींच भांडत नाहीं—मला कसं तें भांडतांच येत नाहीं. हा पांडु कधीं घरीं पेन्सिल विसरून शाळेत आला तर मी हळूच दांतांनीं आपली पेन्सिल मोडून त्याला एक तुकडा देतें, आणि मधल्या सुटीत पांडूला माझ्या डब्यांतला अर्धा लाडू दिल्याशिवाय रहात नाहीं. आज हा शाळेत आला नाहीं म्हणून मी त्याच्या वांटणीचा अर्धा लाडू तसाच या डब्यांत ठेवून दिला आहे बघा ! पांडु, या डब्यांतला अर्धा लाडू खाऊन टाक पाहूं—(डबा देऊं लागते.)

पांडु०—छेः, छेः, छेः, छेः, लाडू खाईन पण शाळेत असतांना ! शाळेच्या बाहेर तुझ्या डब्यांतला लाडू खाण्याबद्दल मला माझ्या वडिलांचा हुकूम नाही ! ऊं हूं, नको मला तो लाडू !

सुशी—पहा गुरुजी तुम्हीच ! पांडू माझा अपमान करतो आहे !

पांडु०—हो, हो, करणारच तुझा अपमान ! मला माझ्या वडिलांचाच तसा हुकूम आहे ! इथं गुरुजी आहेत म्हणून तुझा नुस्ता अपमानच केला, पण इथं जर गुरुजी नसते तर मी हाच डबा तुझ्या हातांतून हिसकावून घेऊन तुझ्या टाळक्यांत मारला असता आणि घराकडे पळून गेलों असतों ! सुशे, गुरुजी आहेत म्हणून वांचलीस बरं !

विद्या०—असो, एवढी तरी गुरुजींची लाज बाळगतोस म्हणायचा ! पांडु, तुझ्या डोक्यांत वैराचा रोग शिरला आहे, पण तो अजून असाध्य स्थितीला पोचलेला दिसत नाहीं. पांडु, तूं जोंपर्यंत आमच्या शाळेत येत आहेस तोंपर्यंत तरी तुला सुशीशीं—तुझ्या शाळासोबतिणीशीं—वैरभावानं वागतां कामा नये. पांडु, माझ्या शिष्यांनीं आपापसांत मुळींच भांडतां कामा नये. पांडु, तुला माझी शपथ आहे, देवाची शपथ आहे ! पांडुरंगा, माझ्या शिष्या, हा वे तुझ्या हातांत डबा—(डबा देतात). आतां डबा उघडून लाडू खा पाहूं ! कचरूं नकोस, भिऊं नकोस, कुणी तुला खात नाहीं, खा तो लाडू, मी आहे ना तुझं रक्षण करायला इथं उभा ! हूं, खाऊन टाक तो लाड ! हं. बाळ माझा तो, किती शहाणा आहे पण !

पांडु०—(कांपण्या हातानें लाडू तोंडाकडे नेत) पण गुरुजी, बाबांना माहीं ना हें कळणार ? खाऊं ना लाडू ?

धनाजी—(पुढें येऊन) पांड्या, पांड्या, दे तो लाडू फेंकून ! हें चांगलं नाहीं ! तो लाडू माझ्या हाडवैऱ्याच्या घरचा आहे—तो तूं खातां कामो नये. माझं आणि त्या कारटीच्या बापाचं वैर आहे हें तूं विसरलास कसा ? बाप-जाद्यांचं वैर तुला पुढं चालवलंच पाहिजे. फेंकून दे तो लाडू ! (त्याच्या हातांतला लाडू उडवून देतो.)

विद्या०—काय हें धनाजी ? तुमच्या मनांतल्या जीर्ण झालेल्या वैरभावना या मुलांच्या कोंवळ्या मनांत कां भरवून देतां ? नका असा अविचार करूं ! मुलांच्या कोंवळ्या अंतःकरणांत भलत्या भावना न शिरतील अशी काळजी तुम्ही घ्यायला नको का ? तुमचीं जुन्या पिढींतील वैरं तरुण पिढीच्या मनांत कां पेरून ठेवतां ?

धनाजी—आमची परंपरा यांनीं अखंड चालवावी म्हणून ! गुरुजी, तुम्हांला आमच्या वैराची गोम माहीत नाहीं. आम्ही धनवंत आणि आमचे शेजारी मानवंत यांचं वैर गेल्या कित्येक पिढ्यांचं आहे. धनवंत हे मानवंतांचे अनेक पिढ्यांचे वैरीच आहेत. पांडूचे आणि सुशीचे खापरपणजोबा यांचं वैर—आजन्म टिकलं ! इतकंच काय, पण तेव्हांपासूनचें वैर आम्हीं—त्यांच्या वंशजांनीं—या घटकेपर्यंत चालू ठेवलं आहे. आम्ही धनवंत, आमचे शेजारी जे मानवंत त्यांचं सदासर्वकाल वैरच करतो. एक धनवंत किंवा दुसरे मानवंत रसातळाला पोचतील तेव्हांच हा वैराग्नि कायमचा विझेल ! माझ्या वडिलांनीं आपल्या वडिलांचा कित्ता गिरवला आणि मीहि माझ्या वडिलांचा कित्ता गिरवतो आहे. आतां ही जुन्या पिढीची परंपरा नव्या पिढीनं चालवावयास नको काय ? पांडू, तूं धनवंतांच्या कुळांत जन्माला आला असून सुशी ही मानवंतांच्या कुळांत जन्मलेली मुलगी आहे. पांडुरंगा, धनवंता, तुला जर तुझ्या कुळाचा अभिमान वाटत असेल तर सुशीचा—या मानवंतीचा द्वेषच कर.

विद्या०—धनाजी, तुम्हांला मी विनवून सांगतां कीं, हें द्वेषाचें विष तरुण पिढीच्या मनांत भरवूं नका ! पांडू आणि सुशी यांना एकमेकांविषयीं मुळींच द्वेष वाटत नाहीं. त्यांना गुण्यागोविंदानें नांदूं द्या, म्हणजे तुम्ही कित्येक पिढ्या

चालविलेली ही द्वेषाची परंपरा तुमच्या पुढच्याच पिढीत नष्ट होईल. म्हणून म्हणतो, तरुण पिढीच्या मनांत नका हें विष भरवू !

धनाजी—गुरुजी, शाळेतले शाळुंक्ये तुम्ही, शाळेतच काय ते उपदेशाचे दिवे लावा ! शाळेच्या बाहेर तुमच्या शहाणपणाची दिवटी पाजळू नका.

विद्या०—पण माझ्या शाळेतलीं मुलें वाईट वर्तनाचीं निघालीं तर तें मला लंछनास्पद नाही का ? मला माझ्या शिष्यांच्या शीलाची काळजी घेतलीच पाहिजे.

धनाजी—गुरुजी, जास्त बडबड करून माझें पित्त भडकवू नका ! शाळेच्या चार भिंतीआड बसून मुलांमुलींना र-ट-फ करायला शिकवणं हें तुमचं काम, तुम्ही नका शीलाबीलाच्या भानगडीत पडू ! धनवंतांचं शील धनवंतं संभाळतील आणि लैकरच मानवंतांना रसातळाला पोंचवतील !

मानाजी—(दुसऱ्या बाजूने प्रवेशून) आणि मानवंतांचं शील मानवंत संभाळतील आणि लैकरच धनवंतांना मातीला मिळवतील ! धनाजी, तुम्ही माझे पिढीजाद वैरी असून माझ्या मुलीला धमकी देतां ? कांहीं झालं तरी सुशीला ही या मानवंताची मुलगी आहे, ती तुम्हां धनवंतांचा द्वेषच करणार ! गुरुजी, तुम्ही पांडुरंग धनवंत आणि सुशीला मानवंत या दोघांचेहि गुरुजी आहांत ना ? मग धनाजी धनवंताला माझ्या मुलीवर असं गरळ कां ओकू देतां ?

धना०—गप्प बैस मानाजी ! मी तुला पुरून उरेन, समजलास ?

माना०—गप्प बैस धनाजी ! मीहि तुला पुरून उरेन—समजलास ?

विद्या०—तुम्ही दोघेहि गप्प बसा. ही एकमेकांना पुरण्याची भाषा तुमच्यासारख्या थोरांमोठ्यांच्या तोंडीं शोभत नाही. जुना वैराग्नि पिढ्यान् पिढ्या धुमसत ठेवून एकमेकांचा निष्कारण द्वेष करणं चांगलं नाही. तुम्ही एकमेकांचा द्वेष कां करतां ?

धना०—माझे पणजोबा मानाजीच्या पणजोबाचा द्वेष करीत होते म्हणून !

माना०—आणि माझेहि पणजोबा या धनाजीच्या पणजोबाशीं वैर करीत होते म्हणून !

विद्या०—तुम्हा दोघांच्या पणजोबांच्या काळीं एकमेकांबद्दल वैर वाटण्या-सारखं एखादं कारणहि घडलं असेल हें मलाहि कबूल आहे. पण तें जुनं कारण पिढ्यान् पिढ्या जिवंत ठेवणं बरं नाही. मेहेरबानी करा आणि द्वेषभाव सोडून

द्या, निदान तुमच्या जीर्ण झालेल्या अंतःकरणांतला द्वेषभाव या कोंवळ्या मनाच्या तरुण पिढीला तरी पडवूं नका !

धना०—गप्प बसा पंतोजीबुवा ! आम्हांला आमचं हित कळतं बरं कां ?

माना०—पंतोजीबुवा, चांगली भांडणाची पर्वणी आली आहे, आम्हांला पोटभर भांडून घेऊं द्या. तुम्ही गप्प बसून आमच्या भांडणाची एक मौज तरी पहा, किंवा तुम्हांला ही मौज पहावतच नसेल तर इथून चालते व्हा !

विद्या०—बरं आहे, जातो मी ! (जातां जातां) बाळांनो, तुम्ही माझाच उपदेश लक्षांत ठेवा—आपापसांत भांडूं नका ! तुम्ही कधीं विनाकारण एकमेकांचा द्वेष कराल तर तुम्हांला माझी शपथ आहे, देवाची शपथ आहे. (जातां जातां) परमेश्वरा, या तरुण पिढीला तरी प्रेममय जीवन कंठण्याची सुबुद्धि दे. (जातो.)

धना०—मानाजी, गेला तो शाळुंक्या ! आतां बोल काय तें !

माना०—धनाजी, वायफळ बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? करायचं तें करूनच दाखवीन !

धना०—बरं, बरं, करून दाखव, मीहि पाहून घेईन !

माना०—लक्षांत ठेव कीं, मी तुला मातीला मिळवीन तरच मानवंताचं नांव सांगेन.

धना०—आणि तूंहि लक्षांत ठेव कीं, मी तुला मातींत मिसळीन तरच धनवंताचं नांव लावीन !

माना०—ठीक आहे, सुशे, चल घरीं ! उद्यांपासून तुला पांढ्याची शाळा बंद !

सुशी०—पण बाबा, शाळेनं काय केलं ?

माना०—काय म्हणतेस ? शाळेनं काय केलं ? अग, शाळांनींच तर सगळा सांवळा गोंधळ केला ! या शाळा नसत्या तर बरं झालं असतं ! सुशे, चल घरीं सुकाट्यानं ! (तिला ओढीत नेतो.)

धना०—पांडु, चल घरीं, उद्यांपासून तुलाहि सुशीची शाळा बंद ! पांडु, ऐकलंस ना नीट ? कळलं ना सारं ?

पांडु०—ऐकलं सारं. पण बाबा, खरं विचाराल तर मला कांहीं एक कळलं नाही. सुशी किती चांगली मुलगी आहे ? तिच्याशी मी कां हो मांडूं ?

धना०—म्हणे कां मांडूं ? मी सांगतो म्हणून ! चल घरीं, तुला परंपरा-धर्माची नीट शिकवण देऊन ठेवतो. चल, (त्याला ओढून नेतो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—रस्ता. सोकाजी प्रवेश करतो.)

सोकाजी—नवरा मरो कीं नवरी मरो, जो पेटलेल्या चितेवरसुद्धां आपली विडी पेटवून घेईल तोच खरा सोकाजी ! (विडी पेटवितो.) मी उत्कीप्रमाणे कृतीचाहि सोकाजीच आहे. ‘ बोले तैसा चाले त्याचीं वंदावीं पाउलें ’ हें संतांचं वचन माझ्यासारख्या सोकाजीला उत्तम लागूं पडतं. एखाद्याच्या घराला आग लागली आणि ते जर थंडीचे दिवस असले तर मी खुशाल त्या घराच्या आगीशीं शेकत बसेन ! आम्हां सोकाजींची कुणीकडून तरी चैन चालली म्हणजे झालं ! आग लावायलाहि आमची तयारी आणि आगीत तेल ओतायलाहि आमची तयारी ! धनवंत आणि मानवंत या दोन घराण्यातलं वैर बऱ्याच पिढ्यांचं आहे. हा वैराग्नि, माझ्यासारख्या सोकाजींनीं त्यांत तेल ओतण्याचं सत्कर्म चालू ठेवलं नसतं तर, केव्हांच विझून गेला असता ! धनवंत आणि मानवंत यांच्यातील वैराग्नि विझू न देण्यांतच माझं हित आहे. धनाजी धनवंताची मुलगी केतकी जर माझ्याशीं लग्न करायला कबूल होईल तर माझ्या चैनीच्या सागराला कधींच ओहोटी लागायची नाही. माझी उसनी ऐट पाहून धनाजी मला जांवई करून घ्यायला तयार झाले आहेत. पण उपयोग काय ? ती फटाकडी पोर केतकी कुठं माझ्याशीं लग्न करायला तयार होते आहे ? खरंच, मी जर धनाजींचा जांवई झालों असतो तर काय बहार उडाली असती ? श्रीमंताचा जांवई म्हणजे आयत्या विलावरचा नागोबाच तो ! मी नागोबा बनून केतकीभोंवतीं घिरट्या घालतो आहे, पण ती पोर कांहीं मला दाद लागूं देत नाही. ती दुसऱ्या

कोणाच्या प्रेमजालांत तर अडकली नसेल ? धनाजीच्या केतकीभोंवतीं घुटमळणारा तो नागोबा जर माझ्या हातीं लागेल...ओहो ! बोलाकुलाल गांठच पडली की ! ही केतकीच इकडे कुणा मित्राबरोबर गप्पागोष्टी करीत येते आहे. स्यांच्यावर चोरटी नजर ठेवण्यांतच तूर्त शहाणपणा आहे.

(बाजूला जाऊन उभा राहतो.)

केतकी—(मोहनासह प्रवेशून) मोहन, आपण दोघांही धर्ममंडळांत जातो आणि प्रार्थनेच्या वेळीं स्वामी प्रेमानंदांसारख्या अधिकारी माणसांच्या तोंडून निघणाऱ्या उपदेशामृताचं पान करतो. पण या अमृतपानानं आपलीं मनं तितकींशीं शुद्ध झालेलीं नाहींत, असं का ? मोहन, खरं धार्मिक जीवन कोणतं ?

मोहन—प्रेममय जीवन हेंच खरं धार्मिक जीवन होय. ज्या जीवनांत प्रेम नाहीं तें जीवन कसलं ? मरणच तें !

केतकी—खरं ना ? मग तुम्ही माझ्याशीं तशा स्वर्गीय प्रेमभावनेनं कां वागत नाहीं ? मला तुमच्याशीं आणि तुम्हांला माझ्याशीं प्रेमभावनेनं वागतां येणार नाहीं कां ?

(राग—मिश्रमांड; ताल—एकताल.)

प्रेम परम अमरधाम । मंगलमय वाटे ॥ ध्रु० ॥

कलहीं ना सौख्य दिसे । प्रेमीं आनंद वसे ॥

प्रीतरीत जरि वरीत । स्वर्ग कां न थाटे ॥ १ ॥

मोहन—कां नाहीं वागतां येणार ? केतकी, तुझ्यावर प्रेम करायला मला तुझी परवानगी आहे का ?

केतकी—म्हणजे ? तुम्ही माझ्यावर प्रेम करणार तें माझी परवानगी घेऊन वाटतं ? प्रेम ही मनाची उपजत भावना आहे, ती भावना कुणाच्या परवानगीची वाट पहात बसत नाहीं. प्रेमाची भावना स्वयंभू आहे. मोहन, आतां उगीच कशाला आडवळणानं बोल्हं ? मी तुमच्यावर प्रेम करयें तें तुमची परवानगी मिळविल्याशिवाय ! माझी प्रेमभावना तुम्ही प्रेमळ मनानं मान्य कराल का ?

मोहन—केतकी, किती वेडी आहेस तूं ? तुला माझ्यावर प्रेम करतांच येणार नाही.

केतकी—कां बरं ? मी कुणाची गुलाम कां आहे ? माझी मी स्वतंत्र आहे, मी वाटेल त्याच्यावर प्रेम करणार !

मोहन—पण तुझे वडील धनाजी धनवंत तुला ही गोष्ट करूं देणार नाहीत. धनवंताच्या मुलीला मानवंतावर प्रेम करतांच येणार नाही. तुझे वडील माझ्या वडिलांचा किती द्वेष करतात हैं तुला माहीतच आहे.

केतकी—पण हा जुन्या पिढीचा द्वेष आपण तरुण पिढीनं कां बरं पुढं चालवावा ? धनाजी धनवंत मानाजी मानवंतांचा खुशाल द्वेष करोत ! पण तो त्यांचा जुनापुराणा द्वेष मला सुळींच मान्य नाही. मी कांहीं तुमचा द्वेष करीत नाही. आतां तुम्हीच माझा द्वेष करीत असाल तर गोष्ट निराळी !

मोहन—नाहीं, मी तुझा सुळींच द्वेष करीत नाहीं, उलट मी सुद्धां तुझ्यावर प्रेमच करतो. धर्ममंडळांत होणारीं धार्मिक व्याख्यानें ऐकून माझं मनहि द्वेषापासून अलिप्तच राहिलं आहे. माझे वडील तुझ्या वडिलांचा खुशाल द्वेष करोत, मी नाहीं तुझा द्वेष करीत ! केतकी, मी तुझ्यावर मनापासून प्रेमच करतो.

केतकी—बरं, पण तुमच्या प्रेमभावनेला तुमच्या वडिलांनीं विरोध केला तर ?

मोहन—तरीहि मी तुझ्यावर प्रेमच करीन.

केतकी—मग तुमच्या मनाचा हा निश्चय पक्का आहे तर ?

मोहन—मी माझ्या निश्चयापासून कधीहि ढळणार नाहीं.

(राग—पटदीप; ताल त्रिवट.)

स्वर्ग-आनंद प्रेमीं मला । लाभला । प्याला सुखाचा ।
निधी पीयुषाचा ॥ ध्रु० ॥ केला मनीं नेम । मेरू जसा
कां । चळणार ना प्रेम । त्यजिं सरिर शंका ॥ ब्रीदासि
पाळीन । हा बोल साचा ॥ १ ॥

केतकी—तर मग असं करा. (त्याच्या कानांत सांगते.)

सोकाजी—(स्वगत) हीं दोघं बाकीचं सारं उघड बोललीं पण मुद्याची गोष्ट तेवढी कानांत सांगताहेत ! अरेरे ! प्रेमाच्या कानगोष्टी अशा गुप्त चालाव्यात ना ?

मोहन—केतकी, ठरलं तर ! तूं सांगत्येस तसं वागायला मी तयार आहे.

केतकी—बरं तर. तुम्ही आपल्या घरीं जा, मी आपल्या घरीं जायें. हो, पण आत्तांची गोष्ट मात्र विसरायची नाहीं, बरं का ?

(राग—भीमपलास; ताल—त्रिवट)

विसरूं नका ! हां, हां, प्रेमा । प्रेमचि तारक माना ॥

सुखशोभना, मनमोहना ॥ ध्रु० ॥ संसृतिसागर

तरावयाला । विधिने प्रेमा मनीं निर्मियला ॥

हितकर, शुभकर । सुखशोभना मनमोहना ॥ १ ॥

(जातात.)

सोकाजी—अरेरे, घात झाला ! आतां मी माझी विडी कुणाच्या चितेवर पेटवूं ? केतकी आणि मोहन यांच्यांत द्वेषाग्नीच धुमसत नाहीं, मग मी आगींत तेल तरी कसं ओतूं ? बस्स, आतां मी असंच करणार ! त्या दोघांच्या गुप्त प्रेमाची बातमी घनाजीरावांना जाऊन सांगणार आणि मानवंतांविषयींचा त्यांच्या मनांतील द्वेषाग्नि भडकवणार ! असं केल्याशिवाय या सोकाजीनागाला केतकीचा सहवास लाभणंच शक्य नाहीं. (विडी हातांत घेऊन) आतां ही विडी मी मोहनच्या चितेवर पेटवणार, हीच माझी विषारी प्रतिज्ञा ! (जातो.)

प्रवेश ३ रा

(स्वामी प्रेमानंद प्रवेश करतात. स्थळ रस्ता.)

स्वामी प्रेमानंद*—काय करावं या कलहप्रिय लोकांना ? हे लोक

*(राग-मिश्रखमाज; ताल—दीपचंदी)

जगिं प्रेमसुधास्वानंद वसो । दावी विधाता

माया जन ना फसो ॥ ध्रु० ॥ कलहीं आत्मा होई दुरात्मा ।

प्रेमसुखा मनीं वितरी । सुमती ठसो ॥ १ ॥

लहानशा कारणावरूनहि मोठीं भांडणं उकरून काढतात आणि भांडतात. केव्हां केव्हां तर शुष्क कारणावरून सुरू झालेलीं हीं भांडणें इतक्या विकोपाला जातात कीं, शेवटीं कलहाम्रीच्या ज्वालांनीं वाळलेल्याबरोबर ओलं हि जळून जातें. ॐ सच्चिदानंद ! सच्चिदानंद ! देवा प्रेमनिधाना, या कलहप्रिय लोकांमध्ये तूं तरी केव्हां प्रेमभाव उत्पन्न करणार आहेस, तें तुझं तुलाच माहीत ! ॐ सच्चिदानंद ! सच्चिदानंद !

(इतक्यांत दोन पाटके गृहस्थ भांडत येतात.)

धोंड्या—गुंड्या, तूं मला धक्का कां मारलास तें बोल !

गुंड्या—धोंड्या, मीं नाहीं तुला धक्का मारला, मी सहज तिकडे पहात चाललों होतो तों तुला सहज माझ्या हाताचा धक्का लागला ! सहज धक्का लागला तर एवढं तुला वर्दळीवर यायला काय झालं ?

धोंड्या—गुंड्या, तूं मला मुद्दामच धक्का मारलास, आणि आतां तिकडे पहात होतो नि इकडे चालत होतो म्हणून कांगावा करतोस ? तूं मला मुद्दामच धक्का मारलास !

गुंड्या—नाहीं बुवा ! कां उगाच माझ्यावर कुभांड घेतोस ? तूं आपल्या वाटेनें जा, मी आपल्या वाटेनें जातो.

धोंड्या—तें शक्य नाहीं; तूं मला मुद्दाम धक्का मारलास !

गुंड्या—(नाइलाजानें) हो, हो, मीं तुला मुद्दाम धक्का मारला, मग तुझं काय म्हणणं ? धक्का लागला तर त्यांत एवढं रागवायला काय झालं ? तूं काहीं औरत नाहीस !

धोंड्या—मलाच धक्का मारून आणखी वर माझी औरत काढतोस काय ? थांब, माझे सोबती जमवतो आणि तुला बदझून काढतो.

गुंड्या—मग मलाहि माझे सोबती जमवतां येतील, बरं का ? बोलाव पाहूं तुझे सोबती !

प्रेमानंद—(पुढें होऊन) बाबांनीं, कां उगाच भांडतां ? सहज घडलेल्या

गोष्टीवरून भांडण मारामारीच्या प्रकरणापर्यंत नेणं बरं नाही. या गृहस्थानं तुला घक्का मारला, होय ना ?

धोंड्या—होय, महाराज !

गुंड्या—नाहीं महाराज !

प्रेमानंद—तें कांहीं असो, धोंडोपंत, तुम्ही आतां मला दहा धक्के मारून आपला क्रोध शांत करा. तुमच्या हातचा मार खाऊन कलहाभि इथच्या इथं विझवायला मी तयार आहे. गांवगुंडांच्या हातून दहापांच मुडदे पडलेले पहाण्यापेक्षां मला तुमच्या हातचे दहापांच धक्के खाणें अधिक बरें वाटतें. धोंडोपंत, तुम्ही माझ्यावर तुमचा सूड खुशाल उगवून घ्या. हा मी आनंदानं तुमच्यापुढं नम्र होतो.

धोंड्या—(शरमून) महाराज, माझ्या हातून हें पाप होणं शक्य नाही. मी तुम्हांला कां मारूं ? मी गाढव नाही महाराज !

प्रेमा०—मग लाथाळी माजविणं हें जें गर्दभराजाचं ब्रीद तें टाकून दे आणि माणसासारखा वाग. हं, या आतां एकमेकांच्या हातांत हात आणि प्रेमानंद एकमेकांचा निरोप घ्या. (तसं करवितात व ते दोघे एकमेकांना भेटून निघून जातात.) खऱ्या शत्रूशीं झुंज खेळणं हा धर्म असून आपापसांत कलह माजविणं हें पाप आहे हें आमच्या लोकांना केव्हां कळूं लागेल देव जाणे ! (इतक्यांत दुरून भांडणाचा ध्वनि ऐकूं येतो.) तें पहा, तिकडे तिसरंच भांडण जुंपलं आहे. काय करावं या भांडखोर लोकांना ? (जातात.)

प्रवेश ४ था

(एका बाजूस धनाजी धनवंताचा वाडा व दुसऱ्या बाजूस मानाजी मानवंताची झोंपडी. दोन घरांच्या मधील अंगणांत विद्याधर गुरुजी पांडुरंग व सुशील यांसह बसले असून धनाजीची बायको कावेरी व मानाजीची बायको गोदावरी त्यांच्याशीं भांडत आहेत.)

गुरुजी०—बायांनों, हातांत लाटणीं घेऊन तुम्ही माझ्या अंगावर धांवून आल्यात त्या कां तें तर आधीं सांगाल ?

कावेरी—तुम्ही माझ्या पांझला कुणाच्या हुकमानं शिकवतां आहांत ?

गोदा०—आणि तुम्हांला सुशीला शिकवायला कुणी सांगितलं ? आमच्या तिकडच्यांनीं पोरीला तुमची ती जळळी शाळा बंद केलेली आहे ना ?

कावे०—आणि आमच्या तिकडच्यांनींही पांझला तुमची ती जळळी शाळा बंद केली नाही का ?

विद्या०—बायांनों, आमची शाळा जळली नाही, पण तुमच्या कलहाम्रीनं मात्र पेट घेतला आहे. तुमच्या यजमानांनीं वेडेपणानं जरी मुलांना शाळेंतून काढून घेतलं असलं तरी त्यांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्याचा मूर्खपणा मला करतां येत नाही. मुलें सालस आणि सुशील आहेत. त्यांना मी इथं येऊन शिक्षण देणार !

कावे०—शाळेचा पगार तुम्ही खातां ना ? मग शाळेंतील मुलांनाच शिक्षण द्या.

गोदा०—सोडा हा नसता चोंबडेपणा आणि घरा आपला रस्ता !

विद्या०—पण तुम्ही समजतां तसा मी पोटभरू गुरुजी नाहीं. मी पैशाच्या लोभानं नाहीं विद्यादान करीत ! विद्यादान करणं हें माझं पुण्यव्रत आहे. हें व्रत मी निर्लोभ वृत्तीनंच आचरणार, मग शहाणे मला वंदेत कीं मूर्ख मला निंदेत !

कावे०—म्हणजे आम्हीच मूर्ख—होय ना ?

गोदा०—या कावेरीबाई आणि त्यांचे पतिराज धनाजीराव मूर्ख असतील, आम्ही नाही मूर्ख ! आमच्या सुशीच्या शाळेत त्यांनी आपल्या पांड्याला कां पाठवावं ?

कावे०—गप्प बस तूच ! मोठी आली आम्हांला मूर्ख ठरविणारी ! तुम्ही मुलांच्या शाळेत मुलीला पाठविलंत, तेव्हां तुम्हीच मूर्ख !

विद्या०—पण मी म्हणतो, एकमेकांना मूर्ख ठरविण्यांत शहाणपणा नाही. भांडूं नका, माझं पवित्र कार्य मला करू द्या. पांडुरंगा, अभ्यासाला लाग, सुशीले, धडा पाठ कर.

कावे०—अहो, या लौकर बाहेर आणि या गुरुजीची पाठ तिंबा !

गोदा०—अहो, या लौकर इकडे आणि या गुरूला दावें लावा !

(दोन्ही बाजूंनी धनाजी व मानाजी सोटे घेऊन येतात.)

धनाजी—अहो गुरुजी, चालते होतां मुकाट्यानं कीं ल्गावूं सोटा ?

माना०—अहो गुरुजी, काढा पाय मुकाट्यानं, नाही तर बसेल पाठींत रपका !

विद्या०—बरं आहे, जातो मी ! (जातां जातां) मुलांनों, जुन्या पिढीचीं माणसं खुशाल भांडत बसोत, तुम्ही मात्र आपापसांत भांडूं नका ! भांडत बसणं हें तरुण पिढीचं काम नव्हे. मुलांनो, भांडूं नका, तुम्हांला माझी शपथ आहे, देवाची शपथ आहे. (जातो.)

धना०—सुशे, तूं भिकारड्या मानवंताच्या पोटी जन्माला आली आहेस, तुला धनवंताच्या मुलाशीं मैत्री करतां कामा नये.

माना०—आणि पांड्या, तूंहि सुशीजवळ मैत्री करतां कामा नये. मानवंत हे धनवंतांचे आजन्म वैरीच राहणार !

धना०—आणि धनवंतहि मानवंतांशीं सदासर्वदा वैरभावानंच वागणार !

पांडु०—पण बाबा, सुशीजिवळ मीं कां भांडावं हो ?

धना०—ती आपल्या वैज्याची मुलगी आहे म्हणून !

पांडु०—पण बाबा, सुशी माझी वैरीण नाही.

सुशी०—आणि पांडूहि माझा वैरी नाही.

माना०—हा पांड्या तुझा वैरीच आहे.

सुशी०—तो कसा ?

माना०—तें तुला नाही कळायचं, मी सांगतों तें मुकाट्यानं ऐक.

(इतक्यांन सोकाजी येतो.)

सोका०—एका, धनाजीराव, एका ! तुमच्या केतकीनं जीव दिला !

कावे०—काय, माझ्या केतकीनं जीव दिला ?

गोदा०—केतकी म्हणजे मोठी ढालगज भवानी ती, ती जीव देणारच !

कावे०—गोदे, तूंच ढालगज भवानी आहेस, गप्प बैस. सोकाजीराव ! बोला, माझ्या केतकीनं खरोखरच जीव दिला कीं काय ?

धना०—बोला, बोला लौकर काय तें !

सोका०—धनाजीराव, काय सांगूं ? (रडत) तें भयंकर दृश्य मला पहावेना ! तुमच्या केतकीनं आपला जीव मोहनच्या स्वाधीन केला. तिनं जिवाभावानं मोहन्याच्या गळ्यांत लग्नमाळ घातली. तिनं मानवंतांच्या मोहनला आपला जीव दिला !

धना०—कारटीनं घात केला, धनवंतांच्या कुळाला कलंक लावला !

गोदा०—छान केलं, माझा मोहन आहेच तसा ! धनवंताच्या मुलीनं माझ्या मोहनचे पाय धरले हेंच चांगलं झालं ! भली खोड मोडली धनवंतांची !

माना०—छेः, छेः, बायको ! मोहननं हें चांगलं केलं नाही. आमच्या घराला धनवंतांच्या पोरीचा पांढरा पाय लागतां कामा नये ! मोहन्या, मोहन्या, काय केलंस हें ?

मोहन—(केतकीसह प्रवेशून) बाबा, मीं केतकीशीं लग्न केलं.

धना०—केतकी, घात केलास आमचा ! केतकी, लग्नाची गोष्ट खोटी आहे असं तरी सांग.

केतकी—बाबा, मी खोटं कसं बोलू ? माझं मोहनरावांवर प्रेम आहे.

धना०—काय वैन्यावर प्रेम ? मानाजी माझा वैरी अर्थात् त्याचा मुलगा मोहन तुझा वैरीच आहे.

केतकी—पण बाबा, तुमचं जुन्या पिढीचं वैर आम्हां तरुण पिढील कशाला पडवतां ? आमची तरुण पिढी ऐक्याची भोक्ती आहे, वैराची भुकेली नाही.

माना०—मोहन, केतकीचा त्याग कर आणि घरांत चल.

मोह०—नाहीं, तें शक्य नाही.

धना०—केतकी, मोहन्याचं नांव टाक आणि घरांत चल.

केत०—तें शक्य नाही.

धना०—तर मग हो चालती वाटेल तिकडे.

केत०—प्रेमाच्या परमेश्वराची आराधना करण्याकरितां मी वनवास भोगा-यलाहि तयार आहे.

माना०—आणि तूं रे कारट्या ?

मोह०—मीहि केतकीच्या मागून जाणार ! तुमचीं जुन्या पिढीचीं लटकीं भांडणं भांडत बसायला मी तयार नाही.

माना०—मग कर काळं इथून !

मोह०—केतकी, चल आपण जाऊं ! (केतकीला घेऊन जाऊं लागतो.)

पांडु०—केतकीताई, मलाहि आपल्याबरोबर घेऊन चल ! मलाहि बाबांच्या भांडखोर स्वभावाचा वीट आला आहे.

केतकी—बाळ, तूं अजून लहान आहेस, आईजवळच रहा !

सुशी०—मोहनदादा, मी येतं तुझ्याबरोबर ! मला सुळीं भांडतांच येत नाही, मग मी इथं राहून काय करणार ?

माना०—सुशे, तूं अजून लहान आहेस, मोठी झालीस म्हणजे कळेल तुला भांडणं कशीं भांडायचीं तें ! ये इकडे.

धना०—केतकी, हो चालती !

माना०—मोहन, हो चालता !

प्रेमानंद—(प्रवेशून) मोहन, केतकी, चला माझ्याबरोबर प्रेमभुवनांत रहायला ! जुन्या पिढीला भांडणाचा मार्ग खुशाल चोखाळूं द्या. तरुण पिढीनं जुनीं वैरं उकरून काढून भांडत बसणं हिताचं नाहीं.

धना०—मोठा आला जोगडा तत्त्वज्ञान शिकवायला ! मी मरेपर्यंत भांडत राहणार !

माना०—जोगड्या, मीहि मरेपर्यंत वैराची भावना जिवंत ठेवणार !
(जातात.)

मोहन—केतकी, जुन्या पिढीला खुशाल भांडत बसूं दे. आपण तरुण पिढीनं, प्रेमानंदांनीं दाखविलेला धर्ममार्गच आक्रमिणं योग्य आहे.

केत०—चला तर !

(राग—बागेश्री; ताल—त्रिवट.)

जाउं या स्वभुवना सोडुनी । मलिन जें कलहविषीं
लांछनीं ॥ ध्रु० ॥ टाकुनि कलहा प्रेमें राहूं । मंगल
सेवातपा कराया ॥ १ ॥

पडदा

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ:—रस्ता. सोकाजी प्रवेश करतो.)

सोकाजी०—काय करावं या रिकामटेंकड्या लोकांना ? हे म्हणे निष्काम कमें करतात ! तो लेकाचा विद्याधर गुरुजी, कोणी पैसे देवो वा न देवो, आपला विद्यादान करीत सुटतो ! म्हणे विद्यादानासारखं पुण्य नाही ! अरे पण लेका, तुला हा निष्काम उद्योग सांगितला कुणीं लेकानं ? खावं, प्यावं आणि मजा करावी हा राजमार्ग दिला सोडून आणि तो भिकारडा विद्याधर गुरु बनला आहे. हा कसला गुरु, हें मोकाट सुटलेलं गुरूं आहे गुरूं ! पण हें गुरूं इकडेच येतं आहे, बाजूला व्हावं नाही तर शिंग मारायचं एकाद्या वेळीं ! (बाजूला उभा राहतो. विद्याधर गुरुजी, पांडुरंग व सुशीला यांसह प्रवेश करतात.)

विद्या०—पांडुरंगा, त्या पलीकडच्या टेकडीवर तूं कोणता देखावा पाहिलास ?

पांडु०—गुरुजी, मला तिथं आनंदाशिवाय कांहींच दिसलं नाही ! मोठमोठी झाडं आनंदानं डुलत होतीं आणि पांखरं चिवचिव करीत इकडे तिकडे फिरत होतीं. त्या टेकडीवर मला दुःखाचा लेशहि आढळला नाही.

विद्या०—शाबास पांडोबा ! योग्य तेंच उत्तर दिलंस. आतां सुशे, तूं सांग, तिथं पांडूला दुःखाचा लेश कां आढळला नाही तें ?

सुशी०—कारण तिथं कुणी कुणाशीं भांडत नाही. जिथं भांडण नाही तिथं आनंदच असणार ! गुरुजी, तुम्ही जर माझ्या बाबांना त्या टेकडीवरील मौज दाखवाल तर त्यांनाहि भांडणं टाकावीशीं वाटतील.

विद्या०—तें अशक्य आहे. तुझे बाबा जुन्या पिढीचे आहेत, त्यांच्या डोक्यांत नवे विचार शिरणं शक्य नाही. ते शहाणे होतील, पण अनुभवानं ! पांडु, आतां तूं या बाजूनं आपल्या घरीं जा आणि सुशे, तूं या बाजूनं आपल्या घरीं जा. पण मुलांनो, लक्षांत ठेवा कीं, प्रेमांत आनंद आहे आणि कलहांत दुःख

आहे. (मुलें जातात.) मला वाटतं कीं, माझ्या श्रमांचं सार्थक होणार आणि धनवंत व मानवंत या दोन कुळांतील वैराग्नि तरुण पिढीच्या अमदानीत पार विस्थान जाणार !

सोका०—(पुढें होऊन) चुकतां तुम्ही गुरुजी ! तुमच्या या चोरट्या शिकवणीनं त्या दोन्ही कुळांचा सत्यानाश होणार !

विद्या०—तो कसा ?

सोका०—अहो, ही दुनिया स्वाभिमानाच्या जोरावर चालली आहे. एकदां हा अभिमान नष्ट झाला कीं, दुनिया बुडालीच पाहिजे.

विद्या०—दुनिया नाही बुडणार पण तुमच्यासारखे सोकाजी मात्र बुडतील खरे !

सोका०—होय ना ? खरं ना ? मग आमच्या सुखाच्या आड तुम्ही कां येतां ? विद्याधर, मी तुम्हांला बजावून ठेवतों कीं, हे धंदे सोडा आणि...

विद्या०—तुम्हां सोद्यांना चैनीचा मार्ग मोकळा करून द्या हेंच कीं नाही ? सोकाजी, दिसतां संभावित पण धंदे करतां सोदेगिरीचे; हें बरें नाही !

सोका०—हो, हो, मी आहेंच संभावित सोदा, मग तुमचं काय म्हणणं ?

विद्या०—माझं म्हणणं हेंच कीं, आतांची तरुण पिढी तुमची डाळ शिजूं देणार नाही, म्हणून हे धंदे टाका.

सोका०—पण पालथ्या घड्यावर पाणी ओतण्याचा उपद्वास तुम्हांला कुणी सांगितला ?

विद्या०—माझ्या अंतःकरणांत वास करणाऱ्या परमेश्वरानं !

सोका०—पण माझ्या अंतःकरणांत वास करणारा परमेश्वर मला तसं कां सांगत नाही ?

विद्या०—कारण तिथं सैतानाचं साम्राज्य माजलं आहे म्हणून !

सोका०—हें तुम्हांला कळतं ना ? मग तुम्ही सैतानाशीं कां वितंडवाद करतां ? मी खरोखरच सैतान आहे, तुम्हांला पाताळांत गाडीन ! व्हा चालते, पण मी सांगितलं तें नीट लक्षांत ठेवा !

विद्या०—मी जायला तयारच आहे, मला कुठं आहे भांडणाची हौस ? (जातो.)

सोका०—पण मला आहे ना भांडणाची हौस ?

प्रेमानंद—(प्रवेशून) कां बाबा, असली हौस कां धरतोस ?

सोका०—(पाहून) अरे, वाः रे तूं गोसावडा ! हो, पण हें बरंच झालं कीं, तूं मला भेटलास ! गोसावड्या, तूं माझा वैरी आहेस.

प्रेमा०—पण मी कुणाशींच वैर करित नाहीं.

सोका०—तें कां ?

प्रेमा०—कारण मी प्रेमानंद आहे. जगांतील कलहाचं बीज नष्ट करून टाकणं हें माझं ब्रीद आहे.

सोका०—पण माझं ब्रीद जगांत कलह माजविणं आणि आपली चैन चालविणं हें आहे. तूंच त्या मोहनला आणि केतकीला आपल्या प्रेमभुवनांत आसरा दिला आहेस, नाही का ? गोसावड्या, तूं हें वाईट काम करतो आहेस. तुझ्यामुळं माझा धंदा नीट चालत नाहीं, म्हणून याद राखून ऐस, मी तुला एक-ना-एक दिवस खास रसातळाला पोंचवीन !

प्रेमा०—मला त्याची पर्वा नाही. मी कधींहि धर्मच्युत होणार नाहीं.

सोका०—नुस्ता मूर्ख आहेस झालं !

प्रेमा०—पण उगाच दुसऱ्याला मूर्ख ठरविणारा स्वतः शहाणा ठरत नसतो.

सोका०—हो, मी मूर्ख आहे—मग तुझं काय म्हणणं ?

प्रेमा०—माझं म्हणणं इतकंच कीं, शहाण्यानं मूर्खाची संगत धरूं नये. हा मी जातो, बसा खुशाल बडबडत ! (जातात.)

सोका०—काय करावं या मूर्खाना ! लेकाचे नीट संतापत सुद्धां नाहीत ! मी पहात होतो भांडण उकरून काढायला, पण हे लेकाचे संतमर्हत संतापाच्या भरांत माझ्यावर तुझा पडतील तर शपथ ! ते जर थोडे संतापले असते तर मजा आला असता ! मग मीसुद्धां दाखवली असती भांडणाची मौज ! छे, ती मौज दाखवायला धनाजी धनवंतालाच गांठलं पाहिजे—त्याला देतो भडकावून, त्याशिवाय नाहीं जमायचं ! (जातो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—प्रेमभुवनांतील एक खोली. केतकी सेविकेच्या वेषांत कांहीं लिहीत बसली आहे.)

केतकी—शाली बाई एकदांची डायरी लिहून ! रात्रीं सर्व कामें आटोपल्यावर रोजची डायरी लिहीली म्हणजे मनाला तितकंच समाधान वाटतं. (शाई टिपते इतक्यांत मागून मोहन येतो आणि तिचे डोळे झांकतो.) इश, मेले डोळे काय झांकायचे ते ! लग्नला इतके दिवस लोटले तरी मेला थट्टेखोर स्वभाव जात नाही ना ? माझे नका डोळे झांकूं, मला नाहीं कुणी डोळे झांकलेले आवडत !

मोहन—कां बरं ?

केतकी—कां म्हणजे ? कुणी डोळे झांकून काम करूं शकतं का ? मी तरी निदान नीट डोळे उघडे ठेवूनच प्रत्येक काम करलें.

मोहन—काय, नीट डोळे उघडे ठेवून तूं प्रत्येक काम करतेस ? मला वाटतं की, तुझ्या स्मरणांत कांहीं तरी चूक होते आहे. तूं केलेलीं १।२ कामें तरी मला अशीं माहीत आहेत कीं, त्या वेळीं तूं डोळेझांकच केलीस !

केत०—छेः, मीं कोणत्याहि कामांत डोळेझांक केलेली नाहीं.

मोह०—मग मला जें तूं वरलंस तें आपल्या कुळाच्या इज्जतीकडे डोळेझांक करूनच नाहीं का ? बरं, तें एक झालं. पण पुढं इथं प्रेमभुवनांत येऊन सेविकेचं व्रत घेतलंस, यांत तूं स्वतःच्या इज्जतीकडे डोळेझांकच केलीस ! तूं जर माझ्याशीं लग्न केलं नसतंस तर सेविका होण्याचा दीनवाणा प्रसंग तुझ्यावर आलाच नसता !

केत०—पण मला सेवाव्रत घेण्यांत मुळींच कमीपणा वाटत नाही. दीनदुबळ्यांची सेवाचकरी करण्यांत उलट मला धन्यताच वाटते. मला हें सेविकेचं काम फार आवडतं.

मोहन—पण तूं धनाजी धनवंतांची मुलगी, श्रीमंतींत वाढलेली बाई, तुला या असल्या हलक्या कामाचा कंटाळाच वाटला पाहिजे. आमचं आपलं बरोबर आहे. मी गरिबींतच जन्माला आलों, तेव्हां गरिबांचा सेवक झालों हें माझ्या योग्यतेला साजेसंच आहे.

केत०—बरं, बरं, पुरें झालं हें कुचकं बोलणं. असलं बोलणं बायकांना शोभतं, पुरुषांना नाही शोभत !

मोहन—बरं बुवा, राहूं घा आमचं आपलं ! तुम्हीच काय तिकडे दिवे लावले आहेत ते तर दाखवाल ? पाहूं बरं आज काय डायरींत लिहिलंस तें !

केत०—म्हणजे माझी आणखी थट्टा उडवायला वाटतं ? ही घ्या डायरी, आहे काय तिच्यांत ?

मोहन—(डायरी घेऊन) आहे काय हिच्यांत ? हिच्यांत तर तूं आपलं खरं अंतःकरण ओतलं आहेस ! डायरी म्हणजे माणसाच्या मनाचं सत्य प्रतिबिंब ! (वाचूं लागतो.) “ प्रातःकाळीं उठल्याबरोबर प्रथम पतिदेवाचं दर्शन घेतलं आणि मुखमार्जन आटोपून कामाला लागल्यें. दुपारीं अस्पृश्य बंधुभगिनींच्या वस्तींत जाऊन दुखणाइतांना औषधोपचार केले. एका बाईचा मुलगा थेट आमच्या पांढूसारखा असलेला मला आढळला, तेव्हां मला रडूं कोसळलं, आणि तेव्हांपासून माझ्या मनश्चक्षूंपुढं एकसारखा पांढूच दिसतो आहे—मनाला कसं तें चैनच पडत नाही...” असं ? म्हणजे तुला एकसारखी घराची आणि घरच्या मंडळींची आठवण होते आहे तर ?

केतकी—मग काय झालं माहेरच्या मंडळीची आठवण झाली तर ? माहेर तें माहेर ! आम्हां बायकांच्या स्मरणांतून माहेरच्या आठवणी नष्ट होणं शक्य नाहीं. माहेर, मग तें कितीहि वाईट असेना, आम्हां बायकांना त्याची आठवण होणारच !

मोहन—ठीक आहे तर, मग जा माहेरींच रहायला !

केतकी—काय म्हणून मी माहेरींच जाऊं ? मला जर माहेरीं रहायचं असतं तर तुमचा हात धरून इथं आल्येच नसल्यें.

मोहन—मी तुला बजावून ठेवतो, तूं माहेरची आठवण काढून रडतां कामा नये. एक माहेर टाकून माझ्याजवळ रहा किंवा मला टाकून माहेरीं जा, दोन दगडींवर पाय ठेवूं नको.

केतकी—म्हणजे मी माहेरची नुसती आठवण सुद्धां करूं नको ना ? मीं तुमच्याशीं लग्न केलं ही चूकच केली म्हणायची ! हें पहा, मी तुमची पत्नी आहे, गुलाम नाही. मी तुमचा हा जुलूम सुळीच सहन करणार नाही !

मोहन—मीहि तुझा पति आहे, तुला माझी प्रत्येक आज्ञा मानलीच पाहिजे.

केतकी—हो का ? तुम्ही मला बटकीप्रमाणंच वागवणार तर ? मेलं बायकांचं जिणं फोल, हेंच खरं !

(राग—पिळु; ताल—केरवा.)

बोला, जीव फार भ्याला । ममता प्रेम फोल ना ॥ध्रु०॥

भोळी राणी झाली दासी । कंठ कापिला । कां हो ॥ १ ॥

मोहन—तुम्हां बायकांना स्वतःची चूक रडून साजरी करून दाखवितां येते हें मला माहीत आहे. हं, हें खोटं रडं आंवर आणि काय तें स्पष्ट उत्तर दे. केतकी, तुझ्या तोंडून निघणाऱ्या उत्तराची मी वाट पहात उभा आहे. हं, आंवर खोटं रडं आणि खरं उत्तर दे !

केतकी—(रडत) म्हणजे मी खोटंच रडल्ये आहे, होय ना ? मेली पुरुषांची जातच निर्दय ! (रडते.)

मोहन—रड रड, खुशाल रड ! तुझ्या मायावी रडण्यानं माझ्या हृदयाला द्रव येणं शक्य नाही.

प्रेमानंद—(एकदम प्रवेशून) अरे मोहन, इथं काय करतो आहेस ? घात झाला ! तुझी आठवण काढकाढीत तुझ्या बहिणीनं—सुशीनं विहिरीत जीव दिला ! बिचारी प्रेमळ सुशी !

मोहन—(स्फुंदत) काय म्हणतां स्वामीमहाराज ! माझ्या लहानग्या प्रेमा सुशीनं माझ्यासाठीं आपला जीव दिला ? बोला, तिला कुणीच वांचविली नाही का ?

प्रेमा०—कोण वांचविणार तिला ? तूं तिचा प्रेमळ भाऊ इकडे आलास, मग तिला घरीं मायेचं कोण उरलं बरं ?

मोहन—खरंच महाराज, मीं घर सोडून इकडे आलों ही चूकच केली. मी घरीं असतों तर सुशी खात्रीनं जिवंत राहिली असती ? (डोळे पुसतो.)

प्रेमा०—अहोरे रड्या ! हाच का तूं धैर्यशाली पुरुष तो ? डोळे पुशीत रडतो तो पुरुष कसला ? (हंस्तात.)

मोहन—महाराज, तुम्ही माझी थड्या तर करीत नाही ? बोला, बोला लौकर !

प्रेमा०—वेड्या, मीं तुझी थड्याच केली. सुशी जिवंत आहे आणि तुझे आई-बाप नित्यनियमाला अनुसरून केतकीच्या आईबापांशीं जोरजोरानं भांडत आहेत.

मोहन—महाराज, तुम्ही कधींच थड्या करीत नाहीं, मग आजच कां वरं अशी माझी थड्या केलीत ?

प्रेमा०—तुझ्या द्वेषांध डोळ्यांत अंजन घालण्याकरतां ! मोहन, दुसऱ्याच्या डोळ्यांत चटकन् बोट जातं, पण तेंच स्वतःच्या डोळ्यांत गेलं म्हणजे रडू कोसळतं. जसं तुझं मन तसंच केतकीचं मन ! केतकीला पांढूची आठवण झाली म्हणून तिला तूं दूषण दिलंस, आणि स्वतःवर प्रसंग येतांच बायकोसारखा डोळे पुसूं लागलास ! तूं विनाकारण केतकीला रडविलंस ! तुला जसं सुशीलेबद्दल प्रेम वाटतं, तसंच केतकीला पांढूबद्दल प्रेम वाटतं ! तूं कोंवळ्या मनाच्या केतकीला रडवलंस ही चुकच केलीस ! आतां तिची क्षमा माग आणि तिची समजूत कर, मी जातो—(जातो.)

मोहन—म्हणजे स्वामीजींनीं माझी चांगलीच फजिती केली यांत शंका नाही. पण स्वामीजींनीं केलं तें योग्यच केलं. मीं व्यर्थ केतकीच्या मनाला दुःख दिलं ! किती द्वेषांध आणि किती मूर्ख आहे मी ! आतां मला केतकीचे पाय धरून तिची क्षमा मागितल्याशिवाय गत्यंतर नाही. (हळु पावलांनीं केतकीकडे जात) प्रियतमे, माझ्या हातून घोर अपराध घडला, मला क्षमा कर.

(राग—कर्नाटकी; ताल—त्रिवट.)

करिं गे क्षमा । प्रिय तूंचि रामा । दिनरात ध्यातों ।
तुझिया सुनामा ॥ ध्रु० ॥ लक्ष्मी जशी कां नारायणाला ।
सीता किं रामा । तशी तूं सुभामा ॥ १ ॥
कलहा करोनी । छळिलें तुला गे ॥ चुकलों खरा मी ।
धरं कां पदांना ॥ २ ॥

(पाय धरावयास जातो तों केतकी त्याला वर उठविते.)

केतकी—नाथ, आपण पुरुष, आपण नाहीं माझ्यासारख्या स्त्रीची क्षमा मागायची ! पुरुष चुकले तरी त्यांच्या चुकीचं प्रायश्चित्त स्त्रियांनींच भोगलं पाहिजे. नाथ, मीच तुमची क्षमा मागत्ये.

(राग—जीवनपुरी; ताल—त्रिवट.)

जरि पतिमन ग्रासी संशय हा ! । भीतचि मानसिं रामा ॥

पती चुकतां कटु फल भोगी कांता ॥ ध्रु० ॥

रुसतां फुगतां रडतां कढतां । होत अती व्याकुल ती
वनिता ॥ करिं नाथ क्षमा । पर्दीं वाहीं मम माना ॥ १ ॥

मोहन—प्रियतमे, माझे डोळे साफ उघडले, आतां मला अधिक
हिणवूं नकोस ! मी तुझ्याशीं आजपासून कधीहि भांडणार नाहीं, मग तर ज्ञालं
ना ? आतां थोडं गालांतल्या गालांत गोडसं हंसून मोहक उत्तर दे पाहूं !

(तिच्या गालाला अंगुलिस्पर्श करतो.)

केतकी—(हंसत) नाथ, खरं ना पण हें ?

मोहन—अग, कलहावर माझे मुळीच प्रेम नाहीं. मीं मघांशीं थोडा
प्रेमाचा कलह केला !

केतकी—अस्सं ? म्हणजे मघांचा तो प्रेमकलह होता म्हणायचा ?
तुमचा झाला प्रेमकलह, पण माझा जीव जायची पाळी आली !

(आंतून आवाज—‘ केतकी, रोग्यांना औषधें देण्याची वेळ झाली ना ? ’)

केतकी—अगबाई, अगदींच विसरल्यें मी ! नाथ, मी रोग्यांच्या
शुश्रूषेला रुग्णालयांत जात्यें.

मोहन—आणि मलाहि माझ्या कामाला गेलंच पाहिजे, चल. (जातात.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—रस्ता. सोकाजी त्रासलेला प्रवेश करतो.)

सोका०—म्हणे आपापसांत भांडूं नका, एकमेकांवर प्रेम करा, आणि
गुण्यागोविदानें रहा ! अरे, पण तुम्हीं जर भांडलां नाहीं तर आमच्यासारख्या
सोकाजींच्या चैनी कशा चालव्या ? तुम्ही जर पोटभर भांडाल तरच आमचीं
पोटं भरतील ना ? तो गोसावडा प्रेमानंद आणि तो गुरवडा विद्याधर यांनीं तर
भंडावून सोडलं आहे. धनवंत आणि मानवंत यांची जुनी पिढी परंपराधर्माला
अनुसरून आपापसांत भांडायला तयार आहे, पण त्या प्रेमानंद-विद्याधरांनीं

तरुण पिढीला फितवलं ना ! तो गोसावडा म्हणे सेवाश्रम चालवतो आणि तो गुरवडा म्हणे मुलांमुलींना विद्यामृत पाजतो. त्या मोहन्यानं केतकीला पळविलं नसतं तर आज मी धनाजी धनवंताचा जामात बनून चैनीत लोळत पडलों असतों. आतां त्या धनवंताला कसं लुबाडावं तेंच कळत नाही. त्या धनवंताच्या धनाला एकदां आग कां लागत नाही तेंच कळत नाही. आग-आग-वाः, फार छान युक्ति सुचली ! आतां मीच देतो त्याच्या घराला आग लावून आणि आगीचा डोंबाळा माजला कीं, घरांत घुसून लुबाडतो, त्याचं धन ! कुठं गांवांत आगी लागल्या म्हणजे माझ्यासारख्या उच्चल्यांचं चांगलंच फावत असतं. शिवाय धनाजीचं घर पेटलं म्हणजे मानाजीची झोंपडी आपोआपच जळून भस्म होईल ! हा ! हा ! छान जमला बेत !

पांडुरंग—(प्रवेष्टून) काय सोकाजी, कसला बेत चालला आहे ! अगदीं आग पेटल्यासारखी दिसते आहे !

सोका०—कुठं, कुठं आग पेटली ?

पांडु०—काय, तुम्हांला नाही दिसत ?

सोका०—नाहीं बुवा !

पांडु०—हो, तेंहि खरंच ! तुम्हींच पेटविलेली आग तुमची तुम्हांला कशी दिसणार ?

सोका०—काय मीं आग पेटविली ! आणि कुठं ?

पांडु०—तुमच्या मनांत ! तुमच्या मनांत पेटलेल्या आगीचा धूर तुमच्या डोळ्यांवर आलेला दिसतो आहे !

सोका०—माझ्या डोळ्यांवर धूर आला असला तर त्या धुरानं तुझ्या डोळ्यांतून पाण्याचे पाट वाहूं लागतील, समजलास पांड्या !

पांडु०—ते कां ?

सोका०—त्या गुरुजीचा नाद धरलास म्हणून !

पांडु०—माझे गुरुजी तुमच्या डोळ्यांत कां खुपतात हो ?

सोका०—ते तुला परंपराधर्म शिकवीत नाहीत म्हणून. त्या गुरवड्याच्या शिकवणीनंच तूं सुशीचा द्वेष सोडलास, होय ना !

पांडु०—मीं सुशीशीं कां भांडावं ?

सोका०—तुझा बाप तिच्या बापाशीं भांडतो म्हणून !

पांडु०—पण मी नाही सुशीशीं भांडायचा ! सोकाजीराव, आपले कान चांगले लांब करा आणि मी सांगतों तें ऐका. आमची तरुण पिढी यापुढं कधीहि आपापसांत भांडणार नाही. आपापसांत नसतीं भांडणं भांडल्यामुळं कसा सत्यानाश होतो तें आम्हां तरुण पिढीला चांगलें कळून चुकलं आहे.

सोका०—तुम्हांला कळलं नाही कांहींसुद्धां, पण चुकलं आहे मात्र सारं ! तशांत तूं त्या ढालगज भवानीचा—केतकीचाच भाऊ कीं नाही ? ती मोहण्याचा हात धरून पळून गेली...

पांडु०—हां, गप्प बसा ! माझ्या ताईला शिव्या दिलेल्या मला खपणार नाहीत !

सोका०—पण मी जन्मभर केतकीला शिव्याच देणार !

सुशीला—(प्रवेशत) सोकाजी, तुम्ही जन्मभर शिव्याच देत बसा ! कारण तुम्ही आहांत शिमगापंडित ! आमच्या घरीं येऊन तरी तुम्ही मोहनदादाच्या नांवानं शिमगाच करीत असतां कीं नाही ? पांडु, हे सोकाजी फार पाजी गृहस्थ आहेत—त्यांच्या काय नादीं लागतोस ?

(कवाली)

हा दुष्ट नष्ट मेला । दिसतो खराच बगळा ॥ १ ॥

दिसतो वरून भोळा । परि अंतरांत काळा ॥

हा नाग विषारी हो । दंशील कोण वेळा ॥ १ ॥

हा दावि पेट मोठी । परि धरित बुद्धि खोटी ॥

हा चावराच कुत्ता । मारा तयास लत्ता ॥ २ ॥

पांडु०—सुरे, तुझं म्हणणं खरं आहे. या दुष्टापासून दोन पावलं दूरच राहिलं पाहिजे.

सुशी०—चल तर !

पांडु०—सोकाजीराव, आम्ही जातो, आतां खुशाल करीत बसा शिमगा ! (जातात.)

सोका०—मी आतां तुमच्या घरांची होळी पेटवितों आणि तुम्हांलाच शिमगा करायला लावतों. दुसऱ्यांच्या घरांना आगी लावल्याशिवाय माझ्यासारख्या सोकाजीची चैन तरी कशी चालणार ? (विडी काढून) आतां ही विडी मी

धनवंताच्या घराच्या आगीवरच पेटविणार—कारण मी सोकाजी आहे. आतां जातो आणि, मानाजी तुझ्या घराला आग लावणार आहे म्हणून धनाजीला सांगतो; आणि धनाजी तुझी झोंपडी जाळून टाकणार आहे म्हणून मानाजीचे कान फुंकतो. म्हणजे घरादारांचें भस्म झाल्यावर धनाजी व मानाजी एकमेकांच्या नरडीचा घोंट घेऊन वैरात्मक परंपराधर्माचा शेवट लावतील आणि मी शीरसलामत मोकळा सुटेन !

प्रवेश ४ था

(स्थळ—अंगण. गोदावरी अंगण झाडीत असून कावेरी दारांत विणीत बसली आहे.)

कावेरी—(पुढें होऊन) काय ग गोदावरी, तुला लाज नाही वाटत ?

गोदा०—मला कां लाज वाटे! घरचं अंगण झाडण्यांत कुणाहि कुलखीला लाज वाटत नाही. काय ती सारी लाज तुम्हां श्रीमंतींत लोळणाऱ्या गोजिरवाण्या मैनांना ! इकडची काडी तिकडे कराल तर शपथ ! तुमचं काय जें मोठं काम तें विणकाम ! चांगलं कंबर मोडून केरपोतेरं केलंस तर अंग तरी मोकळं होईल !

कावे०—बस झालं तुझं लेक्चर ! मोठी आली मला उपदेश करायला ! अग ए भिकारडे मानवंती, मी तुझ्यासारख्या सत्रा मोलकरणी केरपोतेच्याच्या कामावर ठेवल्या आहेत बरं ? हं, थांब तिथंच ! तुझ्या अंगणांतला केर माझ्या अंगणाच्या हद्दीत येऊं लागला. तुझा केर माझ्या अंगणांत झाडायला, म्हटलं, तुला लाज तरी कशी वाटत नाही ?

गोदा०—तुला लाज वाटते आहे ना ? मग बोलाव त्या तुझ्या सत्रा मोलकरणी आणि भरून टाक केर ! माझं अडलं आहे खेटर तुझा हुकूम मानायला ! (झाडूं लागते.)

कावे०—तशी तूं कुठली बऱ्या बोलानं ऐकायला ? मानवंतीण ना तूं ? ऐकलंस तर मान मोडायचा ! (तिच्या हातांतील केरसुणी हिसकावून) हो चालती सुकाट्यानं, नाही तर मारीन पाठींत !

गोदा०—मला तुझी श्रीमंतीची ऐट नको दाखवू ! गरीबगुरिबांना तुच्छ लेखतेस त्याचं प्रायश्चित्त तुला खास भोगावं लागेल ! एक दिवस तुझी श्रीमंती जळून खाक झाल्याशिवाय रहायची नाही !

कावे०—आग लागो तुझ्या तोंडाला !

गोदा०—आग लागो तुझ्या श्रीमंतीला !

(सोकाजीचा आवाज—“आग ! आग ! धनवंताच्या घराला आग ! मानवंताच्या झोंपडीला आग ! ”)

कावे०—अगबाई, खरीच आग ! (धांवत जाते.)

गोदा०—अगबाई, आतां काय करूं ? खरीच आग ! (धांवत जाते.)

(आगीचा देखावा !)

धनाजी—(सोटा घेऊन संतापलेला प्र. क.) अरे नीचा मान्या, शेवटीं आपला सूड माझ्या घराला आग लावून उगवलास काय ? ये असा माझ्या-समोर, तुझं टाळकंच फोडतो.

मानाजी०—(सोटा घेऊन चिडलेला प्र. क.) काय म्हणतोस रे धन्या ? माझ्या झोंपडीला स्वतःच आग लावून माझ्यावर कुभांड घेतोस काय ? ये पुढें, तुझं टाळकं फोडतो ! (दोघांची सोटासोटी सुरू होते, इतक्यांत विद्याधर व प्रेमानंद येतात व त्यांना मार्गे ओढतात.)

विद्या०—धनाजी, हें तुम्हीं काय मांडलं आहे ? घराला आग लागली तरी मनांतला द्वेषाचा पीळ जळला नाही ना ?

प्रेमा०—मानाजी, घरदार पेटलं तरी भांडणाची आग शांत झाली नाही ना ? वेढ्यांनीं, चला आधीं आणि बायकापोरांना तरी वांचवा ! चला ! (विद्याधर व प्रेमानंद धनाजीला व मानाजीला आंत ओढून नेतात.)

प्रवेश ५ वा

(स्थळ—रस्ता. सोकाजी एक पेटी घेऊन चोरासारखा प्रवेश करतो.)

सोका०—धांवा, धांवा, धनाजी धनवंताच्या घराला मानाजी मानवंतानं आग लावली, धांवा ! ठीक आहे, सारे लोक तिकडेच जाताहेत, आपण आतां या पेटीसह पोबारा करावा ! त्या दोघांचीं घरे पेटलीं खरीं, पण मला धनाजीच्या तिजोरीवर डझा मारायला चांगली संधि मिळाली. तो कारटा पांड्या मला आडवा आला होता, पण टाकला त्याला आगीत कोंडून ! आग, आग, धांवा,

धांवा ! (पळण्याची संधि पहातो तों आर्गीतून बाहेर पडलेला पांडु येतो. त्याचे कपडे जळलेले दिसतात, अंग भाजलेलं असतं.)

पांडु०—सोकाजी, पळं नकोस. आग लावून आणि चोरी करून पळून जातोस काय ?

सोका०—(मागे वळून) तूं कोण ? पांडया ! आणि तूं जिवंत कां ?

पांडु०—मेलें नाही म्हणून ! मला आर्गीत कोंडून पेटीसह जात होतास नाही का ? पण कसा सुटलों आणि तुला पकडायला आलों ?

सोका०—आर्गीतून सुटलास पण फोफाट्यांत मात्र येऊन पडलास ! आधीच भाजून अर्धमेला झाला आहेस, आतां मात्र पुरा मारीन तुला ! सोड मला मुकाट्यानं !

पांडु०—मेलें तरी वेहेत्तर, पण तुला सोडणार नाही ! (पाय जोरांनं पकडतो.) धांवा, धांवा, या चोराला पकडा !

सोका०—(पेटी खाली ठेवून व त्याची मान पकडून) आतां सोडतोस मला कीं तुझी मान मुरगाळूं ?

सुशी०—(प्रवेशून) सोकाजी, सोड पांडूला, नाही तर पाय ओढून तुला आपटी खायला लावयें. (पाय ओढते.)

सोका०—कारट्यांनीं, सोडा मला, सोडा मला ! पडलों ना मी ! (पडतो.)

पांडु०-सुशी०—धांवा, धांवा !

सोका०—(दोघांना दूर लोटीत) कारट्यांनीं, ओरडा आतां खुशाल ! (पेटी घेऊन पळून जाऊं लागतो तों केतकी-मोहन धांवत येतात. मोहन सोकाजीच्या अंगावर धांवून जातो. केतकी पांडूला सांवरते.)

केतकी—अगबाई, पांडूला मूर्च्छा आली वाटतं ? (त्याला वारा घाळूं लागते.)

मोहन—पजी ! आतां कुठं पळशील ? (पकडतो.) पोलीस ! पोलीस !

पोलीस—(येऊन) काय, काय भानगड आहे ?

मोहन—या चोराला पकडा ! हा सोकाजी आर्गीत सांपडलेल्या धनवंताच्या घरांत चोरी करून पळून जातो आहे !

पोलीस—अरे बदमाश ! छान सांपडलास. (त्याला वेडी घालतो) चल अंधारकोठडीत !

सोका०—चला, त्यांत तरी कुठं बिघडलं ? तिथं घराचं भाडं द्यावं लागणार नाही आणि लोकांच्या घरांना आगी लावल्याशिवाय सकाळसंध्याकाळ जेलखान्यांतली कांजी भुरकायला मिळेल ! चला ! भाड्याच्या किंवा बिन-भाड्याच्या कुठल्याहि घरांत जो चैनीत राहील तोच खरा सोकाजी ! मोहन, चल मला पोंचवायला.

पोली०—मोहनराव, चौकीवर चला आणि फिर्याद दाखल करा.

मोह०—केतकी, पांढूला सेवाश्रमांत घेऊन जा आणि त्याला औषधोपचार कर. हा मी आलोंच लौकर ! सुशे, तूं केतकीला मदत कर. (पोलीस, सोकाजी व मोहन जातात. केतकी पांढूला उचलून नेते. सुशी त्यांच्याबरोबर जाते.)

प्रवेश ६ वा

(स्थळ—प्रेमानंदाचा सेवाश्रम. बाहेरच्या बाजूस प्रेमानंद प्रवेश करतात.)

प्रेमानंद*—पणजेबांनीं आणि खापरपणजेबांनीं सुरू केलेलीं भांडणं आजहि भांडत बसण्यांत राहाणपणा कोणता तेंच मला कळत नाही. जुनीं भांडणं उकरून काढून भांडत बसूं नका म्हणून सांगितलं तर तें जुन्या पिढीला पसंत नाही. म्हणे आपापसांत यादवी माजविणं हा परंपराधर्म आहे. त्यांतल्या त्यांत आनंदाची गोष्ट इतकीच की, हीं जीर्ण भांडणं तरुण पिढीला तितकीशीं पसंत नाहीत. कलहाचं बीज तरुण पिढीच्या मनांत रुजणार नाही तर किती मौज होईल ?

सुशीला—(प्रवेशून) स्वामीमहाराज, माझ्या पांडुभाऊला लौकर बरं वाटेल ना हो ?

प्रेमा०—बाळ, पांढूला लौकरच आराम वाटेल बरं ! पांडु बरा व्हावा असं तुला मनापासून वाटतं ना ?

सुशी०—होय महाराज !

* (राग—बहार; ताल—त्रिवट.)

करि शांतिभंग जगिं या विनाशकारी वैरलीला ॥ ध्रु० ॥

कलहीं जग हें । नितांत धालें । त्यजी सुधेला ।

प्राशी सुरेला ॥ १ ॥

प्रेमा०—तर मग तूं तशी देवाची प्रार्थना कर. सर्व संकटांतून मुक्त करण्यास तो देवाधिदेवच समर्थ आहे. (जातो.)

सुशी०—देवा, माझ्या बंधुरायाला लौकर बरेपणा वाटूं दे.

केतकी—(प्रवेशून) सुशीले, पांडूला बरेपणा वाटला, त्यानें डोळे उघडले, तो तुलाच हांका मारतो आहे.

सुशी०—हो का ? तर मग मी जालेंच त्याच्या समाचाराला ! (जाते.)

केतकी—देवा, आतां तरी जुन्या पिढीचे डोळे उघड आणि आपापसांतील कलह सोडण्याची सुबुद्धि दे.

(राग—भैरवी; ताल—त्रिवट)

दाविं देवा दया । दयाळा । झणिं खलजनमति न्यावी
लया ॥ ध्रु० ॥ प्रेमसुमंगल पथा वराया । द्या सुमति
जगा तारावया ॥ १ ॥

(आंतील भाग दिसूं लागतो. आरामस्थलीं पांडु पडला असून त्याच्या शेजारीं घनाजी, मानाजी, कावेरी, गोदावरी, सुशीला, केतकी, मोहन, प्रेमानंद, विद्याधर इ. मंडळी जमा झाली आहेत.)

पांडु०—बाबा, मी सुशीशीं भांडत नाहीं, सुशी माझ्याशीं भांडत नाहीं, केतकीताई मोहनरावांशीं भांडत नाहीं आणि मोहनराव केतकीताईशीं भांडत नाहीत; मग तुम्हीच मानाजीरावांशीं कां भांडतां हो ? आई, तूं सुद्धां गोदावरी-बाईशीं भांडूं नकोस ! आम्हां तरुण पिढीप्रमाणंच तुम्हीहि भांडणं टाका !

सुशी०—आई, बाबा, पांडुभाऊचं म्हणणं खरं नाहीं का ?

मानाजी—सुशे, मला माझा मूर्खपणा पुरता कळून आला ! आतां मी धनवंतांशीं मुळीच भांडणार नाहीं.

गोदा०—आणि तुम्ही भांडण सोडलं म्हणजे मी तरी कशाला कावेरी-बाईशीं भांडूं ?

घना०—मानाजीराव, तुमच्या आमच्या भांडणांत सोकाजीराव आपली तुंबडी भरून घेतात. दोघांच्या भांडणांत सोकाजीरावाचा लाभ होतो. मी आतां तुमच्याशीं कधीहि भांडणार नाहीं. आपण आतां तरुण पिढीचंच उदाहरण गिरवूं या.

कावे०—गोदावरीबाई, माझ्या खोट्या अभिमानाला आग लागली, आतां मी तुमच्याशीं कधीं सुद्धां भांडायची नाहीं बरं ?

विद्या०—हेंच उत्तम ! माझ्यावरहि आतां तुमच्या हातच्या लाटण्यांचा प्रसाद खायची पाळी येणार नाहीं.

प्रेमानंद—विद्याधर, तुमच्यासारखे गुरु असल्यावर तरुण पिढींत कलह्याचं बीज रुजण्याची भीतीच नको ! खरे विद्यादाते गुरु हेच समाजाचे त्राते होत.

मोहन—आणि स्वामीमहाराज, तुमच्यासारखे निःस्वार्थी समाजसेवक हेच तरुण पिढीचे खरे मार्गदर्शक होत.

केतकी—नाथ, आतां प्रेमानं सुद्धां भांडत बसायचं नाहीं बरं का ? नाहीं तर प्रेमाचा कलह करतां करतां पुनः कलहावरचं प्रेम वर डोकं काढायचं !

मोहन—त्याची तुला काळजीच नको ! आजपासून सारे कलह नष्ट झाले !

सुशी०—दादा, हें खरं कशावरून ?

मोहन—तरुण पिढीचा प्रतिनिधी जो पांडुरंग त्याचीच शपथ !
(शपथ घेतो.)

प्रेमानंद—तथास्तु ! तथास्तु !! नारायण !!! जुनाट व खोट्या कलहांना परंपराधर्म समजण्याची जुन्या पिढीची कुबुद्धि नष्ट होवो ! तरुण पिढी ऐक्याचा व प्रेमाचा कल्याणकारी मार्ग आक्रमो ! वंदे मातरम् ।

समाप्तिगीत

(राग—कलिंगडा; ताल—त्रिवट.)

वंदे मातरम् ।

सुजलां, सुफलां, मलयजशीतलां ।

शस्यश्यामलां मातरम् ॥ ध्रु० ॥ शुभ्रज्योत्स्नापुलकित-

यामिनीं । फुलकुसुमितद्रुमदलशोभिनीं ।

सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीं । सुखदां, वरदां मातरम् ॥ १ ॥

प्रीतिविवाह

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(वेळ—रात्रीची. रजनी एका बाजूला अभ्यास करीत असून जीवन आणि जुई हीं मुलें देवाची प्रार्थना करीत आहेत. स्थल—रजनीचा दिवाणखाना.)

मुलें—

प्रार्थनागीत.

येई गा तूं येई गा तूं पंढरीच्या राया ॥ तुजवीण शीण
वाटे क्षीण झाली काया ॥ ध्रु० ॥ याती हीन मती हीन
कर्म हीन माझें । सर्वहि लज्जा सोडुनि बापा शरण मीं
आलों तुज ॥ १ ॥ दीननाथ दीनबंधू नाम तुम्हा साजे ।
पतितपावन ऐसी ब्रीदावळी गाजे ॥ २ ॥ विटेवरी
उभा नीट कटावरी कर । तुका म्हणे हेंचि आम्हां
ध्यान निरंतर ॥ ३ ॥

(प्रार्थनागीत संपल्यावर आंतून ताराबाई ' जीवन, जुई ! प्रार्थना संपली ना ? या आतां झोंपायला ' अशी सूचना देतात.)

रजनी—बाळांनों, जा, झोंपायची वेळ झाली. ही पहा आई तुम्हांला बोलावते आहे.

जुई—जातों आम्ही झोंपायला, पण ताई, तुला नाही का ग झोंप येत ?

रजनी—बाळ, मला अजून पुष्कळ अभ्यास करायचा आहे. तें पुस्तक वाचून संपेपर्यंत मला नाही झोंप घेतां यायची ! कॉलेजचा अभ्यास फार कठीण

बाई ! तुमच्यासारख्या चिमणीकावळ्याच्या गोष्टीचा नाही तो ! कॉलेजांत किर्नई, फार मोठमोठी इंग्रजी पुस्तकें घोकावीं लागतात.

जीवन—(रजनीच्या टेबलावरील अभ्यासाचें पुस्तक आणून) पण ताई, आत्तां तूं वाचीत होतीस ना, हें तर मराठी पुस्तक दिसतंय ! याच्यावर 'प्रेमाची जादू' असं लिहिलेलं आहे ! जुई, वाच या पुस्तकावरचं नांव, प्रेमा-ची-जादू !

जुई—खरंच ताई, ही प्रेमाची जादू तर मराठी दिसते, मग तूं मराठी पुस्तकांतून इंग्रजीचा अभ्यास कसा करीत होतीस ?

जीवन—अग जुई, हीच तर ताईची जादू आहे ! ताई मोठी जादुगारीण आहे, बरं का ?

रजनी—(रागावून) चावट कुठला ! आण तें पुस्तक इकडे, नाही तर जादूची कांडी तुझ्या पाठीत घुसेल आणि डोळ्यांतून गंगायमुना वाहूं लागून जुईला जादूचा चमत्कार दिसेल ! आण तें पुस्तक इकडे !

जीवन—नाहीं देत जा ! मी आईकडे जाऊन या पुस्तकांतली जादु समजावून घेणार बघ ! तूं जादुगारीण होणार मग मला नको का जादुगार व्हायला ? (पळूं लागतो, तों रजनी त्याला पकडते, तों तारानाथ येतात. जीवन त्यांच्या अंगावर पुस्तक फेंकतो.)

तारानाथ—काय रे जीवन, इतकी रात्र झाली तरी अजून इथं खेळत बसला आहेस, नाही का ? करूं दे रजनीला अभ्यास ! कां तिला त्रास देतोस ? काय ग जुई, तूं तरी हांक मारल्याबरोबर यायचं कीं नाहीं झोंपायला ? का जीवनच्या संगतीनं झालीस खट्याळ ?

जुई—बाबासाहेब, हा जीवन ताईजवळ जादू शिकतो आहे, मग मला नको का जादूची गंमत पहायला ? मी नाहीं जा, जीवनबरोबर मीसुद्धां जादू शिकणार बघा !

बाबा०—काय, जीवन रजनीजवळ जादू शिकतो आहे ? काय रे जीवन, काय म्हणते ही जुई ?

जीवन—बाबासाहेब, तें तुमच्या हातांतलं ताईच्या अभ्यासाचं पुस्तक वाचा म्हणजे कळेल तुम्हांला सगळी जादू ! बाबासाहेब, ताई नाही मला त्यांतली जादू शिकवीत, तुम्हीच आम्हांला जादू शिकवा ! शिकवा ना जादू ?

बाबा०—(पुस्तकांतील पानें चाळून) अस्सं ! म्हणजे रजनीचा हाच अभ्यास चालतो म्हणायचा ! मुलांनों, जा झोंपायला मुकाट्यानं, ती तुमची वाट पहात बसली आहे ! चला.

जीवन—जुई, चल. बाबासाहेब रजनीताईवर फार रागावलेले दिसतात.

जुई—खरंच रे खरंच, चल आपण जाऊं ! (जातात.)

बाबा०—रजनी, हें काय आहे ? आं ?

रजनी—बाबासाहेब, तें पुस्तक आहे !

बाबा०—हें पुस्तक आहे हें मलाहि कळतं ! पण हें कसलं पुस्तक आहे ? तुझ्या कॉलेजांतील अभ्यासाचं ?

रजनी—बाबासाहेब, तें कसलं पुस्तक आहे, त्यांत काय सांगितलं आहे, तें सगळं तुमच्या लक्षांत आलं आहे, मग माझ्या तोंडून आणखी वदविण्यांत कांहीं अधिक आहे वाटतं ?

बाबा०—रजनी, असलं बाष्कळ पुस्तक वाचतांना मी आज प्रथमच तुला पाहतो आहे. म्हणून हा, तुझ्या हातून घडलेला, पहिला अपराध आहे असं समजून मी तुला क्षमा करतो. रजनी, तुला बजावून ठेवतो, असलीं बाष्कळ पुस्तकें तुझ्या अभ्यासाच्या खोलींत मला आढळतां कामा नयेत. असाच जातो आणि हें प्रेमाच्या जादूचं बाष्कळ पुस्तक जाळून टाकतो. रजनी, नीट अभ्यास करायचा असेल तर अभ्यास कर, नाही तर दिवा बारीक करून स्वस्थ झोंप घे. मी जातो. (जातात.)

रजनी—बाबासाहेब म्हणतात, स्वस्थ झोंप घे. पण प्रेमाची जादू कळू लागल्यावर मला तरी स्वस्थ झोंप कशी येईल ? बाबासाहेब माझ्यावर प्रेम करतात, आई माझ्यावर प्रेम करते, जुई आणि जीवन यांचंहि माझ्यावर प्रेम आहे; पण इतक्या सगळ्या प्रेमानं माझ्या मनांतील प्रेमाची भूक शांत होत नाही. मला

आतां माझे प्रिय मित्र रमाकांत यांच्या प्रेमाची क्षुधा लागली आहे. प्रेमळ रमाकांत, तुमच्या स्वर्गीय प्रेमासाठी भुकेलेली ही रजनी प्रेमाचा टाहो फोडून तुमचा धांवा करते आहे. प्रेमदेवा रमाकांता, असाल तसे धांवून या आणि तुमच्या रजनीला स्वर्गीय प्रेमाच्या नंदनवनांत घेऊन जा !

(राग—भीमपलास; ताल—झपताल.)

या प्रेमदेवा । व्याकुल मी धांवा ॥ ध्रु० ॥ सारा पसारा ।
निःसार वाटे ॥ सुखशिखर झणि दावा ॥ १ ॥

बाबासाहेब म्हणतात, अभ्यास कर. (पुस्तकें हातांत घेऊन) हींच तीं अभ्यासाचीं पुस्तकें ! पण या पुस्तकांत प्रेमाचा ओलावा असेल तर शपथ ! या रुक्ष ग्रंथांत शुष्क तत्त्वज्ञानाचा काथ्याकूट भरलेला आहे. हे जाडेभरडे ग्रंथ का माझ्या प्रेमळ मनाला शांति प्राप्त करून देणार आहेत ? ग्रंथराजांनो, तुम्ही आपलीं तोंडं लपवा, मला तुमच्यांत प्रेमाचा परमेश्वर दिसत नाही. (पुस्तकें फेंकते.) माझं अंतःकरण कसं अगदीं भरून आलं आहे. आतां मी काय करूं ? रडूं का ? प्रेमासाठीं अश्रूंचे पाट वाहवून मी माझं जडावलेलं हृदय हलकं करूं का ? होय, रडतेंच मी, त्याशिवाय मनाला शांति मिळणं शक्य नाही.

आईसाहेब—(प्रवेशून) बाळ रजनी, काय बरं हें ? तिकडचा स्वभाव जरा रागीट आहे, तिकडचं बोलणं असं मनाला लावून घेऊं नकोस. रडून रडून डोळे सुजतील. मला तिकडून सर्व कांहीं समजलं आहे. चल झोंपवत्यें तुला ! तुझा डोळा लागला म्हणजे मग मी जाईन. तुला झोंप लागावी म्हणून मी राधाकृष्णाचं एखादं गाणं म्हणतें पाहिजे तर ! चल.

रजनी—पण आई, तुझं राधाकृष्णाचं गोड गीत ऐकून...

आई—हां, बोलूं नकोस आतां ! आधीं स्वस्थ झोंप घे, उद्यां सकाळीं सांग मला काय तें !

रजनी—पण आई, मी आधीं काय म्हणतें तें ऐकून तर...

आई—मला आतां तुझं कांहीं एक ऐकायचं नाही. उद्यां एकेन सारं ! आतां तोंडांतून एक ब्र सुद्धां काढूं नको—चल पाहूं झोंपायला ! चल.

रजनी—तूं सुळीं माझं ऐकतच नाहीस मग मी तरी काय करूं ? चल तर !

आई—शहाणी माझी बाळी ती ! आतां कसं ठीक बोललीस ? चल.
(रजनीला पलंगाकडे घेऊन जाते. थोड्या वेळानें आईच्या गीताचे मंजुळ ध्वनि ऐकूं येतात. इतक्यांत रमाकांत काळा बुरखा पांघरून चोरपावलांनीं प्रवेश करतो व हळूच रजनीच्या शय्यामंदिराकडे जाऊं लागतो, तों ताराबाई बाहेर येतात व रमाकांताचा चोराचा वेष पाहून घाबरतात व ' चोर, चोर, धांवा, धांवा, ' म्हणून आरोळी ठोकतात. रमाकांत पळण्याचा विचार करतो तों तारानाथ येऊन त्यास पकडतात रजनीहि बाहेर येते.)

तारानाथ—रजनी, मीं या चोराला नीट पकडून ठेवलं आहे. शद्कन टेलिफोन करून पोलीस—ठाण्यावर वर्दी दे आणि पोलिसांना बोलाव !

रजनी—बरं बाबा, करतें टेलिफोन ! (जाऊं लागते.)

रमाकांत—रजनी, मागं फीर, पोलिसांना बोलावण्याचं कारण नाहीं. मी आपण होऊन मुकाट्यानं पोलिसांच्या स्वाधीन व्हायला तयार आहे. तारानाथ, सोडा मला ! (तारानाथाला जोराचा हिसका देऊन स्वतःची सोडवणूक करून घेतो.)

रजनी—अगबाई, तुम्ही कोण ? तुम्ही तर ते...

रमाकांत—रजनी, होय, मी तोच आहे. तारानाथ, पहा नीट मी कोण आहे तो. (बुरखा फेंकून) तारानाथ, मी चोर असलों तरी प्रेमी चोर आहे—मी तुमच्या रजनीचा प्रियकर आहे. रजनीनं माझं मन चोरलं म्हणून मी तिची चोरून भेट घेण्यासाठीं असा चोरासारखा इथं आलों. तारानाथ, मी पोलिसांच्या स्वाधीन झालों तर तें तुमच्या रजनीबालेलाल आवडेल का ?

तारा०—चोर तो चोर आणि वर शिरजोरीच्या गोष्टी करतो आहे ! चल मुकाट्यानं चौकीवर !

रमाकांत—अहो, पण एवढी उतावीळ काय आहे ? मी कांहीं इथून पळून जात नाहीं. आधीं रजनीची संमति घ्या मग सावकाश जाऊं चौकीवर ! स्वतः श्वशुरच जर प्रसन्न झाले तर कोणता जामात आनंदानं चतुर्भुज होणार नाही ?

ताराबाई—बाळे रजनी, हा चोर असं काय बरळतो आहे बरं ?

तारानाथ—बोल, रजनी ! हा कोण चोरटा ?

रजनी—आई, बाबा, रागावूं नका. हे रमाकांत माझ्या पवित्र प्रेमाचे परमेश्वर आहेत. मीं त्यांना मनानं बरलं आहे.

रमाकांत—आणि बाबासाहेब, नव्हे मामासाहेब, तुमची रजनी या प्रेमाच्या परमेश्वराची प्रेमदेवता आहे. मामासाहेब, आम्ही दोघांही पवित्र लग्नबंधनानं बद्ध व्हावयाला तयार आहोत. आमच्या प्रीतिविवाहाला संमति द्या म्हणजे सान्या भानगडी आपोआप मिटतील !

तारानाथ—रजनी, रमाकांतांशीं प्रीतिविवाह करण्याची तुझी तयारी आहे तर ?

रजनी—होय बाबासाहेब, मी रमाकांतांशीं प्रीतिविवाह करायला तयार आहे.

तारानाथ—ठीक आहे तर, मी तुमच्या प्रीतिविवाहाला संमति देतो.

ताराबाई—पण मी म्हणते, पोरीच्या उतावळ्या विचाराला संमति देण्यापूर्वी थोडा विचार करावयास नको का ?

तारानाथ—गोष्टी इतक्या थराला गेल्यानंतर विचार करित बसणं हाच अविचार ठरेल ! विचार करित बसण्याची वेळ केव्हांच निघून गेली ! आतां फक्त एकच विचार—या दोघांचा विवाह करून त्यांना प्रेममय जीवनाचा मार्ग मोकळा करून देणें; हाच या वेळीं सुविचार ठरणार आहे. रजनी, तूं आतां कांहीं लहान नाहीस, पूर्ण विचारांतींच रमाकांताला पति म्हणून तूं पसंत केलं आहेस ना ?

रजनी—होय बाबासाहेब, मला रमाकांतांच्या सहवासांतच स्वर्गसुख लाभणार आहे. रमाकांतांच्या वियोगांतील प्रत्येक क्षण मला मरणप्राय वाटेल.

तारानाथ—ठीक आहे तर ! रजनी, प्रीतिविवाहाचा मार्ग पत्करून तूं स्वतःवर फार मोठी जबाबदारी ओढवून घेतली आहेस. रमाकांत हे कोणत्या योग्यतेचे गृहस्थ आहेत हें तुझें तूं पाहून घेतलंच असशील ! रमाकांत, तुम्हींही प्रेमदेवता म्हणून माझ्या रजनीला मान्य केलंच आहे. रजनी आणि रमाकांत, आतां तुम्ही प्रेमानंच एकमेकांच्या हातांत हात द्या आणि प्रेमाच्या शपथा घ्या.

रमाकांत—(रजनीचा हात धरून) रजनी, मी तुला माझ्या प्रीतीची देवता समजतो. माझ्या जीवांत जीव असेपर्यंत मी तुला अंतर देणार नाही.

रजनी—रमाकांत, मीही तुम्हांला माझ्या प्रेमाचे परमेश्वर समजले. मीही माझ्या जीवांत जीव असेपर्यंत तुम्हांला अंतर देणार नाही.

तारानाथ—तारामती, या दोघांचा प्रीतिविवाह झाला ! जा, मुलीच्या पाठवणीची तयारी कर.

ताराबाई—पण नाथ, मी म्हणल्ये...

तारानाथ—आतां कांहीं म्हणू नकोस. जा, मुलीच्या पाठवणीची तयारी कर.

ताराबाई—आपल्यापुढं मी तरी काय बोलणार ? (डोळ्यांत पाणी आणून) बाळे, पतीला देव समजून त्याच्याजवळ प्रेमानंच रहा बरं !

रजनी—आई, तुझे हे प्रेमळ बोल मी कधींहि विसरणार नाहीं.

(गझल)

मानिन मनीं वचना । पूजिन पतिप्रेमा ॥ ध्रु० ॥

प्रीताचि तारक संसारीं या । सेविन सुखमय धामा ॥ १ ॥

तारानाथ—(चेक आणून रमाकांताच्या हातांत देत) रमाकांत, जामात या नात्यानं मी तुम्हांला ही दहा हजारांची देणगी देतो. सुखाचा संसार थाटा आणि सुखानंच रहा !

ताराबाई—रजनी, रमाकांत, चला देवाला नमस्कार करा, मी तुम्हां दोघांच्या हातावर दहीसाखर घाल्ये. चला. (जाऊं लागतात. पडदा.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—रस्ता. नटेश्वर प्रवेश करतो. हातांत डिक्शनरी असते.)

नटेश्वर—हंबग् ! म्हणे इंग्रजीत बोल्हं नका ! व्हाय नॉट ? जर मला इंग्रजी येत आहे—इफ इंग्लिश कम्स टु मी—तर मी इंग्रजी कां बोल्हं नये ? हंबग् ! मी आतां अप्-टु-डेट—आज तारखेचा—जंटलमन् होणार आणि इंग्रजीत बोलणार आणि इंग्रजीतच चालणार ! जर मी इंग्रजीत बोलणेंचालणें केलें—इफ आय डिड स्पीकिंग वॉर्किंग इन इंग्लिश—तर त्यांत काय बिघडलं ? म्हणे इंग्रजीत बोल्हं नका—हंबग् !

कामेश्वर—(समोरून प्रवेशून) नमस्कार, नटेश्वर ! नमस्कार.

नटेश्वर—हंबग् ! चांगले जंटलमन् दिसतां आणि नमस्कार काय करतां ? गुड मॉर्निंग बोला ! कामेश्वर, तुमच्या नमस्काराला हा माझा गुड मॉर्निंग घ्या.

चांगली सकाळ-गुड मॉर्निंग ! (हात पुढें करतो.) कामेश्वर, हाताला हात लावा—
अप्लाय हँड टु हँड आणि गुड मॉर्निंग करा ! गांवठी नमस्कार काय ठोकतां !

कामेश्वर—हंबग् ! तुमचा विलायती नखरा आमच्या काय कामाचा बरं !
आमचा आपला हा देशी नमस्कारच चांगला आहे.

नटेश्वर—हंबग् ! कामेश्वर, विलायती नखऱ्याची मौज कांहीं और आहे.
सध्यां लिटल् लिटल् इंग्लिश इज् कर्मिंग टु मी—मला थोडंथोडं इंग्रजी येऊं
लागलं आहे; पण लौकरच चांगलं इंग्रजी येऊं लागलं कीं, मी थेट विलायत
गांठणार ! तिथली मजा कांहीं औरच आहे बघा ! लुक, दि मजा देअर इज
अजब ! तिथं स्त्रियांना स्वातंत्र्य आहे आणि तिथं प्रीतिविवाह आहे. आमच्या-
सारख्या गर्भश्रीमंतांनीं इंग्रजी शिकून तत्काल विलायतच गांठली पाहिजे. या
डर्टी हिंदुस्थानांत दिवस काढायचे ? हंबग् ! डर्टी इंडिया !

कामे०—अहो पण नटेश्वर, तुम्ही विलायतेला जाऊन डर्टी हिंदुस्थानचाच
पैसा उडविणार कीं नाही ? तुमच्या नटेश्वरी भाषेत बोलावयाचं म्हणजे यू बुइल
गो टु इंग्लंड अँड फ्लाय इंडियाज् मनी !

नटे०—हंबग् ! लक्ष्मी ही चंचल आहे, ती इथून विलायतेला गेली तरी
त्यांत बिघडलं कुठं ? मी तरी बुवा लौकरच विलायतेला जाणार आणि मजा
करणार—कारण तिथं स्त्रियांना स्वातंत्र्य आहे आणि तिथं प्रीतिविवाह आहे !

कामे०—एवढ्यासाठींच का तुम्ही विलायतेला जाणार ? एवढ्यासाठीं
नका विलायतेची वारी करूं ! इथल्या स्त्रियासुद्धां स्वतंत्र होऊं लागल्या आहेत,
आणि इथं सुद्धां प्रीतिविवाह रूढ होऊं लागले आहेत.

परिहासगीत

नव विचारें जगत सजलें । जुना तो काळ झणि गेला ॥
स्त्रिया नटल्या नवमतांनीं । नवा हा काळ अजि आला ॥ ध्रु० ॥
करी ना कोणिहि पर्वा । पित्याची वा स्वमातेची ॥
गमे जो मानसा प्यारा । तयाला चरिति अजि बाला ॥ १ ॥
सुखाच्या मृगजलापाठीं । उड्या घेती जशा हरिणी ॥
तशी झाली दशा अपुली । नर्मातों दुरुनि या काला ॥ २ ॥

नुक्तीच घडलेली गोष्ट, तारानाथांच्या मुलीनं-रजनीनं आईवापाच्या संमतीची पर्वा न करतां रमाकांत नांवाच्या एका फक्कड-रावाशीं प्रीतिविवाह केला !

नटे०—स्प्रेन्डिङ् ! काय ? तारानाथाज रजनी कमिटेड लव्हमॅरेज ? स्प्रेन्डिङ् ! मी अस्सा जातों आणि तिच्या पायांवर लोटगण घेतों. रजनी ! तूं खरोखर धन्य आहेस ! रजनी, यू आर रिअली—(स्वगत) धन्य या शब्दाला इंग्रजी शब्द कोणता ? (डिक्शनरी चाळीत) धन्य-धन्य...

कामे०—धन्य झाली तुमच्यापुढं ! नटेश्वर, त्या पुस्तकांत काय शोधतां ?

नटे०—हंबग् ! या डिक्शनरींत देशी धन्य शब्दाला विलयती प्रतिशब्द शोधतों आहे.

कामे०—जाऊं घाहो, कांहीं अडलं नाहीं त्या शब्दाशिवाय !

नटे०—हंबग् ! अडलं नाहीं कसं ? माझं तर प्रत्येक शब्दागणिक अडतं आहे !

कामे०—(स्व०) तसाच अडेलतडू आहेस तूं ! (उघड) बरं येतों, नमस्कार ! (जातों.)

नटे०—या बरं ! कम ऑलराइट् ! गुडमॉर्निंग् ! छद्, त्या रजनीचं-डर्टी हिंदुस्थानांत विलयती वातावरण निर्माण करणाऱ्या त्या अप्सरेचं-दर्शन भेटल्याशिवाय मला चैन पडणंच शक्य नाहीं. चैन बुडल नॉट फॉल टु मी बुडदाउट् टेकिंग दर्शन ऑफ दॅट अप्सरा ! हंबग् ! आपल्या डर्टी देशी भाषेंत किती कठीण शब्द आहेत हे-चैन, दर्शन, अप्सरा ! चैन, चैन, चैन—(डिक्शनरी उलट्रीत जातो.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—रस्ता. रमाकांत नोटा मोजीत येतो.)

रमाकांत—वाहवा, काय मौज उडाली पण ! माणसाचं आयुष्य म्हणजे एक बडा जुगार आहे, असं जें म्हणतात तें कांहीं खोटं नाहीं. ती उतावळ्या स्वभावाची पोर रजनी माझ्या प्रेमजालांत अडकली काय, आणि मी तिच्याशीं विवाहबद्ध होतांच तिच्या बापानं मला दहा हजार रुपयांची देणगी दिली काय ? गंमत केली आणि चांगली साधली यांत संशय नाहीं. मी तरी काय, हा प्रेमाचा जुगारच खेळलों होतों, पण एकंदरीत तो चांगला साधला ! आतां या प्रेमाच्या

जुगारावर मला सारा जन्म चैनीत घालवतां येईल ! जरी रजनीवर माझं तितकंसं प्रेम नाही तरी तिचं मात्र माझ्यावर आत्यंतिक प्रेम आहे. रजनी माझ्यासाठीं आपला जीवसुद्धां पाखडील, मात्र खोट्या प्रेमाच्या बतावणीनं तिला मीं सदोदित झुलवीत ठेवलं म्हणजे झालं ! पण अशानं मी तिच्या प्रेमाशीं प्रतारणा करीत नाहीं का ? त्या इमानी जीवाशीं मी बेमान होऊं का ? पण छेः, जुगान्याला कसलं आलं आहे इमान ! इमान पाळील तो अस्सल जुगारीच नव्हे ! मी अट्टल जुगारी आहे ना ! बस्स, झाला मनाचा निश्चय ! असाच जुगारखान्यांत जातो आणि हजाराचे दहा हजार आणि दहा हजारांचे लाख रुपये करून अट्टल जुगारी हें नांव सार्थ करितों. प्रेमाचा जुगार खेळून मीं रजनीला वश केलं, आतां नवा जुगार खेळून मी रमणीला वश करणार ! (जातो.)

प्रवेश ४ था

(स्थळ—रमाकांताचा दिवाणखाना. आंतील बाजूस विठू साफसुफी करीत असून बाहेरील बाजूस नटेश्वर कामेश्वरासह प्रवेश करतो.)

कामेश्वर—नटेश्वर, हाच रमाकांताचा महाल. इथंच तुम्हांला रजनीचं दर्शन होईल.

नटेश्वर—थॅक यू कामेश्वर ! यू आर रिअली ए कामेश्वर—गॉड ऑफ वर्क ! बरं, मी आंत जाऊन रजनीचं दर्शन घेतों आणि तिनें प्रीतिविवाहाची सुधारणा धडाडीनं अंमलांत आणून दाखविल्याबद्दल तिचं अभिनंदन करतो—नाऊ आयू गो अँड डू हर अभिनंदन—अभिनंदन. हंबग्, काय कठीण देशी शब्द हा—(डिकशनरी चाळून पाहूं लागतो.)

कामे०—हें पहा नटेश्वर, ती डिकशनरी द्या आतां माझ्याजवळ ! या जाळ्या ग्रंथांत घोंटाळाल तर सारा घोंटाळा होईल. द्या ठोकून जें तोंडाला येईल तें ! रजनी हुषार आहे, ती घेईल तुमच्या विलायती चुका सांवरून !

नटे०—हंबग् ! माझ्या चुका रजनीच्या नजरेस पडतां कामा नयेत. अरे बाबा, माझा प्रीतिविवाह होईपर्यंत ही डिकशनरी मला पत्नीप्रमाणं जवळ बाळगली पाहिजे. अरे बाबा—ओ माय फादर—

कामे०—कमाल झाली तुमच्या इंग्रजी ज्ञानाची ! सोडा हे वेडेचार !

(राग—मुलतानी; ताल—एका.)

सोडुनि घा छंद खुळा । निंदा निज टाळा ॥ ध्रु० ॥

कटु रव लोपे कां काकाचा । जरि हंसाचें रूप तो धरी ॥ १ ॥

(जातो.)

नटे०—हंबग्, माझ्या इंग्रजीच्या ज्ञानाला हा लेकाचा गांवढळ कामेश्वर नांव ठेवतो ! हंबग् ! (जातो. आंतील भाग दिसू लागतो.)

नटेश्वर—(प्रवेशून) वाहवा ! ठीक ! बरा गांवढळ गडी तोंडाशी सांपडला आहे. याच्यावरच द्यावा इंग्रजीचा भडिमार उडवून ! माय डिअर, कम हिअर, कम हिअर !

विठ्ठ—तुमी कोन हायसा ? मस्ती विंग्रजी नाय समजत ! मन्हाटींतच बोला की !

नटे०—हंबग् ! म्हणे मराठींत बोला ! ओ माय डिअर सर्वेंट...

विठ्ठ—हां, तुमी गांवठी साब बनूनशानी आलांत, तरी पुन मी तुमच्या शिया नाय ऐकून घेनार पगा ! सांगूनश्यान ठेवतों, मी इठू हाय, सुरवंट नाय !

नटे०—हंबग् ! डिअर विठ्ठ, यू आर ए सर्वेंट !

विठ्ठ—मी सुरवंट नाय, मी इठूच हाय ! त्वांड संभालूनशान बोला, नायतर माज्या हातचा दणका खाल !

नटे०—हंबग् ! व्हाई ? आय शॅल ईट दणका ऑफ युअर हॅड ? हंबग् ! डोन्ट बी अँग्री माय डिअर सर्वेंट विठ्ठ !

विठ्ठ—मी नाय सुरवंट, तूंच सुरवंट हायस ! (त्याला मारायला धांवतो.)

नटे०—हंबग् ! मीं काय केलें बाबा ? व्हाई डिड आय डू फादर ?

(गडबड ऐकून रजनी येते.)

रजनी—विठ्ठ, हें रे काय ? आपल्याकडे हे गृहस्थ भेटायला आले आणि तू त्यांच्यावर हात उगारतोस ? हो मागं !

विठ्ठ—रजनीबायसाब ! माफ करा. ह्यो लेकाचा गांवठी साब मस्ती सुरवंट म्हणतुया.

रजनी—बरं जा तूं ! मी सांगतें त्यांना काय तें.

विठ्ठ—बरं बायसाब ! (जातो.)

रजनी—कोण आपण ? कां आलांत ? काय काम आहे आपलं ? बसा इथं !

नटे०—रजनीबाई, मी तुमचें अभिनंदन करण्याकरितां आलों आहे. आय हॅव्ह कम टु मेक युअर...अभिनंदन ! (स्वगत) आतां दरशब्दागणिक डिक्शनरीत पहायची सोय नाही. ही वेळ मला मारून नेलीच पाहिजे—आय मस्ट कॅरी बीटिंग धिस टाईम !

रजनी—तुम्ही कशाबद्दल माझं अभिनंदन करणार आहांत ?

नटे०—आईबापांची पर्वा न करतां तुम्ही तुमच्या डिअर रमाकांताशी प्रीतिविवाह केल्याबद्दल ! सच धैर्य मस्ट कम इन अवर बुइमेन—आपल्या स्त्रियांत असं धैर्य आलंच पाहिजे.

रजनी—बरं, आणखी काहीं सांगायचं आहे का ?

नटे०—(टेबलावरील रमाकांताचा फोटो पाहून) हंबग् ! व्हॉट ? या रमाकांताशी तुम्ही लग्न केलंत ? हंबग् ! धिस् रमाकांत इज पक्का जुगारी ! आय टेल यू रजनीबाई, धिस् जुगारी फॉर्मर्ड यू—या जुगान्यानं तुम्हांला बनवलं हो बनवलं—ही रिअली फॉर्मर्ड यू ! (इतक्यांत रमाकांत येऊन बाजूला ऐकत उभा राहतो.)

रजनी—हो, पण त्याला आतां उपाय काय ? जें नशिबांत लिहिलं होतं तें घडून आलं !

नटे०—हंबग् ! इतक्या सुंदर स्त्रीच्या नशिवाला एक जुगारी नवरा यावा ना ? अलास ! अलास !! हाय ! हाय !!

रमा०—(पुढें येऊन) मग त्यांत काय बिघडलं ? नटेश्वर, ही रजनी तुमची मैत्रिण आहे ना ? सुचवा तिला घटस्फोटाचा उपाय !

नटे०—हंबग् ! काय बोलतां हें तुम्ही ? तुम्हीच जुगाराचा नाद सोडा आणि रजनीबाईंना सुखांत ठेवा—रमाकांत, पुट रजनीवूमन इन हॅपिनेस !

रमा०—पाजी माणसा ! माझ्या पाठीमागें घरांत शिरून माझ्या प्रिय पत्नीचं मन माझ्याविषयीं कलुषित करतोस ? पाजी कुठला !

नटे०—हंबग् ! आय अँम नॉट पाजी, यू आर पाजी ! यू गेव्ह भुलथापाज टु रजनी अँड फॉर्म्ड हर ! हंबग् !

रमा०—आतां मुकाट्यानं निघून जातोस कीं काढूं तुझं हंबग् बाहेर ! (धक्का मारतो.)

नटे०—हंबग् ! डोन्ट बीट मी धक्का ! मला धक्का मारूं नको. मी जातो, पण लक्षांत ठेव कीं, रजनी इज अप्सरा, रजनी इज देवता, डोन्ट मेक मोअर पाजीपणा !

रजनी—नटेश्वर, तुम्ही आतां जा पाहूं. मी तुम्हांला विनवून सांगत्यें, तुम्ही जा आतां.

नटे०—ओ देवते, आज्ञा प्रमाण ! युअर ऑर्डर इज प्रमाण टु मी. मी जातो. रमाकांत, मेहेरबानी करा आणि जुगार सोडा, लीव्ह जुगार ! (जातो.)

रमा०—हंबग् ! म्हणे जुगार सोडा ! काय म्हणून जुगार सोडूं ? लग्नाचा जुगार खेळलों म्हणूनच ना ही चालतीबोळती पैशाची थैली माझ्या हातीं आली ? म्हणे जुगार सोडा, हंबग् !

रजनी—पण नाथ, त्यांत नटेश्वरांनीं तरी काय वाईट सांगितलं ? बाबा-साहेबांनीं दिलेल्या दहा हजार रुपयांत आपल्याला सुखाचा संसार थाटतां येणार नाही का ?

रमा०—कुठं आहेत ते दहा हजार रुपये ?

रज०—ते तर तुमच्याजवळच आहेत !

रमा०—छद्, ते पैसे आलों जुगारांत उडवून !

रज०—मग नाथ, आतां पुढं काय करायचं ?

रमा०—आतां पुनः तुझ्या बापाला लुबाडायचं आणि चैन चालवायची !

रज०—नाथ, आतां बाबासाहेब एक कवडी तरी देतील का आपल्याला ? त्यांना न विचारतां, त्यांच्या संमतीची पर्वा न करतां, मीं तुमच्याशीं प्रीतिविवाह केला, आतां ते मला दारांत सुद्धां उभी करणार नाहीत ? बाबा जितके प्रेमळ आहेत तितकेच ते हट्टी आहेत !

रमा०—आणि मी कुठं कमी हट्टी आहे ? रजनी, जा, बापाजवळ हट्ट धरून बस आणि माझा पैशांचा हट्ट पुरा कर.

रज०—आणि बाबासाहेबांनीं पैसे दिले नाहीं तर ?

रमा०—तर माझा नाद सोड.

रज०—म्हणजे, तुमचं पैशावर प्रेम आहे, माझ्यावर तुमचं प्रेम नाहीं, असंच ना ?

रमा०—हो असंच ! रजनी, मी जसा पैशाचा जुगारी आहे तसाच प्रेमाचाहि जुगारी आहे. तूं निघून गेलीस तर माझा फायदाच होणार आहे. मी माझ्या फसव्या प्रेमाचा फांसा दुसऱ्या एकाद्या श्रीमंत पोरीपुढं टाकीन आणि तिला फर्शी पाडीन !

रज०—पण नाथ, अशानं सर्व जग माझी छीः थूः करणार नाहीं का ? नाथ, माझं तुमच्यावर प्रेम आहे—माझ्या प्रेमाला निर्दय मनानं लाथाड्डं नका.

(गझल.)

दिधला ना प्रेमा ईश समजुनी अपणां ।

त्यजिला ना कधिही साच सतीचा बाणा ॥ ध्रु० ॥

प्रीतिलतिका कुसुमभारें बहरली ना ।

त्यजुनि माया चुरितसां कां अतां सुमना ॥

सखया द्या धीरा दाविं दयाळा करुणा ॥ १ ॥

रमा०—रजनी, किती मूर्ख आहेस तूं ? मी पक्का जुगारी आहे. तुझ्याकडून पैसे मिळण्याची आशा असेपर्यंतच मी तुझ्यावर प्रेम करीन ! पैसे आण म्हणजे प्रेम करीन नाहीं तर...

रज०—नाहीं तर काय ?

रमा०—नाहीं तर, मारहाण करून तुला घरांतून घालवून देईन !

रज०—नाथ, नका हो असे निष्ठुर होऊ ! मारा किंवा तारा, मला तुमचे पाय सोडून जायला तोंडच उरलं नाहीं, मी तुमच्या चरणांजवळच राहणार !

रमा०—तर मग माझा नाइलाज आहे. तुला मारहाण करून घरांतून घालवून देणं हाच एक उपाय माझ्या हातीं उरला आहे.

रज०—काय, तुम्ही मला मारणार ?

रमा०—हो, हो, मी तुला मारणार, मरे-मरेतो मारणार ! ही पाहिलीस काठी ? (काठी उगारतो.)

विठू—(बाहेर येऊन) अन् ह्यो पगितलात का सोटा ? मी रजनी बायसाबांच्या माहिरचा नोकर हाय, मी तुमास्नी बायसाबांना हात लावूं देनार नाय ! ती काठी निमूटशान तकडे ठेवा, नायतर तुमच्या काटीवर माजा सोटा बसल अन् तुमच्या काटीचा अन् माज्या सोट्याचा पिरतीव्याह लागल !

रमा०—म्हणजे तूं याच कामाकरतां इथं येऊन राहिलास वाटतं ? हरामखोर !

विठू—मी नाय हराम ! तुमीच बाईसायबास्नी पिरतीच्या थापा देऊन हरामखोरी केलीया ! बायसाब, चला माहिरीं, कशापायीं या कसाबाकड दिस काढतांसा ?

रज०—पण विठू, बाबासाहेब मला क्षमा करतील का ?

विठू—व्हय बायसाब ! बाबासाबांचं मन अगदीं लोन्यावानी लिबलिबित हाय पगा ! अन् आईसाब हायतच कीं नाय ?

रज०—मग नाथ, तुमचं माझ्यावर प्रेम नाहीं तर ? जाऊं ना मी ?

रमा०—चल, जा, हो चालती ! माझं प्रेशावर प्रेम आहे. तुझ्यासारख्या मूर्ख मैनेवर नाहीं !

रज०—बरं चल तर विठू ! माझी प्रीतिविवाहाची हौस पुरती फिटली ! चल.

विठू—चला बायसाब ! अव रमाकांत ? नीट ध्यानांत ठेवा, ह्ये चांगलं नाय ! एकाद दिशीं तुमास्नी रडत बसावं लागल पगा !!

रमा०—आतां तुम्हीच ध्यानांत ठेवा कीं, इथं जास्त वेळ थांबाल तर तुमच्यावरच रडत बसण्याची पाळी येईल !

विठू०—बर हाय ! जातो अमी, रामराम !! (जातात.)

रमा०—बस्स, झालं माझं काम ! रजनी गेली, आतां रमणीला भुलथापा देऊन झुलवतो आणि दुसरा चैनीचा संसार सुरू करतो ! चारदोन गोड थापा देऊन शेवटीं प्रीतिविवाहाची भुरल घातली कीं, ती उतावळी पोर माझ्या जाळ्यांत खास अडकेल ! (हंसत सुटतो.)

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ—रस्ता. नटेश्वर आणि कामेश्वर प्रवेश करतात.)

नटेश्वर—हंबग् ! पैशासाठी प्रीतिविवाह ? हंबग् ! मी प्रीतीपुढें पैशाला माती समजतों. आय कन्सिडर पैसा बिफोर प्रीति अँज माती !

कामेश्वर—पण नटेश्वर, हें जग असंच आहे. लोक पैशापुढं प्रीतीलाच माती समजतात.

नटे०—हंबग् ! कामेश्वर, मी रमणीवर प्रेम करतों हें तुम्हांला माहीतच आहे. आतां ती जर माझ्यावर प्रेम करील तर, मी तिच्या पायांच्या धुळीत माझी सर्व दौलत ओतीन ! रमणी, ये आणि माझ्यावर प्रेम कर—रमणी, कम अँड डू लव्ह अपॉन मी !

कामे०—रमणी तुमच्यावर प्रेम करील, पण तुम्ही हा आचरटपणा सोडाल तेव्हां ! आचरट पुरुषावर कोणतीहि रमणी कधीहि प्रेम करित नसते.

(राग—दरबारी कानडा; ताल—एक्का)

नारी वरिति त्या नरासि । जो वरि सुमतीला ॥ ध्रु० ॥

शिकल्या अजि या अबला । चतुरमती झाल्या ।

समजे त्यां नीर क्षीर । समय नवा आला ॥ १ ॥

नटे०—हंबग् ! कामेश्वर, तुम्ही चुकतां आहांत. मी आचरट नाहीं. मी अप-डु-डेट जंटलमन आहे—मी आज तारखेचा गृहस्थ आहे.

कामे०—(एका सरदारी पोषाख केलेल्या गृहस्थाबरोबर रमणी येत आहे असं पाहून) ए गृहस्थ ! गप्प बैस. ती पहा रमणी कुणा सरदाराबरोबर बोलत येते आहे. चूप रहा आणि बाजूला उभे राहून गंमत पहा ! (बाजूला जातात.)

रमणी—(पोषाखी सरदारासह प्रवेशून) सरदार सुंदरदास, मला तुमचं तें कडकाबाद दाखवाव का ? तुमच्या तोंडून तुमच्या कडकाबादचं वर्णन ऐकल्यापासून मला तुमचं तें सुंदर आणि रमणीय कडकाबाद केव्हां पाहीन असं झालं आहे.

(राग—मिश्रखमाज; ताल—एकताल.)

बधुनि जगति नव नवला । बावरतें मन मोहें ॥ ध्रु० ॥
सुंदर शशि पाहुनियां । जेविं जलथी मोहे ॥ १ ॥

सुंदरदास—रमणी, मोठ्या खुषीनंच मी तुला आमच्या कडकाबादला घेऊन जाईन. तूं एकदां तिथं गेलीस म्हणजे तुला या भिकारड्या प्रेमनगराला परत यावंसें सुद्धां वाटणार नाही. अहाहा ! कडकाबादचे ते भव्य प्रासाद, ते बगीचे, तीं विहारमंदिरे—अहाहा !

रमणी—सुंदरदास, झाला माझ्या मनाचा निश्चय ! मला तुमच्या त्या कडकाबादला घेऊन चलाच ! मी रमणी आहे, मी रमणीय सौंदर्याची उपासक आहे आणि सुदैवाने मला कशाचीच कमतरता नाही. मातापितरांनीं मागं ठेवलेली आणि आतां माझ्या मालकीची झालेली सर्व मालमत्ता सौंदर्याच्या उपासनेत खर्च करीत असतांना मला स्वर्गीय आनंदाचा लाभ होणार आहे. सुंदरदास, केवळ माझं धन्यभाग्य म्हणूनच तुमचा व माझा स्नेह जुळून आला !

(राग—जंगला; ताल—त्रिवट.)

मम भाग्यकाल आला । मुदित झाली बाला ॥
सुखद लाभे स्नेह अपुला हेतु पुरला ॥ ध्रु० ॥
सुंदरा बधुनि रचना । सुखवुं नितांत नयनां ।
करुं शांत मानसाला । झार्णिं सेवुं पीयुषाला ॥ १ ॥

सुंदर०—रमणी, मग शक्य तितक्या लौकर आपल्या मालमत्तेची जुळवाजुळव कर आणि माझ्याबरोबर कडकाबादला चल. मीहि सुंदरदासच आहे—सौंदर्याची उपासना करण्यांत मलासुद्धां धन्यताच वाटते.

रमणी—चला तर, आपण त्याच तयारीला लागूं या. (जातात.)

नट०—(कामेश्वराशीं झगडत पुढें येऊन) हंबग् ! कामेश्वर, सोड मला ! अरे तो लफंगा खात्रीनं रमाकांतच असला पाहिजे. हंबग् ! दॅट रमाकांत इज नाऊ फॉर्मिंग रमणी—तो रमाकांत आतां रमणीला बनवतो आहे. अस्साच जातो आणि त्याचें बिंग फोडतो—कामेश्वर, आय मस्ट ब्रेक हिज बिंग !

कामे०—नटेश्वर, उतावीळपणांत सर्वच फसण्याचा संभव आहे. आपण युक्तियुक्तीनंच त्याचं बिंग बाहेर काढूं या. आतां क्षणाधीत रमणी पूर्णपणें फसणार, असं आढळून आल्यावरच रमाकांताचा कपटव्यूह डांसळून पाडण्यांत मौज आहे. असं कराल तर ती रमणीहि तुमच्या खऱ्या प्रेमाला शरण येईल ! इतकं झाल्यावर रमणीचा व तुमचा प्रीतिविवाह घडून यायला कितीसा उशीर !

नटे०—खरं सांगूं कामेश्वर ? मला वाईट वाटतं आहे तें बिचाऱ्या भोळ्या रजनीच्या दुदैवाबद्दल ! कामेश्वर, वाटेल तें कर पण रजनीच्या सुखाला धक्का मात्र लावूं नकोस—प्रीज डोन्ट अग्राय धक्का टु रजनीज हॅपिनेस !

कामे०—म्हणूनच तर मी म्हणतों, हा उतावळेपणा टाका. चला, आधीं आपण रजनीची काय हालहवाल आहे, ती काढूं या.

नटे०—चल, आपण रजनीची हालहवाल काढूं या. लेट अस ड्रॉ रजनीज हालहवाल ! (जातात.)

प्रवेश २ रा

(**स्थळ**—तारानाथाचें घर. रजनी अश्रू टाळीत वसली असून ताराबाई तिची समजूत करीत आहेत.)

रजनी—आई, मला बाई बाबासाहेबांची भारीच भीति वाटते. ते आतां इतक्यांत गांवाहून परत येतील. मी रमाकांतांशीं भांडून इथं परत आलों हें त्यांना कळलं म्हणजे ते रागावतील आणि मला इथून घालवून घायला कमी करणार नाहीत. आई, मी आपली जात्येच कशी इथून !

ताराबाई—पण रजनी, तुला त्यांत एवढं भ्यायला काय झालं ? तिकडचा राग मी शांत करीन. तूं कांहीं आपण होऊन रमाकांतांशीं भांडली नाहीस ! रमाकांतच तुझ्याशीं भांडले आणि तुला त्यांना सोडून इकडे येणें भाग पडलं, होय ना ? मग त्यांत तुझा काय अपराध बरं ?

रजनी—माझा कांहींच अपराध नाही हें खरं, पण तुमची परवानगी न घेतां अविचारानें आणि उतावळेपणानें मीच त्यांना वरलं ना ? लग्न होईपर्यंत

ते किच्ची प्रेमानं माझ्याशीं वागत होते पण ! पण लग्न होतांच त्यांनीं आपलं खरं स्वरूप प्रगट केलं, आणि माझा केंसानं गळा कापला ! माझ्या हातूनच सारी चूक झाली, आतां तिचं प्रायश्चित्त माझं मला भोगायला नको का ?

(राग—तिलककामोद; ताल—क्षपताल.)

दिसत खरी पतिता । नसे मान मुळिं जगतिं उरत
कांता जरि अपुली पतीहि त्यजित ॥ ध्रु० ॥
केला न सुविचार । धरिला विषय स्वैर ॥
अहितकारी । अतां येतचि नाश हा सहज ॥ १ ॥

ताराबाई—रजनी, तें कांहीं असलं तरी मी तुला रस्त्यावर टाकणार नाहीं. आम्हां बायकांना एक नवऱ्याचा आधार नसला म्हणजे सारं जग खायला येतं. तुला जर आम्हीं आसरा दिला नाहीं तर कोण देईल ?

रजनी—आई, तुझं म्हणणं खरं आहे; पण बाबासाहेबांच्या रागीट स्वभावापुढं...

विठ्ठ—(धांवत येऊन) तायसाब ! बाबासायबांची सवारी आलिया—अतां कसं व्दनार ?

ताराबाई—काय व्हायचं आहे ? मी आहे ना रजनीचं रक्षण करायला इथं उभी ? रजनी, भिऊं नको, मी करीन तिकडची समजूत !

तारानाथ—(येऊन) तारे, रजनी इथं केव्हां आली, कां आली, सर्व कांहीं मला ठाऊक आहे.

ताराबाई—पण इकडे तर परगांवला जायचं झालं होतं, मग आपल्याला ही हकीगत कशी कळली ?

तारानाथ—मी स्टेशनवर उतरलों मात्र, तों एका पोरांनं माझ्या हातीं हें निनांवी पत्र दिलं आणि तो पोऱ्या चटकन् कुठं पसार झाला ! या पत्रांत रजनी व रमाकांत यांच्यामध्यें उपस्थित झालेल्या सर्व मानगडी स्पष्ट लिहिलेल्या आहेत. रजनी, आमच्या सह्यामसलतीची पर्वा न करतां तूं ज्याला उतावीळ-पणानं बरलंस तो फकडराव शेवटीं जुगारी व पाजी निघाला ना ?

रजनी—होय बाबासाहेब, त्यांनीं माझा छळ आरंभला आणि मला दुरुत्तरें मोलून घरांतून घालवून दिलं !

तारानाथ—त्यानं तुला घालवून दिलं, पण तूं कां तिथून निघून आलीस ?

रजनी—मग काय करूं ? मी तिथून निघून आल्यां नसतें तर त्यांनीं मला मारहाणसुद्धां केली असती !

तारानाथ—मग त्यांत कुठं बिघडलं असतं ? रमाकांत म्हणजे तुझ्या प्रीतीचा परमेश्वर ! प्रेमाच्या भरांत त्याचा हात धरायला गोड वाटलं, मग त्याच्या हातचा मार खायला आतां कां कडू वाटतं ? आणि शिवाय मी म्हणतो, तो कां मारील तुला ? तूं तर त्याच्या प्रीतीची देवता !

रजनी—बाबासाहेब, रमाकांतांनीं मला खोट्या प्रेमाची भुरळ घातली आणि फसवलं हो फसवलं ! ते तुमच्या पैशाच्या लोभानं माझ्यावर प्रेम करीत होते हें, मला काय बरं माहीत ?

तारानाथ—पण तें मला माहीत होतें आणि म्हणून मी त्याची मागणी घेण्यापूर्वीच त्याला दहा हजारांची देणगी दिली. रजनी, त्याच वेळीं मी तुझ्या ऋणांतून मुक्त झालों. आतां मी एक कपर्दिकाहि तुला किंवा त्या भामट्याला देणार नाहीं आणि तुलाहि घरांत बाळगणार नाहीं. जा, वाटेल तें कर आणि नवऱ्याला ताळ्यावर आण. रजनी, तुझ्या प्रीतीचा परमेश्वर ना तो ? मग तो सैतान कसा निघाला ?

ताराबाई—रजनीला काय विचारायचं त्यांत ? तिला काय कळतं ?

तारानाथ—अग, तुला ठाऊक नाही, जें काय कळत नाही तें आम्हां जुन्या लोकांना ! हल्लींच्या तरुण पोराना लहानपणींच शिंगं फुटतात ! त्या रात्रीं मीं जर हिला रमाकांताशीं प्रीतिविवाह करूं दिला नसता तर, हिनें आकाशपाताळ एक केलं असतं आणि मलाच मूर्खांत काढलं असतं ! तारामती, तूं गप्प बैस. रजनी, रमाकांताला ताळ्यावर आणल्याशिवाय पुनः या घरांत पाऊल ठेवूं नकोस ! प्रीतिविवाहाच्या तत्वाला कवटाळणं सोपं आहे, पण त्या तत्वाप्रमाणं वागणं कठीण आहे. मी आणि ही तारामती कधींकाळीं भांडलों तर एक वेळ चालेल, कारण आमच्या आईबापांनींच आम्हां दोघांना एका दिवशीं संसाराच्या गोठ्यांत आणून

बांधलं ! पण तुमची गोष्ट निराळी आहे. तुम्ही प्रेमाची नीट पारख करूनच एकमेकांना पसंत केलें आहे. रजनी, तुझं रमाकांतावर प्रेम होतं ना ?

रजनी—बाबासाहेब, त्यांच्यावर माझं प्रेम होतं, इतकंच नव्हे तर, अजूनहि माझं त्यांच्यावरच अनन्य प्रेम आहे.

तारानाथ—आणि जिवांत जीव असेपर्यंत रमाकांताला अंतर न देण्याबद्दल तूं माझ्यासमक्ष शपथहि घेतली आहेस. ती शपथ तूं कशी विसरलीस ?

रजनी—केवळ नाइलाज म्हणून ! ते असे कसाई निघतील असं मला स्वप्नांत सुद्धा वाटलं नाही !

तारानाथ—पण आतां त्याचा काय उपयोग ? धनुष्यापासून सुटलेला बाण कधी परत येतो का ? रजनी, रमाकांत हा तुझा प्रेमाचा परमेश्वर होता, आतां तो कसाई निघाला असला तर त्याला ताळ्यावर आण आणि पुनः त्याला परमेश्वर बनवून त्याच्या पार्शीच सुखाचा संसार कर. प्रीतिविवाहामुळं वधूवरांवर फार मोठी जबाबदारी येऊन पडते. रमाकांतासाठीं दुःखांचे पर्वत शिरावर घेणें हेंच तुझं कर्तव्य आहे. सुखाच्या लालसेनं एक झालांत आणि दुःखाचा भास होऊं लागतांच एकमेकांना अंतर दिलेंत, हें बरं नाही. जा, रमाकांताला ताळ्यावर आण. आज तुला माझं बोलणं कडू लागत असेल, पण उद्यां तुला तुझ्या प्रेमाच्या परमेश्वराची प्राप्ती झाली म्हणजे माझ्या बोलण्यांतील गोड सत्य तुझ्या अनुभवाला येईल ! रजनी, आतां इथं क्षणभरहि थांबूं नको.

ताराबाई—हें काय बरं असं ? इतका काय निष्ठुरपणा करायचा तो ? पोटाच्या पोरीला घरांतून घालवून देणं इकडे तरी शोभतं का ?

तारानाथ—खुळी आहेस तूं ! तुला माझ्या निष्ठुरपणांतलं मर्म कळणं शक्य नाही. रजनी, आतां कां इथं थांबलीस ?

रजनी—बाबासाहेब, जाल्यें मी, मला माझं कर्तव्य केलंच पाहिजे. मला आपला आशीर्वाद द्या. (नमस्कार करते.) आई, माझी चिंता करूं नको. मला आपला आशीर्वाद दे म्हणजे पुरें आहे. (मिठी मारते.)

ताराबाई—(अश्रू ढाळीत) बाळे, तूं उघड्या डोळ्यांनीं आर्गांत उडी

घेते आहेस, मग माझं मन तुझ्या चित्तेनं होरपळून गेल्याशिवाय कसं राहील ? रजनी, आतां तुझं कसं ग होईल ?

रजनी—आई, माझं रक्षण परमेश्वर करील, जाल्यें मी ! (जाऊं लागते, तों जुई आणि जीवन येतात व तिला मिठी मारतात.)

जुई—ताई, एकदां तूं आम्हांला टाकून गेलीस तें पुरेसं झालं नाही का ? आतां तरी तूं आम्हांला टाकून जाऊं नकोस !

जीवन—ताई, आमच्याशिवाय तुला तिकडे चैन पडतं का ग ? ताई, कशी ग अशी निष्ठुर झालीस तरी ?

रजनी—बाळांनों, काय सांगूं तुम्हांला ? मी निष्ठुर झाल्यें नाही, माझें दुदैवच माझ्यावर उलटलं आहे. बाळांनों, सोडा मला, मला माझ्या कर्तव्याला गेलंच पाहिजे.

तारानाथ—जीवन, जुई, या इकडे. तुमची ताई आपलं कर्तव्य करण्यासाठीं जाते आहे, तिला अडवूं नका. (त्यांना मागं घेतो. रजनी जाते.)

ताराबाई—(रडत) काय बरं केलंत हें ? पोरीला घरांतून घालवून दिलीत...

तारानाथ—हो, हो, तिचं कल्याण व्हावं म्हणूनच मीं तिला घालवून दिलं, आणि तारामती, तुलाहि मी बजावून ठेवतो, तूं तिच्यासाठीं रडत बसलीस तर तुलाहि मी घरांतून घालवून देईन !

ताराबाई—काय म्हणून घालवून घाल मला ? मी कांहीं तुमच्याबरोबर प्रीतिविवाह केलेला नाही. चांगली आईबापांनींच मला तुमच्या गळ्यांत जन्मभर बांधून ठेवली आहे—तुम्ही द्याल घालवून, पण मी गेल्यें पाहिजे ना ? मुलांनों, चला घरांत, इथं क्षणभर सुद्धां थांबूं नका. (मुलांना घेऊन घरांत जाते.)

विठ्ठ—धनीसाब, तुमी अगदीं बंगाळ काम केलंया पगा ! तो रमाकांत मनुष्य नाय, येताळ हाय येताळ !

तारानाथ—होय ना ? मग मी सांगतो तसं कर. तुला रजनीबद्दल वाईट वाटतं ना ?

विठ्ठ—व्हय धनीसाब ! रजनी तुमच्या प्वाटची प्वार असल पुन ती माज्या पिरतीची प्वार हाय पगा !

तारानाथ—होय ना ? मग चल तर माझ्याबरोबर. पुढं काय काय करायचं तें मी तुला सांगून ठेवतों.

विठ्ठ—चला तर ! त्या प्वारीसाठी मी जळत्या चितेंत बी उडी घेयाला मागं फिरनार नाय. (जातात.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—बगीचा. कामेश्वर रमणीला घेऊन येतो. बाजूला नटेश्वर उभा असतो.)

कामे०—रमणीबाई, तुम्हांला एका भयंकर संकटांतून वांचविण्यासाठी मी इथं आलों आहे. मी तुम्हांला आधी असं विचारतों कीं, सध्यां तुम्ही ज्यांच्याशी स्नेहसंबंध जोडला आहे ते कोण ?

रमणी—ते तर कडकाबादचे सरदार सुंदरदास आहेत. त्यांचा व माझा स्नेहसंबंध जुळला हें मी माझं परम भाग्यच समजतें. किती थोर, किती उदार, किती प्रेमळ गृहस्थ आहेत ते ! मी तर माझा सर्व पैसाअडका बरोबर घेऊन त्यांच्याबरोबर कडकाबादला रहायला जाण्याच्या विचारांत आहे. शिवाय, त्यांनीं माझ्यावरचं आपलं प्रेम व्यक्त करून माझ्या प्रेमाची याचना केली आहे. अजून मीं कांहीं त्यांना प्रीतिविवाहाचं वचन दिलं नाहीं, पण...

कामे०—आणि माझी तुम्हांला अशी आग्रहाची विनंती आहे कीं, तुम्ही कृपा करून त्यांना इतक्यांत तसं वचन देऊं नका.

रमणी—कां बरं ?

नटे०—(पुढें येऊन) हंबग् ! दॅट सुंदरदास इज ए लफंगा ! रमणी, टेक केअर, आय अँम् बजाविंग यू, टेक केअर.

रमणी—नटेश्वर, तुमचा आचरटपणा या थराला येऊन पोंचला का ?

सरदार सुंदरदासांनीं माझें प्रेम संपादन केलें म्हणून तुमच्या मनांत मत्सर पेटलेला दिसतो आहे. मी तुम्हांला केव्हांपासून सांगलें आहे कीं, सोडा हा आचरटपणा ! कुठें ते आणि कुठें तुम्ही ?

नटे०—हंबग् ! रमणी, त्याची आणि माझी तुलना करूं नकोस. हंबग् ! आय मे बी आचरट, बट नॉट लफंगा ! मी आचरट असेन, पण लफंगा मात्र नाही.

रमणी—तुम्ही लफंगे नाहीं आणि सुंदरदास तरी कशावरून लफंगे आहेत ?

कामे०—तें आम्ही सिद्ध करून देतो. या कार्मी आपल्याला रजनी नांवाच्या एका तरुण मुलीचें उत्तम साध्य मिळणार आहे. तिची आणि तुमची गांठ घालून देतो, आणि सिद्ध करून देतो कीं—

नटे०—ही इज ए लफंगा ! मी त्याचें बिंग फोडायला तयार आहे—आय अॅम रेडी टु ब्रेक हिज बिंग !

रमणी—तसं कराल तर मी तुमचे उपकार जन्मभर विसरणार नाहीं.

नटे०—हें खरं कशावरून ? बीट हँड अपॉन हँड—हातावर हात मार, आणि वचन दे.

रमणी—हें घ्या वचन ! बरं मी जायें, तुम्ही माझी आणि रजनीची भेट करवाच, बरं का ? (जाते.)

नटे०—कामेश्वर, लुक, आय बिकेम धन्य ! मी आज धन्य झालों.

कामे०—आणि आचरटपणा सोडाल तर ती तुमच्यावर प्रेमसुद्धां करील !

नटे०—असं होईल तर कामेश्वर, ओ गॉड ऑफ वर्क, मी तुमच्या पायावर लोटांगण घेईन—आय वुइल टेक् लोटांगण अपॉन युअर फूट !

कामे०—हंबग् ! लोटांगण घ्या पण तें रमणीच्या चरणांवर ! प्रीतिविवाह करूं पाहणारा रमण नेहेमी रमणीच्या पायांवर लोटांगणच घेत असतो. बरं, पण आतां बोलण्यांत वेळ घालवूं नका. रजनीचा पत्ता काढून तिला सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या पाहिजेत.

नटे०—हो, पण हू बुइल टेल हर पत्ता ? रजनीचा पत्ता कोण सांगणार ?

विठू—(प्रवेशून) मी दावतुंया लेंचा पत्ता. चला माज्यासंगं ! रजनी-
ताईसायबांनीं तुमचीच याद केलिया.

नटे०—चला तर ! रजनीच्या मदतीनं आपल्याला त्या लफंग्याचं बिंग
फोडलंच पाहिजे—बुइथ रजनीज हेल्य बुइ मस्ट ब्रेक हिज बिंग ! (जातात.)

प्रवेश ४ था

(स्थळ—रमणीचा महाल. बाहेरची बाजू. रमाकांत सरदाराच्या वेषांत
प्रवेश करतो.)

सुंदर०—वाहवा ! वाहवा ! आज मोठी मौज उडणार यांत शंका नाही.
आज रमणीनं मुद्दाम आपल्या विठाई मोलकरणीला पाठवून मला कां बरं
बोलावलं असावं ? तिची कडकाबादला जाण्याची सर्व तयारी झाली असेल,
आणि ती सर्व पैसाअडका बरोबर घेऊन तिकडे जावयाला उत्सुक झाली असेल,
हेंच खरं ! आतां माझी जन्माची चंगळ उडणार आणि हा नवा जुगार खूप
साधणार यांत शंका नाही.

विठू—(स्त्रीवेषांत येऊन) अव रावसाब, चला कि बिगीबिगी, बायसाब
तुमची वाट पगपगूनशान् अक्षी कंटाळून गेल्याती ! चला !

सुंदर०—विठाई, चल हा मी आलोंच ! (ती जाते.) या छानछबेल्या
एकदां कां अविचारानं कुणाच्या प्रेमजालांत अडकल्या कीं, खड्ड्यांत उडी
व्यायलासुद्धां अशा अधीर होतात ! आमच्यासारख्या लफंग्यांच्या हातांत हा
प्रीतिविवाहाच्या भुलथापेचा नवा छानदार गळफांस आला आहे खरा ! चला,
आतां गोडगोड थापा देऊन रमणीला या शहरांतून बाहेर न्यावें आणि गळफांस
आंवळून जन्माची ददात मिटवावी ! (जातो. आंतील महाल दिसूं लागतो.)

रमणी—(प्रवेशून) आज काय तो सोक्षमोक्ष होणार. नटेश्वरांनीं तसं
सांगितलं, कामेश्वरांनीं दुजोरा दिला आणि रजनीची भेट झाल्यावर तर बहुतेक
खात्रीच पटली ! हे खरेखुरे सरदार सुंदरदास नसून ते रजनीचे पति रमाकांत

आहेत असें जर सिद्ध झालें तर मीं एका मोठ्या संकटांतून बचावल्यां असंच म्हणावं लागेल ! देवा, या वेळीं मला आल्या प्रसंगाला तोंड देण्याचं धैर्य दे.

(राग—झिजोटी; ताल—खेमटा)

घोर अशा समया । धांव दयाघन प्रभुराया ॥ ध्रु० ॥

दुरित देखुनि मी बहु भ्यालें । धीर मनाला द्या देवा ॥ १ ॥

मूढमती मी भोळी बाला । द्यावी सुमति मज नर्मि पायां ॥ २ ॥

विठू—(स्त्रीवेषांत प्रवेशून) अव रमणी बायसाब, समदी तयारी झालिया ! त्ये तकड बसल्याती, ह्ये हकड हायती, आणि त्ये बाहिर पाळत ठेवून-श्यान् उभे हायती ! समदा यूह कसा छान जमलाया. आतां इकत्यांत त्ये लफंगेराव येत्याल, नीट संभालूनश्यान त्येंच्याशीं बोल, बरं का ? कमजास्त दिसलं तर मी टाकीनच म्हास्तीपरमान उडी !

रमणी—ठीक तर, जा तूं आतां ! पण विठू, माझ्यावर कांहीं भलताच प्रसंग ओढवणार नाहीं ना ? मी पहा कशी अगदीं गोंधळून गेल्यें आहे. विठू...

विठू—आतां मी इद्द नाय, आतां मी इठी झालो हाय ! मला इठी म्हना इठी ! अन् बिलकुल गाबरूं नका. मी हाय हकड आन् त्ये हायती तकड—कशा पायीं भितां वो ? हां, त्ये पणा लफंगेरावच आलेया जनुं ! मी आमंदी जातों. (जातो.)

सुंदर०—(प्रवेशून) ओ हो ! रमणी तर माझी वाट पहात उभी आहे, (जवळ जाऊन) रमणी, हा तुझा दास तुझ्याजवळ उभा आहे, काय तो हुकूम कर.

रमणी—कांहीं झालं तरी तुम्ही थोर सरदार, तुम्ही नाहीं अशी दीन भाषा वापरायची ! जातिवंत सरदार कुणाजवळहि दीनपणाची भाषा वापरीत नाहींत. आपण जातिवंत सरदार आहांत ना ?

सुंदर०—(स्वगत) अर्रर, चुकलों वाटतं बोलण्यांत ? बाकी, इथं कुणा लेकाल जातिवंत सरदाराची भाषा येते आहे ? आतां आपली चूक युक्तीनेंच सांवरून घेतली पाहिजे.

रमणी—हैं काय ? तुम्ही बोलत कां नाही ? तुम्ही जातिवंत सरदार नाही वाटत ? तुम्ही कुणी...

सुंदर०—वाः असं कसं होईल ? तुझ्या चतुर भाषणानं मी थोडा वेळ स्तंभित झालों. तुझ्या चतुराईपुढं माझी—एका थोर सरदाराचीहि बोंबडी वळली असली तर त्यांत नवल नाही. मी सरदार असलों तरी कडकावाद येथें असतांना ! तुझ्याजवळ मी सरदाराचा तोरा मिरवीत नाही, आणि मिरविणारहि नाही. रमणी, खरं सांगूं, मी तुझा दास आहे, तुझ्या सौंदर्याचा दीन दास आहे.

रजनी—(दुसऱ्या वाजूने सरदाराच्या वेप्रांत प्रवेशून) आणि रमणी, मीहि तुझ्या सौंदर्याचा दासच आहे. माझ्या प्रेमाचा स्वीकार कर आणि यांना इथून हांकलून लाव.

सुंदर०—रमणी, हा कोण लफंगा ?

रमणी०—हा एक तुमच्यासारखाच...

सुंदर०—काय ? माझ्यासारखा...

रजनी—हो, सरदारसाहेब ! मीहि तुमच्यासारखाच एक लफंगा आहे.

सुंदर०—तूं लफंगा असशील, पण मी कडकावादचा एक सरदार आहे सरदार !

रजनी—आणि मीहि एक सरदारच आहे. तुमच्याप्रमाणंच मलमलीच्या धांदोटीला तीन दमड्यांचा रंग फांसून मीहि पोषाखी सरदार बनलों आहे. रमणी, यांच्यांत आणि माझ्यांत काय फरक आहे वरं ?

विनोदगीत

जसे सरदार दिसती हे । तसा मी फांकडा आहे ॥

जसे हे पेट दावीती । तसा मी नेटका वरती ॥ १ ॥

जसे हे भामटे मोठे । तसे मी रूप धरि खोटे ॥

नसे यांत जशी अब्रू । तसा मी जाण गे गब्रू ॥ २ ॥

जसे हे थोर पोषाखी । तशी मी मिरवितों शेखी ॥

नसे गे भेद तो कांहीं । जसे दिसतो तसे नाही ॥ ३ ॥

सुंदर०—तुझ्यामाझ्यांत फार फरक आहे. कुठं मी जातिवंत सरदार आणि कुठं तूं पोषाखी लफंगा ? तूं दिसतोस तसा नाहीस खास !

रजनी—खरंच, मी दिसतो तसा नाहीं. रमणी, तुला कोणातरी लफंग्यावर प्रेम करून फसायचंच आहे ना ? मग माझ्यावर प्रेम करूनच स्वतःची फसवणूक करून घे. हें पहा, मी जसा खोटा सरदार आहे तसेच हे सुंदरदासहि खोटेच सरदार आहेत. ते ज्याप्रमाणें तुझा पैसाअडका लुबाडण्यास तयार झाले आहेत त्याप्रमाणें मीहि तुझ्या मालमत्तेची धूळधाण उडविण्यास तयार आहे.

सुंदर०—कां हो सरदार ? तुम्ही जी एवढी लफंगेगिरी चालविली आहे ती कशाच्या जोरावर ? तुम्ही कधीं कडकाबाद तरी पाहिलं आहे का ?

रजनी—कडकाबाद पहायला तें कशाला पाहिजे ? जें मुळांतच नाही त्याची वाटेल त्यानं वाटेल तशी कल्पना करावी !

रमणी—म्हणजे सुंदरदास, तुम्हीं मला कडकाबादची थापच दिलीत म्हणायची !

सुंदर०—छे, छे, असं कसं होईल ? रमणी, चल माझ्याबरोबर, मी तुला आत्तां पाहिजे तर कडकाबाद दाखवितों. मी लफंगा आहे, असं जो स्वतःच्या तोंडानं कबूल करतो त्याच्यावर काय तूं विश्वास ठेवतेस ?

रजनी—पाहिजे तर यांच्यावर विश्वास ठेव आणि खड्ड्यांत पड ! मी जातो हवा तर !

सुंदर०—जा जा, चालता हो.

रजनी—मग रमणी, खरंच जाऊं ना मी ?

रमणी—नका गडे जाऊं मला टाकून ! मला सारं काय तें खरं खरं सांगा आणि मग जा. मला या सरदार सुंदरदासांची भारी भीति वाटूं लागली आहे. नकाच गडे मला टाकून जाऊं !

(कवाली)

ही बावरली बाला । द्या धीरा नका जाऊं ॥

जरि जाल अशा काला । सखया हो कुणा ध्याऊं ॥ ध्रु० ॥

हित काय तें वदा हो । सुचतें मला न कांहीं ॥

मज क्षमा करावी हो । करूं काई गडे बोला ॥ १ ॥

सुंदर०—अरेच्या ! हा लेकाचा लफंगा सरदार झाला का इतक्यांत गडे ?
रमणी, तूं शुद्धीवर आहेस ना ?

रजनी—ही शुद्धीवर नाहीं म्हणून तर ती तुमच्या जाळ्यांत अडकली !
रमणी, शुद्धीवर ये. या सरदारसाहेबांची फसवी जादू तुला माहीत नाही. यांनीं
नुकतेंच रजनी नांवाच्या एका भोळ्या मुलीला फसवले आहे !

सुंदर०—अहो नटवे सरदार, ही आणखी भोळी रजनी कोण आणलीत
तुम्हीं ? कोण रजनी ? कुठली रजनी ? कुठं आहे ती ?

रजनी—ती इथंच आहे, नीट पहा.

सुंदर०—इथं आहे ? मला नाहीं दिसत ती कुठं ? (शोधूं लागतो.)

रजनी—(पुरुषवेष टाकून) ही पहा ती रजनी ! आहे का मी रजनी ?
पटली का खूणगांठ ? स्वतांच्या लग्नाच्या, प्रीतीच्या बायकोला टाकून रमणी-
सारख्या भोळ्याभावड्या मुलीला फसवूं पाहतां, कांहीं लाजलज्जा...

सुंदर०—रजनी, अशा रीतीनें तूं माझी फाजिती केलीस काय ? मला इथं
रहायला तोंडच उरलं नाहीं, मला इथून गेलंच पाहिजे. (जाऊं लागतो.)

रजनी—थांबा, मी तुम्हांला इथून जाऊं देणार नाहीं. (अडविते.)

सुंदर०—तसं जाऊं दिलं नाहीस तर असा जाईन (तिची मानगुटी आंवळतो.)

विठू—(धांवून) अव धनीसाव, सोडा त्येसनी मुकाट्यानं, नायतर
टाळकं फुटल या सोडग्यानं !

सुंदर०—(मागं वळून) तूं कोण ? विठी कीं विठ्या ?

विठू—मी इठी व्हतों पुन आतां इठू झालंया ! पगा नीट. (स्त्रीवेष टाकतो.)

सुंदर०—आतां तर इथं थांबायची सोयच उरली नाहीं. विठू, सोटा
मागं घे. (त्याचा सोटा पकडतो, दोघांची झटापट होते, इतक्यांत नटेश्वर
फौजदाराच्या व कामेश्वर जमादाराच्या वेषांत येतात.)

नटे०—हंबग् ! बदमाष, स्टॉप धिस गडबड ! बदमाष, इफ यू डू दंगा,
आय बुइल शो यू इंगा ! लुक्, आय अॅम फौजदार, डोअर ऑफ दि आर्मी !
जमादार, या लफंग्याला बेडी ठोक, स्ट्राइक बेडी टु धिस लफंगा !

कामे०—जी, फौजदारसाहेब. (रमाकांताला बेडी ठोकतो.)

सुंदर०—अहो पण फौजदारसाहेब, तुम्ही मला कां पकडतां ? काय केलं मीं ?

नटे०—हंबग् ! तुम्हीं स्वतःचं नांव बदललंत, वेष पालटलांत आणि रमणीच्या मालमत्तेवर डल्ला मारण्याचा व्यूह रचलांत ! रमाकांत, तुम्हीं फार मोठा गुन्हा केला आहे, यू सी ?

कामे०—आणि या अपराधाबद्दल तुमच्यावर लैकरच चक्की पिशीत बसण्याची पाळी येईल !

रमा०—मग फौजदारसाहेब, या संकटांतून शीरसलामत सुटण्याला कांहीं उपाय नाही का ?

नटे०—हंबग् ! उपाय आहे, रमणीचे पाय धर, होल्ड रमणीज फूट !

रमणी—माझे नका पाय धरूं ! रजनीचे पाय धरा. किती झालं तरी ती तुमच्या प्रीतीची पत्नी आहे, तीच तुम्हांला क्षमा करील.

रजनी—माझे नका पाय धरूं ! बाबासाहेबांचेच पाय धरा. तुम्हांला पश्चात्ताप झाला आहे आणि यापुढं तुम्ही माझ्याशीं प्रेमळपणानं वागाल अशी त्यांच्या मनाची खात्री झाली पाहिजे.

रमा०—पण रजनी, बाबासाहेब कुठं आहेत ? त्यांची खात्री पटवून घ्यायला मी तयार आहे.

विट्ठ—बाबासाहेब, या आतां बाहिर ! ह्यो काळा फत्तर पार दिसूळ झालाया !

बाबासाहेब—(बाहेर येऊन) रमाकांत, तुमच्या पापकृत्यांचा तुम्हांला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आहे ना ?

रमा०—(पाय धरून) होय बाबासाहेब ! माझे डोळे साफ उघडले आहेत. तसला कडक बंदिवास पत्करण्यापेक्षां रजनीच्या प्रेमळ बंदिवासांत जन्मभर रहायला मी तयार आहे. रजनी, मला तुझ्या बंदिवासांत ठेव, सरकारी बंदिखान्यांत पाठवूं नकोस !

रजनी—बाबासाहेब, माझ्या प्रियकरांना क्षमा करा. ते यापुढं प्रीतिविवाहाच्या वेळीं घेतलेली शपथ मोडणार नाहीत असं माझं मन मला सांगत आहे.

तारानाथ—बरं तर. सर्वोचीच खात्री पटलेली दिसते आहे—मग जास्ती ताणण्यांत तरी अर्थ काय ? नटेश्वर, जाऊं द्या त्यांना.

रमा०—काय ? हे नटेश्वर आहेत ? फौजदार नाहीत ?

नटे०—हंबग् ! आय अॅम नॉट फौजदार, आय अॅम नॉ डोअर ऑफ दि आर्मी, आय अॅम रमणीज मोस्ट ओबीडिअंट सर्वेंट नटेश्वर !

रमणी—हैं पहा नटेश्वर, आतां तुम्हीसुद्धां हा आचरटपणा टाका म्हणजे...

नटे०—हंबग् ! म्हणजे काय होईल ?

रजनी—म्हणजे रमणी तुमच्याशीं प्रीतिविवाह करायला कबूल होईल. ती केवळ तुमच्या आचरटपणामुळंच तुमच्यावर प्रेम करित नाही.

नटे०—असं असेल तर मी सारा आचरटपणा सोडायला तयार आहे. आपल्याकडील रमणी प्रीतिविवाहाला तयार होत नाहीत म्हणून मी इंग्रजीचा अभ्यास करून विलायतेला जाणार होतो. पण इथंच जर रमणी माझ्याशीं प्रीतिविवाह करायला तयार होईल तर मी तरी कशाला जाऊं सातासमुद्रापलीकडे ? रमणी, मी सारा आचरटपणा टाकला, मला पदरांत घे—टेक मी इन यूअर...

कामे०—हंबग् ! लागलांत पुनः इंग्रजीचे तारे तोडायला !

नटे०—होय बाबा, चुकलों खरा !

कामे०—रमणीबाई, माझ्या मित्राला क्षमा करा. त्याच्यासारखा प्रेमळ माणूस दुनियेंत सांपडणार नाही.

रमणी—नटेश्वर, तुम्ही मला संकटांतून मुक्त केलंत आणि आतां आचरटपणाहि टाकलांत म्हणून मी तुम्हांला माझं प्रेम बक्षीस देत्यों. (त्याचा हात धरते.)

नटे०—जय प्रीतिविवाह !

कामे०—नटेश्वर, तुमचं काम झालं, मी जातो. नमस्कार !

नटे०—हंबग् ! मित्रा, माझ्याजवळच रहा, कारण तुझ्याशिवाय मी निकामी होईन !

विदू—(रमाकांतास) बरं, मी जातुया धनीसाब ! रामराम !

रमा०—विदू, तूं आतां माझा मुख्य कारभारी झाला आहेस. प्रीति-विवाहाची शपथ मोडण्याचा मोह मला कधीं उत्पन्न झाला तर खुशाल माझ्या डोक्यांत तुझा सोडा हाण, आणि माझं डोकं ताळ्यावर आण.

तारानाथ—चला, सर्व मंडळी आमच्या इथं मेजवानीला चला. जांवई-बुवांना भेटायला तारामती उत्कंठित झाली असेल. रमाकांत, या आनंदाच्या प्रसंगीं तुम्हांला आणि रजनीला नवा संसार थाटतां यावा म्हणून मी आणखी दहा हजारांची देणगी देतो. रमाकांत, व्यसनें सोडा आणि रजनीशीं प्रेमानंच वागा. रजनी, तूहि रमाकांतांशीं प्रेमानंच वाग. प्रीतिविवाहानं बद्ध झालेल्या जोडप्यानं कधींहि भांडतां कामा नये. प्रीतिविवाहामुळें तुमच्यावर फार मोठी जबाबदारी आलेली आहे. ही जबाबदारी सांभाळाल तरच प्रीतिविवाहाच्या तत्त्वाचा विजय होईल ! प्रीति-प्रेम हें परमेश्वर-स्वरूप आहे. त्या प्रेमस्वरूप परमेश्वरालाच आपण शरण जाऊं या म्हणजे झालं !

भरतवाक्य

(राग—देसकार; ताल—एकताल.)

त्या भजा रमाधवास । व्यापी जो कां जगास ॥ भरुनी
अणुरेणु खास । उरला त्या ॥ ध्रु० ॥ मूर्तिमंत प्रेमरूप ।
वर्णु कसा तो अमूप ॥ वाचा कुंठित अपाप । होत
वानितां ॥ १ ॥

मुलींचें कॉलेज

अर्थात्

कॉलेजांतील रोमान्स

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

(स्थळ:—यूनिटी कॉलेजच्या बाजूचा बगीचा. एका बांकावर रत्नप्रभा अभ्यासाचें पुस्तक वाचीत बसली असून बिंदुमाधव प्रवेश करतो. थोडा वेळ इकडे तिकडे हिंडून बिंदुमाधव रत्नप्रभेच्या बांकावर येऊन बसतो व ' लव्ह डिव्हाइन ' हें कवितेचें पुस्तक वाचूं लागतो. वाचतां वाचतां बिंदुमाधव रत्नप्रभेकडे सरकतो, ती पलीकडे सरकत जाते व शेवटीं बांकावरून उठते. हा प्रकार चालू असतां लांबून गीताचे ध्वनी ऐकूं येतात.)

बिंदु०—(गीताचे ध्वनी थांबल्यावर कविता म्हणूं लागतो.)

ओ माय लव्ह डिव्हाईन ।

यू आर माइन । आय अॅम दाइन ॥

लेट अस ट्रिंक वाइन फाइन

ऑफ लव्ह डिव्हाइन ॥

रत्न०—(स्वगत) हे बिंदुमाधव खरोखरच एकादी कविता वाचताहेत की चहाटळपणा करताहेत, कांहींच कळत नाही. (रिस्टवॉचकडे पाहून) हो खरंच ! कॉलेज सुरू व्हायची वेळ झाली, आपण आपलं जावंच कॉलेजांत ! (जाऊं लागते, बिंदुमाधव उठून तिच्यापुढें येऊन उभा राहतो.)

बिंदु०—हे चित्तहारिके कुमारिके, ही ' डिव्हाइन लव्ह ' सोडून कुठं चाललीस ! हे मनोहारिणी कॉलेजरमणी, या गोड काव्याचा थोडा तरी आस्वाद घे. (कविता गातो .)

ओ माय लव्ह डिव्हाइन । इ. इ.

रत्न०—हा काय चहाटळपणा मांडला आहे तुम्हीं ? सोडा माझी वाट !

बिन्दु०—तुम्ही वाट सोडली तर माझी वाट काय होईल बरं ? चल, आपण दोघं मिळून या काव्याची वाटाघाट करूं या. हें आपलं नंदनपुरांतील ‘यूनिटी कॉलेज’ आहे. या कॉलेजांतील मुलांमुलींनीं एका ठिकाणीं बसून काव्यांतील माधुरीचा आस्वाद घेतला पाहिजे. आपल्या यूनिटी कॉलेजचें ब्रीदवाक्य ‘यूनिटी इज स्ट्रेंथ,’ ‘संहतिः कार्यसाधिका’ ऊर्फ ‘ऐक्यांतच मौज’ हें आहे हें विसरूं नको ! रत्नप्रभे, ये; बैस इथं आणि मला या काव्यांतील गूढ अर्थ समजावून सांग.

रत्न०—अहो, काव्यांतील गूढ अर्थ समजावून देणं हें प्रोफेसरांचें काम आहे, त्यांनाच काय तें विचारा. चला व्हा बाजूला.

बिन्दु०—काय ? बाजूला चलं ? पण तिथं तरी तूं मला या काव्यांतील गूढ अर्थाची शिकवण देशील ना ?

रत्न०—कांहो बिन्दुमाधव, तुम्ही असे पागल कशानं झालांत ? तुम्ही काय बोलत आहांत याचा अर्थ तरी कळतो आहे का तुम्हांला ?

बिन्दु०—हो, हो, माझ्या बोलण्याचा अर्थ—रोमान्स, प्रेम, मौज ! रोमान्सांत प्रेम आहे आणि प्रेमांत मौज आहे ! रोमान्स, प्रेम, मौज ! म्हणून म्हणतो, हे कॉलेजकुमारी, मला या काव्यांतील रोमान्स पटवून दे. रोमान्स, प्रेम, मौज !

रत्न०—तुमचं डोकं कांहीं ठिकाणावर दिसत नाही !

बिन्दु०—वाः, माझं डोकं तर अगदीं असायचं तिथंच आहे. हें पहा, माझं डोकं माझ्या खांद्यावर आहे. रोमान्स ! प्रेम ! मौज !

रत्न०—अहो, डोकं नुस्तं खांद्यावर असून भागत नाही, तें ताळ्यावर असलं पाहिजे. हें पहा, आतां मुकाढ्यानं तुम्ही बाजूला न व्हाल तर मला या छत्रीच्या दांड्यानं तें ताळ्यावर आणावं लागेल ! (छत्री उगारते.)

बिन्दु०—अहाहा ! रोमान्स ! प्रेम ! मौज ! काय ? तूं मला या तुझ्या नाजुक हातांतील नाजुक छत्रीनें नाजुक मार देणार ? फाइन, फाइन, व्हेरी फाइन !

ओ माय लव्ह डिव्हाइन । यू आर माइन । आय अॅम दाइन ॥ तुझ्या नाजुक मारांतहि मला रोमान्स दिसेल, प्रेम दिसेल, मौज दिसेल ! रोमान्स, प्रेम, मौज ! पूर्वीच्या अडाणी तरुणी पागल तरुणांना नयनबाण मारून घायाळ करीत असत, पण आजकालच्या शिकलेल्या कॉलेजकुमारिका आपल्या नाजुक हातांतील नाजुक छत्रीचा नाजुक प्रहार करून माझ्यासारख्या पागल तरुणांना ताळ्यावर आणतात. होय ना ! खरं ना ! बस्स, हाच तो रोमान्स ! हेंच तें प्रेम ! हीच ती मौज ! रोमान्स, प्रेम, मौज !

रत्न०—मग तुम्ही नाहींच बाजूला होत ! माझ्या हातचा प्रसाद खाणार तर ?

बिन्दु०—वाहवा ! तुझ्या पवित्र हाताचा प्रसाद खायला मिळणं यांतच रोमान्स आहे ! रोमान्स, प्रेम, मौज !

धर्माचार्य—(प्रवेशून) हे पवित्र कुमारिके, हात मागं घे ! तुझ्या हातचा प्रसाद मिळाल्यावर हा आधींच पागल झालेला तरुण अधिक पागल होईल ! (रत्नप्रभा मागे सरते.) हे पागल तरुणा, असा बेफाम होऊं नकोस ! काय हा अविचार करतो आहेस ? कॉलेजांत शिकतोस तें हेंच का ? तुला प्रोफेसर हेंच शिकवतात का ?

बिन्दु०—छेः, प्रोफेसरांना हें सुळींच शिकवितां येत नाही ! कॉलेजांत आल्यावर प्रोफेसरांच्या मदतीशिवाय आम्हां मुलांमुलींना स्वयंस्फूर्तीनें जें शिकतां येतें तें हें आहे ! यालाच रोमान्स म्हणतात ! पण हे वेदोपवनांतील वटलेल्या वृक्षा, तुम्हांला हे रोमान्स काय आहे तें कळणंच शक्य नाही. रोमान्स, प्रेम, मौज !

धर्मा०—हरहर ! काय ही आमच्यांतील तरुणांची अधोगति ! अथवा, त्यांच्याकडे तरी काय दोष ! हरहर ! काय हें आमच्या तरुणांना मिळणारं शिक्षण !

रत्न०—महाराज, म्हणजे तुम्ही शिक्षणाच्या विरुद्ध आहांत तर !

धर्मा०—नाहीं. मी शिक्षणाच्या विरुद्ध नाहीं. 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' हें तर सनातन गीताधर्माचं पवित्र तत्त्वच आहे. पण मी दोष देतो तो सहशिक्षणाला ! कॉलेजची पायरी चढलेल्या मुलांमुलींनीं एका ठिकाणीं बसून शिक्षण घ्यावें हें मला पसंत नाहीं. मुलांप्रमाणंच मुलींना शिक्षण देणारीं स्वतंत्र कॉलेजें अस्तित्वांत आलीं पाहिजेत. मुलींनीं कॉलेजांत जावं, पण तें मुलींच्या कॉलेजांत !

बिन्दु०—अहो धर्माचार्य, तुम्ही मला तर जंगलीमहाराज दिसत आहांत !

मुलींचीं स्वतंत्र कॉलेजे स्थापन झालीं तर मुलांच्या कॉलेजांचीं कान्तारें बनतील ! अरण्यां होतील ! नुसत्या बाभळीच्या वृक्षांनीं गजबजलेल्या काटेरी अरण्यांत रोमान्स कुठून उत्पन्न होणार ? बाभळीच्या बनांत मधून मधून बोरी चमकू लागल्या तरच त्यांत रोमान्स, तरच त्यांत प्रेम आणि तरच त्यांत मौज ! रत्नप्रेमे, या रोमान्सच्या नव्या दिव्य दृष्टीनं या सहशिक्षणाच्या प्रश्नाचा विचार कर म्हणजे तुलाहि मुलींच्या स्वतंत्र कॉलेजांचा अप्रयोजकपणा दिसून येईल. प्रभा, आतां तरी माझं रोमान्सचं तत्त्वज्ञान तुला पटूं लागलं का ? प्रभा, तूं मोगरीची सुकुमार वेल आहेस. या जांबुवंतासारखी जंगली नाहीस !

रत्न०—बिन्दुमाधव, मला धर्माचार्यांचंच तत्त्वज्ञान पटतं. तुमच्या तत्त्वज्ञानांत अनर्थ आहे तर धर्माचार्यांच्या तत्त्वज्ञानांत अर्थ भरलेला आहे. महाराज, आमच्या या नंदनपुरांत एकादं मुलींचं कॉलेज निघेल का हो ?

धर्मा०—निघेल, मुलींचेहि कॉलेज निघेल. पण मुलांच्या कॉलेजांत आपल्या तरुण मुलींना पाठविणाऱ्या आंधळ्या पालकांचे डोळे उघडतील तेव्हां ! ठेच लागल्याशिवाय शहाणाहि शहाणपणा शिकत नसतो. (कॉलेजची घंटा ऐकू येते.)

रत्न०—महाराज, कॉलेजची घंटा वाजली, मी जात्ये आतां. (जाते.)

धर्मा०—बिन्दुमाधव, तुला नाही का कॉलेजांत जायचं ? तूं इथंच रेंगाळत राहिलास तर क्लासांत तुझी हजेरी कशी लागेल ?

बिन्दु०—अहो कोरड्या तत्त्वज्ञानाचे खडक ! तुम्हांला नाही तें आमचं गुपित कळायचं ! क्लासांत हजेरी लागणाऱ्या विद्यार्थ्याला क्लासांत हजर रहावंच लागतं असं नाही ! एकाच नांव पुकारल्याबरोबर दुसरा विद्यार्थी मान खाली घालून व किंचित् आवाज बदलून 'प्रेझेंट सर !' असं खुशाल ओरडूं शकतो आणि गैरहजर विद्यार्थ्याची आपोआप हजेरी लागते ! हें आमचें गुपित आहे, तें आमच्या प्रोफेसरांच्या कानांवर घालूं नका हं ! बाकी, त्यांत तरी कुठं बिघडणार ? आजचे प्रोफेसर कालच्या विद्यार्थीदर्शेत हेंच करीत होते म्हणा ! !

धर्मा०—करा बाबांनो, काय वाटेल तें करा, पण माझी तुम्हां बेफाम तरुणांना एवढीच विनंति आहे की, मुलींचीं स्वतंत्र कॉलेजे स्थापन होईपर्यंत तरी डोकं ताळ्यावर ठेवून मुलींबरोबर वागा !

बिन्दु०—अहो डोकेबाज, माझं डोकं या इथं असं ताळ्यावर आहे, तुमच्याच डोक्याची आधी तुम्ही काळजी घ्या.

धर्मा०—बेफाम तरुणा, तुझं डोकं स्वस्थानीं आहे पण त्यांतील मेंदू चळला आहे. माझं वाक्य नीट ध्यानांत ठेव. रघुपति राघव राजाराम । पतीतपावन सीताराम ॥

बिन्दु०—अहो रघुपति राघव राजाराम, अहो सटक सीताराम, अहो भटक भोलाराम, जा कीं आतां एकदांचे इथून ! (स्वगत) हा लेकाचा वृद्ध कपि अजून इथंच आहे, ती बिंबाधरा इकडे येऊं लागली सुद्धां !

धर्मा०—जातो बाबा ! रघुपति राघव राजाराम ! (जातो.)

बिन्दु०—अहाहा ! ही पहा, ही माझी कॉलेजमैत्रीण बिंबाधराच आली ! रोमान्स, प्रेम, मौज ! मला तर असं वाटतं कीं, ही बिंबाधरा माझ्याकडे येत नसून मूर्तिमंत रोमान्सच ठुमकत आणि मुरडत माझ्याकडे येत आहे. रोमान्स, प्रेम, मौज ! बिंबाधरे, कालचे कविकुमार तुला सौंदर्याची पुतळी म्हणतील पण आजचा हा कॉलेजकुमार तुला रोमान्सची पुतळी असंच म्हणणार ! अरे वाः ! तिनं या बाजूला मुरडून पाहिलं, रोमान्स ! अरे ही हंसली, रोमान्स ! हिच्या मुरडण्यांत रोमान्स; हंसण्यांत रोमान्स; नजरेंत रोमान्स ! रोमान्स, रोमान्स, रोमान्स ! तिच्या पाठीवर रुळणाऱ्या वेणींत रोमान्स, वांकलेल्या भुवईत रोमान्स, पिकलेल्या अधरबिंबांत रोमान्स, हृदयांत रोमान्स, पायांत रोमान्स, इतकंच काय, पायांतील बुटांतसुद्धां रोमान्स ! रोमान्स, रोमरोमांत रोमान्स !!! हं, आतां अशी मौज करावी. या रोमान्सला नवी मौज यावी म्हणून आपण त्या बांकावर हें काव्य वाचीत बसल्याचा आव आणावा ! ही बिंबाधरा त्या रत्नप्रभेसारखी अरसिक नाही. ही खात्रीनं आपल्या चतुर भाषणांनीं रोमान्सला नवी मौज आणिल ! (तसं करतो.)

बिंबा०—(प्रवेशून) ती मेली रत्नप्रभा तरी किती अरसिक आहे ! म्हणे क्लास अटेंड करावा, प्रोफेसरांचीं लेक्चरें ऐकावीं आणि शानसंपन्न व्हावं ! नुसतें शिकून परीक्षा पासच व्हायचं मनांत आणलं तर त्या नोट्स नाहीत का ? नोट्स घोकल्या तरी परीक्षा पास होईलच ! त्याला कॉलेज कशाला पाहिजे आणि प्रोफेसरांची बडबड तरी कशाला पाहिजे ? मी तरी बाई कॉलेजांत आल्यां ती रोमान्सकरितां ! मला जर इथं रोमान्टिक लाइफ लीड करतां आलं तरच माझं कॉलेजांत येणं सार्थकीं

पद

मजला एकचि प्रेमा भासत । स्वर्गसुखाचा ॥

इतर न कांहीं सुखवि रमवि मधु भाव मनाचा ॥ ध्रु० ॥

सकला विद्या येथ साच रमल्या हो । सरिता सजल्या

प्रेमपूर्ण ज्ञानदान करिति अहा ! सकलां ॥ १ ॥

बसावं या बागेंतच आणि नेचरपासून रोमान्स शिकावा !! (बांकाकडे जाते तों तिथें बिन्दुमाधवाला पाहून) अगबाई ! हें कोण इथं अभ्यास करीत बसलं आहे ? (नीट पाहून) हे तर बिन्दुमाधव ! आतां यांची थोडी जम्मत करावी. मी आणल्यें आतां प्रिन्सिपॉलचा आव आणि यांना देल्यें घाबरवून ! (मागें लपून व गंभीर स्वरांनें) यू बिन्दुमाधव ! व्हाट आर यू डुइंग हिअर ? वर्गीत प्रोफेसर गेले तरी तूं अजून इथंच ? वर्गीत गैरहजर राहिल्याबद्दल तुला जबर शासन केल्याशिवाय तूं ताळ्यावर येणार नाहीस ! यू बिन्दु ! डोन्च्यू हिअर मी ?

बिन्दु०—(घाबरून) अरे बापरे, हा तर आमच्या प्रिन्सिपॉलसाहेबांचा घणघणाट ! आतां हे कडकराव मला कडक शासन केल्याशिवाय सोडीत नाहीत. आतां कसं करावं ?

बिंबा०—(गंभीर आवाजानें) यू बिन्दु, यू डन्स, यू हंग्स्, डोन्च्यू हिअर मी ?

बिन्दु०—(नम्र वाणीनें) प्रिन्सिपॉलसाहेब, माझ्या हातून चूक झाली; मला क्षमा करा.

बिंबा०—आतां पुनः अशी चूक तूं करणार नाहीस ना ?

बिन्दु०—नाहीं, नाहीं. (स्वगत) एकूण, इथला रोमान्स मला चांगलाच भोवला म्हणायचा !

बिंबा०—(पुढें येऊन) ठीक तर, तुम्हांला मीं सप्रेम क्षमा केली आहे. काजूं नका, इकडे पहा !

बिन्दु०—(पाहून) म्हणजे हा काय चमत्कार झाला ? कडकराव प्रिन्सिपॉल साहेबांची एकाएकीं सुकुमार बिंबाधरा कशी झाली ? आहे काय हें गौडबंगाल ?

बिंबा०—अहो तुम्ही घाबरट ! हें गौडबंगाल नाही, हें म्हटलं रोमान्स आहे ! पहा, पहा, नीट पहा ! !

बिन्दु०—तूं मूर्तिमंत रोमान्स आहेस, हें मला अगोदरपासूनच माहित आहे. मी तुला चांगली ओळखतो, चांगलं केलंस !

बिंबा०—तुम्ही मला चांगली ओळखतां ना ? मग बाबरांत कां ?

बिन्दु०—बाबरां नाही. (स्वगत) प्रिन्सिपॉलसाहेबांच्या भीतीनें डोळे गरगरूं लागले आणि डोकं भिरभिरूं लागलं इतकंच !

बिंबा०—बाबरांत नाही, पण बाबरांत तर खरे !

बिन्दु०—छेः, मुलींच बाबरां नाही. (स्वगत) फक्त अंगाला दरदरून घाम सुटला !

बिंबा०—बाबरांत नाही, बाबरांत नाही—पण मला पाहून लाजलांत आणि क्षमा मागायला निघालांत हें तर काहीं खोटं नाही ना ?

पद

परिहास केला । रंग आला । परि झाला उपहास ॥ ध्रु० ॥
मनिं लाजलां ना । नच राग माना ॥ डौल फोल तो ।
वरिं आतां अनुराग ॥ १ ॥

बिन्दु०—अग बिंबाधरे, तुझा तो कडकलक्ष्मीचा अवतार पाहून मी लाजलों यांत आश्चर्य कसलं ? तुम्हां शिकलेल्या मुलींचे हे अवतार पाहून आम्हां पुरुषांवर आतां लाजण्याचीच पाळी आली आहे. हो, मीं तुम्ही क्षमाहि मागितली, पण त्यांत तरी कुठं बिघडलं ? अग, हा रोमान्सचा नवा काळ आहे. या काळांत बायकांची क्षमा मागणार नाहीं तो पुरुषच नव्हे !

बिंबा०—बरं पण हा नवा काळ रोमांटिक आहे हें तुम्ही कशावरून म्हणतां ?

बिन्दु०—या रोमांटिक काव्यावरून. हें काव्य आपल्या परीक्षेला नेमण्यांत आलं असून या काव्यांतील स्वर्गीय उच्च तत्त्वं ज्या विद्यार्थ्याला कळणार नाहीत तो परीक्षेत फेलच होणार, आपटणार ! ही घे कविता, कळतें का तिच्यांतील उच्च तत्त्व तुला ?

बिंबा०—म्हणा पाहूं, पहातें अर्थ कळला तर !

बिन्दु०—(ओ माय लव्ह डिव्हाइन इ. कविता म्हणतो.)

बिंबा०—छे: बाई, मला नाही या काव्यांतलं मर्म समजत ! (लाजते.)
चला, आपण ही डिफिकल्टी प्रोफेसरांनाच विचारूं या !

बिन्दु०—ऊं हुः, असल्या बाबतींत नाही त्यांची बुद्धि चालायची !
ते प्रोफेसर या एवढ्याशा टीचभर कवितेवर तासभर लेक्चर झोडतील, तरी पण शेवटीं ज्ञानाचा हंडा कोरडा तो कोरडाच राहील ! अग, हा नेचरच आपला खरा शिक्षक आहे. तो हेंच शिकवितो कीं, तरुणांनीं आणि तरुणींनीं, कॉलेज-कुमारांनीं आणि कॉलेजकुमारींनीं, प्रेमगीतांचा आत्मा रोमान्स हाच आहे. रोमान्स, प्रेम, मौज !

बिंबा०—पण मी म्हणत्यों कीं, इतकं हें उच्च तत्त्व तुम्हांला हो कसं कळलं ?

बिन्दु०—अग वेडे, हा सहशिक्षणाचा सुपरिणाम आहे. तरुण मुलगे आणि तरुण मुली ज्या कॉलेजांत एकत्र शिक्षण घेतात त्या सहशिक्षण देणाऱ्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना आणि विद्यार्थिनींना रोमान्सचं उच्च तत्त्व आपोआपच कळू लागतं. म्हणून मी म्हणतो कीं, सहशिक्षणच पाहिजे, मुलींचीं स्वतंत्र कॉलेजे नकोत !

बिंबा०—पण ती रत्नप्रभा म्हणते कीं, मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठीं मुलींचीं स्वतंत्र कॉलेजे निघायला हवीत !

बिन्दु०—वेडी आहे ती ! मघाशींच या इथं तिचा आणि माझा खडाजंगी वाद झाला. मी तिला या काव्यांतील रोमान्स, प्रेम आणि मौज यांची मीमांसा सांगूं लागलों पण तिनं माझा धिःकार केला. मी प्रथम तिच्यावर गरम झालों, पण तिच्या तोंडाचा तोफखाना सुरू होतांच मी नरमलों आणि शेवटीं वरमलों.

बिंबा०—छान झालं, रत्नप्रभेनं तुमची चांगलीच फजिती केली. कशाला गेलांत तिच्याशीं लघळपणा करायला ? मी तुमच्या तोंडचे रोमान्सचे धडे ऐकून घेत्ये म्हणून ती तोंडाळ रत्नप्रभा बरी तुमचीं लेक्चरें ऐकेल ? आतां प्रसंगच आला आहे म्हणून तुम्हांला स्पष्टच विचारत्यों, तुम्ही खरं प्रेम माझ्यावर करतां कीं त्या रत्नप्रभेवर ? तुमचं खरं प्रेम जर माझ्यावरच असेल, तुम्हांला जर कॉलेज सोडल्यावर माझ्याशींच लग्न करून आयुष्य कंठायचं असेल तर आत्तांच तशी शपथ वहा !

बिन्दु०—हो, पण खऱ्या प्रेमाला शपथेचा आधार कशाला हवा ? माझं प्रेम अचल आहे. माझ्यावर तुझा विश्वास नाही का ?

बिंबा०—माझा तुमच्यावर विश्वास आहे; पण तुमच्या मनावर माझा विश्वास नाही. 'मन हें ओढाळ गुरू' असें पुरुषांच्या मनाचें वर्णन आहे, हें तुम्हांला माहीत आहे ना ? घ्या तर माझ्या प्रेमाची शपथ !

बिन्दु०—अग पण तुझे वडील मला जांवई म्हणून पसंत करतील का ? मी कोण आहे, माझी परिस्थिति काय आहे इत्यादि गोष्टी तरी तुला माहीत आहेत का ?

बिंबा०—मला नको ती माहिती ! 'लव्ह इज डिव्हाइन' असंच त्या कवितेंत म्हटलं आहे ना ? मग प्रेमाच्या थोरवीपुढें इतर गोष्टींना मी काय म्हणून महत्त्व देऊं ? डिअर बिन्दुमाधव, मी तुमच्यावर प्रेम करतें आणि तुमच्या-शिवाय इतर कोणावरहि प्रेम करणार नाहीं अशी निसर्गाची शपथ घेलें. आतां तुम्हीहि तशी शपथ घ्या.

बिन्दु०—बरं आहे, तुझ्या वेळ्या समजुतीसाठीं मीहि, तुझ्यावरच प्रेम करीन आणि तुझ्याशिवाय इतर कोणाहि स्त्रीवर प्रेम करणार नाहीं अशी निसर्गाला साक्षी ठेवून शपथ घेतों. (एकमेकांच्या हातांत हात देतात. इतक्यांत आंतून 'सोडा, हात सोडा' अशी आरोळी ऐकूं येते. दोघें चपापून एकमेकांचे हात सोडतात. रत्नाकर किशोरचे हात घट्ट धरून त्याला बाहेर ओढीत आणतो.)

किशोर—सोडा, हात सोडा ! माझे हात कां धरतां ?

रत्ना०—तूं या दोघांना एकमेकांचे हात सोडण्याबद्दल इशारा दिलास म्हणून ! गाढवाच्या लेका.....

किशो०—हां, मला शिवी देऊं नका. मला पिल्लू गाढव म्हणूं नका.

रत्ना०—बदमाष !.....

बिन्दु०—रत्नाकर, किशोरनं काय केलं ? त्याला कां शिव्या देतोस ?

रत्ना०—त्यानं तुम्हां दोघांना एकमेकांचे हात सोडून देण्याबद्दल इशारा दिला म्हणून ! तुम्ही दोघांनीं एकमेकांच्या हातांत हात देऊन प्रेमाच्या शपथा घेत होतां हैं खरं ना ?

बिन्दु०—तें खरं असो वा खोटं असो, तुला काय करायच्या दुसऱ्यांच्या उठाटेवी ?

रत्ना०—कारण बिंबाधरा ही माझ्या प्रेमाची ठेव आहे. ती ठेव तुझ्या तिजोरींत येऊन पडणं शक्य नाहीं. ही बिंबाधरा, आपल्या यूनिटी कॉलेजांत

येऊं लागल्यापासून तिच्यावर मी प्रेम करूं लागलों आहे, म्हणून तिच्यावर तूं प्रेम करूं नको.

बिंबा०—अहो पण दीडशहाणे, मी नाहीं ना तुमच्यावर प्रेम करीत ? मला वाटलं, मला पटलं आणि माझ्या मनाला रुचलं तर मी बिन्दुमाधवांवरसुद्धां प्रेम करीन ! अहो रत्नाकर, अहो रत्नांचे सागर, उर्फ अकलेचे खंदक, व्हा चालते इथून !

रत्ना०—हा बिन्दुमाधव, घेतलेली शपथ मोडीन असं कबूल करीपर्यंत मी इथून जाणार नाहीं. बिन्दुमाधव, तुझ्या तोंडचें उत्तर ऐकण्यासाठीं मी अधीर झालों आहे.

बिन्दु०—मी एक रोमान्स जाणतो. रोमान्स, प्रेम आणि मौज यापुढं मी सर्वांना—तुलासुद्धां—कस्पटासमान मानतो. रोमान्स, बस् रोमान्स !

रत्ना०—तर मग रोमॅंटिक वीराप्रमाणें द्वंद्वयुद्धाला तयार हो. या रोमॅंटिक बिंबाधरेवर कोणीं प्रेम करायचं हें जुन्यापुराण्या पण इतिहासप्रसिद्ध रोमॅंटिक तन्हेनंच ठरवूं या. प्रेमाच्या परीक्षेचा द्वंद्वयुद्ध हाच एक रोमॅंटिक मार्ग आहे. (अस्तन्या मागं सारतो.)

बिन्दु०—बिंबाधरे, दूर उभी राहून रोमान्सची मौज पहा. रोमान्स, माझ्या आयुष्याचं ध्येय एक रोमान्स. (अस्तन्या मागं सारतो.)

बिंबा०—(एकीकडे) किशोर, इकडे ये. जा, पलीकडे उभा रहा आणि या दोघांनीं एकमेकांवर हात टाकले कीं, ' प्रिन्सिपॉल, प्रिन्सिपॉल ' म्हणून ओरडत सूट म्हणजे तत्काल या दोघांचा पोरकटपणा थांबेल. जा, मी सांगत्यें तसं केलंस तर मी तुला नेहेमींप्रमाणें चांगलं बक्षीस देईन.

किशोर—बरं तर.

(जातो.)

रत्ना०—चल ये पुढं, काढतो तुझा रोमान्स बाहेर !

बिन्दु०—रोमान्स, बस्स रोमान्स ! जीव गेला तरी बेहेत्तर, पण रोमान्सचं ध्येय सोडणार नाहीं. चल, ये असा ! हा मी तयार आहे. (दोघे एकमेकांवर हात टाकतात इतक्यांत किशोर आंतून ओरडतो.)

रत्ना०—(चपापून) अरे बापरे, प्रिन्सिपॉलसाहेबांची स्वारी आली वाटतं ! त्यांनीं आमचं हें युद्ध पाहिलं तर ते आम्हांला रस्टिकेट केल्याशिवाय खास

राहणार नाहीत. बिन्दुमाधव, आपण हा प्रेमाचा रोमांटिक लढा पुढें केव्हां तरी लढूं, या वेळीं प्रिन्सिपॉलसहेबांची स्वारी येते आहे, या वेळीं नको. (जातो.)

बिन्दु०—नको तर नको ! रोमान्स, प्रेम, मौज ! चल बिंबाधरे, आपणहि इथून निघून जाऊं ! शेवटीं कसा कां होईना, पण कॉलेजच्या रोमांटिक वातावरणांत रोमान्साचाच जय झाला ! रोमान्स, प्रेम, मौज !

बिंबा०—चला तर.

पद

ही मंगला अजि आलि वेला । शुभ भावना सफला
गणा ॥ ध्रु० ॥ नव रंग आला । प्रीतिसुमाला ॥ गोड गोड
मधु सामावला ॥ १ ॥ (जातात.)

किशोर—(प्रवेशून) वाहवा ! वाहवा ! रोमान्सचा खूप मजा उडाला बुवा ! या यूनिटी कॉलेजांत मुली शिकावयास येऊं लागल्यापासून अशा मौजाच मौजा घडून येतात. मुलांमुलींच्या कॉलेजांतील गंमती तरी किती सांगाव्या !*

पडदा

पद*

कलीची करणी । आल्या कॉलेजांत नव तरुणी ॥ ध्रु० ॥
येती ठुमकत कॉलेजाला । जाती मुरडत त्या क्लासाला ॥
बघती चमकत चौबाजूला । जशा कीं हरिणी ॥ १ ॥
बघतां त्यांचे नाजुक नखरे । सोडिति विद्यार्थी सुस्कारे ॥
प्रोफेसरहि चिंचि बावरे । कांपत चरणीं ॥ २ ॥ होई सर्व
मामला थंडा । अभ्यासाचा गडबडगुंडा ॥ फडके प्रेमाचा
परि झंडा । वातावरणीं ॥ ३ ॥ सुट्टी होतां कॉलेजाला ।
जाती दूर हवा खायाला ॥ पिउनी रोमान्साचा प्याला ।
लागति झुरणीं ॥ ४ ॥ ऐसे रंगदंग मौजेचे । किति सांगुं
मी दुबळ्या वाचें ॥ पाणीं नारळामधीं सांचे । प्रभूची
करणी ॥ ५ ॥

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ:—रस्ता. रत्नाकर चिडलेला प्रवेश करतो.)

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! मत्सराच्या भरांत मी त्या विन्द्याबरोबर द्रंद्रयुद्ध खेळायला उभा राहिलों खरा, पण मागाहून माझा मूर्खपणा माझ्या नजरेला आला ! व्हॉट रॉट ! द्रंद्रयुद्धें जिंकून बायका मिळविण्याचे हे दिवस नाहीत हैंहि त्या वेळीं माझ्या ध्यानांत आलं नाहीं. जुने रोमांटिक इतिहास पाठ करून आम्ही शिकलेलीं कॉलेजचीं पोरं केव्हां केव्हां असा मूर्खपणा करीत असतो. समजा, द्रंद्रयुद्धांत मीं त्या विन्द्याचा पाडावहि केला असता, तरीसुद्धां माझ्या गळ्यांत लग्नाची माळ घालणं हें शेवटीं त्या बिबाधरेच्याच हातांत होतं कीं नाहीं ? व्हॉट रॉट ? त्या बिद्याचा पाडाव करून जर मला खरोखरच बिंबेचें प्रेम संपादन करून घ्यावयाचं असेल तर मला हरप्रयत्नांनीं तिलाच वश करून घेतलं पाहिजे. हो, त्या बिबेला रोमान्स प्रिय आहे आणि बिंदुमाधव म्हणजे मूर्तिमंत चालताबोलता रोमान्स ! मलाहि आतां तोच मार्ग धरला पाहिजे. बस्स, आतां या रत्नाकराच्या जीविताचं ध्येय म्हणजे रोमान्स, प्रेम, मौज ! रोमान्स, प्रेम, मौज !!

किशोर—(प्रवेशून) वाहवा, वाहवा ! हे रत्नाकर सुद्धां रोमान्स घोकूं लागले का ? आमच्या कॉलेजांतलीं सर्व मुलें—मुलीसुद्धां—ज्या रोमान्साची एवढी आराधना करतात, तो बेटा रोमान्स आहे तरी कोण ? आपण आतां रोमान्सचा अर्थ याच राजेश्रींना विचारावा ! (जवळ जाऊन) बिंदुमाधव, क्या तुम्हारी बात ?

रत्ना०—कायरे किशोर ? मी रत्नाकर आहे एवढेंहि तुझ्या लक्षांत आलं नाहीं का ? अरे मी बिंदुमाधव नाहीं, रत्नाकर आहे.

किशोर—क्या तुम्हारी बात ? तुम्ही रोमान्स घोकीत होतां तेव्हां मला वाटलं कीं, तुम्ही बिंदुमाधवच असाल ! रोमान्स, रोमान्स ! क्या तुम्हारी बात ! पण कांही रत्नाकर, हा बेटा रोमान्स असा आहे तरी कोण ? तो बेटा दोन पायांचा आहे कीं चार पायांचा ?

रत्ना०—हा आम्हां कॉलेजकुमारांना व कॉलेजकुमारींना वेड लावणारा रोमान्स दोन पायांचाहि नाहीं आणि चार पायांचाहि नाहीं. तो स्वतः आहे

बिनपायांचा; पण त्याची जादू एवढी विलक्षण आहे की, तो हळूच आमच्या हृदयांत घुसतो आणि आम्हां दोन पायांच्या तरुणांना चार पायांच्या प्राण्यांसारखें नाचवतो ! थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे दोन पायांच्या बहकलेल्या तरुणांना जो चार पायांचे बैलोबा बनवितो तो रोमान्स !

किशोर—म्हणजे तुम्ही आजपासून बैलोबा झालां आहांत, होय ना ? वाहवा, क्या तुम्हारी बात !

रत्ना०—बरं पण किशोर, तू रे कुठं चालला आहेस ? आणि हें रे काय तुझ्या हातांत ?

किशोर—रोमान्स, प्रेम, मौज ! हें एक गुपित आहे आणि तें मी तिच्याकडून त्याला नेऊन देतों आहे. क्या हमारी बात !

रत्ना०—अरे पण या गुपितांतली ती ती कोण ? आणि हा तो कोण ?

किशोर—वाहवा, क्या तुम्हारी बात ! अहो, मी हें गुपित जर तुम्हांला विनाकारण सांगितलं तर तें गुपित कसं राहील ! म्हणे गुपित काय तें सांग ! क्या तुम्हारी बात ! मी कारणाशिवाय कुणाचंही गुपित फोडीत नसतों.

रत्ना०—म्हणजे तुला हें गुपित फोडायला कारण पाहिजे, असंच ना ? हें घे कारण ! (त्याला रुपया दाखवतो.)

किशोर—छे: छे:, हें पाप आहे. मी या पापाला हात लावणार नाहीं. वाहवा ! मला तुम्ही लांच देऊन पाप करायला लावतां ? क्या तुम्हारी बात !

रत्ना०—हें पाप आहे ना ? तू त्याला आपल्या हातानं स्पर्श करूं नको म्हणजे झालं ! तू डोळे मिटून घे म्हणजे मी हें पाप माझ्या स्वतःच्या हातांनीं तुझ्या खिशांत टाकतों. म्हणजे तू स्वतः पापाला स्पर्श केला नाहींस आणि माझं पाप तुला दिसलं नाहीं, असं होईल !

किशोर—क्या तुम्हारी बात ! म्हणजे तुमचं पाप मला दिसूं नये म्हणून काय मी माझे डोळे मिटून घेऊं ? क्या तुम्हारी बात ! (डोळे मिटून घेतो व रत्नाकर त्याच्या खिशांत रुपया टाकतो.) काय, केलंत पाप ! उघडूं डोळे ? क्या तुम्हारी बात !

रत्ना०—नको, इतक्यांत डोळे उघडूं नकोस, मला आणखी एक पाप करायचं आहे. (त्याच्या हातांतील पत्र घेऊन) हें मीं दुसरं पाप केलं. आतां खुशाल डोळे उघड.

किशोर—अहो, पण हें काय केलंत तुम्हीं ? तिचं तें पत्र मला त्याला नेऊन द्यायचं आहे ना ?

रत्ना०—तुला नको त्याची काळजी. मी करतों तें गुप्त काम ! तूं जा परत.

किशोर—अहो, पण मीं तें गुप्त पत्र जर त्याला दिलं नाहीं तर ती काय म्हणेल ? क्या तुम्हारी बात !

रत्ना०—ती कांहीं म्हणणार नाहीं. मीं तें पत्र त्याला दिलं म्हणजे झालं कीं नाहीं ? जा आतां मुकाट्यानं, नाहीं तर देईन एक थप्पड !

किशोर—वाः, क्या तुम्हारी बात ! माझ्या हातांतलं पत्र हिसकावून घेऊन मलाच उलट दरडावतां ? क्या तुम्हारी बात ! मला हातोहात फसवून माझ्यावरच तुम्ही हात टाकतां ? तुमची ही हातचलाखी मी प्रिन्सिपॉल्साहेबांच्या कानांवर घालीन, सोडणार नाहीं. म्हटलं—मी यूनिटी कॉलेजचा चपरासी आहे.

रत्ना०—तूं चपरासी आहेस आणि म्हणूनच माझ्या हातची चपराक खाशील ! व्हॉट रॉट ! चल, हो चालता ! लेकाचा चोरट्या प्रेमपत्रिका पोंच-विण्याचा धंदा करतो आणि वर मलाच तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगतो. थांब, मीच आतां हें गुप्त पत्र प्रिन्सिपॉल्साहेबांना नेऊन दाखवितों—मग पाहतों तुझी कशी कंबक्ती होते ती. व्हॉट रॉट ! देऊं हें गुप्त पत्र प्रिन्सिपॉल्साहेबांना ? सांगूं हा तुझा धंदा त्यांना ?

किशोर—(घाबरून) नका, एवढं मात्र करूं नका. प्रिन्सिपॉल्साहेबांना हें कळलं तर ते मला कामावरून हांकलून लावतील ! महाराज, मघांशीं तुम्ही माझ्या खिशाकडे पाहिलंत, आतां माझ्या पोटाकडे पहा !

रत्ना०—अस्सं ? बरं तर जा. तुला मीं एकवार क्षमा केली आहे.

किशोर—तुम्हीं मला क्षमा केलींत ? क्या तुम्हारी बात ! (जातां जातां स्वगत) यांनीं केलं पाप आणि क्षमा करतात मला ! काय जगाची उलटी रीत आहे पहा ! बा जगता ! तूं अजब आहेस, क्या तुम्हारी बात ! (जातो.)

रत्ना०—(पत्र हातांत घेऊन) व्हॉट रॉट ! हें त्या बिंबेचें गुप्त पत्र. तिनं तें बिन्दुमाधवाला लिहिलेलें आहे. ठीक आहे. मी मत्सराच्या भरांत त्याला द्वंद्वयुद्धांत घायाळ करणार होतों, पण त्याची आतां गरज उरलेली नाही. योग्य संधि साधून हा विषारी बाण त्याला मारला म्हणजे तो आपोआप घायाळ होईल. वाहवारे मुलांमुलींचें सहशिक्षण ! वाहवारे यूनिटी कॉलेज ! वाहवारे रोमान्स, वाहवारे प्रेम, वाहवारे मौज !!! (तो जाऊं लागणार इतक्यांत वयोवृद्ध, पडशी खांद्यावर घेतलेला कोंकण्या अप्पाराव प्रवेश करतो.)

अप्पा०—हरे राम ! हरे राम ! अहो साहेब, या नंदनपुरांतलें यूनिटी कालीज कुठें आहे ? मला त्या कालीजांत जायचें आहे, कुठें आहे तें कालीज ? हरे राम !

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! काय तुम्हांला कॉलेजांत जायचें आहे ? व्हॉट रॉट ! हा थेरडा आतां कॉलेजांत जाणार ? असे थेरडेसुद्धां जर कॉलेजांत येऊं लागले तर तरुणांना व तरुणींना वेड लावणारा तो पोरकट रोमान्ससुद्धां, या थेरड्यांच्या सहवासानं पोक्त बनेल ! हा थेरडा कॉलेजांत जाणार ? व्हॉट रॉट !

अप्पा०—बोला हो, तें कालीज—कुठें आहे ? हरे राम !

रत्ना०—(त्रासून) अहो थेरडे हरेराम ! मला नका सतावूं ! तुम्हांला काय विचारायचें तें दुसऱ्या कोणा रिकामटेकड्यांना विचारा ! म्हणे, कालीज कुठें आहे ? व्हॉट रॉट ! इथं कालीजहि नाहीं आणि काळीजहि नाहीं !

अप्पा०—अहो पण तुम्हांला काळीज आहे ना ? मी असा म्हातारा, कुठें आणखी हिंडूं ? तुम्हांला तरी काळीज आहे ना ?

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! आम्हांला कॉलेजच्या तरुणांना काळीज ? हो आहे, आम्हांला काळीज आहे, पण तें रोमान्सच्या वेड्या कल्पनांनीं कुचकामाचें झालेलें आहे. चल, थेरड्या सतावूं नकोस मला, व्हॉट रॉट !

अप्पा०—अहो त्या कालीजांत माझा मुलगा बिन्दुमाधव शिकतो आहे हो ! माझ्या मुलाची मला भेट घ्यावयाची आहे. हरे राम !

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! तुम्ही त्या बिन्दुमाधवाचे बाप आहांत ! अरेरे ! किती दुःखाची गोष्ट आहे ही !

अप्पा०—हरे राम ! काय बोलतां तुम्ही हें ? मी बिन्दुमाधवाचा बाप आहे ही दुःखाची गोष्ट कशी ?

रत्ना०—ही दुःखाचीच गोष्ट आहे; कारण तुमचा मुलगा रोमान्सच्या नादीं लागलेला आहे, तुम्ही त्याला बाप शोभत नाही. तुमचा बिन्दु ऐटदार पोषाख करतो तर तुमचा पोषाख गबाळ आहे. तुमचा बिन्दु छाती वर काढून चालतो तर तुमचं पेंकाट मोडलेलं आहे. तुमचा बिन्दु फॅशनचं गौडबंगाल जाणतो पण तुम्ही तर नुसते कंगाल आहांत ! म्हणून म्हणतों, तुम्ही बिन्दूचे बाप शोभत नाही. कुठं तो आणि कुठं तुम्ही ! व्हॉट रॉट ?

अप्पा०—हरे राम ! काय ऐकतों मीं हें ? ज्या मुलाच्या शिक्षणासाठी मीं माझं घरदार गहाण टाकलं आणि शेवटीं सावकारानं घरांतून हांकून लावल्यामुळें असा देशोधडीला लागलों तो माझा बिन्दु खरोखरच बहकला असेल का ? बोला, खरं काय असेल तें बोला, माझी छाती धडधडूं लागली. हरे राम !

रत्ना०—काहीं हरकत नाही. औपधोपचार केले तर तुमच्या छातीतली कळ थांबेल आणि तुमची बिघडलेली प्रकृति ताळ्यावर येईल. पण हे बिन्दूच्या बापा, काय सांगूं ? कसं सांगूं ? तुमचा तो बहकलेला पोर मात्र ताळ्यावर येणं शक्य नाही. व्हॉट रॉट !

अप्पा०—म्हणजे त्यानं असं केलं तरी काय ?

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! तें मी कसं सांगूं तुम्हांला ? त्याची हकीकत तुम्हांला कळली तर, तुम्ही इथच्या इथं छाती फुटून प्राण सोडाल ! व्हॉट रॉट ! !

अप्पा०—अहो, मग ती कुवार्ता लौकर तरी सांगा ! ही पहा माझ्या छातीत कळ आली ! हरे राम !

रत्ना०—काहीं हरकत नाही, तुम्ही छाती फुटून मेलान्त तरी हरकत नाही, पण ती हकीकत ऐकूं नका.

अप्पा०—अहो, सांगा लौकर, तुमच्या पायां पडतों—पण असा माझा अंत पाहूं नका. हरे राम !

रत्ना०—एकाच तर ! तुमचं दुर्दैव ! तुमच्या मुलानं, तुम्ही घरदार गहाण टाकून दिलेले सर्व पैसे एका फटाकड्या पोरीच्या नादानं उधळून टाकले ! ती आहे एका श्रीमंताची पोर. ती त्याला प्रेमाच्या गुलजार थापांवर नुस्ती झुलवते आहे ! ती शेवटीं तुमच्या मुलाला फर्शी पाडणार आणि मग तुमचा

मुलगा पागल बनून वस्तूनां आपला गळा कापून घेणार ! हल्लीं अशा पुष्कळ पागल तरुणांनीं आत्महत्या केलेल्या आहेत. पहा बुवा ! इतकं करून तुम्हांला त्याची भेट घ्यायची असेल तर खुशाल घ्या. ती समोर मोठी थोरली जंगी इमारत दिसते आहे ना ? तें आहे यूनिटी कॉलेज. तिथंच बाजूच्या वसतिगृहांत तुमचा मुलगा राहतो. तिथं गेलांत तर कोणीहि तुम्हांला त्याची खोली दाखवील ! पण हो, एक पंचाईत आहे. तुम्हाला तो ओळख देईल कीं नाहीं याचीच शंका वाटते. तुम्ही त्याचे बाप नाहीं असं जर का बिन्दूकडून इतर मुलांना कळलें तर मात्र तुमच्या फटफजितीला पारावार उरणार नाहीं. अरेरे ! म्हातारपणीं तुमच्यावर असा प्रसंग यावा ना ? व्हॉट रॉट !

अप्पा०—तुम्ही कां उगीच दुःखी होतां ? माझं दुःख मी भोगीन. काय वाटेल तो प्रसंग येवो, मी त्याची भेट घेणारच ! हरे राम, हरे राम ! (जातो, रत्नाकर त्याला पोंचवून परत येतो.)

रत्ना०—वाहवा, खूप मौज उडाली ! माझं कपटनाटक आतां खूप रंगणार ! ठीक झालं, हा थेरडा बिन्द्याचा बाप असला तरी तो आतां माझ्या भात्यांतला विषारी बाण झालेला आहे. (जाऊं लागतो तों दुसऱ्या बाजूनें रत्नप्रभा येतांना दिसते.) व्हॉट रॉट ! आज माझं नशीब तर खूप जोरावर दिसतं आहे. ही रत्नप्रभा इकडेच येते आहे. तिला आतां आपल्या कपटजालांत अडकवावी. साधला डाव तर माझा रोमान्स सफल होईल. डाव नच साधला तर निदान बिंबाधरेचा डाव विफल करायला ही उपयोगी पडेल. या तुम्ही प्रभा...प्रभा...

रत्न०—कां, बोलतांना असे अडखळलांतसे ? प्रभा काय ? एवढी कसली अडचण पडली ?

रत्ना०—हो, प्रभा म्हणतांच फार मोठी अडचण उद्भवली. तुम्हांला प्रभाबाई म्हणावं कीं प्रभाताई म्हणावं हा विचार मनांत येतांच जीभ सहाजिक अडखळली. व्हॉट रॉट ! आतां मी तुम्हांला प्रभाताई म्हणूं कीं प्रभाबाई म्हणूं ? व्हॉट रॉट, इकडे ताईचा आड तर तिकडे बाईची विहीर अशा संकटांत मी सांपडलों आहे, व्हॉट रॉट !

रत्न०—हं, इतक्या संकटांत पडूं नका. इकडे आडांतहि पडूं नका आणि तिकडे विहिरींतहि उडी घेऊं नका. नुस्तं साधं प्रभा असं जरी मला म्हटलं तरी सुद्धां चालेल.

रत्ना०—तुम्हांला चालेल, पण...

रत्न०—पणबीण कांहीं नाही. तुमच्यासारख्या रोमान्सच्या नादीं लागलेल्या कॉलेजकुमारांकडून नुस्तं प्रभा म्हणवून घेणं हि धोक्याचं आहे. रत्नाकर, तुम्ही मला आपलं प्रभाताईच म्हणा कसे ! प्रभाबाई हें फार पोक्त नांव होतं. शिवाय, कॉलेजकोर्स संपेपर्यंत मला कोणाहि बुवाची बाई व्हायचं नाही, समजलं ना रत्नाकर ?

रत्ना०—(स्वगत) ही प्रभा मोठी वस्ताद आहे ! ती नाही मला वाद-विवादांत टिकाव धरूं द्यायची ! शिवाय, मला या वेळीं असला वाद करणं श्रेयस्करहि होणार नाही. हिला प्रभाताईच म्हणावं म्हणजे हिचा माझ्यावर विश्वास बसेल व ही माझ्या कपटकारस्थानाला उठाव आणण्याच्या कामीं उपयोगी पडेल.

रत्न०—विचार कसला करतां आहांत एवढा !

रत्ना०—प्रभाताई, माझा विचार कळला तर तुम्ही मला मदत कराल की नाही हाच विचार करतो आहे.

रत्न०—कोणत्या कामांत तुम्हांला माझी मदत पाहिजे आहे ? तें काम जर चांगलं असलं तर मी तुम्हांला आनंदानं मदत करीन.

रत्ना०—काम चांगलं आहे, पण तें रोमांटिक आहे. बिन्दुमाधव व बिंबाधरा हीं दोघं रोमान्सच्या नादानं वेडावून गेलीं आहेत हें तुम्हांला माहीतच आहे. परवां तर त्या दोघांनीं एकांतांत प्रेमाच्या शपथासुद्धां घेतल्या. व्हॉट रॉट !

रत्न०—मग एकानं दुसऱ्यावर प्रेम करणं हें वाईट का आहे ?

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! प्रेम ही चीज सुळांत वाईट नाही; पण रोमान्सच्या नादानं वेडावलेल्या तरुण-तरुणींनीं एकमेकांवर प्रेम करणं आणि तशा शपथा एकांतांत घेणं हें चांगलं का ?

रत्न०—पण हा गुप्त शपथविधी तुम्हांला कसा कळला ? कां ती बिंबा वेडावली म्हणून तुम्ही मत्सरानं चिडलां आहांत ? तुम्ही सुद्धां त्यांतलेच की काय ?

रत्ना०—व्हॉट रॉट ? मी आणि त्यांतला, हें शक्य नाहीं. एखाद्या वेळीं या सहशिक्षणाच्या अभिमानी नंदनपुरांत स्वतंत्र असं मुलींचें कॉलेज निघेल, पण मी रोमान्साच्या भुतानं पछाडला जाणं शक्य नाहीं. व्हॉट रॉट ? प्रभाताई, तुम्ही माझ्यासारख्या सालस कुमाराबद्दलहि अविश्वास दाखवतां ? दुदैव माझं, व्हॉट रॉट !

रत्न०—दुदैव तुमचें नाहीं, दुदैव ओढवलं आहे तें आम्हां तरुण मुलींचें ! मुलींचें स्वतंत्र असं कॉलेज नसल्यामुळं आम्हांला मुलांच्याच कॉलेजांत जावं लागतं आणि मग तुम्हां तरुणांना आम्हांला पाहून रोमान्सचं भूत पछाडतं, खरं ना ? म्हणून म्हणतें कीं, या एवढ्या सुधारलेल्या नंदनपुरांत एकादें मुलींचें कॉलेज नसावं हें आमचें दुदैवच होय. आतां हेंच उदाहरण पहा. सुधारणेचे आणि सहशिक्षणाचे भोक्ते एवढे अण्णासाहेब इनामदार, पण त्यांना जर कां आपल्या मुलींचे—बिंबाधरेचे—रोमान्सचे चाळे कळले तर ते मोटारगाडीच्या कंदिलाप्रमाणें डोळे फाडतील आणि इंजनांतल्या कोळशाप्रमाणें संतापानं लाल होतील ! आतां अशा गृहस्थांनीं आपल्या मुलीला सहशिक्षण देणाऱ्या कॉलेजांत कां धाडावं बरं ? पण सध्यां आम्हां मुलींचंच दुदैव ओढवलं आहे ना ? त्याला ते बिचारे अण्णासाहेब तरी काय करतील ?

रत्ना०—व्हॉट रॉट ? बिंबूच्या व बिंबेच्या विवाहाला अण्णासाहेब विरोध करतील ? व्हॉट रॉट ?

रत्न०—हो, विरोधच करतील. कारण ते स्वतःचं कुल उच्च मानतात आणि बिंबुमाधवाच्या कुलाला नीच लेखतात. अण्णासाहेब कितीहि सुधारले असले तरी समाजाचा रोष पत्करून ते मिश्रविवाहाला संमति देण्यास तयार होणंच शक्य नाहीं.

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! हें संकट नव्हतं माझ्या लक्षांत आलं ! पण प्रभाताई, हें संकट जर उद्यां उभं रहाणार असेल तर त्यांना आज नको का जागं करायला ? म्हणजे ते एव्हांपासून बिंबेच्या मनाला बंध घालतील.

रत्न०—पण अण्णासाहेबांची खात्री करून देण्यासारखा आपल्याजवळ तरी असा कोणता भक्कम पुरावा आहे ? प्रत्यक्ष पुराव्याच्या अभावीं ते आपल्या इशान्याला कवडीचीहि किंमत देणार नाहींत. शिवाय ते पडले ऑनररी मॅजिस्ट्रेट ! प्रत्यक्ष पुराव्याच्या अभावीं न्यायाधिशाला खऱ्या खुनी इसमालासुद्धां फांशी देतां येत नाहीं, हें तुम्हांला माहीत असेलच !

रत्ना०—तशा प्रत्यक्ष पुराव्याशिवायच अडलं असेल तर हा पहा तो पुरावा ! (पत्र दाखवून) ही प्रेमपत्रिका असून ती बिंबाधरेनं बिंदुमाधवाला लिहिलेली आहे. पुरावा स्पष्ट आहे आणि खात्री पटविणाराहि आहे. बोला, करतां या पुराव्याचा उपयोग ?

रत्न०—(स्वगत) हें गुप्त पत्र आहे आणि त्याचा उपयोग करून अण्णासाहेबांना सावध करणं हें माझ्या जिवलग मैत्रिणीचा—बिंबाधरेचा—विश्वासघात करण्यासारखंच आहे. पण काय करणार ? पुढं तिचं आयुष्य मातीमोल होऊं नये म्हणून मला हें पत्र अण्णासाहेबांना दाखविणं जरूरच आहे. देवा, माझ्या मैत्रिणीचा पुढं होणारा घात टळावा म्हणून मी चांगल्या बुद्धीनेच हें विश्वासघाताचं काम करित आहे याबद्दल तूं मला क्षमा कर.

रत्ना०—व्हॉट रॉट ! प्रभाताई, इथं आणखी उभं राहून बोलणं बरं नाही. तिकडे चला म्हणजे आपण ही गोष्ट अण्णासाहेबांच्या कानावर कशी घालावयाची तें सविस्तर ठरवूं !

रत्न०—चला तर तिकडे.

(जातात.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—यूनिटी कॉलेजचें विद्यार्थीवसतिगृह. बाहेरच्या बाजूस किशोर उपस्थित.)

किशोर—या यूनिटी कॉलेजांत फटाकड्या पोरी येऊं लागल्यापासून मोठी गंमत उडून गेली आहे. खलबतें, गुप्त भेटी आणि पत्रापत्री यांची तर एवढी दंगल माजून राहिली आहे कीं काहीं विचारूं नका. आत्तांच पहाना, सर्व मुलें कॉलेजांत गेलीं. पण आमचे बिंदुमाधव कोणा तरी गुलजार मित्राबरोबर आपल्या खोलींत खलबत करित बसले आहेत. हा त्यांचा गुलजार मित्र कोण असावा ? अथवा शंका कसली ? हें तेंच त्रांगडं असलं पाहिजे. त्याशिवाय त्यांनीं मला इथं पहारा करित बसायला सांगितलं नसतं ! काहीं का असेना, या किशोर

चपराशाची मात्र तूर्त चैन चालली आहे ! खलबतें करा, माझी चैन ! भेटी घ्या, माझी चैन ! पत्रापत्री करा—तरीहि माझीच चैन ! *

अप्पाराच—(प्रवेशून) हरे राम ! शिपाईदादा, अहो शिपाईदादा, माझ्या बिंदुमाधवाची खोली कोणती ?

किशोर—ती त्यांची खोली ! पण कांही थेरडोपंत, तुम्ही कोण ?

अप्पा०—हरे राम ! मी त्याचा बाप. मला त्याची भेट व्यावयाची आहे. आहे का तो खोलीत ?

किशोर—तुम्ही त्यांचे बाप असा, नाही तर त्यांच्या बापाचे बाप असा, ते तुमच्यासारख्या थेरड्यांच्या भेटी घेत नसतात ! ते भेटी घेतात, अगदीं गुप्त भेटी घेतात, पण त्या...पण छेः, मला नाहीं विनाकारण गुप्त गोष्टी फोडतां येत.

अप्पा०—हरे राम ! अरे पण माझ्या बाबा...

किशोर—छट्, मी नाहीं तुमचा बाबा ! धंद्याच्या बाबतींत मी फार कडक आहे. बापाला सुद्धां मी बाप म्हणणार नाहीं, मग तुमचा बाप होईन ही आशाच सोडा !

पद*

चपरासी मी छान । आहे । चाले माझी चैनरे ॥ १ ॥
 पत्र तिथेचें त्याला देतों । उत्तर त्याचें तिजलागें ।
 पत्रापत्रि पेशी चालतां चाले माझी चैनरे ॥ १ ॥
 भेटी घेती गुप्तपणानें । उभा करिति मज बाहेरी ॥
 भेटीगांठी अशा चालतां चाले माझी चैनरे ॥ २ ॥
 वेड माजलें रोमान्साचें । खेळ माजले प्रेमाचे ।
 दिनरातीं अशि मौज चालतां चाले माझी चैनरे ॥ ३ ॥
 घरुनी येती मनीओर्डरी । पैशाची नाहीं पर्वा ॥
 पैशाचे परि खेळ चालतां चाले माझी चैनरे ॥ ४ ॥
 कोणी वंदा कोणी निंदा । माझा धंदा रोखीचा ॥
 मरो नोवरा मरो नोवरी । चाले माझी चैनरे ॥ ५ ॥
 कॉलेजांतलिं मुलें आणि मुलि । मनांत झुरती तळमळती ॥
 अभ्यासाची झाली माती । चपराशाची चैनरे ॥ ६ ॥

अप्पा०—हरे राम ! अरे पण असं काय करतोस ? जा, बिंदुमाधवाला सांग की, तुझा बाप आला आहे.

किशोर—ते सुद्धां माझ्यासारखेच कडक आहेत. ते बापाला बाप म्हणतील की नाही याची सुद्धां मला शंका येते. (हळू आवाजाने) ते या वेळी एका गुलजार मित्राशी खलवत करीत बसले आहेत.

अप्पा०—कोणरे हा त्याचा गुलजार मित्र ! हरे राम !

किशोर—तें एक गुपित आहे आणि मी कोणतंहि गुपित विनाकारण फोडीत नसतो. कारण दाखवा, चांगलं वाजवून दाखवा.....'

अप्पा०—हरे राम ! दाखवतो हां कारण चांगलं वाजवून तुझ्या कानशिलावर ! हो बाजूला, नाही तर रंगवतो तुझे कानशील ! काय लेकाचा हा चपरासी तरी मगलूर आहे ! बापालाहि बाप म्हणत नाही ! (त्याच्या अंगावर धांवून जातो.) बदमाष कुठला !

किशोर—(स्वगत) बदमाष कुठला !

अप्पा०—चोर लेकाचा !

किशोर—(स्वगत) चोर लेकाचा !

अप्पा०—हरामखोर नाही तर !

किशोर—(स्वगत) हरामखोर नाही तर ! (उघड) हां, हात उगारूं नका ! मी म्हटलं कॉलेजचा चपरासी आहे, तुमच्यासारखा लुंगालुंगा बाप नाही !

बिन्दु०—(गडबड ऐकून बाहेर येतो.) किशोर, काय आहेरे गडबड एवढी ! आणि हा रे कोण थेरडा !

किशोर—(हळूच) हा तुमचा बाप !

बिन्दु०—काय, माशा बाप !

अप्पा०—हो, हो, मुला ! तुझा बाप ! हा तुझा बाप तुम्ही भेट घ्यायला आला आहे बरे ! हरे राम !

किशोर—(स्वगत) अरे बापरे, हाच मुलाचा बाप ! आतां बापाची आणि मुलाची खूप जुंपणार ! आपण आपलं बाजूला उभं रहावं ! (जातो.)

बिन्दु०—(स्वगत) आतां कसं करावं ? खोलींत तर बिंबाधरा बसली आहे. आतां या थेरड्याला कसा वाटेला लावावा ? (उघड) बाबा, मला या वेळीं क्षमा करा. हें कॉलेजचें वसतिगृह आहे. इथं रेक्टरच्या परवानगीशिवाय मला कुणाचीहि भेट घेतां येत नाही. तुम्ही गांवांत जाऊन त्या आनंदाश्रमांत उतरा, मी तिथंच तुमची भेट घेईन !

अप्पा०—हरे राम, हरे राम ! कायरे तुम्ही ही बुद्धि पालटली ! तुला इथं एकान्तांत गुलजार मित्रांच्या भेटी घ्यायला कुणाची परवानगी लागत नाही आणि बापाची, सख्ख्या बापाची भेट घ्यायला परवानगी लागते काय ? मी तुझा बाप आहे, मी कुणाच्याहि बापाला भीत नाही. चल खोलींत.

बिन्दु०—पण बाबा...

अप्पा०—अरे बाबा, चल मुकाट्यानं ! चल, चल ! (त्याला आंत ढकलीत नेतो.) (खोलीचा अंतर्भाग दिसूं लागतो.)

बिंबा०—(फॅशनेबल पुरुषवेषांत) ओ माय लव्ह डिव्हाईन ! (गीत गाते.)

पद

भरला जगांत प्रेमा । ठसला मनांत प्रेमा ॥ रमला जनांत प्रेमा । अणुरेणुमाजि प्रेमा ॥ ध्रु० ॥ मी प्रेमरंगिं नटलें । प्रेमांत जीव डोले ॥ प्रेमा मला विसावा । आनंद एक ठावा ॥ १ ॥

अप्पा०—(बिन्दुमाधवासह प्रवेशून) हरे राम ! कायरे बिन्दु, हा कोण बुलबुल तुझ्या खोलींत गातो आहे ? (स्वगत) हरे राम ! मघाशी जी मला या पोराच्या छांदिष्ट वर्तनाची हकीकत कळली ती खरी तर नसेल ? दिसायला आहे बुलबुल, पण आवाजी आहे कोकिळेची ! (उघड) हरे राम ! काय रे तूं कोण आहेस ? 'तो' बुलबुल की 'ती' कोकिळा ?

बिंबा०—(चिडून) थेरड्या, मी बुलबुल असेन नाही तर कोकिळा असेन, तुला कावळ्याला काय करायच्या चांभारचौकशा ? बिन्दुमाधव, कोण हा थेरडा ?

बिन्दु०—हे आमच्या तिकडचे कोंकणांतले एक वृद्ध गृहस्थ आहेत.

अप्पा०—हरे राम ! कारट्या, काय रे बोलतोस हें ! अहो बुलबुल, मी यांच्या तिकडचा नाहीं, मी यांचाच बाप आहे.

बिंबा०—वाहवा थेरडोपंत ! पाहुणे म्हणून आलांत आणि बाप होऊन बसलांत का ! बिन्दुमाधव, असल्या निर्लज्ज थेरड्याला इथं क्षणभरहि उमे करूं नका. थेरडोपंत, हे तुमचे पुत्र नाहीत आणि तुम्ही त्यांचे बाप नाही ! होय ना पण !

अप्पा०—हरे राम ! तें मला कशाला विचारतां ? या कारट्यालाच विचारा. कायरे, मी तुझा बाप नाहीं !

बिन्दु०—(मन कठोर करून) नाहीं, तुम्ही माझे बाप नाहीं आणि मी तुमचा मुलगा नाहीं. तुम्ही जर माझे बाप झालांत तर इथलीं सारीं मुलें तुम्हाला तोंडावर हंसतील !

बिंबा०—हॅ, हॅ, हॅ ! वाहवारे बाप ! काय पण बाप ! काय हो थेरडोपंत, तुमच्या वयाला साठ वर्षे झालीं असतील, नाहीं ? म्हणूनच तुमची साठी बुद्धि नाठी झाली आहे ! हॅ, हॅ, हॅ !

अप्पा०—हरे राम ! कारट्या, असल्या पाचकळ मित्रांची संगती धरलीस आणि म्हणूनच बहकलास बरं !

(आंतून आवाज ऐकूं येतात.)

अण्णासाहेब इनामदार—(आंतून) कुठं आहे, कुठं आहे तो बहकलेला तरुण ! किशोर, मला अडवूं नकोस !

किशोर—(आंतून) अण्णासाहेब इनामदार, आंत जाऊं नका. अण्णासाहेब इनामदार,.....

बिंबा०—(घाबरून) कोण, अण्णासाहेब इनामदार ? माझे बाबा ! बिन्दुमाधव, बाबा आले ! आतां कसं करूं ! अगवाई.....

अप्पा०—‘अगवाई !’ हरे राम, हरे राम ! अग बाई, तुझे बाबा आले, होय ना ! आतां लपवा आपलीं काळवंडलेलीं थोबाडं !

बिन्दु०—होय बिंबाधरे, तिथं लपून बस ! बस त्या तिथं ! (तिला लपवितो.) बाबा, कृपा करा; त्या तिथं लपून बसा !

अप्पा०—हेरे राम ! कांरे बाबा, मीं कां आपलं तोंड लपवूं ? तोंड लपवायला मी काय त्या अण्णासाहेब इनामदाराची बहकलेली पोर थोडीच आहे ! हेरे राम !

अण्णा०—(प्रवेशून) कुणाची पोर बहकली ? माझी ?

अप्पा०—हो, हो, तुमची ! हेरे राम !

अण्णा०—पण तूं रे कोण थेरड्या, माझ्या मुलीला बहकली म्हणणारा ?

अप्पा०—मी बिन्दुमाधवाचा बाप !

अण्णा०—बिन्द्या, असल्या कंगाल बापाच्या पोटी जन्माला येऊन माझ्या श्रीमंत आणि उच्च कुलांतल्या सालस पोरीला प्रेमाची भुरळ घालतोस ! मला तुझा सर्व पाजीपणा कळलेला आहे. कुठं आहे माझी मुलगी ?

बिन्दु०—असेल क्लासांत बसलेली, मला काय विचारतां ? आणि नीट चौकशी केल्याशिवाय माझ्यावर कां भलभलते आळ घेतां ?

अण्णा०—भलभलते आळ घेतों ? माझी बिंबा क्लासांत नाही. ती इथंच तुझ्याकडे आली असली पाहिजे. दाखव मला माझी मुलगी ! तिनं म्हणे तुझ्यासारख्या गाढवाला लग्नमाळ घालण्याची शपथ घेतली आहे ! बिन्द्या, लक्षांत ठेव, गाढवानं कितीहि खरारा करून घेतला तरी त्याला घोडा होतां येत नाही !

अप्पा०—ए अण्णासाहेबा, माझ्या मुलाला गाढव म्हणण्याचा गाढवपणा करूं नको ! हेरे राम ! शहाण्याच्या कांद्या ! तूं आपल्या मुलीला थोडीएवढी वाढवलीस, मुलांच्या कालीजांत शिकायला पाठवलीस, आतां ती लथा झाडणारच ! करावं तसं भरावं ! भांग पेरलीस, तिची तुळस कशी उगवेल बाबा ? हेरे राम !

अण्णा०—गप्प बस थेरड्या ! बिन्द्या, माझी मुलगी माझ्या स्वाधीन कर, नाहीं तर पोरीला पळविल्याचा आरोप तुझ्यावर ठेवून मी तुला पोलिसांच्या ताब्यांत देईन.

बिंबा०—(पुढें येऊन) त्यांना कां शासन करतां ? काय शासन करायचं असेल तें मला कुरा. खरा अपराध केला आहे मीं. माझं प्रेम बिन्दुमाधवां-वरच आहे.

अण्णा०—[आश्चर्याने] बिंबे, काय हा तुझा वेप ? काय हा तुझा अवतार ? बहकली, कारटी बहकली ! कारटे, अशी कशी बहकलीस ? तू कुणाला आपला पति म्हणणार ? या हीन जातीच्या बिन्द्याला ? याची जात कोण हें या थेरड्याला तरी विचारून घे. बिन्द्यानं आपली जात लपविली असली तरी हा जुन्या काळचा थेरडा तरी आपली हीन जात लपविणार नाही. विचार त्याला !

अण्णा०—हरे राम ! काय मी जात लपवूं ? नाही, माझी जात मी लपविणार नाही. प्रत्येक जात आपापल्यापरी श्रेष्ठच आहे. ही जात इलकी आणि ती जात उच्च असं म्हणणारेच खरे हीन जातीचे आहेत. तुला जसा तुझ्या जातीचा अभिमान आहे तसा मला माझ्या जातीचा अभिमान आहे. मी तुझ्यापेक्षा जातीनं निराळा असलों तरी तुझ्यासारखाच उच्च आहे. घमेंडखोर, तुझी ही उच्च जातीची पोर माझ्या मुलाच्या पायां पडत आली हें ध्यानांत ठेवून स्वतःच्या उच्च जातीची घमेंड मार.

अण्णा०—बस्स, पुरे झाला हा वितंडवाद ! बिंबे, या बिन्द्याचा धिःकार करून माझ्याबरोबर घरीं चल ! मूर्खपणा केलास तेवढा पुरे झाला !

बिंबा०—काय बाबा बोलतां हें ? तुम्ही मला उच्च शिक्षण घेण्यासाठीं कॉलेजांत पाठविलंत, माझं लहानपणीं लग्न न करतां मला वयानं वाढविलींत, मला स्वतंत्र विचारांच्या वातावरणांत वाढूं दिलंत, मीं धीट व्हावें म्हणून मला सहशिक्षण देणाऱ्या मुलांच्या कॉलेजांत पाठविलंत,—हें सारं तुम्हीं केलंत आणि आतां मींच मूर्खपणा केला का ? मीं केलं तें योग्यच केलं. बिन्दुमाधवांची जात कोणतीहि असो, ते माझ्या पवित्र प्रेमाचे परमेश्वरच आहेत. बाबा, मीं केलं तें योग्यच केलं !

पद

मनानें पूर्वीं प्रेमाला । करूं का प्रेमिं बेमानी ॥ त्यजोनी
नीतिच्या पंथा । करूं का पापमय करणी ॥ ध्रु० ॥ मिळालें
ज्ञान जें मजला । करूं का फोल तें सारें ॥ नका हो तुडवुं
प्रेमाला । दयाळा, लागतें चरणी ॥ १ ॥

अण्णा०—तसं कां होईना, सारा मूर्खपणा माझ्याच हातून झाला. चल पोरी, आतां तरी घरीं चल ! समाजांत माझी आणखी वेअब्रू करूं नकोस ! तुझ्या अंगीं धीटपणा यावा म्हणून मीं तुला मुलांच्या कॉलेजांत पाठविली, आतां धीटपणा दाखविलास तेवढा पुरे झाला ! या धटिंगणाचा धिःकार कर आणि घरीं चल ! मी तुझी विनवणी करतो, माझी समाजांतील अब्रू राख !

बिन्दु०—अण्णासाहेब, तुमच्या मुलीची इच्छा असेल तर तिला खुशाल घेऊन जा. तिचें खरं प्रेम माझ्यावर असेल तर ती तुमच्या धमकावणीला भीक घालणार नाही किंवा तुमच्या विनवणीलाहि भाळणार नाही. बिंबे, माझ्या प्रीतीच्या देवते, तुझी इच्छा असेल तर खुशाल घरीं जा. माझी चिंता करूं नकोस. तुला दिलेली शपथ मी कधीहि मोडणार नाही.

बिंबा०—माझ्या प्रेमाच्या परमेश्वरा, वाटेल तो प्रसंग आला तरी मीहि माझ्या शपथेशीं कधीहि बेमान होणार नाहीं. बाबासाहेब, मला क्षमा करा, मला बिन्दुमाधवांच्या चरणांजवळच राहूं द्या !

अण्णा०—तूं पुष्कळ राहशील, पण मीं तुला राहूं दिलं पाहिजे ना ! मुकाट्यानं माझ्याबरोबर आली नाहीस तर तुला फरफरां ओढीत नेईन ! चल, चल, उचल पाय ! अब्रूची चाड धर; चल लौकर ! (तिला ढकलीत नेतो. ती रडत जाते.)

अण्णा०—हरे राम, हरे राम ! कारट्या, कारट्या, काय रे हें ?

किशोर—(पुढं डोकावून) हा कॉलेजांतील रोमान्स !!

(पडदा)

—दुसरा अंक समाप्त—

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळः—कॉलेजचा बगीचा. बाहेरील भाग. बिन्दुमाधव संचित प्रवेश करतो.)

बिन्दु०—ओ माय लव्ह डिव्हाईन ! लव्ह, लव्ह, डिव्हाईन लव्ह ! प्रेम स्वर्गीय असतें असें कवि म्हणतात, पण तें सत्यसृष्टीत खरं ठरत नाही. मी रोमान्सच्या भलत्या नादीं लागून मूर्खपणाहि केला असेल; पण माझ्यावर प्रेम करणाऱ्या बिंबाधरेवर मी प्रेम केले हें पाप कसं तेंच मला समजत नाही. समाज तिला उच्च जातीची म्हणतो व मला हीन जातीचा लेखतो, पण हीन विचारांचा पगडा बसल्यामुळे बनलेल्या जातींतील उच्चनीच भाव पवित्र प्रेमाच्या मार्गांत आडवे कां यावेत ? हिंदुसमाजा, कृत्रिम जातिभेदांचा उच्चनीचपणा सहन न झालेल्या कोट्यवधि हिंदूंनीं आजपर्यंत परधर्माचा आश्रय केला आणि तुला पंगू केलं. हिंदुसमाजा, अजून तरी सावध हो, मूळच्या साठ कोटींचे अवघे तीस कोटी राहिले, तुझं अर्धांग विगलित झालं तरी अजून तुझे डोळे उघडत नाहीत ना ? धिःकार असो, हिंदुधर्मा ! तुला धिःकार असो !

धर्मा०—(प्रवेशून) कोण हिंदुधर्माचा धिःकार करतो आहे ?

बिन्दु०—मी, मी तुमच्या हिंदुधर्माचा धिःकार करतो आहे, आज मी त्याचा नुस्ता धिःकार करतो आहे, पण प्रसंगच पडला तर मी त्याचा त्यागहि करीन !

धर्मा०—हर हर ! काय मी ऐकतो आहे ? पतीतपावन सीताराम ! रामचंद्रा, तुझं पतितांना पावन करण्याचं व्रीद नष्ट झालं का ? पवित्र हिंदुधर्माचा त्याग करणाऱ्या हिंदूंना तूं सुबुद्धि तरी केव्हां देणार ? ' बुद्धि दे रघुनायका ' ही समर्थीची हांक तूं विसरलास वाटतं ?

बिन्दु०—अहो पतितापावन, देव तुमचं ऐकत नाही म्हणून तुम्हीच आतां त्याच्या नांवानं नुस्त्या हांका मारीत बसा !

धर्मा०—कॉलेजांतल्या अविचारी तरुणा, काय हे तुझे धर्मविरोधी विचार ? विचार कर, कांहीं विचार कर, हे हीन विचार उच्च शिक्षण घेणाऱ्या तरुणाला शोभत नाहींत.

बिन्दु०—आणि एकाच धर्माच्या शीतल छायेखालीं आराम घेणाऱ्या दोन माणसांत खोटा व कृत्रिम भेदभाव निर्माण करणाऱ्या तुमच्या हिंदुसमाजाला तरी भेदभावाचे हीन विचार शोभतात का ? तुमचा हिंदुसमाज, तुमचा हिंदुधर्म...

धर्मा०—हिंदुसमाज माझा, हिंदुधर्म माझा, आणि—बेफाम तरुणा ! तुझा रे समाज कोणता ? तुझा रे धर्म कोणता ?

बिन्दु०—ज्या समाजांत भेदभावाला थारा नाहीं, उच्चनीचत्वाच्या विचारांना थारा नाहीं तो माझा समाज, आणि अशा अद्वैतवादी समाजाचा धर्म तो माझा धर्म !

धर्मा०—म्हणजे तुझा विचार तरी काय आहे ? तूं आपल्या पवित्र हिंदुधर्माचा त्याग करणार ?

बिन्दु०—उच्च जातींत जन्म घेतलेल्या बिंबाधरेशीं जर माझं—समाजानं विनाकारण हीन ठरविलेल्या जातींत जन्म घेणाऱ्या माझं—लग्न झालं नाहीं तर मी हिंदुधर्माचा त्यागहि करणार !

धर्मा०—नको, तरुणा ! असा अविचार करूं नको. मी सांगतों त्याप्रमाणं कर. तुझे वडील इथंच आहेत का ?

बिन्दु०—हो, इथंच आहेत.

धर्मा०—तर मग...(त्याच्या कानांत सांगतो.) एवढी गोष्ट करून पहायला तुला काय हरकत आहे ?

बिन्दु०—पण तिथं माझा किंवा माझ्या वडिलांचा अपमान होतां कामा नये.

धर्मा०—त्याची काळजी तुला नको. मी आतां पुढच्या तयारीला लागतों.

धांवरे रामराया । किती अंत पहासी ॥

रघुपतिराधव राजाराम । पतितपावन सीताराम ॥ [जातो.]

बिन्दु०—(पश्चात्तापानें) माझ्या वडिलांचा अपमान होतां कामा नये म्हणून मीं धर्माचार्यांना अट घातली खरी, पण मीं स्वतःच माझ्या वडिलांचा अपमान त्या दिवशीं केला नाहीं का ? अरेरे, कोण पातकी मी ? (अश्रू ढाळतो.)

किशोर—(प्रवेशून) अरे अरे अरे ! साहेब, काय झालं ? रडतां कां ? सुस्कारे कां सोडतां ? क्या तुम्हारी बात ! साहेब, तुम्हांला या यूनिटी कॉलेजांत काय कमी आहे ? बागैत रोमान्स आहे, रोमान्सांत प्रेम आहे आणि प्रेमांत मौज आहे. रोमान्स, प्रेम, मौज ! हंसा, हंसा ! रोमान्स, प्रेम, मौज ! क्या तुम्हारी बात !!!

बिन्दु०—किशोरा, काय सांनू ? ज्या रोमान्सनं मला हंसविलं, तोच रोमान्स मला आतां रडवतो आहे. किशोरा, मला हिणवूं नकोस ! रडूं दे, मला पोटभर रडूं दे.

किशोर—अरे अरे अरे ! साहेब, क्या तुम्हारी बात ! तुम्ही आतां रडणार ? पोटभर रडणार ? हुंदके देऊन रडणार ? अरे अरे अरे ! क्या तुम्हारी बात ! (रडतो.)

पद

डोळे रडूनियां सुजले । नाकहि बहुत लाल झाले ॥ ध्रु० ॥

सोडितसां पेसे सुस्कारे । बघणाराचें चित्त बावरे ॥

पेशां कुविचारां । करुनि त्वरा । झणि वारा ॥

सोडा विचार ह्मे असले ॥ १ ॥

बिन्दु०—अरे पण किशोरा, तूं कां रडतोस ? मला रोमान्स रडवतो आहे, पण तुला कोण रडवतं आहे ?

किशोर—साहेब, तुमचा पुरुषीपणा मला रडवतो आहे. क्या तुम्हारी बात ! तुम्ही पुरुषासारखे पुरुष असून रडतां ? क्या तुम्हारी बात ! मिथीवर

पीळ घायचा सोडून तुम्ही बायकांसारखे रडतां ? क्या तुम्हारी बात ! (त्याला मिशा नाहीत असें पाहून) अरे हो, पण तुम्हां कॉलेजांतल्या पुरुषांना मिशाच नसतात, मग तुम्ही मिशांवर पीळ तरी कसे देणार ? अरे अरे अरे ! साहेब, तुम्हांला मिशाच नाहीत ! तर मग खुशाल रडा, तुम्हांला मिशा नाहीत, क्या तुम्हारी बात !

बिन्दु०—किशोरा, खुशाल तुला वाटेल तेवढी माझी चेष्टा कर, मी आतां चेष्टेचाच विषय झालों आहे. किशोरा, किती मूर्ख मी ? किती पागल मी ? तुला माझी कींय येत नाही का ?

किशोर—साहेब, मला तुमची कींय येते, क्या तुम्हारी बात ! आणि साहेब, तुम्ही हा रडवेपणा टाकाल तर मी तुमचें वाटेल तें काम बक्षिसाची आशा न धरतां करीन ! काम करीन, काम करीन, पण साहेब ! आधीं पुरुष व्हा, पुरुष व्हा ! क्या हमारी बात !

बिन्दु०—तर मग आत्तांच्या आत्तां रत्नप्रभेला इकडे घेऊन ये.

किशोर—तें काम माझें ! म्हटलं मी चपरासी आहे ! आत्तां तुमचें काम करतो, क्या हमारी बात ! (पाहून) हें पहा, करतो म्हणतांच काम झालं, या रत्नप्रभाबाईचें रत्नाकरांना घेऊन इकडे येताहेत. काय साहेब, आहे कीं नाही माझी शाबास ? जाऊं आतां मी माझ्या कामाला ?

बिन्दु०—शाबास आहे तुम्ही !

किशोर—साहेब, तुम्हीं मला शाबासकी दिलीत, मी धन्य झालों. क्या तुम्हारी बात ! (जातो.)

रत्न०—(रत्नाकरासह प्रवेशून) बिन्दुमाधव, तुम्ही असे खिन्न कां ? रडून काय होणार ?

बिन्दु०—प्रभाताई, खिन्न होऊं नको तर काय करूं ? माझी प्रियतमा बिंबाघरा, तिकडे, एकसारखी रडत असेल हा विचार मनांत आला कीं, मलाहि रडूं कोसळतें.

रत्न०—अहाहाहा ! रड्हे कुठले ? माझी मैत्रीण बिंबा मुळींच रडत नाही; उलट ती समाजाच्या अन्यायी वर्तनावर एखाद्या वाघिणीप्रमाणं चिडली आहे. ती चिडली आहे आणि तुम्ही मुळमुळ रडतां आहांत ! अहारे रड्हे ! आत्तां वाटेंत मला धर्माचार्यांची स्वारी भेटली होती, त्यांनीं तुम्हांला सुमार्गाला लावण्याचं कबूल केलं आहे; पण ते तरी तुमच्यासारख्या रडतराउतांना काय बोड्यावर बसविणार ? धर्माचार्यांनीं सुचविलेली गोष्ट करण्याची तुमची तयारी आहे का ? तयारी असेल तर चला अण्णासाहेबांकडे ठरलेल्या वेळीं ! जा, आपल्या वडिलांना वर्दी देऊन ठेवा !

बिन्दु०—वर्दी देऊन ठेवतो, पण...पण.....

रत्न०—आतां कां अडखळतां ? अहो रडतराऊत, कुठं अडलं तुमचं नरघोडं ? बिन्दुमाधव, खरं सांगूं तुम्हांला ? तुम्ही असे रड्हे, माझ्या साहसी बिंबेला पतीच शोभत नाही ! रडतां काय, कढतां काय, चंद्राचें तोंड पाहून सुस्कारे काय सोडतां ? पण बाई, करणार काय ? त्या रोमान्सनं तुम्हां दोघांना पच्छाडलं आहे ना ? जळळा मेला हा कॉलेजांतला रोमान्स ! हं, पहातां काय असे माझ्या तोंडाकडे ? कितीहि आशाळभूतपणानं माझ्या तोंडाकडे पाहिलंत तरी, फटकळ तोंडाची ही मानी प्रभा, नाही बरं तुमच्यासारख्या रडतराऊत नवरदेवाच्या तोंडाभोंवतीं प्रेमाचे दिवे ओंवाळायची ! पुसा डोळे आणि थोडा पुरुषी खंबीरपणा धारण करून पुढच्या कामाला लाग !

बिन्दु०—प्रभाताई, छान, छान, एकंदरींत छान लेकचर झोडलंत तुम्ही माझ्यावर ! पण लक्षांत ठेवा, आज ज्या रोमान्सनं मला पागल बनविलं आहे तोच रोमान्स उद्यां तुम्हांला.....

रत्न०—बरं बरं, बोळं नका जास्त, जा आपल्या कामाला ! (तो गेल्यावर) बरं रत्नाकर, तुम्ही कोणती मदत करणार आम्हांला ?

रत्ना०—मी तुम्हांला वाटेल ती मदत करतो पण एका अटीवर, मी तुम्हांला नुस्तं प्रभा म्हणेन, प्रभाताई नाही म्हणणार ! प्रभा, तुझ्यासारख्या सुंदर तरुणीला ताई म्हणायचं जवावर येतं बुवा !

रत्न०—अगबाई ! म्हणजे कॉलेजांतल्या रोमान्सनं तुम्हांलाहि पागल बनविलं तर ! तुम्ही प्रथम बिंबेवर नजर ठेवलीत, तो डाव फसला—आतां तुम्ही माझ्यावर नजरवंदीची विद्या चालवितां अं ? रत्नाकर, मी तुम्हांला स्पष्टच विचारल्यें, माझे जन्माचे सोबती होण्याची आहे का तुमची योग्यता ? मी अशी स्पष्ट बोलीची आणि सरळ चालीची मुलगी आहे; आणि तुम्ही दगलबाज आणि बेमान आहांत. तुमचं माझं कसं जुळावं हो ? हं, नाहीं म्हणूं नका. तुम्हीं प्रथम बिंबावर प्रेम केलंत आणि दगाबाजी करून माझ्याजवळ तिची ती प्रेमपत्रिका दिलीत, होय ना ? आतां तुम्ही माझ्या प्रेमाकडे जिभल्या चाटीत बघतां आहांत ! मीं नुस्तें होय म्हटलं कीं, तुम्ही कुच्यासारखे माझ्या पायांत घुटमळूं लागाल. कशाला तोंड फिरवतां ? तुम्ही नाहीं का पाजी, बेमान, दगलबाज ?

रत्ना०—प्रभाताई, खरोखर तुम्ही म्हणतां तसाच मी आहे. माझ्या चुका आतां मला कळून आल्या, मला क्षमा करा.

रत्न०—आणि तुम्हीहि, मी इतकं कठोर बोलल्यें याबद्दल मला क्षमा करा. आतां नका घुटमळूं मुलींच्या भोंवतीं. नीट अभ्यास करा आणि आपल्या शानार्जनानं यूनिटी कॉलेजचा दर्जा वाढवा.

रत्ना०—प्रभाताई, जातो मी. माझा कॉलेजचा रोमान्स इथंच संपला ! आतां एकच ध्यास ! अभ्यास, अभ्यास, अभ्यास ! (जातो.)

रत्न०—या सहाशिक्षण देणाऱ्या कॉलेजांतल्या उद्दुभाईना अस्सं कठोर बोलूनच ताळ्यावर आणावं लागतं. जरा मऊ दिसलं तर हे रोमान्सचे खवीस कोंपरांनीं खणायला कमी करायचे नाहीत ! पण बाई, माझ्यासारखी सटकसावित्री कॉलेजांत विरळाच आढळायची. कॉलेजांत, भोळ्या बिंबेसारख्या मुलीच फार ! तशा मुलींनीं शिक्षण घ्यावें, पण तें स्वतंत्र अशा मुलींच्याच कॉलेजांत. सहाशिक्षण देणाऱ्या यूनिटी कॉलेजांत म्हणे उच्च शिक्षण मिळतं ! इथं उच्च शिक्षण तर नाहींच, उलट हुच्च शिक्षण मात्र भरपूर मिळतें खरं ! अगबाई, उशीर झाला. बिंबेच्या घरीं गेल्यें नाहीं तर साराच घोंटाळा व्हायचा ! घोंटाळे, घोंटाळे, घोंटाळे ! कॉलेजस्त बाई अस्सेच घोंटाळे ! (जाते.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—अण्णासाहेबांचा दिवाणखाना, अण्णासाहेब वाचीत बसले आहेत. इतक्यांत बिंबाधरा हातांत बॅग घेऊन बाहेर जाण्याच्या तयारीने येते.)

बिंबा०—(अण्णासाहेबांना नमस्कार करून) बाबासाहेब, तुम्हांला ही तुमची मुलगी बिंबाधरा नमस्कार करीत आहे. मला आपला आशीर्वाद द्या.

अण्णा०—(न पाहतांच) सौभाग्यवती भव !

बिंबा०—‘ सौभाग्यवती भव ’ असा तुमचा कल्याणप्रद आशीर्वाद मला मिळाला, मी आतां जायें.

अण्णा०—पोरी, कुठं चाललीस ? तुला घरांतून बाहेर पडायला मी बंदी केली होती ना ?

बिंबा०—तुम्ही खूप बंदी कराल, पण तुमच्या बंदीत राहण्याचं मी मान्य केलं पाहिजे ना ? मी कांहीं एखादी शिळपट शेळीमेंदी नाहीं, कीं तुमच्या कोंडवाड्यांत अडकून बसेन ! बाबा, मला तुम्ही शानामृत पाजून वाढविलं आहे, माझ्या मनांत स्वातंत्र्याचे विचार पक्के रुजले आहेत, आतां तुम्ही मला शालुंकी समजून पिंजऱ्यांत अडकवणार कोण ?

अण्णा०—अग, पण मी तुझा बाप आहे ना ? माझ्या प्रत्येक कृतीनं तुझं कल्याणच होईल.

बिंबा०—माझं कल्याण तुमच्या हातून झालं असतं, पण तें मी लहान असतांना, अज्ञान असतांना ! तुम्ही मला आतां, गुडघ्यांत मान खुपसून लग्नाला तयार झालेली परकरी पोर तर समजत नाहीं ना ? तुम्ही मला वयांत येईपर्यंत कां वाढविलंत ? शिक्षण कां दिलंत ? उच्च शिक्षण घेण्यासाठीं सहशिक्षण देणाऱ्या व जेथें मुलें व मुली यांचे स्नेहसंबंध जुळतात आणि वाढीस लागतात अशा मुलांमुलींच्या यूनिटी कॉलेजांत कां पाठविलंत ?

अण्णा०—तुला चालू जमान्यांत धीटपणानं आणि नीटपणानं वागतां यावं म्हणून !

बिंबा०—होय ना ! खरं ना ! मग मी आतां धीट बनून नीट प्रियकराच्या घरची वाट घरली तर कां दांतां ओंठ खातां ?

अण्णा०—मी हें सारं कबूल करतो कीं, माझ्या हातून तो सारा मूर्खपणा झाला ! आतां तुझा बाप म्हणून माझी तुला एवढीच प्रार्थना आहे कीं, बये, त्या हीन जातीच्या बिंदुमाधवाशी लग्न करून, नको ग माझ्या कुलाची अब्रू खराब करूं ! तूं अशा प्रकारं त्या धटिंगणाचा हात धरून गेलीस तर जुन्या मतांचा हिंदुसमाज मला बाहेर तोंड काढूं देईल का ? तुझ्या भावांना, उच्च कुलांतले कोण गृहस्थ आपल्या मुली देतील ? तुझ्या बहिर्णीना, उच्च कुलांतील कोणते गृहस्थ घरांत घेतील ? तुझी तूं स्वतंत्र नाहीस; तूं सज्जन झाली आहेस; तुला कुलाच्या अब्रूची जबाबदारी संभाळलीच पाहिजे. कुलाच्या पावित्र्याकडे व समाजाच्या निष्ठुरपणाकडे पाहून तरी मागं फिर.

बिंबा०—नाहीं, मी मागं फिरणार नाहीं. पति म्हणून बिंदुमाधवांचा स्वीकार करण्यांत मला कोणतंहि पाप दिसत नाहीं. पतीला परमेश्वर समजून वागणं हाच स्त्रियांचा धर्म, असं आपला हिंदुधर्म सांगतो ना ? मग मी माझ्या प्रियकराला माझे परमेश्वर करावयास चालल्यें यांत मी हिंदुधर्माची कोणती हानि केली ? आतां माझे हें कृत्य कदाचित् तुमच्या मष्ट समाजाच्या रूढीशीं जुळतें नसेल, पण जोंपर्यंत मीं खऱ्या धर्माची पायमल्ली केलेली नाहीं तोंपर्यंत मीं रूढीच्या पायमल्लीला कां भ्यावं ? बाबा, तुम्ही सुधारक असून रूढीची-अन्यायी रूढीची पायमल्ली करावयास निघालेल्या माझे पाय कां ओढतां ?

अण्णा०—अग, मी पुष्कळ सुधारक आहे. मला पुष्कळ सुधारलेलीं मते मान्य आहेत. पण मला रूढींनीं जखडलेल्या समाजाला सोडून कसं चालतां येईल ? सुधारणा करावी, पण ती समाजाच्या पचनीं पडेल तेवढीच ! असं आहे तरी, सुधारणेचीं तत्त्वे मात्र मनसुराद बोलावीं, कारण बोलतां बोलत तत्त्वे पटूं लागतात आणि केव्हां तरी तीं अंमलांत आणण्याचें धैर्य अंगीं येतं. तूं मुद्दाम वाटेला तितकीं सुधारलेलीं मते बोल, पण समाजाला रुचतील व पचतील तेवढीच कृतीत आण. म्हणून पुनः एकदां तुला विनवून सांगतो कीं, मागें फिर.

बिंबा०—तें शक्य नाही. 'सौभाग्यवती भव' असा तुमचा आशीर्वाद मला मिळाला आहे, आतां ही तुमची कुंवार कन्यका सौभाग्यवती व्हायला जाणार !

अण्णा०—तुला लग्नच करायचं असेल तर आपल्या उच्च जातींतले किती तरी श्रीमान व ज्ञानवान तरुण तुला मागणी घालायला टपलेले आहेत. त्यांना पाहिजे तर माळ घाल. तुझ्या लग्नाप्रीत्यर्थ मी हजारों रुपये खर्च करीन !

बिंबा०—पण बाबा, तुमचं हें कृत्य किती अधर्माचें होणार आहे हें तुम्ही विसरलांत ! एकाशीं पत्नीत्वाची शपथ घेऊन दुसऱ्याशीं लग्न लावणारी कुमारी, स्त्रीधर्माची विटंबनाच करणार नाही का ?

पद

त्यजुं कां अजि नीतीला । जी प्रेमा अवमानी ॥ नाशि
धर्म ती बाला ॥ ध्रु० ॥ मंगलता शील घरी ॥ लावुं
कां कलंक कुला ॥ १ ॥

बाबा, एक मानीव अधर्म टाळण्यासाठीं दुसरा भरीव अधर्म करावयास मला कां लावतां ?

अण्णा०—तशानं माझी समाजांतील अब्रू साफ राहील म्हणून !

बिंबा०—म्हणजे तुम्ही खऱ्या धर्मापेक्षां खोट्या अब्रूला जास्त किंमत देतां तर ?

अण्णा०—बाले, खरं सांगूं ? मी आपण होऊन कांहीं हें करित नाहीं, पण अन्यायी रुढींनीं जखडलेला समाज मला तसं करायला लावतो आहे. माझ्या कुलाच्या अब्रूकरितां तरी मला हा समाजाचा जुलूम सहन केलाच पाहिजे, म्हणून पुनः पुनः तुला विनवून सांगतों कीं, मागं फीर.

बिंबा०—आणि समजा, नाहीं मागं फिरल्यें तर ?

अण्णा०—कारटे, यापेक्षां तूं लहानपणींच मेली असतीस तरी बरं झालं असतं ! असली बेफाम पोर जिवंत राहण्यापेक्षां मेलेली पुरवली ! कुलाची अब्रू तरी साफ राहील !

बिंबा०—तुमच्या समाधानाकरितां मीं आत्महत्याहि केली असती, पण आत्महत्या करणं हें भेकडपणाचें आहे. बाबा, मी जिवंत राहूनहि मरून दाखवूं का ?

अण्णा०—म्हणजे ?

बिंबा०—म्हणजे मी धर्मांतर करत्यें आणि बिंदुमाधवांनाहि परधर्माचा अंगिकार करावयास लावतें. परधर्मांत गेलेली मुलगी...

अण्णा०—मेली, ठार मेली ! जिवंत असून समाजाच्या दृष्टीनं मेली !

बिंबा०—होय ना ? मग अशा रीतीनं मरून मी समाजाच्या जाचांतून तुम्हांला मुक्त करूं का ? आपल्या हिंदुसमाजाला रूढीचे पाश तोडणारीं माणसें जिवंत असलेलींहि पहावत नाहींत, पण परधर्मांत गेलेलीं हाडाचीं हिंदू माणसं जिवंत जगलेलीं पाहवतात ! मी परधर्मांत गेल्यें तर समाज मला दोन शिव्या हांसडील, 'मेली' असं समजून स्वस्थ बसेल; शिवाय तो तुमच्या अब्रूच्याहि आड येणार नाहीं ! मग जाऊं का मी परधर्मांत ? बाबा, तुम्ही बोलत नाहीं, मूक झालांत यावरून माझा विचार तुम्हांला पटत चाललेला दिसतो. होय ना ? (इतक्यांत धर्माचार्य, अप्पाराव, बिंदुमाधव व रत्नप्रभा येतात.)

धर्मा०—हरहर ! अण्णासाहेब, काय ही तुमची अधोगति ! रूढीचें ांधन तोडून हिंदु धर्मांत राहणाऱ्या मुलीच्या चित्रापेक्षां, परधर्माचा आश्रय करून हिंदुधर्माच्या दृष्टीनें मृतवत झालेल्या मुलीचें चित्र तुम्हांला अधिक रम्य वाटतं काय ? बोला, अण्णासाहेब, स्पष्ट काय तें बोला, मूकपणा धारण करून...

अण्णा०—धर्माचार्य, मूकपणा धारण करूं नको तर काय करूं ? हीन मानलेल्या अन्य जातीच्या पुरुषाशीं विवाहबद्ध होऊन राहणाऱ्या मुलीचें लांछन माझ्या कुळाला अखंड चिकटून बसेल, पण परधर्मांत गेलेल्या मुलीचें लांछन समाज लौकरच, विसरून जाईल. महाराज, आपला हिंदुसमाज परधर्माचा आश्रय करणाऱ्या पतितांचा छळ कुठं करतो ? आमचा समाज छळ करतो

तो रूढीची पायमल्ली करणाऱ्या पण स्वधर्माचा चिकटून राहणाऱ्या रूढि-द्रोही पण धर्मनिष्ठ लोकांचा !

बिंबा०—ठीक आहे तर, मी माझ्या प्रेमाचं पावित्र्य राखण्यासाठी परधर्माचा आश्रय करावयास तयार आहे. बिंदुमाधव, तुम्हीहि माझ्यासाठी परधर्माचा आश्रय करून बाबांचं इनामदारांचं कुल कलंकरहित ठेवाल काय ?

बिंदु०—रूढीची पायमल्ली करून स्वधर्माच्या आश्रयाला राहण्यानं जर इनामदारांचं कुल कलंकित होत असेल तर धर्माचा त्याग करण्याचीहि माझी तयारी आहे.

अप्पा०—हरे राम ! कारक्या, काय बोलतोस हें अभद्रासारखं ? दुसऱ्यांच्या जातीला हीन लेखणाऱ्या हलक्या लोकांसाठी तू आपला पवित्र धर्म सोडणार ? हरे राम ! मी नाहीं तुला आपला धर्म सोडू देणार ! खरं कीं नाहीं धर्माचार्य ?

धर्मा०—अप्पाराव, तुमचं म्हणणं खरं आहे. 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।'

अप्पा०—अहो, पण ही बिंबाधरा मिश्रविवाह करून आपल्या समाजाच्या दृष्टीनं पतितच होणार ना ?

धर्मा०—ही आज पतित झाली तरी उद्यां पवित्र होईल पण परधर्मांत गेली तर आपल्या हिंदुधर्माला, पवित्र आर्यधर्माला कायमची मुकेल. रूढीचा जाच सहन होत नाहीं म्हणून आजपर्यंत कोट्यवधि हिंदूंनी परधर्माचा आश्रय करून स्वधर्माला संख्येनं आणि बलानं, पंगु केलं आहे. यापुढं कोणत्याहि काल्पनिक किंवा खऱ्या कारणासाठी कोणाहि हिंदूनं स्वधर्माचा त्याग करतां कामा नये. नुस्त्या रामनामाच्या जपानं पवित्र होण्याचं सामर्थ्य हिंदु धर्मातील ईश्वराच्या नामस्मरणांत आहे. पतितपावन सीताराम ! हिंदूंचा राम पतितांना पावन करतो ! हे नामस्मरणाचं सामर्थ्य हिंदुधर्माशिवाय इतर कोठेहि आढळणार नाहीं.

अप्पा०—मग अशा संकटकाळीं मी काय करूं तें तरी बोला !

धर्मा०—वाटेन तो प्रसंग आला, वाटेन तसा छळ झाला तरी तो सहन करा—धर्मप्रेमानं सहन करा, पण आपल्या हिंदुधर्मांतल्या चालत्या बोलत्या माणसूचंच काय, पण कीड—सुंग्यांचं सुद्धां स्वधर्मांत संरक्षण करा. रामनामाच्या सामर्थ्यानं वानरसुद्धां उद्धरले, शिला सुद्धां उद्धरल्या, मग या मुलांची कथा काय ? मुलांनो, हा धर्माचार्य, स्वधर्माचें रक्षण करा आणि परधर्माचा आश्रय करूं नका म्हणून तुम्हांला विनवून सांगत आहे. समाजाचा जुलूम सहन करण्याचें सामर्थ्य जर तुमच्यांत असेल तर रूढीचे पाश खुशाल झुगारून द्या पण प्राणांवर बेतली तरीहि स्वधर्माचा त्याग करूं नका. (पदर पसरून) मुलांनो, हिंदुधर्माच्या छाव्यांनो, एवढी स्वधर्मरक्षणाची भिक्षा या आर्य धर्माच्या भिक्षूला घाला.

बिंबा०—महाराज, रामनामाची ग्वाही देऊन तुम्हांला मी अभिवचन दिलें कीं, समाजानं माझा कितीहि छळ केला, मला कितीहि तुच्छ लेखलं तरी मी प्राणांतीहि हिंदुधर्माचा त्याग करणार नाहीं.

विन्दु०—महाराज, मीहि अशी ग्वाही देतो की, वाटेन त्या संकटाला तोंड देईन—पण स्वधर्माचा त्याग करणार नाहीं.

अप्पा०—शाबासरे माझ्या बाळ्या ! माझ्या जातींत—हीन वृत्तीच्या लोकांनीं हीन म्हणून लेखलेल्या जातींत—तूं हिरा जन्माला आलास खरा !

रत्न०—अण्णासाहेब, हे हिंदु अप्पाराव आपल्या हिंदु मुलासाठीं तुमच्या हिंदु मुलीला मागणी घालायला आलेले आहेत. त्यांना काय तें विचारपूर्वक उत्तर द्या.

अण्णा०—काय उत्तर देऊं ? कारट्यांनो, तुमचा कॉलेजांतला रोमान्स मला पुरता भोंवला ! आतां मुलीच्या मिश्रविवाहाला संमति देऊन समाजाचा रोष सहन करूं कीं काय करूं ?

रत्न०—तुम्हांला कॉलेजचा रोमान्स भोंवला खरा, पण त्याबद्दलची मूळ चूक तुमच्याच पदरीं येऊन पडते. तुम्ही स्वतंत्र असं मुलींचें कॉलेज निर्माण करून जर त्यांत आपल्या मुलीला पाठविलं असतं तर हा आजचा प्रसंग

तुमच्यावर ओढवलाच नसता ! सहशिक्षणाच्या गप्पा झोडायला पाहिजेत, पण त्याची जोखीम पत्करायला नको असं म्हणून कसं चालेल ?

अण्णा०—चुकलों पोरी, सहशिक्षणाचा अभिमान धरून साफ चुकलों ! मी समाजसुधारक आहे, लंब्या गप्पा झोडणारा आहे; पण समाजाच्या छळाला भिणारा भेकड आहे. माझ्यासारख्या बोलण्यांत पटाईत पण कृतीत भेकड असणाऱ्या पालकांनी आपल्या मुलींना तूर्त तरी मुलींच्याच कॉलेजांत पाठवावे तें बरें !

धर्मा०—शिवाय मुलींचीं स्वतंत्र कॉलेजें निघालीं तर तेथें त्यांना पुरुषी थाटाचें अनवश्यक शिक्षणहि घ्यावयास नको. मुलींना ज्ञानदान करून त्यांच्या शीलाची काळजी घेण्याचं काम मुलींचीं कॉलेजें आपण होऊन करतील.

अण्णा०—मग अण्णासाहेब, तुम्ही आपली मुलगी माझ्या मुलाच्या पदरांत टाकतां कीं नाही ?

अण्णा०—टाकतों बावा, त्याशिवाय सुटका कोठें आहे ? मग समाज काय माझा छळ करील तो करील !

धर्मा०—तुम्ही सुधारक आहांत ना ? मग योग्य सुधारणा अंमलांत आणावयाच्या झाल्यास समाजाच्या जाचाला कां भितां ? सुधारणा हवी पण जाच नको असं कां ? सुधारकांनीं, तुमचा जर सुधारणांवर विश्वास असेल तर त्या अंमलांत आणतांना होणारा छळ मुकाट्यानें सहन करा. आपल्या संतमहंतांनीं समाजाची सुधारणा घडवून आणतांना जुन्या अत्याग्रही लोकांचा छळ असाच सहन केलेला आहे. सुधारणावादी तुकाराममहाराजांचा छळ काय थोडा झाला ? समाजसुधारक अण्णासाहेब कर्व्यांचा छळ काय थोडा झाला ? पण त्यांची योग्यता आज सर्वमान्य झालेली आहे. अण्णासाहेब कर्व्यांना महर्षि ही श्रेष्ठ पदवी मिळाली आहे. तेच सुधारक मोठे कीं, जे तत्त्वासाठीं समाजाचा छळ सहन करतात आणि स्वधर्माचं रक्षण करतात ! रुढी तुडवा पण धर्म बुडवूं नका. छळ सहन करा पण धर्मरक्षण करा. अण्णासाहेब, या नन्दनपुरांत स्वतंत्र असं एक मुलींचं कॉलेज काढून तुम्ही अण्णासाहेब कर्व्यांचं उदाहरण गिरवा. म्हणजे तुमच्यावर कॉलेजांतील रोमान्स कोणतंहि संकट आणणार नाही. पायाशुद्ध काम केल्यावर संकटें कां येतील ?

अण्णा०—धर्माचार्य, तुमचा उपदेश योग्यच आहे. आतां मीच प्रथम या नंदनपुरांत मुलींचें कॉलेज काढण्याची चळवळ हातीं घेतों आणि माझी पहिली एक लाखाची देणगी देऊन कार्याला प्रारंभ करतों.

धर्मा०—चालू परिस्थितीचा विचार करतां तुम्ही करतां तेंच योग्य आहे. 'मी तुम्हांला धन्यवाद देतों. मुलींचें कॉलेज निघाल्यानें कॉलेजांतील रोमान्साची नांगी आपोआप मोडेल आणि धर्मावरहि कमी संकटें येतील, शिवाय मलाहि असल्या भानगडींत पडावं लागणार नाहीं. मुलांनों, हिंदु म्हणून सुखाचा संसार थाटा पण हिंदुधर्माच्या त्यागाचा अमंगळ उच्चार पुनः करूं नका. तो पतिताना पावन करणारा सीताराम सर्वोच्च कल्याण करो ! अण्णासाहेब, आपल्या हिंदु मुलीचा विवाह हिंदु बिन्दुमाधवाशीं लावण्याचा निश्चय आत्तांच जाहीर करा, आणि त्यांनीं कोणत्याहि भयंकर परिस्थितींत स्वधर्माचा त्याग केला नाहीं म्हणून त्यांस धन्यवाद द्या.

अण्णा०—महाराज, मी माझी मुलगी बिंबाधरा हिचा विवाह बिंदुमाधवाशीं करण्याचा माझा निश्चय याच वेळीं जाहीर करतों. पण एका अटीवर ! प्रथम या दोघांनींहि आपापल्या स्वतंत्र कॉलेजांत जाऊन आपापला कॉलेज-कोर्स पुरा केला पाहिजे.

बिन्दु व बिंबा०—कबूल, अक्षरशः कबूल !

(इतक्यांत किशोर एक लखोटा घेऊन येतो.)

किशोर—अण्णासाहेब, आमच्या प्रिन्सिपॉलसाहेबांनीं तुम्हांला देण्यासाठीं हा लखोटा दिला आहे, हा घ्या. (देतो.)

अण्णा०—(लखोटा वाचून) महाराज, या पत्रांत कॉलेजांतील रोमान्सचा गोंधळ पाहून कंटाळलेल्या प्रिन्सिपॉलसाहेबांनींच मुलींच्या स्वतंत्र कॉलेजाच्या स्कीमची आंखणी, करून माझ्याकडे वर्गणीची मागणी केली आहे. मी त्यांना मोठ्या आनंदानें एक लाख रुपयांची देणगी देणार असल्याचें कळवितों.

किशोर—वाहवा, अण्णासाहेब खरोखर लाख रुपयांची गोष्ट बोलले !
अण्णासाहेब, क्या तुम्हारी बात ! आतां मुलींचें कॉलेज स्थापन झाल्यावर
आमच्या कॉलेजांतला रोमान्स मात्र संपणार !

धर्मा०—झालं तें ठीक झालं. आतां आपल्या हातून जर कांहीं चुका
झाल्या असतील तर त्यांच्या परिमार्जनासाठीं रामरायाचा धांवा करूं या. तो
पतितपावन सीताराम सर्वोना पावन करो !

बिंबा०—

पद

सुमनै स्मरा रामा । नाशिल पापा ध्याई सुनामा ॥ ध्रु० ॥
वानर तरले । ज्या नामानै । कां नच नेइल नरअघ विलया ॥१॥

पवित्र आर्य धर्माचा जयजयकार असो !

पुणेरी जोडा !

अंक पहिला

(स्थळ—पुणे, आनंदरावाचें बिऱ्हाड. त्याचे काका एका आराम—खुर्चीवर 'सडेतोड' पत्राचा ताजा अंक वाचीत बसले आहेत. कोणी तरी बाहेरून दार ठोठावतें.)

टप्पूकाका—(आवाज ऐकून) कोण दार ठोठावतें आहे तें ?

झब्बूमामा—(बाहेरून) मी, मी आहे बाहेर उभा ! मी आहे—मी !

टप्पू०—अरे, मी म्हणजे कोण ?

झब्बू०—मी म्हणजे—' आय ' ! प्रथम पुरुषी पुलिंगी एकवचन ! कळलं ना मी कोण तो ?

टप्पू०—तूं म्हणजे प्रथमपुरुषी पुलिंगी एकवचन आहेस, हें कळलं ! बरं, पण काय पाहिजे तुला ?

झब्बू०—(बाहेरूनच) मला पुणेरी जोडा पाहिजे आहे !

टप्पू०—(उठून पुढें येऊन, आश्चर्याने) काय, तुला पुणेरी जोडा पाहिजे आहे ? अरे वेड्या, पुणेरी जोडा इथं नाहीं मिळत ! जा, दुसरीकडे शोध कर जा ! (स्वगत) हा लेकाचा भोटमामाच दिसतो कुणी तरी ! (प्र०) ए मामा, ए भोटमामा, जा मुकाट्यानं ! वेडारे वेडा, म्हणे पुणेरी जोडा पाहिजे आहे !

झब्बू०—हो, हो, पुणेरी जोडा पाहिजे आहे. थट्टा करूं नका अशी ! आतां तुम्ही बऱ्या बोलानं दार उघडतां कीं फोडूं दरवाजा ?

टप्पू०—म्हणे फोडूं का दरवाजा ? काय लेकाचा दिमाख पहा ! हँ, हँ ! दार फोडून तर पहा, मग बघ कसं तोंड फुटतं तें ! पण इतक्या थराला गोष्टी न्याच कशाला ? बरं बाबा, हें बघ दार उघडलं ! (जाऊन दार उघडतो व झब्बूमामासह परत येतो.)

झब्बू०—कां हो, अगदीं लोणकटी थाप टेवून दिलीत ?

टप्पू०—तुम्ही दारावर थापा मारल्यात म्हणून !

झब्बू०—मारीन, वाटेल तितक्या थापा मारीन ! थापा मारणं हा माझा जन्मसिद्ध हक्कच आहे ! पण मी म्हणतो, तुम्हीं कां 'इथं पुणेरी जोडा नाही' म्हणून थाप मारलीत ! इथं, या बिऱ्हाडांत पुणेरी जोडा आहे !

टप्पू०—म्हणजे तुम्हांला पुणेरी जोडा पाहिजे ? कशाला पाहिजे तो तुम्हांला ?

झब्बू०—कशाला म्हणजे पहायला !

टप्पू०—समजा, मी तुम्हांला पुणेरी जोडा दाखवला तर पुढं काय कराल ?

झब्बू०—तें माझं मी पाहून घेईन. मग मी आहे आणि तो पुणेरी जोडा आहे ! त्या पुणेरी जोड्याची आणि माझी गांठ घालून द्या !

टप्पू०—नाहीं माझ्या हातून तें जमायचं ! तुम्हीच घ्या पुणेरी जोड्याची गांठ ! तुम्ही दिसतां विक्षिप्त, मी तसा नाहीं, मी सुक्षिप्त आहे.

झब्बू०—हं, हें नाहीं मला खपायचं ! मला थापाड्या म्हणा, भोटमामा म्हणा, चालेल ! पण मला विक्षिप्त म्हणूं नका ! विक्षिप्तपणा हा तुम्हां पुणेकरांचा बाणा आहे !

टप्पू०—आणि थापाडेपणा हा तुमचा शहाणपणा आहे वाटतं ? पण म्हटलं, तुम्ही कोण, कुठले ?

झब्बू०—मी सुंबईचा, मला मामा सुंबईकर म्हणतात ! मी इथं सुद्धा पुणेरी जोडा पहाण्यासाठीं आलों आहे. मग बऱ्या बोलानं मला दाखवतां पुणेरी जोडा कीं, तो माझा मीच शोधून काढूं ?

टप्पू०—अरे ए आनंदराव, अग ए अन्नपूर्णे, या, बाहेर या, हा पहा कोणी झब्बूमामा सुंबईकर इथं पुणेरी जोडा बघायला आला आहे ! या, या, फुकटांत झब्बूमामाचं नाटक पहायला मिळेल तुम्हांला !

झब्बू०—(स्व०) लेकाचा अस्सल पुणेकर आहे ! नाटक पहायचं आणि तें सुद्धां फुकटांत ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! (आनंदराव व अन्नपूर्णा येतात.)

आनंद०—काय, म्हणतां काय टप्पूकाका ?

अन्न०—कोण तें ? अं ? हे तर आमचे झब्बूमामा ! (जवळ जाऊन) मामा, या, बसा ! मामंजी, हे झब्बूमामा माझे दूरचे मामा लगतात ! (आनंदरावास) समजलं ना इकडे ?

झब्बू०—इकडे ? हा कोण इकडे ? काय हो, ही माझी भाची शालिनी तुम्हांला इकडे—तिकडे कां करते ?

अन्न०—इःश ! मामा, अशी काय बरं थट्टा करायची इकडची ? हे आतां माझे झाले आहेत !

टप्पू०—आणि ही आतां ह्याची झाली आहे ! मामा, कसा दिसतो हा जोडा ?

झब्बू०—वाः काय विचारतां ? पुणेरी जोडा तो, तुम्हांला छानच दिसायचा ! पण माझ्या डोळ्यांत खुपतो आहे हा ! पोरी शालिनी, तुझ्या डोळ्यांत हा भरला आणि म्हणून तूं पुण्याला पळून येऊन याच्याशीं लग्नहि केलंस ! हा तुझ्या डोळ्यांत भरला, पण माझ्या डोळ्यांत खुपतो आहे ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

टप्पू०—अस्सं ! आतां डोक्यांत प्रकाश पडला ! तुम्हांला एकूण हा पुणेरी जोडा पहायचा होता तर ! पोरांनों, पहातां काय अशीं ? हे झब्बू-मामा अन्नपूर्णेंचे दूरचे मामा, तेव्हां तुझे दूरचे मामेसासरे लागतात ! करा, यांना जोड्यानंच नमस्कार करा !

अन्न०—मामा, ही मी तुम्हाला नमस्कार करतें ! (वांकून नमस्कार करते.)

आनंद०—मामा, मीहि तुम्हांला नमस्कार करतो. (किंचित वांकून नमस्कार करतो.)

अन्न०—मामा, विचार कसला करतां ? आशीर्वाद द्या !

झब्बू०—विचार नको करूं तर काय करूं ? तुला ‘अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव’ असा आशीर्वाद कसा देऊं ? तुम्हांला आठ पुणेरी पोरं झालीं तर—नाहीं—हा विचार सुद्धां सहन होत नाहीं ! माझ्या भाचीला आठ पोरं आणि तीं पुणेरी, अस्सल पुणेरी ?

टप्पू०—काय हें मामा, साधा तोंडभर आशीर्वाद द्यायचा पण त्यालासुद्धां इतका विचार अं ? मुलांनों, पुनः मामांना जोड्यानं नमस्कार करा आणि आशीर्वाद द्या !

(दोघें वर सांगितल्याप्रमाणें नमस्कार करतात.)

झब्बू०—पोरी, पुरी फसलीस ! या धटिंगण पुणेकराशीं लग्न करून सपरोल फसलीस ! हा पुणेकर आहे, हा तुझा नवरा झाला तरी अजून त्याच्यांतील पुरुषीपणा मेलिला दिसत नाहीं. पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

अन्न०—काय बोलतां हैं ? मामा, काय बोलतां हैं असं ?

झब्बू०—बोल, पोरी ! हा कोण तुझा ?

अन्न०—इश !

झब्बू०—खरंच इश ! तूं याच्याशीं, या पुणेकराशीं लग्न केलंस तेव्हां इशच झालं हैं ! पोरी, इश असं हैं वर्तन तूं केलंस आणि त्यामुळं हा पुणेकर तुझा नवरा झाला !

अन्न०—इश ! काय बोलतां हैं मामा तुम्ही ? इश !!

झब्बू—इश ! खरोखरच इश ! पोरी, अंगांतील पुरुषीपणा न मेलेल हा तुझा इश—मेला नवरा...

टप्पू०—झब्बूमामा, काय बोलतां हैं असं अभद्र ?

अन्न०—खरंच, मामंजी म्हणतात तसंच तुमचं बोलणं अभद्र आहे. तिकडे उद्देशून असं बोलावं का तुम्ही ?

झब्बू०—पोरी, तूं ज्याला ' तिकडे ' म्हणतेस, तो तुझा नवरा आहे. अंगांतील पुरुषीपणा न मेलेल नवरा आहे; आणि नवरा म्हणजे इश, नवरा म्हणजे दुष्ट ! नवरा म्हणजे क्रूर, नवरा म्हणजे सैतान ! पोरी, तूं गाय तर हा लांडगा ! तूं शेळी तर हा वाघ ! तूं देवता तर हा सैतान ! पोरी, तूं भोळेपणानं याच्याशीं लग्न लावलंस आणि हा तुझा नवरा झाला ! मी मघांपासून पहातो आहे, या तुझ्या पुणेरी नवऱ्यांतला पुरुषीपणा अजून मेलेल नाही ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! हा नवरेपणानं नटलेला पुरुष, हा पुरुषीपणा न मेलेल नवरा ! दुष्ट, क्रूर, सैतान ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

आनंद०—कां हो श्वशुर, काय केलं मीं असं ? तुम्ही मला इतक्या शिव्या मोजाव्यात असं काय केलं मीं ?

टप्पू०—मीसुद्धां विचारतो कीं, असं या माझ्या पुतण्यानं केलं तरी काय ? कां शिव्या मोजतां त्याला ?

झब्बू०—सांगतो यानं काय केलं तें ! या दोघांनाहि पुनः मला नमस्कार करायला सांगा !

टप्पू०—मुलांनो, या झब्बूमामांना पुनः एकदां जोड्यानंच नमस्कार करा !

आनंद०—काय करायचं यांना पुनःपुनः नमस्कार करून ? फुकटचा

आशीर्वाद घायचं तर दूरच राहिलं, पण आल्यापासून हे आमचे श्वशुर शिव्यामात्र हांसडताहेत !

शब्बू०—पहा, टप्पूकाका ! तुम्हीच पहा, या तुमच्या पुतण्यांतला पुरुषीपणा, नवरेपणा अजून मेलेला नाही ! नुसता नमस्कार करायचा तर कोण ताठा ? पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

टप्पू०—है पहा आनंदराव, कांहीं झालं तरी हे शब्बूमामा तुझ्या पत्नीचे मामा, तुझे श्वशुर आहेत. हा हट्ट सोड आणि पुनः एकदां जोड्यानं, शब्बू-मामांना देव समजून, नमस्कार कर.

शब्बू०—देव समजून नव्हे, श्वशुर समजून, माणूस समजून नमस्कार कर !

टप्पू०—बरं, थोड्यासाठीं वादविवाद कशाला ? या शब्बूमामांना माणूस समज !

आनंद०—काय यांना माणूस समजून ?

टप्पू०—आतां जास्त चिकित्सा करण्यांत वेळ घालवू नकोस ! करा, यांना जोड्यानंच नमस्कार करा !

अन्न०—काय बरं हा इकडचा हट्ट ? करा ना आणखी एकदां नमस्कार ! चांगला वांकून नमस्कार करा, होऊं द्या शब्बूमामांच्या मनासारखं ! कांहीं झालं तरी ते माझे मामा आहेत आणि इकडचे श्वशुर आहेत !

आनंद०—बरं तर तुझी मर्जी ! लाडके, तुझी आज्ञा मोडण्याचं काम माझ्या हातून या जन्मांत तरी होणार नाही ! चला तर, करूं या जोड्यानंच नमस्कार ! (अन्नपूर्णा अगदीं कुलीन स्त्रीच्या पद्धतीनें जमिनीपर्यंत वांकून नमस्कार करते व आनंदराव गुडघे टेकून नमस्कार करतो.)

शब्बू०—मी म्हणतों तें हेंच ! दोघांच्या नमस्कारांत केवढा हा फरक ! ही स्त्री असल्यानं जमिनीपर्यंत वांकते आणि याच्यांतील पुरुषीपणा मेलेला नसल्यामुळ हा अर्धा वांकतो ! हा फरक कां ? आधुनिक काळ समान दर्जाचा असतांना नवरा—बायकोच्या वर्तनांत असा फरक कां ?

टप्पू०—कसले बारीकसारीक फरक काढतां शब्बूमामा ?

शब्बू०—हा बारीकसारीक फरक नाही, हा फार मोठा फरक आहे. (साभिनय) ही माझी भाची असा नमस्कार करते तर हा तिचा नवरा या

नांवाचा प्राणी असा नमस्कार करतो. हैं असं कां ? हा असा फरक कां पडला ? टप्पूकाका, विचार करा, त्या दोघांच्या नमस्कारांत फरक पडला याचं कारण म्हणजे ही अजून आर्यस्त्री आहे तर हा पुरुषीपणा न मेलेला नवरा आहे ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

आनंद०—(चिड्ढन) मग झब्बूमामा, आतां काय करूं म्हणतां मी ? मीं काय केलं म्हणजे तुमचं समाधान होईल ?

झब्बू०—सांगूं ! सांगूं ! या तुझ्या बायकोप्रमाणं तूं मला हुबेहुब नमस्कार कर ! बायकोप्रमाणं वागशील तरच मी तुला समान हक्काचा कैवारी समजेन ! नाहीं तर मी समजेन कीं, किती झाला तरी हा पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

आनंद०—म्हणजे, मी आतां तुम्हांला स्त्रीचं अनुकरण करून नमस्कार करूं म्हणतां ? भयंकरच प्रसंग आला म्हणायचा !

झब्बू०—आनंदराव, तुझ्यांतला पुरुषीपणा मेलेला नाही, तुझ्यांतला नवरेपणा जिवन्त आहे तोंपर्यंत तुला हा भयंकर प्रसंगच वाटणार ! पण हा नवा काळ आहे. या काळाला अनुसरून पुरुषांनीं बायका झालं पाहिजे. पुरुष बायका झाले, म्हणजेच स्त्री-पुरुषांत समान दर्जा निर्माण होईल ! मग बोल आनंदराव ! स्त्रीप्रमाणं नमस्कार करतोस कीं तुझ्यांत नवरेपणा जिवन्त आहे हैं कुतीनं कबूल करतोस ? तूं कसला स्त्री होतोस म्हणा ! कारण, तूं पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

अन्न०—जाऊं द्या, नका आतां फार विचारांत पडूं ! मामांच्या समाधानासाठीं माझ्याप्रमाणंच नमस्कार करा, पण एकदांचा आशीर्वाद द्या.

अनुनय-गीत

करुं नका फुका प्रेमा । याचना करी भामा ॥

आपुले न कां मामा ॥ वंदना करा त्वरें ॥ ध्रु० ॥

मानदंभ नसे उरला । वृथा लाजतां हो नाथा ॥

शंकित कां मग आतां । सोडीं दुजा भावा ॥ १ ॥

आनंद०—आतां तुझा आग्रहच आहे, तेव्हां तूं सांगशील तसं मला वागलंच पाहिजे. तूं सांगशील तसंच मी वागेन असं मी तुला लग्नाच्या वेळीं वचन दिलेलं आहे, तेव्हां मला हा असा नमस्कार केलाच पाहिजे !

(स्त्रीप्रमाणं नमस्कार करतो.)

झब्बू०—आनंदराव, तुझ्यांतला मरत चाललेला नवरेपणा पूर्णपणं मरो आणि तुझ्यांतला पुणेरी पुरुषीपणा पुरता नामशेष होवो ! आणि शालिनी, तुझ्यांतील स्त्रीपणासुद्धां नष्ट होवो !

टप्पू०—अगदीं विक्षित माणूस दिसतो आहे हा ! चालू द्या याचा विक्षिप्तपणा, आपण आपलं जरा बाहेरून फिरून यावं ! अन्नपूर्ण, जा, तुझे मामा मुंबईहून आले आहेत, त्यांना चहा तरी करून दे ! मी थोडा भटकून येतो. (जातांना) बरं, मामा ! आराम करा, चहा घ्या, मी थोडा भटकून येतो. (जातो.)

झब्बू०—पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! घरांत पाहुणा आला कीं, अस्सल पुणेरी इसम बाहेर भटकायला निघायचा हें ठरलेलंच !

अन्न०—बरं, मामा, तुम्ही थोडा वेळ इकडे बोलत बसा, मी चहा करून आणते. (जावयास निघते.)

झब्बू०—पोरी, कुठं चाललीस ? चहा करायला ? हा तुझा नवरा घरांत असतांना तूं कां चहा करतेस ? तूं आधुनिक स्त्री आहेस, तूं माझ्याशीं गप्पा मारीत बैस, हा तुझा नवरा चहा करून आणील !

अन्न०—काय बोलतां हें मामा ! बायकांचीं कामें बायकांनींच केलीं पाहिजेत !

झब्बू०—अग पोरी, काय बोलतेस हें आर्यस्त्रीप्रमाणं ? तूं आधुनिक पद्धतीचं महिला मासिक वाचीत नाहीस असं दिसतं ! त्यांत स्पष्ट लिहिलं आहे कीं, स्वयंपाक हें पुरुषांचं काम म्हणून ! तूं महिला मासिकाची वाचक हो, आणि अहो तुम्ही नवरोबा, तुम्ही समाजस्वास्थाचें आलोडन करीत जा ! पहातां काय असे डोळे वटारून ? जा, चहा करून आणा, मी हिच्याबरोबर चार गप्पा शोडतो.

आनंद०—मग काय लाडके, जाऊं का मी चहा करायला ? तूं सांगशील तसं करीन ! लाडके, काय तो हुकूम सोड ! लाडके,

झब्बू०—लागला नवरोबा साखर पसरायला ! पोरी, याच्या लाडके, प्रिये, या गोड शब्दांना भाळूं नकोस ! या नवरोबाला चहा करायला पाठव आणि तूं इथं बैस. अशी विचारांत पडूं नकोस. होऊं दे, तुझ्यांतला आर्यस्त्रीपणा नष्ट होऊं दे.

अन्न०—(एकीकडे) नाथ, या वेळीं तरी मामांचं ऐकावं ! काय झालं एक वेळ चहा केळांत म्हणून ! माझा प्रत्येक शब्द मानण्याचं वचन तुम्हीं लग्नाच्या वेळीं दिलेलंच आहे ! एक वेळ

आनंद०—एक वेळ कां ? लाडके, तुझा हुकूम होत असेल तर, जन्मभर स्वयंपाक करून मी तुला जेवायला वाढीन ! तुझी प्रत्येक आज्ञा मानण्याचं वचन मीं तुला दिलेलंच आहे ! मग जाऊं मी ?

झब्बू०—पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! अजून याच्यांतला पुरुषीपणा पुरता मेलेला दिसत नाही. आनंदराव, पुनः पुनः काय विचारतोस ? जा, पूर्वकाळीं आर्यस्त्रिया ज्याप्रमाणं नवऱ्याची आज्ञा होतांच चटकन् स्वयंपाकघरांत निघून जात त्याप्रमाणं या आधुनिक काळीं तूं बायकोची आज्ञा ऐकतांच चहा करावयास जा ! रेंगाळतो आहे, अजून हा रेंगाळतो आहे. पुरता नवरेपणा मेलेला दिसत नाही ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

अन्न०—या वेळीं तरी जायचं गडे ! (लडिवाळपणानें) नाही का माझं ऐकायचं एवढं ?

आनंद०—इतका गोड हुकूम मी कां ऐकणार नाही ? लाडके, हा मी स्वयंपाकघरांत चहा करण्यासाठीं जातों. तूं इथं मामांशीं गप्पा मारीत बस. (जातो.)

झब्बू०—(तिला शेजारीं बसवून) पाहिलंस, पोरी ! तुझ्या नवऱ्यानं एवढ्याशा बाबतींत किती आढेवेढे घेतले, ते पाहिलेस ना ? पोरी, तूं या झब्बू-मामाची भाची आहेस हें विसरूं नकोस. मला न विचारतां या पुणेकराशीं लग्न केलंस, तुझ्या हातून होऊं नये ती गोष्ट झाली, आतां निदान या नवरोबाच्या अंगांतील पुरुषी भावना मारण्याचा तरी हिऱ्या धर. कचरूं नकोस, कच खाऊं नकोस, मी तुझ्या मदतीला धांवून आलों आहें.

अन्न०—मामा, तुम्ही जें जें बोललांत तें तें मुकाट्यानं ऐकून घेतलं, पण अजून मनाला पुरतं पटत नाही ! पुरुषांचा पाणउतारा करणं, पतीची दर शब्दागणीक मानहानि करणं, आम्हां स्त्रियांना शोभत नाही !

झब्बू०—पोरी, पुण्यांत आलीस, पुण्यांतील पुरुषाला नवरा म्हणून मान्य केलंस आणि पुरती पुणेरी बनलीस ! पोरी, तुझ्या या असल्या भेकड वर्तनानं या तुझ्या मामाच्या तोण्डाला काळें फांसूं नकोस ! मी इथं तुमचा पुणेरी जोडा पाहण्यासाठीं, जो एकशें एकोणीस मैलांवरून धांवून आलों तो कां आलों असं तुला वाटतं ? तुझं कल्याण व्हावं म्हणून ! तुझं पुरतं कल्याण होईपर्यंत तुझ्या इथंच राहण्याचा पक्का निर्धार करूनच मी आलों आहें.

अन्न०—मग हे तुमचे उपकारच झाले आहेत म्हणायचे !

झब्बू०—आतां सांग, तूं इथं पळून येऊन या पुणेकराशीं कां लग्न केलंस ?

अन्न०—मामा, कां म्हणून काय विचारतां ? माझं त्यांच्यावर तसंच निर्मळ प्रेम बसलं म्हणून ! ते थोड्या दिवसांपूर्वी मुंबईस आले होते, तेव्हां त्यांची माझी ओळख झाली आणि त्यांनीं माझं प्रेम संपादन केलं. माझं त्यांच्यावर प्रेम बसलं आणि त्यांचं माझ्यावर प्रेम बसलं ! त्यांनीं माझ्या अर्ध्या वचनांत राहण्याची शपथसुद्धा घेतली आहे !

झब्बू०—अर्ध्या वचनांत, होय ना ? पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! लेकाचा कधींहि सगळ्या वचनांत राहण्याचं वचन द्यायचा नाही ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! बरं, तो आणखी काय म्हणाला ?

अन्न०—इश ! तें गुपित मी कसं सांगूं ? मला बाई, लाज वाटते !

झब्बू०—पोरी, तूं या झब्बूमामाची भाची असून तुला लाज वाटते ? लाज सोड, माझ्याप्रमाणं लाज सोड आणि सारं गुपित मला सांग !

अन्न०—ते म्हणाले, लाडके...पण इश, मला नाहीं निर्लज्ज होतां येत !

झब्बू०—पोरी, सोड, माझ्याप्रमाणं लाज सोड आणि ' झब्बूमामाची भाची ' ही तुझी महनीय पदवी सार्थ कर. काय म्हणाला तो ?

अन्न०—ते म्हणाले, लाडके, तूं माझी अर्धांगी हो !

झब्बू०—अरेरे ! हा पुणेरी नवरोबा तुला कांहीं ' पूर्णांगी हो ' असं म्हणाला नाही ! अर्ध्या वचनांत राहीन, अर्धांगी हो, असं अर्धवटच तो बोलणार, कारण तो पुणेकर आहे. पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

अन्न०—काय बरं हें मामा ? किती अर्थाचा अनर्थ केलांत तरी !

झब्बू०—पोरी, हा अनर्थ नाहीं, उलट हाच अर्थ अनर्थ टाळील ! बरं पण पोरी, आतां सांग, तूं या पुणेकराला कोणत्या विधीनं नवरा करून घेतलंस ?

अन्न०—इश ! दुसऱ्या कोणत्या विधीनं ? लग्नविधीनं ! त्यांना मीं पक्की लग्नांठ बांधायला लावलं आहे. बोला, मामा ! आतां तरी मी शोभतें कीं नाहीं तुमची भाची ?

झब्बू०—छे, अजून नाहीं ! आधीं असं सांग, भटांभिक्षुकांकडून टाळक्यावर मंत्राक्षता उधळून घेऊन लजेचा होम केलास कीं, सारी लाजलज्जा गुंडाळून ठेवून....

अन्न०—लाजलजा कशाला गुंडाळायची ! अगदीं उजळ माथ्यानं रजिस्टर्ड पतडीनं कायदेशीर लग्नाची नोंदणी केली ! आतां तर सारा संशय फिटला ना मामा तुमचा !

झब्बू०—असो, काळ्यापेक्षां पीठा दगड बरा ! कायदेशीर लग्न नोंदवलंस हें ठीक झालं ! या नोंदणीमुळं तुला वाटेल त्या वेळीं नवऱ्याला सोडचिठी देतां येईल ! ही पळवाट काढलीस याबद्दल मी तुला धन्यवाद देतो आणि वाटेल त्या वेळीं तुला काडीमोड मिळो, अशी सदृच्छा प्रकट करतो !

अन्न०—मामा, माझ्या मनांत नाहीं बरं असलं घटस्फोटाचं काळंबेरं ! माझं त्यांच्यावर इतकं प्रेम आहे कीं, मी कधीहि त्यांच्यापासून दूर होणार नाही आणि त्यांना माझ्यापासून दूर होऊं देणार नाही !

झब्बू०—पोरी, तुला अजून जगाचा अनुभव नाही कीं तूं अजून आधुनिक समाजशास्त्राचं आलोडन केलं नाहीस, आणि म्हणून तुला असा भ्रम होतो ! या भ्रमांत राहूं नकोस आणि डोळ्यांत तेल घालूनच या पुणेकर नवरोबाकडे सूक्ष्म नजर लावून बस ! प्रसंग पडला तर त्याला दूर लोटायलाहि मागंपुढं पाहूं नकोस ! तुझ्या नीतिधैर्याच्या कसोटीची वेळच आली तर कचरूं मात्र नकोस ! पण तो बघ, आलाच तुझा नाथ चहा घेऊन ! कसा लेकाचा लाजत लाजत येतो आहे—पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! (आनंदराव चहापात्रें घेऊन येतो त्यास) आनंदराव, एकाद्या बायकोनं चहा आणायला इतका वेळ लावला असता तर तिच्या नवऱ्यानं काय केलं असतं ? पुरुषीपणा न मेलेल्या त्या नवरोबानं बायकोला फाड-फाडून खाळं असतं आणि आपला नवरेपणा गाजविला असता ! पण आनंदराव, तूं पडलास नवरा, तेव्हां ही तुझी बायको.....

अन्न०—इश ! मामा, काय बोलतां हें ! पहाना, संवय नाही म्हणून एवढासा चहा करूनसुद्धां किती गोरंमोरं तोण्ड झालं तें इकडचं ? नाथ, डोळे असे लाल कां दिसतात !

आनंद०—लाडके, चूलच नीट पेटेना ! लांकडं फुंकून फुंकून थकलों आणि डोळ्यांत धूर गेल्यानं....

झब्बू०—नवरोबाच्या डोळ्यांवरील धूर उतरला ! छान झालं !

अन्न०—काय छान झालं ! इकडच्या डोळ्यांत पाणी आलं तरी तुमचा

त्यांच्यावर वांकडा डोळा ! नाथ, तुमची ही दीन अवस्था पाहून माझ्या हृदयाचं पाणीपाणी होतं आहे ! नाहीना वाईट वाटलं इकडे ?

आनंद०—लाडके, तुझ्या या गोड आणि प्रेमळ भाषणानं दुःख तर विसरून गेलेंच, पण उलट आतां मला आनंदच झाला आहे ! लाडके, तुझे असे प्रेमळ बोल मला नेहेमीं ऐकावयास मिळणार असतील तर, मी आजपासून नुस्ता चहाच काय, पण रोजचा स्वयंपाकसुद्धां करीन ! लाडके, मला तुझं निर्व्याज आणि स्वर्गीय प्रेम पाहिजे आहे, तुझ्या प्रेमापुढं मी संकटांचे पर्वतसुद्धां तृणवत् मानीन !

अन्न०—अहाहा ! किती भाग्यशाली मी ? मला असलं अनुपम पतिदैवत लाभलं याबद्दल मी परमेश्वराचे आभारच मानतें.

झब्बू०—(स्व०) अरेच्या, हा नवरोबा लागला मोहजाल पसरायला ! आतां कांहीं तरी युक्ति काढलीच पाहिजे. (उघड) काय रे आनंदराव, तूं जें जें आत्तां बायकोशीं नाजुक भाषेत बोललास, तें तें अक्षरशः खरं करून दाखवायची आहे का तुझी तयारी ? कीं आपली दिलीस गोड थाप ठेवून ?

आनंद०—मामा, मी कर्ता पुणेकर आहे, मला थापा मारायची संवय नाही ! वाटल्यास माझी परीक्षा घ्या ! मी बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्याचा अभिमान सोडून, असें शपथेवर आश्वासन देतो कीं, हा पुणेरी पुरुष कसल्याहि विकट प्रसंगीं वचनभंग करणार नाही !

अन्न०—मामा, ऐकलंत ना इकडचं आश्वासन ? आतां बोला, असे जन्माचे जोडीदार मिळाले तेव्हां मी भाग्याचीच आहे कीं नाही ? (आनंदरावाजवळ उभें राहून) आतां खरं खरं बोला, हा आमचा पुणेरी जोडा पुण्यशाली आहे कीं नाही ?

झब्बू०—पोरी, तुझ्या प्रश्नाचं उत्तर मी आजच देत नाहीं. हा तुझा पुणेरी नवरोबा बी. ए. ची परीक्षा पास झाला असेल, पण त्याला माझी परीक्षा पास होणं फार कठीण जाईल ! पोरी, इतकी उतावळी होऊं नकोस, इतक्यांत हुरळून जाऊं नकोस ! आनंदराव, तुम्ही बी. ए. झालांत, काय मिळतं तुम्हांला नोकरींत ?

आनंद०—बी. ए. झालेल्या शाळामास्तराला ४० रुपयांपेक्षां अधिक काय मिळणार ? यांत बढती होतां होतां मरेपर्यंत ७५ चा आंकडा दिसला, म्हणजे भाग्य !

झब्बू०—मग मी म्हणतो, तुम्ही नोकरी सोडून, असली दरिद्री शाळामास्तरकी सोडून, घर कां संभाळीत नाहीं आणि पत्नीला मोठ्या पगाराची नोकरी कां करूं देत नाहीं ?

अन्न०—इश ! मला सुशिक्षित स्त्री म्हणतात, पण माझं ५।६ इयत्तापेक्षां कुठं अधिक शिक्षण झालं आहे ?

झब्बू०—काय ? तूं सुशिक्षित स्त्री नाहीस ? असें कसें म्हणतेस ? तुझ्या नांवांनं स्त्रियांच्या मासिकांतून इतके सुंदर सुंदर लेख प्रसिद्ध झालेले असतांना, तूं स्वतःला अशिक्षित म्हणवून घ्यावेंस, याचें मला आश्चर्य वाटतें !!

अन्न०—अहो पण मामा, ते लेख माझ्या नांवावर प्रसिद्ध झालेले असले तरी त्यांतील साऱ्या गुप्त गोष्टी तुम्हांला माहीतच आहेत. ते लेख माझ्या नांवावर—

झब्बू०—हां ! तें संपादकीय गुपित या पुणेकरासमोर तरी फोडूं नकोस. ते लेख तूं लिहिले नाहीस हें ठरवायला, पुणेकर विद्वानांना लेखसाधन—कमिटी बसवावी लागेल.

अन्न०—कशाला हवी कमिटी ? ते लेख मी लिहिलेले नाहीत. ते लेख माझ्या नांवांनं तुम्हीं लिहिले आहेत—

झब्बू०—पोरी, पक्की पुणेरी झालीस. संपादकीय गुपितें कशीं राखावयाचीं हें सुद्धां तूं विसरलीस. असल्या संपादकीय गुपितांच्या बाबतींत माझ्या इतका थापाडेपणा आमच्या मुंबईच्या मोठमोठ्यांनाहि अजून साधलेला नाही. बरें. तो विषय राहूं दे. तूं नोकरी करण्याचें कबूल कर, म्हणजे पहा वाटेल तेवढी मोठी नोकरी मिळते कीं नाही तें !

अन्न०—कोण मला देणार मोठी नोकरी ? मला नोकरींत ४० रुपड्यासुद्धां कुणी देणार नाही !

झब्बू०—तुम्हां आकुंचित दृष्टीच्या पुणेरी माणसांना असंच वाटायचं ! हल्लीं शिकलेल्या सुंदर स्त्रियांना सिनेमांत भयंकर मागणी आहे. पोरी, तूं मनाचा निर्धार करशील आणि तुझा हा नवरोबा घर संभाळण्याचं कबूल करून तुला नटीची नोकरी करण्याची परवानगी देईल, किंवा तूंच स्वतः आपला नोकरी करण्याचा स्वातंत्र्याचा हक्क गाजविशील, तर तुझ्या पायांशीं पांचशें रुपयांची नोकरी लोटांगण घालीत येईल ! काय पुणेरी नवरोबा, पाळतां का अभिवचन ? कायग पोरी, आहे का हें तुला धैर्य ?

आनंद०—मामा, हिला माझी वाटेल ती नोकरी करायला फुल परवानगी

आहे. हिच्या पवित्र शीलावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. ही नोकरी करील तर मी नवरोबाचा अभिमान सोडून घर संभाळीन, आणि हिची सेवा करीन ! मी माझ्या वचनापासून ढळणार नाही.

झब्बू०—आणि तू ग पोरी ?

अन्न०—आणि मी इकडच्या शब्दाला मान देईन !

झब्बू०—मग हिला द. म. ५०० रु. सिनेमानटीची नोकरी देजें माझ्याकडे लागलं ! तुमच्या पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन हा मी त्याच उद्योगाला लागतों ! असं न करीन, तर नांव बदलून देईन ! हो, बरी आठवण झाली ! पोरी, लग्न झालं म्हणून तूं मूर्ख रूढीला अनुसरून आपलें नांव बदललंस आणि अन्नपूर्णा असं हेंगाडं पुणेरी नवं नांव घेतलसं ! अन्नपूर्णा हें, बायकांची चुलीपुढील गुलामगिरी दर्शविणारें, नवं नांव आहे ! पोरी, नटी झालीस म्हणजे तुला पुनः एकदां नांव बदलावं लागेल आणि गुलामुलीत असं मिस् चंपादेवी हें नांव घ्यावं लागेल. सिनेमांतील नटी ही अखण्डकुमारी असल्यामुळे तुझ्या नांवामागील सौ. हें उपपद जाऊन, मिस् हें तुला उपपद लाभेल. मग मिस् चंपादेवी, आणि मिस्टर आनंदराव उर्फ मिस्टर चंपादेव, जाऊं ना मी माझ्या उद्यागोला ? हा मी चाललोंच ! पण हें पहा नवरोबा, सर्व जुळलं तर पुरुषीपणाला मात्र आयत्या वेळीं वर डोकं काढूं देऊं नका हं ! आयत्या वेळी बिंब्या घालाल तर ठराल पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! (जातो.)

अन्न०—गेले, झब्बूमामा माझ्यासाठीं सिनेमांत नोकरी पहावयास गेले ! पण नाथ, या सर्व गोष्टींमुळं तुम्हांला नाहीं ना विषाद वाटत ? मी तर खरोखरच भांबावून गेलें आहे !

आनंद०—लाडके, यांत भांबावून जाण्यासारखं तें काय आहे ? तूं नोकरी करून नवऱ्याचीं कर्तव्यें पार पाड, मी घर संभाळून पत्नीचीं कर्तव्यें पार पाडीन ! ही भयंकर उलथापालथ आहे असं कोणाला वाटेल, पण माझ्या प्रेमळ मनाला कांहीं त्यांत वावगें दिसत नाहीं ! लाडके, मनांत पूर्ण निर्धार ठेव कीं, आकाश कोंसळलं किंवा धरणी दुभंगून गेली तरी तुझामाझा हा पुणेरी जोडा कुणीहि भंगूं शकणार नाही ! काळ बदलला, कर्तव्यांत उलथापालथ झाली, तरी प्रेमाला कशाचीहि बाधा होत नसते !

अन्न०—नाथ, तुमच्या प्रेमळ आश्वासनाने किनई, मी धन्य झाले ! दिव्य प्रेमाचा जोडा जो लक्ष्मी-नारायण, त्याच्या चरणीं माझी प्रार्थना इतकीच आहे की, हा आपला पुणेरी जोडा असाच अभंग राहो !

प्रेम-गीत

✓ नांदो सुख हें अभंग । वाढो हा प्रेमरंग ॥

लक्ष्मीसह नारायण । रतिसह जैसा अनंग ॥ ध्रु० ॥

सौख्या त्या नाहि पार । जेथें मधु प्रीतिसंग ॥ १ ॥

टप्पू०—(प्रवेशत) कायरे आनंदा, काय ग अन्नपूर्णा, तुमची चर्चा अशी उतरलेली कां दिसते ? काय, झालं काय ? आणि हा झब्बूमामा कुठं गेला ?

आनंद०—काका, झब्बूमामा बाहेर गेले असून, त्यांच्या खटाटोपासुळें आमच्या संसारांत बरीच उलथापालथ होण्याचा संभव आहे.

टप्पू०—म्हणजे, मी नाहीं समजलों काय तें !

अन्न०—काहीं विशेष नाहीं हो, मामंजी ! मामा माझ्याकरितां सिनेमांत नोकरी पहाण्यासाठीं गेले आहेत. सिनेमांतून त्यांच्या ओळखीदेखी फार चांगल्या आहेत.

टप्पू०—पहा बुवा तुमचं तुम्हीच काय तें ! पण मला यांत त्या मामाची भानगड दिसते आहे.

अन्न०—माझे मामा तसे भानगडी नाहीत बरं ! ते माझ्या हिताचीच गोष्ट करतील !

टप्पू०—पोरींचा ओढा सदा मामाकडे असतो, त्या दृष्टीनं तुझा मामा-वरचा विश्वास ठीक आहे. पण मला माझ्या आनंदाच्या हिताला जपलं पाहिजे.

आनंद०—मग काका, तुम्ही माझं हित पहा म्हणजे झालं ! मुलींना जसा मामा प्रिय, तसा मुलांना काका प्रिय असतो ! काका, तुम्ही आपलं माझं हित पहा !

टप्पू०—बस्स, झाला माझा निश्चय ! हा झब्बूमामा या घरांत असेपर्यंत मी इथंच तळ देऊन रहाणार ! आणि झब्बूमामा, तूं हि ध्यानांत ठेव कीं, तुम्ही कांहीं भलती भानगड मला दिसून आली, तर तुला या टप्पूकाकाच्या हातचा सणसणीत टप्पूच खावा लागेल ! कारण हा टप्पूकाका आहे—पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

(पडदा.)

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

(स्थळ—भुजंगरावाचा दिवाणखाना. सडेतोड पत्राचा
संपादक सत्यमूर्ति प्रविष्ट.)

सत्यमूर्ति—मग काय भुजंगराव, आज तुमच्या नव्या बोलपटासाठीं एक सुंदर नटी मिळणार म्हणतां ? खरोखर ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. सुंदर आणि सुशिक्षित कुलीन स्त्रिया सिनेमाच्या चंदेरी चित्रफलकावर चमकण्यासाठीं वाढत्या प्रमाणांत धिटाईनं पुढं येत आहेत, ही खरोखरच माझ्या सणसणीत, खणखणीत, दणदणीत आणि ठणठणीत सडेतोड पत्रांत, भल्या मोठ्या जाड्या टाईपांत, प्रसिद्ध करण्यासारखी प्रशंसनीय गोष्ट आहे. त्या तुमच्या नव्या नटीचा मुखडा तर माझ्या मार्मिक नजरेंत भरूं दे, मग अशा तिरप्या अँगलनें फोटो घेतों कीं, पहात रहाल ! त्या फोटोचा असा उठावदार ब्लॉक करतों कीं, पहात रहाल ! तो ब्लॉक अशा भडक रंगांत छापतों कीं, पहात रहाल ! त्या चित्रावर असा सणसणीत, दणदणीत, खणखणीत आणि ठणठणीत मथळा देतों कीं, पहात रहाल ! तिच्या वर्णनाचा असा गुलगुलीत मजकूर देतों कीं, पहात रहाल ! माझ्या सणसणीत, दणदणीत, खणखणीत आणि ठणठणीत सडेतोड पत्रांत अशी तिची प्रसिद्धी करतों कीं, पहात रहाल !! मी संपादक आहे, मी सत्यमूर्ति संपादक आहे, प्रसिद्धीकरणांत माझा हातखण्डा आहे ! अशी मौज करतों, अशी गंमत उडवून देतों, असा निर्मांड बाणा दाखवतों कीं, नटवर्य सिनेमासम्राट् भुजंगराव ! तुम्ही विस्फारित, प्रफुल्लित, सोल्लसित नेत्रांनीं पहात रहाल, पहात रहाल, पहात रहाल ! पहा, भुजंगराव, पहा, मला वाटतं तीच मंडळी येते आहे !

भुजंग०—हो, तीच ती येणारी मंडळी ! सावधान, संपादक, सावधान ! त्या मंडळीसमोर माझं असं झोंकदार वर्णन कर कीं...

सत्य०—ती सारी मंडळी तत्काल गार पडेल !

भुजंग०—ती सारी मंडळी गार पडो किंवा न पडो, ती मिस्र चम्पादेवी तरी गारीगार झाली पाहिजे ! सत्यमूर्ति, माझं वर्णनं तुम्हांला माहीतच आहे...

सत्य०—तुम्ही नटवर्य आहांत, सिनेमासम्राट् आहांत, शिवाय अभिनय-कुशल, गानकुशल, कलाकुशल, भावनाकुशल, तसंच सुविद्य, संभावित, सम्य, शहाजोग, सद्गुणांचे पुतळे...

भुजंग०—ठीक, ठीक, ठीक वर्णन जुळलं आहे ! मित्रा संपादका, तूं मला एवढ्या चंपादेवीच्या परीक्षेत पास कर; मी तुला माझ्या सिनेमाचा कायमचा फ्री पास देऊन ठेवीन ! अरे पण ती पहा, आलीच मंडळी..... (झब्रूमामा, आनंदराव, अन्नपूर्णा, टप्पूकाका येतात.) यावं, यावं, मण्डळी हो, यावं ! बसावं, असं बसावं, (सत्यमूर्तिस खुणवून) करा सुरवात !

सत्य०—मण्डळी हो, तुमचं या भुजंगरावाच्या घरी स्वागत असो ! आपणां-पैकीं सुविद्य, सम्य, संभावित आणि सद्गुणैश्वर्यसंपन्न मिस्र चम्पादेवी कोण तें कळेल, तर मला प्रथम त्यांचें अभिवादनपूर्वक सानंद अभिनंदन करतां येईल !

टप्पू०—आमच्यापैकीं चम्पादेवी कोण, हें विचारणारे दीड शहाणे तुम्ही कोण, तें आधीं आम्हांला कळेल, तर आमच्या डोक्यांत तुमच्या शहाणपणा-विषयी बराच प्रकाश पडेल !

सत्य०—हॅ, हॅ, हॅ, हॅ, हॅ, हॅ ! फार कठीण प्रसंग आणलात हा. तुम्ही-तुम्ही ?

झब्रू०—यांचं नांव टप्पूकाका !

सत्य०—टप्पूकाका ! मी माझं वर्णन काय करूं ? मी स्वतःची स्तुति केली तर ‘ आपुली आपण करी स्तुति तो एक मूर्ख ’ या सदरांत मी पडेन; पण त्याला इलाज उरलेला नाही. आतां मी संपादकीय भाषेत माझ्या वर्णनाला सुरुवात करतो. आम्ही-संपादक नेहेमीं स्वतःला आम्ही असं संबोधित असतात-आम्ही सत्यमूर्ति नामधारी सद्गृहस्थ आहोंत.

टप्पू०—(स्व०) हा लेकाचा नामधारी सद्गृहस्थ दिसतो खरा !

सत्य०—आम्ही स्वतः सडेतोड पत्राचे संपादक आहोत. आमच्या लेखकवर्गात कलमगीर, पेनगीर, लेखणीगीर अशा साहित्यबारागीरांची पुष्कळ खोगीरभरती असली, तरी आमचं नांव संपादक म्हणून मुखपृष्ठावर जाड्या टाईपांत छापण्यांत येतं. आमच्या पत्राचें नांव सडेतोड. आमचं पत्र सणसणीत, दणदणीत, खणखणीत, ठणठणीत...

टप्पू०—हा तुमचा ठणठणाट चांगला समजला ! म्हणजे तुम्ही सडेतोड पत्राचे संपादक सत्यमूर्ति ! तुम्ही सत्य, निर्मळ आणि निर्भीड सत्य बोलतां—मग तें शहाणपणाचं असो, दीडशहाणपणाचं असो, मूर्खपणाचं असो कीं, महामूर्खपणाचं असो—तुम्ही सत्य तेंच बोलतां हें कळलं !

सत्य०—तसंच, हे माझे मित्र श्रीयुत भुजंगराव ! हे नटवर्य आहेत, सिनेमासम्राट् आहेत, शिवाय अभिनयकुशल, गायनकुशल, भावनाकुशल, कलाकुशल, तसंच सुविद्य, संभावित, शिष्ट, सम्य...

टप्पू०—अहो सम्य, आम्हांला या भुजंगरावांचेंहि वर्णन कळलं. आतां बोला, तुम्हांला काय पाहिजे ?

सत्य०—तुमच्यापैकीं मिस चम्पादेवी कोण, हें आम्हांला आतां कळलं पाहिजे !

टप्पू०—हे अकलेच्या खंदका उर्फ संपादका, तुला आमच्यापैकीं स्त्री कोण, हें सुद्धां कळलं नाही ना ? दुर्दैव आमचं !

सत्य०—दुर्दैव तुमचं नव्हे, दुर्दैव आमचं !

टप्पू०—नाहीं, दुर्दैव दोघांचं ! नीट डोळे फाडून पहा. हे शब्बूमामा, हे आनंदराव, मी टप्पूकाका, आणि या मिस चम्पादेवी !

सत्य०—काय, या चम्पादेवी ? या चम्पादेवी ?

टप्पू०—होय, या चम्पादेवी ! अरे अकलेच्या खंदका सम्पादका, ही चम्पादेवी नसून स्त्रीवेष घेतलेला एखादा स्त्रीपार्टी नट आहे, असं का तुला वाटलं ?

सत्य०—तसं कसं वाटेल ? तसं कसं वाटेल ? या स्त्रीच असल्या पाहिजेत, त्या ब्रह्मदेवानं स्वतःच्या देखरेखीखालीं कुशल कलावन्तांकडून निर्मिलेल्या या स्त्रीच असल्या पाहिजेत. यांच्या रूपसौंदर्याच्या प्रखर प्रकाशानं आमचे डोळे

दिपून गेले, आमच्या डोळ्यांपुढं अंधारी आली, आमच्या डोळ्यांपुढं काळोखी चमकली...अहाहा ! अहाहा !! अहाहा !!!

टप्पू०—(स्व.)लागला, आर्टिकलच्या आर्टिकल बरळायला लागला ! (उघड) आतां सम्पादकमहाशय, प्रस्तावना फार लाम्बली तेव्हां झटकन मुद्द्यावर या !

झब्बू०—मी तरी तेंच म्हणतो. आपण आतां मुख्य मुद्द्यावर आलं पाहिजे ! मी सांगतो थोडक्यांत काय तें ! हे नटवर्य, सिनेमासम्राट्, सभ्य, सुविद्य, संभावित भुजंगराव ! हे चम्पादेवीला पांचशें रुपयांवर सिनेमानटीची नोकरी द्यावयास तयार आहेत. हे भुजंगराव सभ्य, सुविद्य, संभावित असल्यामुळं त्यांच्या सहवासांत चम्पादेवीला तसली कसली कोणतीहि भीति बाळगण्याचं कारण नाही ! आपण कुलीन, चम्पादेवी कुलीन, भुजंगराव कुलीन...

सत्य०—आणि मीहि कुलीन...

झब्बू०—असा सर्व कुलीनांचा हा मामला आहे. तसंच भुजंगराव हे सभ्य, सुविद्य, संभावित, नटवर्य, सिनेमासम्राट् असल्यामुळें ते फार बोलत नाहीत...

भुजंग०—झब्बूमामा, मी नेहेमीच फार बोलत नाहीं हें खरं, पण आत्तां मात्र चम्पादेवीच्या रूपसौंदर्यामुळं माझी अगदीं वाचाच बसली आहे. झब्बूमामा, तुम्ही ठरवाल तें मला कबूल आहे.

झब्बू०—उत्तम ! आतां मी गंभीरपणें जाहीर करतो कीं, चम्पादेवीची नेमणूक कायम झाली ! ही मंगल संधि साधून मी असंघि जाहीर करतो कीं, पहिल्या बोलपटाचं कथानक मीच लिहिणार असून, त्याचा कथाभाग द्रौपदीवस्त्रहरणाचा आहे !

सत्य०—ब्रेव्हो ! ब्रेव्हो ! अहाहा, काय सुंदर कथानक झब्बूमामांनीं शोधून काढलं पण ! आत्तांच माझ्या मार्मिक नेत्रांना तो शेवटचा वस्त्रहरणाचा देखावा मूर्तिमंत दिसूं लागला आहे. हे क्रूरमूर्ति भुजंगराव दुःशासनाच्या रूपानं समोर उभे असून द्रौपदीचं वस्त्रहरण करित आहेत, द्रौपदी रडते आहे, ओरडते आहे, आणि हें दृश्य पाहून प्रेक्षकसुद्धां रडकुंडीला आलेले आहेत—असा तो सुंदर देखावा, ती द्रौपदी, तें वस्त्र, तें हरण...

टप्पू०—अहो अकलेचे खंदक उर्फ संपादक, तें हरण नसेल, हरिण असेल !

सत्य०—हरण म्हणा किंवा हरिण म्हणा ! मला तो सीन मूर्तिमंत दिसतो आहे हें खरं !

झब्बू०—शिवाय चम्पादेवींना द्रौपदीची भूमिका फार फिट् दिसेल ! पांच नवऱ्यांना पाणी पाजणारी, नवऱ्यांतील नवरेपणा धुळीला मिळविणारी ती जहांबाज द्रौपदी या चम्पादेवीसारखीच असली पाहिजे ! भूमिका विशाल, तशी नटीहि विशाल ! पण कांहो नवरोबा आनंदराव, तुम्ही कां कांहींच बोलत नाहीं ? तुम्ही तर प्रथम बोललं पाहिजे; कारण या चम्पादेवीनं तुम्हांला नवरोबा मानलं आहे ! नवरोबा, काय दुष्टपणा, जुल्मीपणा, क्रूरपणा अर्थात् पुरुषीपणा दाखवायचा असेल तो आत्तां दाखवा ! एकदां करारमदार झाले, म्हणजे तुम्हांला नवरोबापणा गाजवतां येणार नाहीं ! बोला, नवरोबा, बोला ! तुम्ही नवरोबा आणि त्यांतहि पुणेरी, अस्सल पुणेरी तेव्हां...

आनंद०—झब्बूमामा, मी नांवाचा नवरोबा आहे. तुम्ही मला नवरोबा म्हणायचं असेल तर म्हणा, पण मी स्वतःला नवरोबा म्हणजे दुष्ट आणि जुल्मी पुरुष मानीत नाहीं ! मी माझ्या लाडकीचा सेवक आहे, दास आहे, गुलाम आहे. तिच्या मनाहून वेगळें मन मला नाहीं, तिच्या भावनेहून वेगळी भावना मला नाहीं...

झब्बू०—(स्व०) लुच्चा ! लबाड ! मायावी ! कपटी ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! तशी सहजासहजीं दाद कुठली लागू देणार हा ? पण कांहीं असलं तरी पडत्या फळाची आशा घेऊन पुढेचा मार्ग सुधारला पाहिजे ! (उ०) टीक आहे. चम्पादेवी, तुम्ही आतां काय तें बोला म्हणजे झालं !

भुजंग०—(एकीकडे) मित्रा संपादका, कान टवकारून बस; कारण आतां चम्पादेवींचं गोड-गोड भाषण आपल्याला ऐकावयास मिळणार आहे.

सत्य०—(एकीकडे) मित्रा नटवर्या, सिनेमासम्राटा, नको तुला त्याची काळजी ! माझे कान लांब, अगदीं लांब, पांच हजार मैल लांब चाललेलं भाषणसुद्धां ऐकण्याइतके तीक्ष्ण आहेत !

अन्न०—मन्ना, मी काय बोलणार ? माझे मामा या नात्यानं तुम्ही माझ्या हिताची काळजी व्हातच आहांत ! तुम्ही जें ठरवाल त्याला माझी संमति आहे आणि माझी ज्या गोष्टीला संमति आहे, त्याला इकडचीहि संमति असणारच !

सत्य०—इकडची म्हणजे कुणीकडची ?

आनंद०—इकडची म्हणजे माझी. मी थोडक्यांत आमची हकीकत सांगतो. आम्ही तरुण पिढींतील माणसं ! आम्हीं प्रीतिविवाह केला आणि अत्यंत आधुनिक अशा रजिस्टर्ड पद्धतीनं विवाहाची नोंद केली, त्यामुळं ही अन्नपूर्णा माझी गृहलक्ष्मी झाली. मी पुण्याचा म्हणून झब्रूमामा आमच्या जोड्याला, पुणेरी जोडा असं म्हणतात ! इतक्या गोष्टी असल्या तरी, मी नवरोबाचे हक्क गाजविण्यास तयार नाहीं. मी अन्नपूर्णेचा नवरोबा नाहीं, मी तिच्या प्रेमाचा पाईक, सेवेचा सेवेकरी आणि दासानुदास आहे. माझी काळजी करूं नका. अन्नपूर्णेची संमति आहेच, आतां पुढच्या कामाला लाग ! टप्पूकाका, आपलं काम संपलं, चला आपण आतां घरीं जाऊं. या सर्वांना काय करारमदार करायचे असतील ते शांत चित्तानें करूं द्या—चला. (जावयास निघतो.)

अन्न०—(त्याच्याजवळ जाऊन) हें काय वरं नाथ ? मध्येच कां उठून चाललांत ? रागवायचं तर झालं नाहीं ना ? मी करतें आहे तें आपणां दोघांच्या सुखाकरतांच करतें आहे. माझ्या कृतीचा इकडे राग तर नाहीं ना आला ?

भावना—गीत

प्रेम द्याहो प्रेम घ्याहो । राग ना चित्तीं धरा ॥
 जीवजीवां पेंक्य होतां । ना मुळीं शंका वरा ॥ ध्रु० ॥
 मोगरीची वेल घेई । जें तरूचा आसरा ॥
 होय सौख्याची समाधी । भंग हातें ना करा ॥ १ ॥

आनंद०—नाहीं, लाडके ! तुझ्या कोणत्याहि कृतीचा राग मला येत नाहीं, येणार नाहीं आणि येणं शक्य नाहीं ! मी लौकर घरीं गेलों नाहीं तर घरची व्यवस्था कोण पाहील वरं ? तूं आतां आपल्या शिरावर फार मोठी जबाबदारी घेत आहेस. तूं दमून भागून घरीं येशील तेव्हां, तुझ्या आरामाची सर्व सिद्धता करून ठेवायला मला नको का ? तूं अगदीं निःशंक मनानं इथंच रहा ! मी टप्पूकाकांना घेऊन जातो. त्यांची तरी आडकाटी तुम्हांला पाहिजे कशाला ? चला टप्पूकाका !

.. (पुढें होतो.)

टप्पू०—आनंदा, चल तर ! (झब्रूमामास) झब्रूमामा, जरा इकडे या.

(तो आल्यावर) नीट लक्षांत असूं द्या कीं, या प्रकारांत कांहीं भानगड दिसून आली तर माझ्या हातचा खुसखुशीत टप्पू खावा लागेल तुम्हांला !

झब्बू०—टप्पूकाका, तुम्हांलाहि मी एकदांच सांगून ठेवतों कीं, माझ्या-विषयीं संशय घेत बसूं नका; कारण हा झब्बूमामा पुणेरी नाही, हा सभ्य, साल्स, शहाजोग, संभावित आणि सरळ बुद्धीचा आहे !

टप्पू०—बस करा या थापा आणि मीं बजावलं आहे तें नीट लक्षांत ठेवून कामाला लगा ! हा मी जातों. (जातो.)

झब्बू०—(ते दोघे गेल्यावर) ऐक, पोरी ! मी काय सांगतों तें नीट ऐक. तूं कौमार्यावस्थेंत शालिनी होतीस, गृहस्थाश्रमांत सौ. अन्नपूर्णा झालीस आणि आज सिनेमासृष्टींत मिस् चम्पादेवी म्हणून पाऊल टाकते आहेस ! ही तुझ्या कर्तबगारीची चढती भांजणी मला अभिनंदनीय वाटते आहे. या तुझ्या नटीच्या नव्या पेशानें तुला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळणार आहे ! या स्वातंत्र्यासुळं तुझ्या पुणेरी नवऱ्यांतील नवरेपणा नष्ट होण्याचा मार्ग सोपा होणार आहे. कर, मिस् चम्पादेवी ! मोठ्या आनंदानें या करारावर आपली सही कर. (सही करूं लागते.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ—रस्ता. वर्तमानपत्रें विकणारा पोऱ्या एका बाजूने व आनंदराव आणि टप्पूकाका दुसऱ्या बाजूने प्रवेश करतात.)

पोऱ्या—सडेतोड ! सडेतोड ! ताजी बातमी ! खास अंक ! सडेतोड—किंमत तीन पै. सकाळ, दुपार, संध्याकाळ, तिन्ही त्रिकाळचा खास अंक ! ताजी बातमी ! सडेतोड ! सडेतोड ! तीन पै. (आनंदराव अंक विकत घेतो व वाचूं लागतो. पोऱ्या ओरडत निघून जातो.)

आनंद०—टप्पूकाका, ही पाहिलीत का नवी मौज ? तिकडे अन्नपूर्णेची सही करारपत्रावर होण्यापूर्वीच या सडेतोड पत्रांत ती बातमी प्रसिद्ध सुद्धां झाली ! हे वाचा मथळे ! पुण्यांतील एका गृहलक्ष्मीचें अजब मनोधैर्य ! कुलीन स्त्रीनें

नटीचा पेशा स्वीकारला ! एका मास्तराच्या बायकोला पांचशें रुपये पगार ! वाचा, टप्पूकाका, सर्व हकीगत वाचा ! केवढें हें आश्चर्य ! कोण ही घिसाडघाई !

टप्पू०—(वाचून) अरे भोळ्या, यांत आश्चर्य कसलं ? असल्या घिसाड-घाईलाच अमेरिकन जर्नालिझम् म्हणतात ! एखादी बातमी जरी उडत उडत कानावर आली तरी, तिचं रसभरित वर्णन ठोकून देऊन, तिचा प्रारंभ 'असें कळतें कीं' असा केल्या कीं, हाच ऐकीव प्रकार झाला आधुनिक वृत्तपत्र-व्यवसाय ! तशांत तो अकलेचा खंदक उर्फ सडेतोड पत्राचा संपादक या कारवाईत असल्यामुळं, त्याला सारी बित्तंवातमी आहेच ! अरे भोळ्या, आधुनिक सुधारणांनीं मण्डित असं वृत्तपत्र म्हणजे 'ठोकून देतो' ऐसाजे'चा प्रकार ! असं कळतं कीं, असं ऐकण्यांत येतं कीं, असं समजतं कीं, असं आरंभीं छपावं आणि पुढं वाटेल तें ठोकून द्यावं !

आनंद०—आणि समजा, ती ऐकीव बातमी खोटी ठरली तर ?

टप्पू०—तर काय ? 'घालीन लोटांगण, वंदीन चरण, माफीच मागेन म्हणे झब्बू !' शरण आलेल्याला कोण मरण देणार ?

आनंद०—बाकी, ही बातमी प्रसिद्ध झाली तेंहि एका अर्थी बरंच झालं ! कोंबडं झांकून तरी फायदा कोणता ?

टप्पू०—आणि तुम्हां भावनावश तरुण पोरान्पुढं बोलून तरी फायदा कोणता ? पण रहावत नाहीं म्हणून बोलतों. हें पहा आनंदराव, पुण्यांत ज्या सालस वृत्तीच्या सिनेमा कंपन्या आहेत, त्यांच्याहून या भुजंगरावाच्या कंपनीचा प्रकार कांहीं निराळा दिसतो मला ! हा कांहीं तरी बनवाबनवीचा प्रकार आहे खास ! हा भानगड्या झब्बूमामा कथानक विकण्याच्या लोभानं अन्नपूर्णेच्या गळ्याला फांस लावील अशी मला भीति वाटते. परमेश्वर करो आणि माझी शंका खरी न ठरो !

आनंद०—तुम्ही कांहीं म्हणा, पण काका, मला अन्नपूर्णेच्या बाबतींत बिलकुल भीति वाटत नाहीं. ती कधीहि मोहवश होणार नाहीं. नीट परीक्षा करूनच मी तिची सांसारिक गुलामगिरी पत्करिली आहे !

टप्पू०—म्हणजे असंच म्हणेनास कीं, 'ती नवरा तूं स्त्रीपरी' झाला आहेस ! पोरानों, संभाळा म्हणजे झालं ! आनंदराव, तूं जा घरी. माझं डोकं भणाणून गेलं आहे, मी थोडा हवा खाऊन येतों.

आनंद०—बरं, मीहि घरीं जातो. ती घरीं परत येण्याची वेळ झाली. ती माझी लाडकी दमूनभागून घरीं येईल, तिचे कमलासारखे कोमल चरण धुण्यासाठीं उन पाणी तापवून ठेवायला नको का ? (जातात.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ—रस्ता. झब्बूमामा व अन्नपूर्णा येतात.)

झब्बू०—कां पोरी, कशी गंमत उडाली ! हो, पण मी तुला पोरी म्हणून काय म्हणतो हा ? कोणी ऐकेल तर सारी फजिती होईल ! आतां तूं चम्पादेवी झाली आहेस ! चम्पादेवी,...

अन्न०—नाहीं, मी चम्पादेवी नाहीं—मी सौभाग्यवती अन्नपूर्णाच आहे. सिनेमाच्या जाहिरातींतलं नांव आहे तें. मामा, मला माहेरच्या शालिनी या नांवानं हांक मारा, नाहीं तर आपलं अन्नपूर्णा हेंच नांव लावा ! मामा, मी आतां माझे प्रेमळ पतिदेव जे आनंदराव, त्यांची धर्मपत्नी सौभाग्यवती अन्नपूर्णा आहे. आम्ही कुलीन स्त्रिया सिनेमांतील नटी झालें तरी आमच्या नांवामागे कोणी सौभाग्यवती हें उपपद लावलं नाहीं तर आम्हांला राग येतो. मी नटी झाल्यें तरी आनंदरावांची धर्मपत्नीच आहे.

झब्बू०—धर्मपत्नी म्हणे धर्मपत्नी ! पोरी, कशाला पाहिजे हा तुम्हांला धर्मपत्नीचा दिमाख ! काय आहे त्या धर्मपत्नी या शब्दांत !

अन्न०—मामा, त्याच शब्दांत आम्हां आर्यस्त्रियांचं सर्व मांगल्य, सर्व पावित्र्य, सर्व सौभाग्य सांठविलं आहे. मामा, पक्कं लक्षांत ठेवा कीं, आम्ही आर्य स्त्रिया कितीहि शिकलों, कितीहि स्वतंत्र झालों तरी, आमच्यांतील आर्य-स्त्रीपणा नष्ट होणं शक्य नाही.

झब्बू०—पोरी, मला तेंच पहावयाचं आहे ! तुमच्यांतला आर्यस्त्रीपणा मरत नाही म्हणून तर पुरुषांचा नवरेपणा नष्ट होत नाही ! पोरीनो, तुम्हांला आतां कोणत्या शब्दांत जीव तोडून सांगूं तेंच कळत नाही ! हा तुमच्या रक्तांत भिनलेला दुबळा आर्यस्त्रीपणा टाकाल तरच स्त्रीजातीचा खरा उद्धार करायला समर्थ व्हाल ! तूं इतकी शिकलीस, स्वतंत्र बाणा दाखविण्यासाठीं नटीचाहि पेशा

पत्करलास, आतां काय करायचा तुला सौभाग्यवती या भाकड शब्दाचा मोह ? म्हणे, अमकीतमकी नटी सिनेमांत काम करते तरी, सौभाग्यवती हें उपपद तिच्या नांवामागं लावलं नाही तर संतापते ! काय हा तुमचा दुबळेपणा ? एकाद्या कुलीन नटीनं आपल्या नांवामागें सौ. हें उपपद लावलेलं पाहिलं कीं, माझ्या तळपायांची आग मस्तकांत जाते, काळीज फाटतें, हृदय दुभंगतें, क्रोधाग्नि पेट घेतो...

अन्न०—आणि तेंच सौभाग्यवती हें उपपद नांवामागें लावलेलं पाहिलं कीं, आम्हां नटींचा पेशा पत्करणाऱ्या कुलीन आर्यस्त्रियांना आनंदाचं भरतं येतं. मामा, मिस चम्पादेवी म्हणण्याऐवजीं जर तुम्ही मला सौ. अन्नपूर्णाबाई म्हटलं तर, नाहीं का चालायचं ?

झब्बू०—काय म्हणालीस पोरी ? सिनेमाच्या जाहिरातींत सुद्धां तुला आम्ही सौभाग्यवती अन्नपूर्णाबाई म्हणूं ? आणि त्याहि पुढं जाऊन तुला सौ. अन्नपूर्णा भ्रतार आनंदराव पुणेकर म्हटलं तर अधिक बरं वाटेल, असं कां उघड म्हणत नाहीस ?

अन्न०—तसंहि म्हणायला माझी तयारी आहे. मला सौ. अन्नपूर्णा आनंद रावच म्हणा ! मी त्यांचीच आहे, मी शरीरानें आणि मनानं त्यांचीच आहे ! माझ्या पतिदेवाचं नांव माझ्या नांवापुढं लावायला मला मुळींच वाईट वाटत नाही. म्हणाच तुम्ही मला अन्नपूर्णाबाई आनंदराव ! हो, मला तेंच नांव आवडतें !

झब्बू०—पोरी, मग तूं सिनेमांत पांचशें रुपयांची नोकरी कशाला पत्करलीस ? अजून सुद्धां तुला स्वातंत्र्याचा सुविचार सुचत नाही ना ? पोरी, तूं पैसे मिळविणार आणि आनंदरावाला खायला घालणार, तूं नवरा होणार आणि तो नवरी बनणार ! नफो माझ्या बाळे, त्या नवरोबाच्या आहारीं अजून तरी जाऊं नकोस ! त्या पुणेरी नवरोबाची फजिती करीन, असा मनाचा हिऱ्या कर ! आर्यस्त्रीपणाचा दुबळेपणा टाक आणि या झब्बूमामाची भाची हें आपलं मूळचं नांव राख ! बाळे, तूं असं न करशील तर, या तुझ्या मामाच्या तोंडाला काळोखी लावशील ! सौभाग्यवती या शब्दाचा मोह सोड, अन्नपूर्णा या गुलाम-गिरीच्या निदर्शक अशा नांवाचा मोह सोड ! पहा, त्या पुणेरी आनंदरावानं तुला मोहपाशांत अडकवून पुण्यास आणलं आणि सौ. अन्नपूर्णा उर्फ चुलीची कायदेशीर बटीक बनवलं ! तो पुणेरी आहे, पक्का आहे, लुच्चा आहे, त्याच्यांतला पुरुषीपणा जीवंत आहे, त्याच्यांतला नवरेपणा मेलिला नाही...

अन्न०—नका, मामा ! आणखी असं कांहीं अभद्र बोलूं नका ! मामा, तुमच्या शब्दाला मान देऊन मीं नटीचा पेशासुद्धां पत्करला आणि त्यांना चुलीच्या कामाला लावलं ! पतिदेवाची इतकी मानहानि केली तरी, मामा ! तुमचा जीव शान्त झालेला दिसत नाही. तुमचं भाषण ऐकून माझे हृदय मात्र दुभंगून गेलं आहे. नका, मामा ! या वेळीं माझ्या मनाला अधिक टोंचूं नका ! मामा, मला एकटीलाच काय तो विचार करूं द्या ! आणखी कांहीं उपदेश करायचाच असेल तर, दुसऱ्या एखाद्या वेळीं करा. या वेळी मी बावरून गेलं आहे, माझ्या पतिदेवाचं दर्शन केव्हां एकदां डोळे भरून मला होईल असं मला झालं आहे, मला एकटीलाच घरी जाऊं द्या !

झब्बू०—पण पोरी...

अन्न०—मामा, तुमच्या पायां पडतें, या वेळीं मला क्षमा करा ! (पायां पडते.)

झब्बू०—(स्व०) काय करावं या कारटीला, कशी अजून ताळ्यावर येत नाही ! त्या पुणेरी नवरोबानं हिला पुरतं पाशांत जखडलं ! (पाहून) अरेरे, आला, इकडून हा पुणेरी नवरोबा आला ! आतां इथून तोण्ड काळं करावं आणि थोडा वेळ बाजूला उभें रहावें तें बरं ! आलाच हा ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! (बाजूला जातो.)

आनंद०—(येऊन) कोण, लाडके, तूं का ही ? आणि रस्त्यांत काय डोकं टेंकून बसलीस ? घेरीविरी तर आली नाही ना तुला ! ऊठ, लाडके ऊठ ! (तिला उठवतो.)

अन्न०—कोण, माझे नाथ ! माझे प्राणनाथ ! (मिठी मारून) होय नाथ, मला घेरी आल्यासारखंच झालं होतं. पण नाथ, तुम्ही कसें इथं आलांत ?

आनंद०—तुझी घरीं वाट पाहून पाहून थकलों. मनाला कांहीं चैन पडेना म्हणून म्हटलं थोडं रस्त्यावर जाऊन तरी पहावं ! थोडा पुढं येतो तों तूं इथं डोकं टेंकून पडलेली दिसलीस ! लाडके, आतां थोडं बरं वाटतं ना तुला ! चल घरीं, तुझी मी थोडी सेवा करतो.

अन्न०—नाथ, मी तुमच्याकडून सेवा करून घेणार तेव्हां राग नाही ना यायचा तुम्हांला ?

आनंद०—छे: छे:, मुळींच नाहीं राग यायचा ! प्रेमी जिवाची सेवा करण्यांत आनंदच वाटत नाहीं का ? तुझ्यासारख्या प्रेमळ धर्मपत्नीची सेवा करण्याचा सुप्रसंग लाभतो आहे, हे देवाचे माझ्यावर उपकारच आहेत.

अन्न०—आणि मला असा हा प्रेमळ पुणेरी जोडीदार मिळाला, हे सुद्धां माझ्यावर देवाचे उपकारच आहेत. देवा, तूं लक्ष्मीनारायण आहेस. तुमचा लक्ष्मीनारायणाचा जोडा जसा भाग्यशाली तसाच आमचाहि हा पुणेरी जोडा भाग्यशाली कर, हीच तुझ्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे.

आनंद-गीत

देव हा पावला । प्रियकर पतिहि लाभे मला ॥ ध्रु० ॥

नील नैर्भि ये शशी हंसतसे शुभा शशिची प्रभा ।

जनमन खुलवित मंगल योग हा ॥ १ ॥

(जातात.)

झब्बू०—(पुढें येऊन) अरेरे, काय झालं हें ? ही पोर पुनः त्या पुणेरी नवरोबाच्या प्रेमजालांत पुरती अडकली ! हा पुणेरी जोडा आतां कसा भंगणार ? एक वेळ माझं हृदय फाटेल पण हा पुणेरी जोडा फुटणं शक्य दिसत नाहीं. पण छे:, असं निराश होतां कामा नये. नेपोलियनप्रमाणं माझ्या शब्दकोशांतहि निराशा हा शब्द येतां कामा नये. काय करूं ? कोणती नवी युक्ति योजूं ? इतकी जीवाची आटापीट करतों आहे, पण व्यर्थ ! खरोखरच हा पुणेरी आनंदा लुच्चा ! मायावी ! पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! रसिकहो, या झब्बूमामाची ही फजिती पाहून तुम्हांला माझा धिःकार करावासं वाटत नाहीं का ? धिःकारा, सज्जनहो, मला धिःकारा म्हणजे तरी मला दुप्पट जोर चढून हा पुणेरी जोडा फोडण्याचें सामर्थ्य मला लाभेल ! धिःकारा, सुज्जनहो, मला धिःकारा !! मी फजित झालों, हाय ! हाय !!

(डोक्यावर हात मारून मटकन् खालीं बसतो. प०दा.)

अंक तिसरा

(स्थळ—आनंदरावाचा दिवाणखाना. टप्पूकाका सडेतोड पत्राचा अंक वाचीत बसले असून, एका बाजूला आनंदराव अन्नपूर्णेच्या पोलक्याला टीप मारीत बसला आहे.)

आनंद०—(पोलका शिवीत असतां) ‘मम जिवाची प्रियकरिणी । वास करित हृदयी जी होती । दृष्टिपुढें भासत ती तरुणी । जिवा SS ची ॥ ’

टप्पू०—आनंदराव, शोभतं का तुला हें सारं ? बायकोचा पोलका काय शिवतो आहेस, तोण्डानं प्रियकरणीचं गाणं काय गुणगुणतो आहेस, शोभतं का तुला हें ? सकाळीं बायकोच्या आधी उठून चहा काय करतोस, ती सकाळीं उशीरां उठल्यावर तिला ‘बेडू-टी’—अंथरुणांतला चहा काय देतोस, तिला तसदी पडेल म्हणून चूळ टाकण्यासाठी तिच्या तोण्डासमोर पिकदाणी काय धरतोस, ती खानाला गेली म्हणजे लुगड्याच्या निऱ्या काय करून ठेवतोस, ताटपाटाची तयारी काय करतोस, स्वयंपाकाची सिद्धता काय करतोस, ती सिनेमा कंपनीत जायला निघाली म्हणजे तिच्यापुढें पुणेरी जोडा काय ठेवतोस, आणि तिला घरीं यायला थोडा उशीर झाला तरी दारांत उभा राहून सुस्कारे काय सोडीत असतोस, अरे पुणेरी मर्दा, काय हें तुझं चरित्र ? जी पुण्यनगरी गेलीं तीन शतकें मर्दांची माउली म्हणून गाजते आहे, तिच्या पोटीं तुझ्यासारखा नालायक, नामर्द, बायल्या जन्माला यावा आणि अशा तुझं हें बायली चरित्र पहाण्याचं या टप्पूकाकाच्या नशिबीं यावं, हें केवढं माझं दुर्दैव ! अरे आनंदराव, जरा इकडे पहा आणि बोल तरी !

आनंद०—काका, कां उगाच माझ्या कामांत व्यत्यय आणतां ? हें तिचं पोलकं मी आत्तांच ‘दुरुस्त करून ठेवलें नाहीं, तर ती घरीं आल्यावर मला काय म्हणेल वरं ? ती रागावेल, रुसेल, फुगेल, आदळआपट करील आणि पूर्वींचे जुने नवरदेव जसे चुकार बायकांची कडक शब्दांत हजेरी घेत होते ना, तशी

ती माझी पत्नी माझी—या नवरोबाची खरडपट्टी काढील ! माझ हातांतील काम पुरं होऊं या, मग बोलतों तुमच्याशी ! (कामाला लागतो.)

टप्पू०—अरेरे ! आनंदराव, तुझी ती बया झब्बूमामाच्या शिकवणीनं भडकली आणि ती भडकली म्हणून तूं हि बहकलास ! (हातांतील पत्र खाली आपटून) असं वाटतं की या तुझ्या घरांत एक क्षण राहूं नये ! (उठून पोषाख चढवीत) ते नाट्याचार्य देवल शारदेत सांगून गेले तेंच अखेरीस खरं ठरलं ! 'जन खुळावले । सकल उलट चालले ॥ '

आनंद०—(हातांतील काम टाकून व बाहेर जावयास निघालेल्या काकांना अडवून) काका, कुठं चाललांत ? माझ्यावर रागावून तर चाललां नाहीं ना आमचं घर सोडून ? तिला सांगितल्याशिवाय, तिचा निरोप घेतल्याशिवाय जर तुम्ही एकाएकीं निघून गेलांत तर ती काय म्हणेल मला ?

टप्पू०—ती दुसरं काय म्हणेल तुला ? ती तुला नालायक म्हणेल, नामर्द म्हणेल ! आणि मी तुला बायल्या म्हणेल, समजलास ?

आनंद०—बसा काका, थोडे बसा आणि मीं असा बायलेपणा काय काय केला तो तरी सांगा !

टप्पू०—तें मघाशीं तिकडे कायसं करीत बसला होतास तें बायलेगिरीचं काम नव्हे का ?

आनंद०—छेः, ही बायलेगिरी नव्हे, हा माझा पत्नीव्रतधर्म मी एकनिष्ठपणेंच पाळतो आहे. आजपर्यंत आपल्या आर्यस्त्रियांनीं पतिव्रताधर्म पाळला, आतां मी त्या उपकारांची परतफेड करण्यासाठीं पत्नीव्रतधर्माचा नवा संप्रदाय सुरू करतो आहे.

टप्पू०—आणि हा नामर्दपणाचा बायल्यासंप्रदाय तूं पुण्यांत सुरू करणार अं ? विलक्षण आहे !

आनंद०—काका, हें विलक्षण नाहीं, हें पुण्याच्या दृष्टीनं सुलक्षणच आहे. आजपर्यंतचे सर्व नवे संप्रदाय या आपल्या पुण्यनगरीनंच सुरू केले नाहीत का ? श्रीशिवाजीमहाराजांचा स्वराज्यसंप्रदाय या पुण्यांत सुरू झाला ! पेशव्यांचा अठकेपार झेंडा लावण्याचा साम्राज्यसंप्रदाय या पुण्यांत सुरू झाला ! इंग्रज-शाहीनंतरचा राष्ट्रीय सभेचा संप्रदाय महर्षि रानड्यांनीं पुण्यांत सुरू केला.

होमरूलच्या चळवळीचा संप्रदाय लोकमान्य टिळकांनी पुण्यांत सुरू केला. समाजसुधारणेचा संप्रदाय प्रिन्सिपॉल आगरकरांनी पुण्यांत सुरू केला. महिला विद्यापीठाचा संप्रदाय महर्षि कर्व्यांनी इथंच सुरू केला. नेमस्तपक्षाचा संप्रदाय इथला, डॉ. भाण्डारकरांच्या प्राच्यविद्यासंशोधनाचा संप्रदाय इथला, बहुतेक सारे संप्रदाय या पुण्यांत सुरू झाले, मग हा नवा पत्नीव्रतधर्माचा संप्रदाय माझ्यासारख्या एका पदवीधर पुणेकरानं या पुण्यांतच कां सुरू करूं नये ? बोला काका ! माझी पत्नी नोकरीवर गेल्यावर जर मीं घर संभाळायला मागं राहिलों आणि पोलक्याला टीप मारीत बसलों तर त्यांत बिघडलं कुठं ?

टप्पू०—अरे पण तूं एवढा बी. ए., एवढा विद्वान् पदवीधर...

आनंद०—आणि म्हणूनच मी सुविचारपूर्वक या नव्या पत्नीव्रतधर्माच्या संप्रदायाला मनोधैर्यानं सुरुवात केली आहे. तिच्या नोकरीला थोडं स्थैर्य आलं म्हणजे, वेळांत वेळ काढून या संप्रदायाचा मी एक स्मृतिग्रंथ लिहिणार आहे. मग तर माझ्या शिक्षणाचं चीज होईल ना ?

टप्पू०—बाबा रे, तुम्ही शिकलेलीं नवमतवादी घोरं, आम्हांला कां चादविवादांत हार जाणार आहांत ? माझं मत मी तुला सांगितलं, आतां जसं तुझ्या मनाला रुचेल तसं वाग. पण एकंदरीत त्या झब्बूमाम्याच्या कारवाईपासून सावध रहा म्हणजे झालं. बरं, मी थोडा वेळ बाहेर जाऊन येतो. सांभाळ हं ! (जातो.)
(आनंदराव पुनः पोलका शिबीत बसतो व पूर्वोक्त पद गुणगुणतो.)

भुजंगराव—(प्रवेश करतो व खिशांतून मद्याची बाटली काढून थोडी दारू पितो व इकडे तिकडे हिंडून आनंदरावाच्या पाठीमागें उभा राहून, मागून त्याचे डोळे झांकतो. बायकी आवाजानें) कां, ओळखलं कां मला ?

आनंद०—ऊं, त्यांत काय आहे ओळखण्यासारखं ? या तुझ्या प्रियकर नाथाचे डोळे झांकणारी तूं माझी नाथी !

भुजंगराव—काय नाथी ? इःश !

आनंद०—तुम्ही बायका पतींना नाथ म्हणतां, मग आम्ही पुरुषांनीं तुम्हां पत्नींना नाथी म्हटलं तर काय बिघडलं ? गुजराथी लोकांत तर नाथीबाई हें

नांव फार प्रसिद्ध आहे. वरं, हा प्रेमाचा लपण्डाव सोडून मला आपल्या सुखकमलाचं दर्शन दे पाहू ! (तिचे हात दूर करूं लागतो.)

भुजंगराव—इश ! (बाजूला होतो.)

आनंद०—(पाहून आश्चर्याने) कोण, तुम्ही तर भुजंगराव ! ही काय थडा केलीत माझी ? मला नाही हो तुमचं हें दाण्डगाईचं वर्तन खपायचं ! मी तिच्या कानांवर घालीन, सांगून ठेवतों.

भुजंगराव—(कोंचावर बसून) ऊं:, चम्पादेवीच्याच कानावर तुम्ही आपली तक्रार घालणार ना ? ती तुमच्या पुरुषी रडण्याला मुळीच भीक घालणार नाही. ती आतां माझी झाली आहे, समजलांत ?

आनंद०—माझी अन्नपूर्णा तुमची झाली हें खरं, पण केवळ नोकरीच्या नात्यापुरती ! माझ्या अंगावर कुणी हात टाकलेला तिला खपणार नाही, वरं का ? आधीच बजावून ठेवतों, मी तिला ही गोष्ट कळविल्याशिवाय सोडणार नाही.

भुजंग०—अरे जारे बायल्या ! आतां तुला ती काय किंमत देते तें मला माहीत आहे. दरमहा पांचशें रुपये मिळविणाऱ्या सौभाग्यवती नटीचा स्वयंपाक्या नवरा तूं, तुझं शहाणपण तें किती ? चुलीपुरतें किंवा फार फार झालं तर सिंगरच्या शिवण्याच्या मशीनपुरतं ! ए बायल्या नवरोबा, लक्षांत ठेव कीं आतां ती माझी झाली आहे. ती माझ्या मुठींत आहे, ती माझ्या अर्ध्या वचनांत आहे, मी तिचा स्वामी आहे, ती माझी स्वामिनी आहे !

आनंद०—असं भलतं सलतं बोलायला तुम्हांला धीर तरी कसा होतो म्हणतों मी ? पुनः तसले अभद्र शब्द उच्चाराल तर जीभ झडून जाईल ! भुजंगराव, तुम्हांला हा पत्नीव्रत आर्यपुरुषाचा शाप आहे !

भुजंग०—(मद्याचा घोंट घेऊन) अहारे लंका बायल्या ! शाप देणाराचं तोंड तर पहा ! बोटें मोडीत वस ! अरे मूर्खा, तुझी ती केव्हांच माझी झाली ! नीट विचार कर, आजकाल चम्पादेवी येते का घरी वेळेवर ? अरे अन्नपूर्णेच्या प्राणनाथा, तुझी ती माझ्या बंगल्यावर मध्यरात्र उलटून गे णी तरी कां रहाते, याचा स्वतःच्या मनार्शी कधीं विचार केलस का ?

आनंद०—कां म्हणजे ? द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या तालमी तिथं चालतात म्हणून !

भुजंग०—(मद्याचा घोंट घेऊन) बायल्या रे बायल्या, खराच बायल्या !

आनंद०—असं कसं म्हणतां भुजंगराव ! तिथं तुमच्या बंगल्यावर द्रौपदी-वस्त्रहरणाच्याच तालमी नाही का चालत ? ती तर मला तसं सांगत असते !

भुजंग०—आणि तें खरंही आहे. ऐक, अन्नपूर्णनाथीच्या बायल्या प्राणनाथा, ऐक ! हा दुःशासन भुजंगराव त्या चम्पादेवी द्रौपदीचें वस्त्र...

आनंद०—पाजी माणसा, पुढं एक शब्द बोलूं नकोस ! तुझी जीभ झडून जाईल बघ ! दुष्ट, नष्ट, पापी, चाण्डाल, मेला...

भुजंग०—दे. वाटेल तितके बायकी शिव्याशाप दे. पण एक गोष्ट पक्की लक्षांत ठेव कीं, तुझी ती आतां माझी झाली आहे ! आणि ती लौकरच जाहीर रीतीनं माझी पत्नीहि होणार आहे.

आनंद०—भुजंगराव, हें शक्य तरी आहे का ? माझी धर्मपत्नी तुझी धर्मपत्नी कशी होईल ?

भुजंग०—कां बरं ! त्यांत अशक्य असं काय आहे ? तिणं तुझ्याशीं रजिस्टर्ड लग्न केलें आहे. या विधीप्रमाणं पत्नीला केव्हांहि नवऱ्याशीं घटस्फोट मिळवितां येतो, आधीं तुझ्याशीं काडीमोड आणि मग माझ्याशीं नव्या लग्नाची जोड !

आनंद०—भुजंगराव, मी शपथेवर सांगतों कीं, ती माझी लाडकी जर माझ्याशीं घटस्फोट करण्याची गोष्ट काढील तर मी त्रागा करून तिच्या पायांवर आपलं डोकं फोडून घेईन. माझं प्रेत पडलं म्हणजे मगच हवं तर तिला खुशाल तुझ्याशीं लग्न करूं दे.

भुजंग०—अरे, मग ही तर फार सोपी बाब आहे. तुझं प्रेत पाडलं कीं झालं माझं काम ! हा मी जातों आणि त्याच पुढच्या तयारीनं परत येतों.

आनंद०—भुजंगराव, बोलपटाची तयारी करतां करतां माझं प्रेत पाडण्याची तयारी केलीत ना ? धिःकार असो तुम्हांला !

भुजंग०—धिःकार असो तुम्हांला ! मूर्ख लेकाचे, कसे माझ्या जाळ्यांत अडकले ! अरे कोण लेकाचा बोलपट काढतो आहे कोण जाणे ! (मद्याचे

घोट घेत) हें बघ, मी तुला अगदीं गुप्त गोष्ट सांगतो. मी एक उल्लूभाई गर्भ-
श्रीमंत आहे. सिनेमाची हूल उठवून, कुलीन स्त्रियांना मोह पाडण्याचा माझा
धंदा आहे. मला चम्पा मिळाली की, संपला माझा बोलपट ! या कामीं प्रथम
मीं झब्बूमामाला कथानकाच्या खरेदीची लावूच दाखवून फसविलं आणि नंतर
त्या सडेतोड पत्राच्या महामूर्ख संपादकाला जाहिरातीची लावूच दाखवून वश
करून घेतलं. आतां फक्त तुझ्या घटस्फोटावरच सारं अवलंबून राहिलं आहे.
हा एवढा बाण लागला की, इकडे तुझा प्राण जाईल आणि तिकडे मला प्राण-
प्रियेचा लाभ होईल. अरे, मी उल्लूभाई आहे, बोगस सिनेमावाला आहे.
कथानक, तालमी सारा बोगस कारभार आहे ! माझ्या बोलण्याची प्रचीतीच
पहायची असेल तर चम्पादेवीजवळ एकदां घटस्फोटाची गोष्ट तर काढून पहा !
मी त्याचसाठीं इथं आलों होतो. खुद्द तिच्या नवऱ्याजवळ घटस्फोटाची,
म्हणजे काडीमोड केल्या जाणाऱ्या बायकोची, मागणी घालण्याकरितां आलों
होतो. मी पुनः येणार आहे. तोंपर्यंत मनाचा निर्धार करून ठेव.

आनंद०—दुसरा कसला निर्धार करायचा ? तिच्या पायावर डोकं आपटून
प्राण देण्याचा माझा निर्धार आधींच झाला आहे. येऊं दे तर तिला घरीं, मग
पहा कसं आकाण्डताण्डव करतो तें !

भुजंग०—बरं तर, मी जातो आणि तुझ्या प्राणहरणाची तयारी करून
लौकरच परत येतो. (जातो.)

आनंद०—(स्वतःशीं) अरेरे, माझ्या गृहलक्ष्मीनं माझ्या प्रीतिविवाहाची
अशी ट्रेजिडी केली तर ! असं वाटतं की, तिला तोण्ड दाखविण्यापेक्षां विहिरीत
उडी टाकून प्राण द्यावा ! (इकडे तिकडे अस्वस्थ मनानें हिंडतो, तों सडेतोड
पत्राचा अंक त्याला दिसतो. तो हातांत घेऊन) आणि हा पाजी संपादक या
कटाला अनुकूल अं ? पहा, पहा, याचे मथळे ! म्हणे, ‘ पुण्यांत नव्या
सिनेमाकंपनीची जंगी तयारी ! झब्बूमामांचं रोमांचकारी कथानक ! मिस
चम्पादेवीची सुंदर योजना ! भुजंगराव सिनेमासम्राटांचें जैलापूर्ण धाडस !
आणखी विलक्षण घडामोडींची हकीगत पुढील अंकी ! ’ या घडामोडी म्हणजे

आमच्या लग्नाची काडीमोड, दुसरं काय ? शंकाच नको, हे सारे गावगुण्ड हा आमचा पुणेरी जोडा फोडणार ! (संचित बसतो. अन्नपूर्णा झबूमामासह प्रवेश करते. अन्नपूर्णा पतीजवळ जाते, झबूमामा बाजूच्या खोलीत जातो.)

अन्न०—(पाहून) आज इकडची प्रकृति कांहीं ठीक दिसत नाही. आतां यांची थोडी गंमत करावी. (ऐटीत) हॅलो ! पतिदेव, ही तुमची स्वामिनी आली तरी तुम्हांला ती दिसत नाही ? ही माझी शाल, हा माझा पुणेरी जोडा...

आनंद०—(संतापून) अहो तुम्ही धर्मपत्नी, वस्स झाला तुमचा थड्याविनोद ! तुमच्या थेटने माझ्या नांवाला मात्र बट्टा लागला ! असं वाटतं की, आपलं तोण्ड दाखवूं नये आणि तुमचं तोण्ड पाहूं नये !

अन्न०—कां, आज फारसा प्रेमाचा थर्मामिटर चढला आहे ?

आनंद०—अन्नपूर्णे, मी तुझ्या शीलावर विश्वास ठेवून फसलों, तुझी गुलामगिरी पत्करून तोण्डाला काळें फांसून घेतलं, प्राण जाईल तर बरं, असं मला झालं आहे ! (डोक्यावर हात मारून घेतो.)

अन्न०—कां ? कपाळावरसा हात मारून घेतां ? आणि आज एवढा तुमचा आवाज कां चढला ?

झबू०—(बाहेर येऊन) नवरेपणाच्या सापाचं विष अंगांत चढलं म्हणून ! पोरी, नवरोबापासून सावध रहा. हा नवरोबा आहे, हा पुणेरी नवरोबा आहे. दुष्ट, मायावी, क्रूर, पुणेरी—अस्सल पुणेरी !

आनंद०—झबूमामा, मी एक दुष्ट असलों तर तुम्ही सवाई दुष्ट आहांत. विषारी—अस्सल विषारी !

झबू०—मी विषारी, मग ही माझी भाची कोण ?

आनंद०—तिचं काय वर्णन करावं ? जसा मामा तशी भाची !

अन्न०—आहें. मी मायावी आहें, विषारी आहें, नागीण आहें, मग माझा संबंध तोडून कां टाकीत नाहीं एकदांचा ? मी स्वतंत्रमतवादी स्त्री आहें. मी केव्हांहि घटस्फोटाला तयार आहें. आहें मी तयार, मग काय तुमचं म्हणणं ?

आनंद०—कशाला उगाच ओढून चंद्रबळ आणतेस ? तुला माझ्याशी काडीमोडच करायची आहे, होय ना ? तुमचा सगळा नीच डाव मला आत्तांच कळला आहे.

झब्बू०—पहा, पहा, पोरी, पहा कसा हा पुणेरी नवरोबा हळुहळू विष ओकूं लागला तो ! दूर हो, या पुणेरी सापापासून दूर हो !

अन्न०—मामा, तुम्ही माझ्या कार्नीकपाळीं ओरडतां तें खरं हो खरं ! मला घटस्फोट मागितलाच पाहिजे ! ऐकलं का, तुम्ही बऱ्या बोलानं मला घटस्फोटाची परवानगी देतां कीं कोर्टांत जाऊं ?

झब्बू०—पोरी, गुप्तपणानं या गोष्टीचा निकाल लावून घेऊं नकोस ! या पुणेरी नवरोबाला कोर्टांपुढं खेंच आणि या नवरोबाची चारचौघांत चांगली फजिती कर.

आनंद०—आतां आणखी काय उरली फजिती व्हायची ? अन्नपूर्णें, कोर्टांत फजिती करून घेण्यापेक्षां तुझ्या पायांवर डोकं आपटून घेऊन प्राण दिलेला काय वाईट ? (तिच्यापुढें गुडघे टेकून) अन्नपूर्णें, (रडत) आपल्या प्रेमाचा असा दारुण अंत व्हावा याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटतें.

झब्बू०—अहो पुणेरी नवरोबा, आतां कां रडण्याचं सोंग आणतां ? आपटा ना डोकं बायकोच्या पायांवर ! लुच्चा, मायावी, दुष्ट, नवरोबा, पुणेरी, अस्सल पुणेरी ! आपट, आपट डोकं, दे प्राण ! (खूप शिंगलेला भुजंगराव हातांत पिस्तूल घेऊन प्रवेश करतो.)

भुजंग०—अरे, कशाला डोकं आपटण्याची तसदी घेतोस ? ए बायल्या, चम्पादेवीला सोडचिठी देतोस कीं उडवूं पिस्तुलाचा बार ?

आनंद०—हाच, हाच तो माझ्या प्रेमावर बिंबवा घालणारा नराधम ! अधमा, उडव पिस्तूल आणि वे माझा प्राण ! (छाती काढून पुढें उभा राहतो.)

भुजंग०—वे देवाचं किंवा चम्पादेवीचं नांव ! झाली तुझी मरायची तयारी ? उडवूं पिस्तूल ?

अन्न०—(मध्यें उभी राहून) भुजंगराव, हा काय प्रकार आहे ? तुम्ही माझ्या पतिदेवाचा प्राण कां घेतां ? त्यांनीं तुमचं काय केलं ?

भुजंग०—या बायल्यानं माझ्यापासून तुला हिरावून घेतलं ! याला जगां-
तून नाहींसा केल्याशिवाय मला तुझा लाभ कसा होणार ? याला ठार मारतों आणि
तुला माझी गृहदेवता करतो. चम्पा, दूर हो, मला या बायल्याचा प्राण घेऊं दे !

अन्न०—नीचा भुजंगरावा, तुझं कपट आत्तां माझ्या ध्यानांत आलं ! तूच
माझ्या पतिदेवाच्या मनांत संशयाचं विष ओतलंस ! मामा, या नराधमाला पकडा !

भुजंग०—अरे माम्या, तुलाहि मरायचं आहे वाटतं ? तूं द्रौपदीवस्त्रहरण
लिहूं शकतोस, पण मी झब्बू-प्राणहरण कसं करूं शकतों हें तुला आत्तांच
दाखवतो. तिकडे तोंड लपव नाहीं तर उडवतो वार ! (पिस्तुल रोंखतो.)

झब्बू०—(भीतीनें गर्भगळित होऊन चांचरत) भु-भु-भुजंगराव, मीं-
मीं-मीं काय केलं ? मी गरीब आहे, मी भे-भेकड मामा आहे. मी या
कोंचाआड ल-लपून वसतो, मा-मा-माझं प्राणहरण करूं नकोस ! (लपतो.)

अन्न०—नाथ, पहातां काय ? टाका त्या सापावर उडी आणि ठेंचा
त्याचं डोकं !

भुजंग०—ये, ये, बायल्या ! पुढं तर ये.

आनंद०—मी पुढं कसा होऊं ? माझे पायच उचलत नाहीत. भुजंगरावा,
मी तुझ्या पायां पडतो, आम्हांला जीवदान दे !

अन्न०—नामर्द कुठले ! या अधमाची विनवणी काय करतां ? बायकां-
प्रमाणें त्यांच्यापुढं गयावयां काय करतां ?

भुजंग०—नामर्द ! खराच नामर्द ! चम्पा, या नामर्दाच्या हातून तुझं
रक्षण होणं शक्य नाही. तूं माझा-या मर्दाचा हात धरून सुखाचा स्वर्ग गांठ.
तूं माझा हात धर किंवा मी तुझा हात धरतो ! (पुढें होऊन हात धरतो.)

अन्न०—(धडपडत) नीचा, दूर हो, सोड माझा हात ! (आनंदराव त्याच्या
हाताला चावतो. भुजंगराव ओरडतो व मागे सरतो. तो पुनः पिस्तुल रोंखतो.)

भुजंग०—तर मग मला आतां संहारच केला पाहिजे. नामर्दा, हो
मरणांला तयार !

(इतक्यांत टप्पूकाका व सत्यमूर्ति प्रवेश करतात. टप्पूकाका मागून भुजंग-
रावावर झडप घालतो व सत्यमूर्ति त्याच्या हातांतील पिस्तुल काढून घेतो.)

टप्पू०—नीचा भुजंगरावा, शेवटीं सापाची करणी करून आपलं नांव सार्थ केलंस तर ! ए अकलेच्या खंदका संपादका, पहातोस काय ? याला कोंपऱ्यांत डांबून ठेव.

सत्य०—ए भुजंग्या, रहा तिकडे कोंपऱ्यांत उभा ! (त्याला गचांडी देऊन कोंपऱ्यांत लोटतो.)

टप्पू०—आणि तो झब्बूमाम्या कुठं गेला ? त्याच्या पापी डोळ्यांना हा प्रकार दिसता तर त्याला आपलं काळं तोंड लपवावं लागलं असतं !

झब्बू०—टप्पूकाका, तुम्हांला नको माझी काळजी ! मी मवांपागून इकडे तोंड लपवून बसलों आहे.

टप्पू०—(त्याला पुढे खेंचून) ये असा पुढं ! भागूबाईप्रमाणं तोंड काय लपविलंस ? या माम्याचा काय तो तोण्डांत जोर, बाकी नामर्द—अस्सल नामर्द !

झब्बू०—मी एक नामर्द, आणि हा तुमचा पुणेरी पुतण्या आनंदराव सवाई नामर्द ! लेकाचा स्वतःला पुणेरी नवरोबा म्हणवतो—पण बायकोचं रक्षण करण्याची ताकदसुद्धा अंगांत नाही. नामर्द, पुणेरी, अस्सल पुणेरी !

अन्न०—मामा, हें तुमच्याच भेकड शिकवणुकीचं फळ ! तुमच्या मूर्खपणाच्या तत्त्वज्ञानाला मी बळी पडल्यें आणि या माझ्या पतिदेवांना बायकी वनविलं ! हे बायकी बनले ते माझ्यामुळें बनले, तुमच्यामुळं बनले !

झब्बू०—या बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? पुणेरी पुरुष जात्याच नामर्द...

टप्पू०—माम्या, जास्त बोलशील तर तोण्ड फोडून टाकीन बघ ! हा आनंदराव पुणेरी आणि तूं रे कुठून खाली टपकलास ?

झब्बू०—मी मुंबईच्या बाबुलनाथापुढचा !

टप्पू०—म्हणजे नंदीवैल !

अन्न०—आणि मी कुठली मामा ? मीहि मुंबईचीच ! माझा जन्म मुंबईचा, माझं रहाणं मुंबईचं, माझं शिक्षण मुंबईचं, मी मूर्तिमंत मुंबापुरीची कन्या ! मामा, तुम्ही जन्मानं मुंबईकर नसल्यानं वाटगे मुंबईकर आहांत, पण माझी

स्थिति अगदी निराळी आहे. मी जन्मानं मुंबईची, शिक्षणानं मुंबईची, संस्कारानं मुंबईची अर्थात मुंबईची, अस्सल मुंबईची ! म्हणून पूर्ण अधिकारवाणीनंच सांगलें कीं, मुंबई काय आणि पुणें काय, यांत कसलाहि फरक नाही ! जें पुण्यांत तेंच मुंबईत आणि जें मुंबईत तेंच पुण्यांत ! मग हा पुणेरी आणि हा मुंबापुरी असला खोडसाळ आणि दुष्टपणाचा भेद निर्माण करण्यांत फायदा कोणता ? मुंबईचा खरा अभिमान मला आहे. मुंबई ही माझी जननी आहे, जन्मभूमि आहे. तशीच पुण्यनगरी ही अनेक शतके गाजत असलेली मदींची माउली आहे ! मामा, पुणें व मुंबई यांत भेदभावाचं विष कालविण्याचा हा धंदा सोडून द्या.

झब्बू०—छेः, तें शक्य नाही, कारण मी जिताजिवंत आहे, आणि जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही हें तुम्हांला ठाऊकच आहे ! कुठें जन्माला यावें हें माझ्या हातांत नव्हतें. पण कुठें मरावें हें मात्र माझ्या हातांत आहे. जो मुंबईला मरतो, तो स्वर्गाला जातो; आणि जो पुण्याला मरतो तो नरकाला जातो. एवढे तुमचे लोकमान्य टिळक, पण त्यांनीं सारा जन्म पुण्यास घालवूनहि, निव्वळ मरण्यासाठीं ते मुंबईस आले आणि म्हणूनच स्वर्गाला गेले. मी मेलों तरी पुण्याचा ओंकारेश्वर गांठणार नाही हें पक्कें लक्षांत ठेवा.

टप्पू०—माम्या, तुझी थिअरी मान्य केली तर साराच अनर्थ होईल. तुझ्या तत्त्वाप्रमाणं पुण्यांत येऊन मेलेले नटसम्राट् केशवराव भोंसले आणि गुरुवर्य तात्यासाहेब कोल्हटकर हे लकडीपुलाच्या रस्त्यानें सरळ नरकाला गेले असेंच तुला मग म्हणावें लागेल ! आणि असें तूं म्हणालास म्हणजे तुझा सारा पाजीपणा जगाच्या नजरेला येईल !

झब्बू०—छे-छे-छे ! तें शक्य नाही-तें त्रिवार शक्य नाही. ते दोन्हीहि अपवाद आहेत.

अन्न०—म्हणजे तुमची ही थिअरी तुम्ही सोयीप्रमाणें लावीत असतां म्हणायची ! तुमच्या थिअरीवर महामूर्ख तेवढेच विश्वास ठेवतील !

झब्बू०—पोरी, कांहीं म्हण पण तूं मुंबईची असून या पुणेकराला वरलंस हें माझ्या डोळ्यांना पहावत नाही हें मात्र खरं ! आनंदरावाचा आणि माझ्या

भाचीचा पुणेरी जोडा पहातांच, माझ्या पायांची आग मस्तकाला जाते ! हा पुणेरी जोडा माझ्या डोक्यावर बसल्यामुळें तें भणभणून गेलें आहे !

टप्पू०—अर्थात् तुझें हें मस्तक या टप्पूकाकाच्या हातचा खुसखुशीत टप्पू खाल्ल्याशिवाय ताळ्यावर येणं शक्य नाहीं.

सत्य०—टप्पूकाका, उगाच विचार कसला करतां ? द्या त्या झब्बूमामाच्या टाळक्यावर एक टप्पू ठेवून ! त्याच्या नादानं मी या लफंग्या भुजंगरावाच्या नादीं लागलों आणि सडेतोड पत्रांत सिनेमाच्या मोठमोठ्या वोगस जाहिराती छापून फसलों ! मी तरी काय मूर्खच म्हणा ! काका, माझ्याहि टाळक्यावर एक टप्पू हाणा, बरं का ! मी मरेपर्यंत तुमचा टप्पू विसरणार नाहीं !

आनंद०—आणि काका, माझ्याहि टाळक्यावर चांगले चार टप्पू हाणा ! मदींची माउली जी पुण्यनगरी तिच्या पोटीं जन्म घेऊन मी माझ्या मुंबईकर धर्मपत्नीचं रक्षण करूं शकलों नाहीं, तेव्हां मी टप्पूकाकांच्या हातचे टप्पू खायला लायकच झालों आहे.

अन्न०—पण नाथ, तुमच्या अधःपाताला मीच कारणीभूत झालें नाहीं का ? मीं नटीचा पेशा स्वीकारला...

टप्पू०—पण यांत वाईट असं काहींच नाहीं. चालू जमान्यांत तूं केलंस तें योग्यच केलंस. पण तुझी चूक झाली ती निराळीच ! नवरोबा म्हणजे तो दुष्ट असलाच पाहिजे, पुणेरी म्हणजे तो दुष्ट असलाच पाहिजे, असल्या झब्बूमामाच्या विपारी तत्वांनीं तूं आपलं डोकं बिघडवून घेतलंस ! त्यामुळं तूं संशयपिशाचाच्या तावडींत सांपडलीस आणि हा मर्द गडी आनंदराव प्रथम बायल्या आणि अखेरीस तप्पर्द बनला ! मुलांनो, एवढी विपारी तत्वे तुम्हीं हृदयांतून काढून टाकाल तर तुम्हां दोघांचा हा पुणेरी जोडा लक्ष्मीनारायणाच्या जोड्यासारखा शोभेल ! काय झब्बूमामा, हा पुणेरी जोडा मान्य करतां कीं देऊं टप्पू टाळक्यावर ?

झब्बू०—तेवढं करूं नका. टप्पू खाण्यापेक्षां शरण—विडी लिहून देणं फार सोईचं ! ध्या, माझी शरणचिडी लिहून घ्या ! मी मुंबादेवीप्रमाणं पुण्यनगरीलाहि शरण आहे.

टप्पू०—मग लक्ष्मीनारायणाप्रमाणं शोभणाऱ्या या पुणेरी जोड्याला वंदन कर.

अन्न०—नका, मामंजी, झब्बूमामांची इतकी मानहानि करूं नका. कसं झालं तरी ते माझे मामा आहेत.

मामा-गीत

मामा घोर मला । नातें अंतीं प्रेमाचें । अनिवार ॥ १ ॥

नातीं जगतीं जीं असतीं । तोडूनियां तीं नच तुटतीं ।

नच जडती हे धागेदोरे । वारंवार ॥ १ ॥

टप्पू०—ए अकलेच्या खंदका संपादका, आण त्या मुजंगरावाला पुढं !

सत्य०—ए भुजंग्या, चल हो पुढं ! (त्याला पुढें खेंचतो.)

टप्पू०—ए भुजंग्या, तूं आपल्या काळ्या करणीनं विनाकारण सिनेमाच्या धंद्याला काळीमा लावलास, म्हणून स्वतःच्या तोण्डांत थप्पड मारून धेऊन पश्चात्ताप व्यक्त कर आणि अन्नपूर्णादेवीच्या पायांवर मस्तक ठेव.

भुजंग०—हे माते अन्नपूर्णादेवि, मी पुरता शुद्धीवर आलों. मी तुझ्या चरणीं मस्तक ठेवतो, मला क्षमा कर. (तसं करतो.)

अन्न०—हं, हं, उचला वर डोकं, नाही तर मस्तकाला पुणेरी प्रसाद लागेल !

भुजंग०—आतां आपणां सर्वांनाच पश्चात्ताप झालेला आहे. तेव्हां आपण असं करूं या. मी एक लाख रुपये भांडवल आनंदरावाच्या व अन्नपूर्णादेवीच्या स्वाधीन करतो, त्यांतून यांनीं फिल्म कंपनी काढावी, व जोड्यानें नायक-नायिकांचीं कामे करून सिनेमाच्या कलेला उच्च दर्जा प्राप्त करून द्यावा. हा कुलीन व सुविद्य पुणेरी जोडा बोलपटांत चमकेल तर फार मौज उडेल. या फिल्म कंपनीचा सारा व्यवहार कांटेकोर व्यवहारकुशल जे टप्पूकाका त्यांनीं पहावा. विद्वान् झब्बूमामांनीं 'मुंबासुंदरी' या नांवाचें सुंदर कथानक लिहावं आणि सत्यमूर्तींनीं आपल्या तडाखेबंद विन्हीच्या सडेतोड पत्रांतून दणकेबाज जाहिराती कराव्या !

सत्य०—तें काम माझं ! माझं सडेतोड पत्र तसंच सणसणीत, दणदणीत, खणखणीत आणि ठणठणीत आहे !

अन्न०—असो, शेवट गोड झाला आणि पुणें व मुंबई हा खोटा भेद लयाला गेला म्हणून पुण्यांतूनच आपण मुंबासुंदरीला प्रणाम करूं या. मुंबासुंदरीच्या कृपेने पुणें विरुद्ध मुंबई आणि मुंबई विरुद्ध पुणें हे पापमूलक आणि आत्मघातकी भेद कायमचे नष्ट करण्याची सुबुद्धि महाराष्ट्रीयाना होवो, हीच आमची प्रार्थना आहे.

प्रार्थना-गीत

जय जय जय मुंबापुरी । वंदितो तुला ॥ नाहिं तुझ्या विभवाला
जगतिहि तुला ॥ ध्रु० ॥ भाग्य थोर पुण्य थोर । नव विचारिं मन
उदार । पुण्यनगरी तव भगिनी । गमत प्रेमला ॥ १ ॥ भेदभाव जणुं
कुठार । हानि करिल ती अपार ॥ त्यजुनि त्वरे सकारांच्या
बाढवा बला ॥ २ ॥

